

PROBLEMI

45-48

BRACO ROTAR: PUSTI KRAJ, ITAKA RODNA (913)

HERMAN VOGEL: PESMI (930)

JAMES JOYCE: HADES, prevedel Janez Gradišnik (635)

CVETO PREŽELJ: POGREB (961)

PAVEL LUŽAN: SEDMI DAN (963)

SAMO SIMČIČ: PESMI (969)

IVAN CIMERMAN: MOJE PLEME (971)

VELJKO RUS: KLIKE V DELOVNIH ORGANIZACIJAH (974)

STANE SAKSIDA: DRUŽBENA STRUKTURA

IN MODELI DRUŽBENE STRATIFIKACIJE (1000)

TARAS KERMAUNER: ODSOTNA PRISOTNOST BITI (1016)

TINE HRIBAR: ČAS IN SMISEL PREBIVANJA (1057)

IVO URBANČIČ: MORALA JE NEMORALA II (1089)

DORTHY SAYERS: IZGUBLJENO ORODJE UČENJA,

prevedla Olga Grahor (1123)

LADO KRALJ: KAJ JE RESNICA (1136)

MILAN PINTAR: UNIVERZA — ODSLEJ LE ZA NEKATERE (1144)

MARKO KERŠEVAN: NEKAJ MISLI OB TEMI: VIETNAM IN MI (1161)

BOŽIDAR DEBENJAK: VLADA IN PARLAMENT (1165)

LIKOVNA PRILOGA:

MAKSIM SEDEJ: VID (olje, 1966); BOŽIDAR JAKAC: PREDPOMLAD (barvni lesorez, 1966); VLADIMIR MAKUC: PTICA NA STREHI (barvna jedkanica, 1966); PETER ČERNE: SKULPTURA XXVI (bron in les, 1966);

DORA PLESTENJAK-SLANA: OBLAČEN DAN (akvarel)

DECEMBER 1966

REVIJA ZA KULTURO IN DRUŽBENA VPRAŠANJA

PROBLEMI

revija za kulturo in družbena
vprašanja, december 1966
leto IV., št. 45—48

Ureja uredniški odbor: Božidar
Debenjak, Janez Dokler, Niko
Grafenauer, Tine Hribar (od-
govorni urednik), Vladimir
Kavčič (glavni urednik), Mar-
ko Kerševan, Pavel Kogej,
Milan Pintar, Marko Pogačnik,
Mitja Rotovnik, Savin Jogan,
Janez Sedej, Ivan Urbančič,
Franci Zagoričnik

Lektor: Janez Gradišnik

Uredništvo: Ljubljana, Bee-
thovnova 2. Telefon: 20-487.
Nenaročenih rokopisov ne vra-
čamo. Naročila pošiljajte na
CK ZMS, Ljubljana, Dalmati-
nova 4, telefon: 31 00 33, tekoči
račun: 503-8-28 z oznako: za
Probleme. Celoletna naročnina
24 N-dinarjev. Za študente in
dijake 18 N-dinarjev. Cena
posameznega izvoda 2,50 N-di-
narjev

Izdajata CK ZMS in UO ZŠJ
v Ljubljani. Tisk, izdelava kli-
šejev in vezava: Tiskarna »Jože
Moškrič« v Ljubljani

Pusti kraj, ltaka rodna

Braco Rotar

Svet se prikazuje zdaj drugače, kot preplet razdrapanih ulic, zadevajoč se ob kupe nesnage, v različnih presledkih. Otrok, je rekel v takem primeru oče in me trdno držal za roko. Nemogoče je bilo priti čez ulico, ne da bi si umazal čevlje in z blatom poškropil hlače. Izogibaj se tega, je nadaljeval in me niti za trenutek ni izpustil. Precej pozneje sem razumel zakaj. Osiromašena okna izložb, dolgočasni deli mesta naju privlačijo s tisto privlačnostjo, zaradi katere se nam zmeraj vrača pogled h grdi podobi ali čemu posebno nesnažnemu. Popolnoma odšotna lepota je privrela na dan skozi svoje pomanjkanje, si včasih razlagam. To mesto uživa v svoji ostudni razsežnosti, tako ujeta med nevidne gore se ne upira ničemur.

Razgaljeni ostanki misli so pod nenadnim soncem kakor crknjene morske zvezde, brez moči in brez težnje. Jan Kazimir leži raztelešen na teh razvlečenih pločnikih, moja mati mu stoji zmeraj nasproti kakor njegova zrcalna podoba. Čas, sesekljan na svoje neinventivne enote, se vleče raztrgan in dolgočasen, lahko bi rekli obrabljen, skozi vse trenutke naših srečanj in naših pogovorov. Ne bi mogel trditi, da smo zaradi tega nesrečni, še manj, da nismo zadovoljni, saj tega nihče izmed nas niti ne pričakuje. Misli uklenjene v meje sob in stanovanj se podrejajo njih pravilni, že vnaprejšnji obliki.

Oče hodi zmeraj hitreje, kakor da bi se mu bilo naenkrat začelo muditi. Vsiljiva intenzivnost tega zunanjega prostora, njegova navidezna odprtost ga vznemirja, od klecajočih nog — ni to utrujenost — do vročičnega delovanja glave. Podvojeni obrisi hiš in sploh predmetov vsiljujejo nekaj tujega, nedomačega, tisto, kar me pogosto vznemirja ponoči, v sanjah, občutek istosti neizmerne in niča, tisto stalno zoževanje in širjenje, po katerem se zbudim ves poten in nesrečen, ker sem se zbudil.

Greva preko trga in zavijeva na desno proti mostu čez rečico, ki zmeraj neprizadeto vali svojo umazano, včasih zeleno, včasih rumeno vodo v neznano smer, med počrnele zgradbe, pod druge mostove... Polteni hrup vozil in množice razkriva nekaj nepojmljivo zanikrnega,

opolzkost obstoja teh visokih stavb in banalnost tega nasilnega razmerja med nami.

Doma oče sedi ves tih in kadi, ko prebira časopise, se mi oddaljuje in skoraj izgine iz mojega dosega, iz dosega mojega dojemanja. Tako združen v enoto s prasketajočo pečjo in strogo obliko pisalne mize v svoji delovni sobi postane sam del njene opreme, sam svoja podoba, nehote negibna, zakleta v negibnost stvari. Takrat je le del mojega doma, kakor je Jan Kazimir, kakor je to mama.

Njegovi tenki črni čevlji so oškropljeni z blatom, kapljice blata so se ustavile tudi na temnih hlačah in celo na svetlosivem jesenskem plašču. Hodi hitro in se še kar spretno izogiba lužam, kar se meni ne posreči posebno, že zato, ker hočem in moram, saj me drži za roko, hoditi vstric njega. Tokrat — zmeraj je visok in še ima temne lase nad ozkim in visokim čelom. Bleda barva obraza se zлива s svetlo barvo ovratnika. Prosto padajoči plašč dela to postavbo še višjo, kot je zares.

Najina hitra hoja vznemirja mimoidoče, čeprav ne bi mogel trditi, da se množica za naju sploh meni. Večidel hodiva molče in nosiva v sebi odtise nama obema znanih predmetov, kar omogoča najino trenutno zблиžanje. Oba sva si, on meni, jaz njemu, znani stvari, ki pripadata nečemu širšemu, obsegljivemu in domačemu, posebni enoti, ki sva jo le začasno zapustila in se bova v kratkem spet vrnila vanjo, se z njo združila v tisti naš večno ponavljajoči se krog.

Zamolcklo bleščanje meglenega dopoldneva jemlje stvarjem jasne obrise in jih postavlja drugam, v nekaj tujega, neizmerno oddaljenega, kar lahko vidimo le s posredovanjem ustreznih aparatov. Vabeča črnina za periodično ponavljajočimi se odprtimi vežnimi vrati in mokri pločnik, ki jih povezuje in obnavlja njihove trenutke v daljše trajanje, ni bila moja pot domov in mislim, da tudi oče tega ne more tako razumeti. Združena zaradi svoje izvzetosti iz istega, zaradi naravne navezanosti sorodnikov, kakor temu navadno pravimo, doživljava sklope dogodkov podobno, če že ne enako. Odbijajoča zadovoljnost obrazov ljudi z ulice naju izbira in naju izlčuje iz njihove zgradbe, iz njihovega mesta. Tako zajeta, v tako neustreznem trenutku, se razločujeva le še med seboj in od drugih.

Pojavljanje tistih misli iz ozadja, ki se mi tako pogosto dogaja, je onemogočeno že zaradi te združbe, zaradi nečesa nenaravnega v tem najinem tako izenačenem položaju, v tem nenadnem medsebojnem upoštevanju. Zaprta sva v tisto, kjer se morava srečevati. Njegov nizki glas poredko seže do moje zavesti, se tam raztali v mehko vibriranje nečesa znanega. Odgovarjam kratko, brez občutka za barvo svojega glasu, mogoče ravno tako, kot on izgovarja svoja vprašanja. Razkrajajoča svetloba naččenja moje oči in prek njih učinkuje na možgane. Z vsakim korakom začetim napoved morebitne in čisto možne bolečine.

Tako hodiva proti središču mesta med zmeraj bolj urejenimi izložbami in zmeraj bolj polno cesto, tja, kjer zmeraj manj zaznavamo vlažnost in se množica strne v nemirno valovanje, tako podobno valovanju, ki ga povzroča razcepljena svetloba v mojih očeh.

Naraščanje in upadanje napetosti mojih pričakovanj se stopnjuje in se izenači s trepetanjem svetlobe.

Hodi tiše, kar naenkrat zavpije name in spusti mojo roko. Razočaran sem. Nobene spremembe, vztrajanje svetlobe, zvokov v njihovi vidnosti in slišnosti razorožuje še tako skromno željo, ki jo tihotapim po mestu. Zares se ne zgodi nič. Le oče stopa hitreje po drugem koncu pločnika, zmanjšan, zlit z ljudmi, tako da ga komaj razločim.

Prostor, v katerega sem kmalu vstopil, kaže znake stanja. Ne posebno vsiljive, tudi ne take, da bi jih lahko navedel ali razlagal. Nekaj miz dopolnjuje njegovo prostornino z nebogljenimi poskusi poseganja vanj, drugih predmetov še opazimo ne, tako prekanjeno so se bili potuhnili.

Prostor je nekako vmes med tistim zunanjim in tistim, ki sem ga vajen. Ni znamenj, ki jih puščajo ženske roke in to me precej bega. Stopnjuje se občutek nenaseljenosti in, to je še huje, nenaseljivosti.

Stari JO nekaj venomer deli po teh mizah s svojimi zamaščenimi rokami in to sproti pobira s sproščenimi, čeprav nekoliko okornimi gibi. Očeta ni nikje, vsaj ne vidim ga. Toda stari JO je tako vznemirljiv in vznemirjen — zato je tudi nevznemirljiv, da tudi jaz uplahnem. Ko reče banana — ne »Banana«, niti BANANA — se znova vznemirim, a le za kratek čas. Sam ne vem kako in zakaj sem prepričan, da v tem ni nobene skrite nakane in da je ravnovesje vsaj za nekaj časa neogroženo.

Žvižgaje pomiva kozarce, ki stojijo od kdove kdaj na največji mizi, ki je tudi najvišja. Moram omeniti, da so vse brez izjeme štirioglate, z ravnimi zgornjimi ploskvami in nerodnimi trdimi nogami uprtimi v počrnjen parket, da so nepokrite in brez stolov. Ali pa so se ti nekako potuhnili in jih jaz v njihovi prekanjeni zahrbtnosti ne morem zaslediti. Res pa je tudi, da se ne trudim posebno in da ne napenjam vseh sil, kot radi in navadno rečemo. Ne moti me, kakor ne moti njega, starega JO, in kakor najbrž ne moti nikogar, ki se je zatekel sem.

Očeta še zmeraj ne najdem. Beseda banana se bedasto vali kot velika miš, stikaje po kotih, in se vrača tja, kjer stojim, popolnoma materialna, užitna. Toda od tega nisi sit, vpijejo sorodniki za mizo, zato menim, da je to brez pomena in se pogovoru raje izognem, kolikor pač morem.

Pobočje se boči strmo, da strmiš, na vsem lepem reče stari JO in pusti kozarec pristati na tleh, med drugimi. Naravno, zavpijem in to tudi mislim, naravno. Naravnano. Začuden zaradi moči svojega glasu skušam poiskati vir njegove resonančnosti. Stojč na kartonski škatli se oziram okrog, na videz prestrašeno, ker se moram hliniti. To je potreba in tudi začasen smoter, zaobseganje svoje razsežnosti, ki se je nenadoma pokazala tako drugačna, kot sem jo dojemal sicer, drugačna, kot sem je bil vajen.

Očeta še zmeraj ni. Svetloba ne temni, nasprotno vsem izkušnjam vztraja v isti moči, čeprav je to naporno, predvsem zame, mogoče tudi zanj in še za koga.

Taka vztrajnost, boljše trma, je zdravju škodljiva, bi rekla mama. Mogoče je tudi rekla. Slišim pa le rahlo škrebļanje pod parketom, na-

mazanim z oljem. Namazanim namenoma, da se ne bi bleščal, in najbrž tudi zaradi prahu.

Stari JO ne žvižga več, še manj, niti ne gleda me, kdaj pa kdaj se celo obrne stran. Obrnjen proti skriteму viru svetlobe, ki ni ulična in tudi ne umetna, počne neko reč. Svetloba, cedeča se prek rjavih miznih plošč, pušča nemarne madeže na lepo urejenih tleh.

Oče me prime za roko in štečeva proti postajališču.

Stari JO še zmeraj spušča kozarce na tla enakomerno, počasi, dolgočasno, vendar s tisto skrivnostno privlačnostjo, ki jo imajo po sebi razumljiva dejanja. Zato se tudi nihče ne razburja. Bil je lep kot Apolon, pravi in si premakne naočnike nekoliko više, proti šibkim obrvem in nekoliko, kar precej ploščatemu, lahko bi tudi rekli masivnemu ali kako drugače narejenemu čelu, ko je tako stal in se dajal njihovim očem, morje, ah, morje. Tudi jaz bi bil rad mornar, potem hodi, kakor je hodil že ves čas prej, iz kota v kot. Kakor da premišljuje, čeprav dobro vem, da tega ne počenja ravno pogosto. Mislim, da bi bilo bolj res, če bi rekel, da si domišlja, čeprav je tudi predmet tega domišljanja precej neugotovljiv in ga tudi nima smisla ugotavljati, ker bi se prav lahko izkazal nevrednega našega truda in da bi nam potem bilo žal. Če pa se ne lotimo tega kočljivega postopka, si ohranimo še naprej podobo malega korakajočega moža z rokami na hrbtu in že opisanim čelom, nabranim v gube, ki bi lahko, če bi bili manj skeptični, tudi kaj pomenile.

Oče skoraj teče in njegovi nekoliko odsekani koraki skoraj porazno načenjajo popoldansko umirjenost mesta. Ploščad postajališča, čedalje manj privlačna zaradi svoje praznosti in tudi zaradi neprijetnega tlaka, nasilno in neokusno okrašenega z razmestitvijo betonskih plošč in granitnih kock, se približuje počasi, čeprav se z očetom kar precej trudiva, da bi to pospešila, da bi se čimprej vrnila tja, v svojo četrt majhnih hiš, ne ravno hišic, ampak skoraj vil, kjer so taki dogodki nemogoči, pa tudi nepotrebni.

Razsvetljava že v začetku ni bila dobra, čeprav je prijetna njena stalnost in zanesljivost. Toda tega skoraj ne bi opazil, tako malo je pomenilo, tako slabo sem dojel pomen. Nekaj ljudi, vsi imajo sive in visoko zaprte obleke, se sklanja nad starim JO. Stari JO pa se jih otepa, kakor ve in zna, poskuša razne drobne ukane. Na primer tisto, ko nenadoma pokažeš v nasprotni kot s prstom in se zastrmiš vanj. In če si storil to dovolj prepričljivo, se bodo tudi drugi ozrli tja in iskali predmet tvojega zanimanja. Ti pa pridobiš čas, ki ti je tako potreben, in vse odložiš za pozneje, mogoče pa se nikoli več ne bo moglo zgoditi, mogoče tudi ne bo več potrebno. Mali, stari, dobri JO. Kako je potno njegovo čelo in posebno obraz, ko ga pritisnejo ob mizo, stojijo okrog njega in hočejo, da jih praska po hrbtih in jim dostojno postreže. Ubogi JO. Toda vse ukane spodlete, nekako so že vedeli zanje. Mogoče so jih v podobnih trenutkih sami poskušali, mogoče prav tako neuspešno. Stari JO pa si s tem nakoplje obilo nepotrebne opravila. Zoževanje prostora je moja nesreča, pravi, ko sva končno sama, nikoli si ne bi bil mislil, zares nikoli,

govori počasi in si previdno vrta po nosu, kakor da bi bilo to posebno boleče opravilo. Upira se mi vrtanje po nosu, hočem reči, pa se zadnji hip premislim. Mogoče bi ga užalil, saj ne moreš nikoli dovolj zanesljivo ugotoviti stopnje človeške občutljivosti, pri njem, pri starem JO, pa je to še posebno neugotovljivo. Včasih so tako surovi, reče naenkrat z neprikritim ogorčenjem, hvala bogu, da vrtanja nisem omenil, in neotesani, sicer nočejo nič slabega, nasprotno, toda človek res ne more biti nenehno take volje, da bi jim ustrezalo. Drugič jih ne bom, kar jezen je bil, spustil noter in to jih bo že izučilo, očala v svetlih okvirih so mu spet zlezla proti koncu nosa, tako da jih mora potisniti nazaj. Prekletstvo zgodnje zrelosti, da, prekletstvo zgodnje zrelosti, razumeš. Kolobar švigne, da poje po zraku in se približa steni toliko, da se zaleti vanjo. Nesreča, je bilo slišati od povsod, hočem reči z vseh strani, kar je končno vseeno. Zato je tu včasih tako temno, da je skoraj nemogoče razložiti tistega, ki kriči in, seveda, od kod pravzaprav prihaja ta visoki in vreščeči glas stare in močno prehlajene sopranistke. Tresoč se glas izrabljenega grla in rahla hripavost. Stari JO si maši ušesa, jaz se za kaj takega nikoli ne morem odločiti. Čeprav odprt tem nasilnim treslajem, jim še zdaleč nisem podložen, niti misliti si ne morem, da bi jim bil.

Tresoč se pripelje izza vogala avtobus in se pohlevno ustavi. Z očetom hitro vstopiva in sva zadovoljna, ker se vrata prav kmalu zaprejo, to je zanesljiv znak, da se bomo kmalu odpeljali. To pa je v tem trenutku poglavitno, pa tudi najbolj kočljivo. Stari JO kar naprej posega v pogovor v sosednjem prostoru, kar že težko poslušam. Poslušaj, reče oče in se veselo nasmeji, kakor da bi ga bilo nekaj povsem nenadoma odrešilo neke skrbi, ki si je ni hotel priznati, vsaj kot skrb ne. Očetje imajo zmeraj skrbi, ki jih nočejo priznati in tu se mi ne bo več izmotal, seveda, če se bom jaz hotel posvetiti temu vprašanju. Poslušaj, kako se trese, ne misli glasu prastare sopranistke, prav gotovo ne. Čisto drugače govori. Na trdo lepenko prilepljen plakat se pozibava na vrvi in nepravilno udarja po pločevinasti steni. Ljubim življenje, se je pohotno hahljala zelo suha dama, prav veliko nima od tega, s sprednjega sedeža. Mogoče je kdaj imela, toda zdaj prav gotovo nima. Ljubimživljenjeljubimživljenje umazani zobje in rožnata, za njeno starost in zdravje prerožnata lica, tenka usta povečana, odebeljena s šminko, ki sega na kožo, tja, kjer sploh nihče ne bi več pričakoval ustnic, tja med svetle, rumenkaste dlačice pod nosom in pod spodnjo ustnico. Da, gospa, jaz tudi in on tudi. Pod obleko ji visijo prsi do pasu in vse kosti ji izstopajo skozi bolno blede kožo.

Voljna koža je tisto, kar napravi, pravi navadno stari JO, stvarco mično. Gotovo, se gladi po laseh, se strinjate z menoj, glede sezone. Mislim, preseda se na stolu, da je tu še marsikaj neurejeno, da ne rečem zmedeno, kaj pa tebe briga sezona, mali, stari JO, kaj boš ti tam s svojim prevelikim trebuhom in kratko sapo. Debele noge se strnejo v eno maso, pomlad kot letni čas je zame nezanimiva, mislim tisto drugo... zastonj se trudiš, stari JO, nihče te ne posluša, kaj bi te, tvoje stokanje ni posebno razveseljujoče in tvoj glas ni ravno prijeten, tudi ne dovolj

glasen, se nekoliko obrne, da nam je jasen obris trebuha pod suknjičem, zapetim s tremi gumbi. Nad vse si redoljuben, mali, dobri JO, nadvse si redoljuben in notranjen urejen, bi nam rad dopovedal. Moj bog kako je vroče, enakomerni glas deluje uspavajoče in pomirjeni sedimo okrog njega, odpravljam se, svetloba prebije očala in jih razsvetli na svoj najbolj posebni način, od znotraj, da so podobna reflektorjem, ki niso usmerjeni naravnost v nas, stran za zmeraj, reflektorji za odtenek močnejše posvetijo, hočem... svet, pristanišča, Pariz, le kdo verjame ubogemu norcu, staremu JO, glas podrhteva pod stropom, se v kotih obrača in se vrača k nam spremenjen, zamolkel, nezanimiv. Tu smo zaradi navade, brez ljubezni, zapustila me je, gledamo tega debelega lažnivca, starega JO, ki se odpravlja, večkrat se je že, nič me ne veže na ta kraj, svet je lep, potovanja, stol škripa pod težo, to je tisto, kar sem si zmeraj želel, že kot otrok, zrak je čedalje bolj zasičen, vsi izdihavamo vlago, kot pobič, ko sem pomagal očetu, očala se izmaknejo svetlobi in ugasnejo, postanejo temna, stol škriplje intenzivneje in bolj žalostno, kakor da je slovo resnično, tako da bi skoraj verjel, ko se to ne bi pogosto dogajalo, prav pogosto dogajalo. Ljubim življenje ljubim življenje z vlažnim glasom, nenadoma vlažnim in s polnim glasom, stari JO, prekleto in nepotrebno.

Pokvarjenost ljudstva je zelo velika, se zmeraj strinja moj oče, sedi na varnem za svojo pisalno mizo, doma v delovni sobi in si pozorno ogleduje zavesa in okna, zlasti zadnje čase, miza je velika iz počrnjene hrastovine, opažam neprijetne spremembe, glas je umerjen, ves negovan se spaja z malo nervoznimi gibi prstov v čudovito enoto. To je moj oče, gledalec in tudi sicer miren človek. Pa tudi preproščina nikogar ne obvaruje pred tem, roka z lahkoto in vajeno dvigne cigareto, brez sledu kake okornosti, moj oče ni bil nikoli okoren, zato, otrok moj, dim se neenakomerno zvija, si izbij neumnosti iz glave, nikoli ne boš, luč se tako mehko razliva po njegovi sivi obleki, vedel dovolj natančno, do kod sme, to obleko si je prav gotovo, kakor vse druge, izbral sam, zato je tudi tako nevsiljiva in nanj prirasla, pa saj ni potrebno. Tvoja mati in sestra se zaradi tega ne vznemirjata, tudi tebi se ni treba, papirji na mizi kot magnet privlačijo pozornost, če pa že začneš, tudi končaj.

Dobri stari JO in oče. Kje se bosta srečala? Najbrž tudi to ni potrebno, sicer pa ni čisto nemogoče. Prostor starega JO, poljubno prazen, zmeraj vabi in privabi tu in tam koga, ki je dovolj nepreviden, ubogi stari JO. Ko ga gledam takega, molčečega, ko se ukvarja s kozarci in se nalašč obrača stran, da bi se prepričal, da je še pri moči, da je vse mogoče.

Po sprehodu se navadno uležem in ne premišljujem posebno o svojem trenutnem stanju, razen če so dogodki tako vsiljivi, da vdirajo tudi v spalnico, zagrnjeno z debelimi, težkimi zavesami. Prebujanje, sicer počasno in nepretresljivo, je v takih primerih neprijetno, celo zoprno. Navadno je prav to vzrok moje popoldanske slabe volje.

Ni posebno pomembno, kako, čeprav bi utegnili biti tudi zanimivo, je potekala črta med spornima točkama. Med A1 in B2, če že hočemo biti oprijemljivi. Navadno ta vprašanja rešujemo drugače, tako da po-

tegnemo črto in se sploh ne sprašujemo. Toda zadeva se zaplete, ko spoznamo, da sta obe točki pravzaprav živi, da sta gibljivi in da je tako razdalja med njima nenehno različna, zdaj krajša, zdaj daljša in zmeraj drugače usmerjena, zakaj točki sta popolnoma svobodni v prostoru in ne odgovarjata nikomur. Taka ureditev je seveda zahtevna in povrh nič ne sledi iz nje, včasih pa ravno to. To je podobno tistemu in zato so tudi posledice take.

Stari JO sedi na robu postelje in potihó poje, zdi se, neko mornarsko pesem, včasih tudi požvižgava, kakor da bi bil doma. Vrag ga vzemi. Morje, lepo penasto morje, pravi in nekaj premleva med rumenimi zobmi, prav gotovo ima rumene zobe, če jih sploh ima, pa tudi gore so tam, vam rečem in ravnine dolge in šiře. Očala pomigljajo, zasvetijo in ugasnejo. Premikam se po postelji, ker me žuli zmečkana rjuha in ne ležim posebno udobno, da, da, ravnineingore. Potovati s svojim zanikrnim kovčkom, spoznati vse te zanikrne hotele v Zahodni Evropi, hotele tretje kategorije, kjer niti Cigani ne bi hoteli stanovati, polne tistega značilnega vonja in insektov, ki so povsod enaki, le da imajo različne temperament; prespati noč v parku na travi ali klopi in se zbuditi zjutraj trd od mraza, ali prenočevati po železniških čakalnicah in policijskih postajah, se valjati po tujih posteljah in ženskah, stari JO, poberi se vendar.

Utrujajoče zavijanje juter, stari JO, ni niti najmanj spodbudno za začetek novega dne, to je neizpodbitno. Hlače se vztrajno gubajo, čeprav so debele noge pod njimi trudijo, da bi jih dostojno napele, odstranile te pomanjkljivosti in se izognile nepotrebnemu poudarku trebuha. Nož, potrebujem nož, roka zasleduje nevidni predmet nekje na mizi in se neuspešna vrne na koleno. Debeli prsti s pretankim prstanom, ki skoraj izginja v mesu, se za spoznanje premikajo. Nikakor ne mislim tako. Kronprinz je bil tisti, ki je igral na flavto, pa še slabo, trebuh je junaško napel, obenj se lepi prepotena srajca, posledica poletja in slabega zraka. Nič ne moti, pa tudi pel bi lahko z istim uspehom, postelja, oziroma pogrnjen kavč, zasilno popoldansko ležišče zaškriplje pri vsakem premiku, po vseh zabavnih odrih, tudi v Lidu, če že morate vedeti, prekletó slabo narejeno ležišče. Tudi sicer ni posebno posrečeno, žima leze skozi zgornjo površino, barve so neokusne. Zato tudi je v spalnici in zmeraj pogrnjeno, da se ne vidi, da ga nihče ne bi videl, potuhnjena stvar, prej ali slej se bo sesedla.

Oče je bil poln mračnih misli, njena obleka, lahka v skladu z letnim časom, lahka tkanina, potiskana z rožastimi vzorci, včasih obleče tudi tisto geometrijsko, ampak tista je namenjena posebnim priložnostim, ko je odhajal iz hiše, stoji še naprej v okviru vrat, ki so se počasi zaprla za njo, vem prav gotovo, saj je glasno zaloputnil vrata, tega sicer ne počne, lasje so prav gotovo popolnoma črni, skoraj plavkasti, in kaj potem, pravi stari JO in njegovi debeli prsti se mučijo okrog tretjega gumba pod ovratnikom od zgoraj navzdol, ni jasno ali bi moral biti zapet ali odpet v tem letnem času, progasta srajca postaja zaradi potu prozorna pod pazduhama in razkriva debelo, zimsko perilo, povsem neustrezno razmeram. Do kolen gole noge se premaknejo, ne pridejo bliže,

in tudi ne odidejo, le premaknejo se, tkanina se trudi s poskusom valovanja in šuštenja, pa se ji to zaradi sopare in drugih neustreznih okoliščin ne posreči posebno. Molčite, molčite, kriči babica s svoje podobe, s prastare fotografije, kjer sta skupaj z možem, rumena obraza prehajata v temnejši prostor, ki se na robu zamegli in postaja svetlejši, dokler ne preide v rumeni papir. Dedek in babica, naša družina leta 19... , Budapest, photo, oba mlada in za njuno starost neverjetno spodobna. To nikakor ne more biti res, te široko odprte svetniške babičine oči in gladki, zavihani dedkovi brki na resnem obrazu so hudo sumljivi. Najbrž jo motimo v njenem zasluženem miru, ki ga, kar pomnim, uživa na steni te spalnice. Preprosto, ne moremo je odstraniti, ker bi se za njo in dedkom poznala na steni rumena lisa. Ah so, Karlsbad, nicht wahr? Posegli ste previsoko, moji dragi, da, da, previsoko, tako ne boste prišli posebno daleč. Gospa Jeniček, Mařena ne bodite preveč samozavestni, zamenljivi ste kakor vse drugo, le slučaj, da, zgolj slučaj vas ohranja na tem mestu. Ah, soška fronta, to so bili hudi časi, da ne rečem pasji, uniforma se na sliki sploh ne vidi.

Vrata so zaprta, manjkanje golih nog in pisane obleke sploh ne vznemirja nikogar. Tudi meni je kar prav, saj tako sedi stari JO na robu moje postelje in tudi babica me gleda, to je že neprijetno, z zidu. Od začetka do konca Langelinje tečem kot norec in iščem strica, ki se je nekam izgubil, voda, ki brizga izpod Thorovega pluga in vdira med dve deželi, je prijetno osvežilo pogledu, ki se tam najraje ustavlja, pravi, najraje pijem karlsberško pivo, če obiščem prestolnico, pomenljivo in pomembno zaškripa ležišče, trebuh dokazuje svojo mlahavost z večnim, sproti se obnavljajočim podrhtevanjem, prestolnica sveta je Pigalle, se trese in spušča že preveč hripave glasove veselosti, prestolnica sveta je Pigalle.

Osovražena mornariška obleka je bila pripravljena, ko me je mama hotela peljati na sprehod, zmeraj je bila pripravljena, če me je mama hotela kam peljati. Ne maram mornariških oblek in ne bom nikoli mornar. Stari JO, nikoli ne bom mornar, ne maram mornariških oblek in tudi Pigalle ni središče sveta.

Dan je še, ko stopam po ulici in požvižgavam za dekleti, dan je še. Ubogi otrok, tako izgubljen, dan je še in hiše trmasto stojijo ob straneh ulice proti nebu. In požvižgavam za dekleti. Avtobusi, ogabne zelene krastače (sicer krastače niso zelene, to velja samo za avtobuse), me stalno motijo in se kruleče plazijo, jaz pa stopam po ulici. Sicer lahko tečem, toda vseeno je, če samo stopam po ulici ali če tečem. Tudi pojem lahko. Balon, banana, bebavost, bibavica, Brandenburg, nezanimivo, zemljepis je zmeraj nezanimiv, prah, prašiči, pretorijanci, praded, pragozd. Preden zavijem v vežo, si jo previdno ogledam. Vrata se lahko zahrbtno zaprejo, dedni sovražnik mojega plemena. Ne zaprejo se zmeraj, navihano ljubijo majhna presenečenja in potem si notri in si ujet, dokler ne pride stari JO in te izpusti, ne moreš nikamor, stari JO pa je zmeraj zelo pozen. Počasi hodi in trebuh ga ovira, ko odklepa vrata, spet si tu, reče in

zlorablja tvojo prisotnost za tisto neskončno čvekanje, ki postane s časom tudi neznosno in se z njim odkupiš do prihodnjic.

Zrak se gosti in oba že težko dihava, stari JO in jaz. Skozi špranje med zavesami in med zavesami in zidom prihaja le malo svetlobe. Sicer pa ni potrebna in tudi tako je dovolj vroče. Meh se glasno prazni in srajca je že vsa prozorna, neusmiljeno razkriva debelo majico in temnejšo barvo mastne kože. Pa tudi proti večeru gre, vsak dan gre proti večeru in včasih postane to ponavljanje preveč utrudljivo, čeprav ne moremo nič za to in tudi krivi nismo. Včasih smo bili bolj veseli, robec počasi potuje skozi zrak, ko smo bili mi še mladi, pristane na čelu, istočasno potegne druga roka očala naprej, jih loči od obraza, medtem ko prva otira čelo, ki postaja čedalje bolj rdeče, radi smo se veselili, z roko vred omahne proti žepu, skritemu v hlačah, hodili okrog, najde ga in se zarije vanj, na potovanja in se zabavali. Potujte, očala so spet nameščajo na nosu, svet vam je odprt. Vroče, rečem, vroče je.

Ne odneha in ne odneha stari JO, stari bojevnik, vojak, junak bitke neizprosne. Bojevati se v vseh razmerah, je zmeraj pravil veliki admiral Tegethoff, da, ravno to je najpomembnejše, stari JO, junak dneva. Vztrajaj do konca in še takrat ne popusti posebno! Mali, stari JO še zmeraj sedi pri meni. Upira se trebuh prepoteni srajci in se kljubovalno boči, zavedajoč se svoje končne zmage. Ne, ni izgubljeno, nikakor ni izgubljeno. Poskušam se usesti in si primerno podlagam blazino. Občudujte junake, svetle zglede, stebre domovine, škripajoča vrata naših domov. Glej, stari JO, svetovni popotnik počiva s polovico zadnjice, debele, kakor se spodobi, na moji postelji in se ne gane proč niti za trenutek, veliki zvesti pes, angleski čuvaj.

Pregnala nas bo sreča kriva, pravi nekoliko zmeden zaradi moje neprizadetosti. Opravičujem se ti, stari JO, bojni tovariš, zvesto varuješ mojo slabotno, neizkušeno, leno mladost, zvesto. Divje morje, nebo črno, razkrijte nam svoje skrivnosti ob zatonu otroštva. Debela roka stika po hlačnem žepu, ki se napihuje do skrajnih meja svoje napihljivosti in prinese, mu izpuli zavojček cigaret. Stari JO, vojak na straži. Zrak je slab in težko diham. Debeli prsti nervozno stikajo po škatli in izvlečejo beli valjček, roka se počasi, z naporom dviga in končno prinese stvar k ustom, ki se pohlepno razprejo in jo sprejmejo vase. Roka omahne in se izgubi v žepu, da bi se trenutek pozneje prikazala z bleščečim, rumenim, zlatim vžigalnikom. S trudom se vzdigne plamen in prižge konec cigarete. Debela, pohotna usta jo za trenutek izpustijo, sproti jo prevzame roka, konec posivi in spušča nit dima proti stropu. Odpor vzbujajoče početje. Zaslutim možnost poraza in raje molčim. Stari JO, vojak na straži, bodi buden. Počasi se napnejo noge in prestavijo gube na prepotenih hlačah, oprejo se na kosmato preprogo na tleh, postelja olajšano zastoka. Stari JO vstaja in prepušča mesto drugim, meni, komu drugemu, mogoče komu drugemu. Večeri se. Stari JO, mala postava, ki se zdi nekoliko večja zaradi mojega položaja in njegove bližine, stoji kakor otrpel, stari mornar, svetovni popotnik posluša oddaljeno tuljenje ladijske sirene. V grlu se mu spahne in olajšano zadiha. Počasi se za njim zaprejo

vrata, ta tako imenovana skrivna vrata, poslikana z istim vzorcem kakor stene, ki jih spoznaš, ko so zaprta, le po medeninasti, zlato se bleščeči kljuki, ki jo vsak teden marljivo snaži naša Zora.

Vroče, rečem, vroče je.

Dnevi potekajo in že dolgo zatrta duša hoče izbruhniti (bila je le na videz zatrta, le, potuhnila se je) neustrezno, divje, prevratniško, brez kakih skritih misli. Potekajo v nesmiselni, pravilni krivulji, mogoče smiselni kako drugače, nevidno, za koga drugega, nam neznanega (nikakor pa ne za nas, nam je vse to nedojemljivo). Opuščanje prostora ni nič drugega, zato si pravočasno premislim. Počasi s težkimi (težkimi zaradi debelosti in let) koraki stopa po stopnicah, stopnišče odmeva trajno. Zapeljana dekleta ne vreščijo posebno, logično nadaljuje začeto. Delo prestopa vse meje, prenaporno je vztrajati na mestu.

Nebo je jasno omejeno, lahko bi rekli ujeto v okvire, sestavljeno iz streh, v brezmejne okvire oči, ki jih možgani ne morejo do konca izrabiti. Luči zaslepljujejo nevajene. Tako se sopara dviga in zapušča prizorišče zaliti s svincem neuporabljenih in neuporabnih topovskih krogel zastarelega tipa, od nekdanj zastarelega in neuporabnega, od nekdanj neuporabne in ustrezno predelane. Sproščeni zrak, osvobojen vseh siceršnjih ovir, veselo utripa, preden se požene kvišku in doseže svoje normalno stanje. Zapršeni sadeži zelenih dreves z listjem (taka drevesa morajo imeti listje), ne tistih posušenih, ki nas zmeraj spominjajo na zimo in na nekaj zdavnaj preživelega in tudi zdavnaj poginulega, se nemočno valjajo v svoji umazaniji, posiveli, porjaveli, načeti, zapuščeni otroci. Stopnice so strme in kamnite z lepo železno ograjo, prepleskano z rumeno, ki je mogoče nekoč prej bila (ki hoče biti) bela. Stari JO težko diha in v presledkih nekaj gode, nekaj nerazumljivega, strašnega, maščevalnega, zbiraže oblake črne po vsem nebu širokem (zakaj to, stari JO, zakaj?).

Svetloba, ki se zeleno odbija od sten, je zalotila malega, starega JO pri njegovem nevarnem početju. Male debele roke so se oprijele ograje in omogočile telesu, da se je vse usmerilo, najbolj pa glava in oči, tja gor, kjer ni bilo mogoče videti stropa. In ko se je usedel na stopnico, ki se mu je prijetno hladna ponudila v vsej svoji trdnosti, oglatosti in širokosti, pripravna in pripravljena na vse, kar je ne bi vzdignilo iz njenega mirovanja, ustaljene in nekje dogovorjene oblike njenega obstajanja (gotovo se ne bi posebno upirali niti prenašanju, toda s tem bi se spremenila v nekaj neznanega, predmet namenjen drugi uporabi, čeprav verjetno zanjo neprimeren predmet, in bi tako zmogla ohraniti le obliko, nikakor pa ne vsega svojega zdajšnjega pomena. Tako ne bi bila več stopnica, temveč tisto, kar je bilo prej stopnica zdaj tako nasilno osvobojeno svoje vloge in posebnosti, bi se komaj smela imenovati tisto, kar je bilo prej stopnica). Dobri, mali JO, kako dolga je že tvoja pot, pa nisi prišel posebno daleč, ustavljen, ves teman, maščevalen, Zeus Egidonosilec, strelec bliskov izza ploščatega čela in leč očal, z mlahavim trebuhom in preveliko količino sala, pripravljen na upor, upirajoč se

(z zadnjico se opirajoč na stopnico), in vztrajno, čeprav začasno štrleč v vsem svojem ponosu iz nazobčane površine stopnišča. Tako različen od stvari in združen z njimi premišljaš o zavrženi dolžnosti (če je to sploh bila dolžnost), odloženi za nedoločen čas, tisti, ki te je zdaj tako trdo prikovala (sploh ni bila dolžnost) na kamnito površino. Ampak to je le napoved prave strahote, njena obljuba. Star si, mali JO, star in betežen. Tvoj trebuh je znamenje razpada in ne moči (zrele moške dobe), kakor rad misliš v trenutkih šibkosti in stiske. Uporna duša, stari JO.

Razlikovanje posameznih vzorcev je zdaj več kot očitno. Prišel je bliže s to svojo pisano preprogo, pisanim svetom. Rdeče, zelene, rumene, oble in zasekane vijuge, krogi pred našimi očmi prepredajo ploskev, se skrivajo v gube in prihajajo iz njih čisto drugačni, na drugem mestu, nekaj centimetrov stran od tistega, kjer jih pričakujemo, kačice, ki so se zajedle v grobo tkanino, se z njo združile v eno, v to kričečo, pisano preprogo, ki jo od kdove kod prinaša stari JO, mešetar, ki dviga ceno. Najprej je bila čisto rdeča, potem je zrastle in kačice so prilezle iz por med vlakni in se potuhnile, nemarne, prebrisane živalce. Od daleč prihajam, preproga je napeta čez trebuh starega JO, malega lažnivca, od daljnih gora, od velikega morja in še od tam čez, se debelih požrešnih ustnic osvobajajo besede in odletavajo pod visoko nebo, iz ust pod malim nosom in zvitimi očmi starega JO, večnega klateža, rodu Odisejevega, čeprav majhne postave, čeprav komaj podobnem možu (nikakor pa ne bogovom enaki). Ti ded svojega očeta, ti zoprni tat, ti skrunitelj oltarjev, popotnik prašnih poti, bedni vnuk velikega deda, ti dobri, stari JO, zakaj tako, čemu ta pot v potu tvojega obraza? Utrujene noge hočejo počitka, umazano perilo pranja, boleči hrbet postelje. Kje je Kirkin otok, kjer si jedel svoje prijatelje, spremenjene v svinje, svinjske prijatelje, kjer si si odpočil utrujeno telo na mehkem ležišču, utrujeno oko na njenem lepem telesu, o bogovom enaki, zviti Lisjak, prednik svojega plemena, prednik, ded, praded zadnjega svojega rodu, malega JO, svetovnega popotnika, tatu in dobrotnika revnih?

Sedi, stari JO, nasloni svojo z leti otovorjeno grbo na podboj naših vrat, to ti ponujamo, to ti podarjamo!

Počasi se vzdigne stara, debela roka proti ograji, mesnati prsti se je trdno oprimejo, tako trdno, da postanejo beli ob straneh, mišice se v cevi iz sala napnejo, debela zadnjica se odtrga od kamnite površine, noga v grobem usnjenem čevlju se spušča, previdno na spodnjo stopnico. Potem počne isto tudi druga, le malo manj previdno in nekoliko hitreje. Čevlji nejevoljno škripajo, tako nepričakovano so prisiljeni k delu, roka sproščeno drsi po ograji. Toda zmeraj je pripravljena, da trdno prime, če bi bilo potrebno. Roka potuje (lokomotiva se trudi) in pelje za seboj (vlak) telo, stlačeno v pretesno obleko, v odpet, siv in malce zguljen suknjič in za odtenek preveč umazano srajco, belo z ozkimi rdečimi progami. Ponosna zastava, rdeča kravata, je ohlapno obešena pod odpeti ovratnik, ne kaže več bojnega ponosa ostarelega viteza, pozabila je že na veter nad bojnim poljem, na hrzanje bojnih konj. Grb plemenite rodbine je odtisnjen s palcem in kazalcem v neustrezno snov. Počasi se spušča malo

okroglo telo, najpopolnejša vseh oblik. Ni krutega udarca, ki bi ustavil to gibanje, ni ga, mogoče pa še pride (ne veseli se prezgodaj, stari JO). Stari JO prekanjeno mežika za debelimi stekli, za vetrovnico, za oknom, odprtim v široki svet. Moje otroštvo razvodeni in se razteče po prostoru, kakor hitro hočem priti bliže. Nočem tvegati svojega otroštva, svoje matere, ki me je dojila, svoje potopljene barke, stari JO. Nočem izgubiti vimena, ki mi daje toliko užitkov, resda skromnih, toda nikakor ne takih, da bi jih smeli zavreči ali celo prezreti. Vime matere, vime tvoje matere, stari JO, dirjajoče kobile na gorskem pašniku, ponosno vime, stari JO.

Popolna posoda bobneče ropoče po stopnicah, izgublja v svojem diru obliko in barvo, spremenjena prispe v vežo, s tisoč novimi ploskvicami, v škodo popolnosti, v korist tekočinam, ki se ne bodo morale več dolgo zadrževati v njeni kovinski, temni notranjosti, pa se tudi ne bodo mogle, če bi mogoče hotele.

Stari JO, Aton, ki vsako jutro oblezeš vso zemljo, kje so tvoje ognjene kočije, žareči Helios, kje bleščeči se konji, tvoji otroci. Žalosten stopaš žalostno po zlahtni poti, oтовorjen s cigansko preprogo živih barv, junak poslednji svojega rodu, zadnji veliki duhovnik sončnega boga, kam te vodi pot, kam zibaš svojo debelo, potno zadnjico po tem prahu in tej vročini. Hribi okolice se vojskujejo z nebom, navadno brez trušča molijo kvišku. Vztrajno, uporno in skrajne neprijazno kamenje, -vam pravim, pesem gora je jalova pesem (pesem v nekem neumnem narečju), zlahtnič trde glave, kó kamen trde in ko jeklo bridke. Tam ne najdeš poti, tam že ne. Ni kamnite poti za tvoje majave in krive noge, za tvoje lisičje korake je ni. Ni kože, ki bi vzela tvojo kratkovidno glavo s ploščatim čelom in redkimi lasmi pod svojo streho. Ni je. Ni pastirja, ki bi tvojim popotnim, debelim in pohotnim ustnicam ponudil kruha in sira. Ni vode, kjer bi si lahko umil utrujeni in potni obraz in ohladil pregreto salo, si potolažil neizmerno žejo. Ni je, sploh je ni. Kam torej vodi tvoja pot? Nočni svat, zapozneli klatež. Kam te mamijo tvoje tatinske roke malega kokošjega morilca?

Pot je dolga in čevlji se trmasto zatikajo v korenine, zadevajo v kamenje, drsijo v luknje. Ostri kamni tanjšajo podplate, kolena se nape-njajo v nepotrebnem naporu na tej napačno izbrani poti. Drevesa se zibljejo v snopih vroče in porogljive svetlobe, gibljejo se ob poti in se odmikajo od nje. Slutimo majhne sovražne živali v njihovih vejah. Zažvižgaj in priteče panter, zapoj in zasujejo te s kamenjem. Konj, stara žrtvena žival gre spredaj, podkve vnemajo drobce kamenja in železa, to vem, čeprav ne vidim. Za njim gre stari JO, utrujen in spoštljiv gleda v konjsko zadnjico posvečene živali. Pokorno hodi stari JO, vojak domo-vine, ponos naših src, za živaljo, posvečeno nam v dobro, nam, ki se ne sramujemo tako svojega ostajanja, kakor on svojega odhoda. Bodi po-koren, stari JO na straži. Na vseh stražah.

Ob srečanju z vodo telo izgine, se skrije našim očem, vznemiri površino, včasih pljuskne. Ona sem jaz, mladi potepuh, ona sem jaz. Mladi popotnik, svinjski pastir, stari JO se vzpenja po pobočju z neprijetnim občutkom tam, kjer ga tišči popotna torba. Kovček je že kdaj zastavil

v bogvedi kateri krčmi kdove katerega mesta. No, zdaj ga tudi potreboval ne bi, zdajle bi mu bil samo v napoto, tako vzpenjačemu se v strmino. Kraj postaja zoprn. Z odvrčanjem nič ne doseže (ne more doseči) pri starem JO, ki pozna te stvari, te in njim podobne, dobro jih pozna, poznavalec, njemu je gora na dlani. Ne poskušaj gora, dobro te pozna, jasnovidec drobnih ukan. Kamenje je prilepljeno na strmino, ne udara se in to je dobro. Samo, da se ne udara.

Konj je žilav, toda vseeno tekne zvečer. Zvečer so lica malega JO že siva in ohlapna, povešena od celodnevnih lakote, veliki jedec, stari JO, dobrotnik in varuh živali. Ogenj mu gori, majhen ogenj, tako majhen, na njem ne moreš ničesar speči, še manj pa skuhati (toda tega niti noče mali, dobri JO), nizko pri tleh. Mali JO ga preklinja, govori temne, najtemnejše besede, dim se vleče po tleh, rine v že tako premajhne oči starega JO, kovača Hefajstovega, in povzroča dihanju težave. Iz vlaknatega lesa počasi, nejevoljno lezejo s silo izzvani plameni, nizki modrikasti otroci vlažnega predmestja, dosledni v svoji majhnosti in, to je najpomembnejše, brez posebnega veselja do svojega klavrnega obstoja (že v začetku vedo za tisto nekoliko žalostno resnico). Čeljusti se premikajo v vseh smereh, ki jim jih dopuščajo sklepi, ohlapna cunjasta koža sprejema obliko hrane, kolikor je je kaj zunaj območja zob (konj, stara daritvena žival se tako spreminja). Očala je spravil, zdaj molijo radevedna iz suknjiča obešenega na vejo, potem ko so že razkrila vodene, kot nebo modre, z rdečimi žilicami preprežene in malce prašičje oči, ki so toliko bolj odprte, kolikor slabše prenašajo podobe v možgane. Stari JO, gorski razbojnik, sokol sivi sedi ves utrujen pri ognju in žveči trdo meso konja, svojega sopotnika, svojega brata po mleku, po krvi, svojega dobrotnika, mračni junak.

Rebraste gore še bolj trmasto rinejo v neprizadeto, posmehljivo, majhno ovalno nebo, tema se zahrbtno plazi (pretepena hijena) iz raznih, skoraj neugotovljivih koncev. Večeri se. Njegova noga si s težavo išče pot junakovo, pot starega JO, prsti male izvidnice se iztezajo naprej, prevračajo kamenčke, udarjajo ob kamne. Veliki trebuh, bojni boben, se prazen trese, mahedra, ne vabi več v boj krvavi, v gostijo bogov, ohlapno meso je utrujeno, stare, poapnene žile s težavo prevažajo gorivo izrabljenemu stroju. Stari JO se spušča v dolino. Zastava strta, skrhan meč, ne bi mogel reči. Jutri je (najbrž bo) dan in stari bojevnik, general JO ni poražen, je nepopustljive narave. Toda zdaj je čas za spanje in ne sme se odpovedati (je razočarati) pričakujoči postelji, mehki odeji, platneni rjuhi, ne sme spregledati večerje, ne sme naš varuh, stari, mali JO, ki potuje daleč.

Vrnil se je tvoj sin, o Itaka pusta, njegovi trudni podplati se vlečejo po pločnikih, okoli njegove debele zadnjice in prekratkih nog valovi večni veter, njegov trebuh, za silo zajet v preozke hlače, mahedra in prebavlja trdo, napenjajočo hrano, suho hrano, ki jo je bil vzel s seboj, njegove male roke, debele in potne, so zataknjene v žepe, njegova glava se uporno boči proti nebu, uporno in ponosno, o tvoj sin, o kralj, o Itaka, njegove drobne oči, zalite z maščobo in krvjo (posledico dolgih popivanj

nekje v predmestju), si iščejo pot, njegovi lasje so v potu prilepljeni na čelo. Kamnite hiše (kamen je ponarejen, ker je mesto revno) odpirajo svoje veže, svoja temna srca, svoje rove utrujenemu popotniku, svojemu gospodu. Marsikaj mu ni pogodu, ko stopa tako ravnar, utrujen po zmagah, bogovom enaki vnuk Pelidovega tekmeča, z večno prežvekujočimi čeljustmi, s svojimi momljajočimi usti, z neprijetno dišečo sapo, ki prihaja skozi odprte debele, požrešne ustnice, z majhnimi prežečimi ušesi pod redkimi lasmi.

Veje se sklanjajo nizko, viseči trakovi se dotikajo kosmate površine glave, izginjajo navzgor, v nerazločnosti, ki jo povzroča mračenje, neopazno pritrjeni na nekaj stalnejšega. Spodaj, okrog pasu, širši hrbet je upognjen, zadaj se zadnjica drzno boči v prostor in se sploščena stika z deskami klopi. Trebuh, ves zmečkan, se nespoštljivo tlači v prostor med vsemi štirimi udi. Suknjič, na hrbtu lepo napet, se spredaj prilagaja trenutnim (bežnim) oblikam mesa. Rokavi se nategujejo čez komolce, se mečkajo v vzgibu, ne da bi zakrili široko zalito zapestje. Žepi, prepolni najrazličnejših predmetov (med njimi so tudi taki nepotrebni) odstopajo popolnoma svojevoljno in sami delajo majhne kupole, podaljške tega telesa. Prepotena progasta srajca tišči svoj zmečkani in umazani ovratnik v brado, izginjajočo v vrat. Prekratke povaljane hlače, napete čez debela stegna, sploščena na klop, razkrivajo spodaj rožnato meso, ki ga predirajo zlate dlačice in umazane, na petah raztrgane nogavice. Roka se počasi osvobaja hlačnega žepa in se potopi v žep suknjiča, počasi in z naporom se vrne, obremenjena z zmečkanom, skoraj prazno cigareto, medtem ko se druga trudi z iskanjem vžigalnika med množico reči drugega žepa. Prva nekoliko postane, da jo druga dohiti, šine proti obrazu, vajeno, z gotovostjo. Z gotovostjo se ustnici samoumevno razklenetá, željno, in sprejmeta medse belo, zgrbančeno telo. Medtem se druga trudi z nekoliko pretrdim kolesom vžigalnika (tistim solidnega starega tipa z visokim kolesom in na verižico pritrjenim pokrovčkom za stenj), mu izvabi visok rumen plamen (vžigalnik je bil pred kratkim napolnjen), ki ga vpije konica cigarete. Žareči konec se živo sveti v polmraku, roki se vrneta tja, od koder sta prišli v žepe (zdaj zvečer je nekoliko hladno), ustnici neprizadeto in zadovoljno hkrati spuščata skoraj nevidne oblačke in se stiskata okrog belega ustnika. Glava se ne premika in telo je skoraj mirno, le po trebuhu se včasih zapodi žoličasto tresenje.

Tako stari JO, mali Sokrat, uživa začinjo cigareto tega večera.

Luknje v pločnikih so sproti zalivali, vsaj govorilo se je o tem. Kljub temu pa je tu in tam ostala kakšna, polna ne čisto do roba, kalne vode, zahrbtno nastavljena nogam, ki so kar same rinile vanjo in se njenega obstoja niti niso zavedale toliko časa, dokler ni umazana voda pljusknila v čevlje, včasih zmočila hlačnice in zbudila neprijetni občutek izpostavljenosti in onemoglega besa. Kar brcnil bi vanjo, ko ne bi vedel, da bodo posledice še slabše in neprijetnejše.

Zoprni občutek mokrote se širi po nogi, zoprni le tako dolgo, dokler se ne sprijazniš z njim, potem pa je to občutek svobode, sveta (kar čevlje

bi sezul), čeprav nekoliko neugledno (to je pač poseben stil) odkriva svojo navzočnost, potem, ko si že skoraj pozabil nanj, zatopaljen v svoje ničvredne misli, polne majhnih, skromnih in majhnih ukan. Hvala bogu (nekomu pač moraš biti hvaležen), da so luže.

Stari JO se jim spretno izogiba, pri tem ga vodi njegova izkušnost v teh rečeh. Bleščeča površina pločnika odseva razveljavljeno podobo mesta z neбом, podobo, razčlenjeno, razdrobljeno v ozke vodoravne barvne lise, v svetle in temne točke. Stari JO stopa gotovo po opranem mestu, zanesljiv mož, stari JO. Njegova postava, še nižja in nesorazmerno široka, temna lisa, ga spremlja, postava od pet do pasu. Svetle, nekoliko mokre in zmečkane hlače se ne dotikajo čevljev, visijo nad njimi in razkrivajo umazane nogavice in tanek pas kože nad njimi, ki se s koraki širi in oži, nosi torbo (tokrat nosi torbo), hodi v svojih (kdove kje jih je dobil) prevelikih čevljih, ki puščajo nogi preveč prostora in svobode. Noga zdrсне pri vsakem koraku nekoliko nazaj, si osvoji izgubljeni teritorij, se potem spet umakne črni praznini med peto in čevljem. Zmeraj enako, vso pot, uspravajoči ritem njegove hoje. Njegov antipod izžareva delce, se strne kdaj pa kdaj v povsem enotno liso, pa spet razpade, privlačuje svoje izgubljene koščke, jih sestavlja in razstavlja, da bi jih lahko še popolneje sestavil in še bolj razstavil do kraja, kamor je namenjen, kamor sta namenjena (kamor so namenjeni).

Torbo nosi staro JO, torbo polno nečesa (kdove česa), zajetno, napihnjeno, oholo usnjeno torbo, ki ni več čisto nova. Debeli ročaj, skrit na toplem v mali zaliti roki starega JO, zadovoljno škripa. Medtem pa so se po vsej oranžni, usnjeni površini torbe razlezle kapljice in si temno zaznamovale svoje poti. (Neumne začasne kapljice so si temno zaznamovale svoje začasne poti.)

Dobri stari JO skrbno varuje svoj zaklad, trdno ga drži v roki. Ne tako kot tisto pisano in bolj rdečo preprogo, ne tako. Skrbno ga drži v roki in se tu in tam ozre nanj.

Hvala, ni treba, reče gospa, tista s sončnimi očali, starejša ženska v prelivajočem se, neokusnem, dežnem plašču, kakor da bi bil vstal zaradi nje in ne zato, da bi videl njega, starega JO. Pa nisem, nisem vstal zaradi nje, ne zaradi nje (še manj zaradi prelivajočega se plašča), zaradi te ženske z nosljajočim glasom, preveč ožgane od sonca, že ne. Peljemo se in stari JO si je skrbno položil torbo, svoj neprecenljivi zaklad, punčico svojega očesa, na kolena. Debeli, kratki prsti so sklenjeni nad njo v molitvi in strahu, varujejo, krepka ključavnica, veliko skrivnost napihnjene torbe, kraljevske zakladnice. Temne poti kapljic (kapljice so že) usihajo v porah grobe svinjske kože. Male roke in kratki, debeli prsti so rožnati zaradi mraza, od tod ne vidim sršečih svetlih dlačic, ki začenjajo poganjati nekoliko pred zapestjem in se skrivajo, večina, v temnem rokavu na varnem in toplem.

V sobi, v prostoru, ki ga imenujemo čakalnica, sedi na rjavem razmajanem stolu (to je čakalnica tretjega razreda). Stol je navaden, rjav, kakršnih smo lahko videli nič koliko (oh, zelo veliko, zelo veliko), kakršni se kažejo povsod le kot rezervni stoli, kot stoli, ki so že skoraj ali pa so

že odslužili, le odnesli jih še nismo na podstrešje, v klet, v ropotarnico, taki leseni stoli s prečkami med nogami in trdimi, neudobnimi naslonili. Stoli starega JO, škripajoči, uporabni le v sili (in za silo), ki jih od nekod privlečemo, ko dobimo nepričakovan in številen obisk. Na tem sedi stari JO, zaskrbljeno sedi. Navpične gube mu režejo čelo, da je še bolj ploščato, se stekajo, izginjajo za svetlim okvirom očal, kjer za debelimi stekli slutim vame uprte oči, malo radovedne, zvedavo uprte vame. Težke skrbi skrbi stari, mali JO, modrec z Jutrovega. Vlažno se sveti njegovo čelo, temna senca skrbi mu pada na polna rožnata lica.

Če mislim barok, mislim volute na pročelju Marijine cerkve, surovo se preriva velika mlada ženska proti izhodu, pa tudi ljudje so taki. Ni nujno, da je ravno barok, lahko tudi kaj drugega, pa se razpreda mreža varno, samoumevno skozi to sicer strogo in snažno sobo. Mreža starega JO, misleca z nagubanim čelom. Torba stoji sama (nezavarovan zaklad), naslonjena ob zid. Debeli ročaj ponosno krivi svoj roparski hrbet. Stari klatež, mali JO, uživa svoj zaslužen počitek, na tem majavem stolu razpreda svojo mrežo, zviti Lisjak.

Tih in snažen je neoprijemljiva razsežnost tega prostora, toda dovolj jasna, znamujoča. Stari JO ljubi to tišino in snažnost, ljubi jo z vsem srcem, odprtega srca. Skozenj se pretaka reka snažnosti, no, ne ravno reka, recimo raje potok, potoček. Kot kristal čista voda izpira dušo in blagodejno vpliva na pljuča in krvni obtok starega JO, izkušenega popotnika. Roke so spokojno sklenjene v naročju, globoke sence razlikujejo prepletajoče se prste, enakomerna luč se blago razliva po tem sedečem telesu, mirno, uživajoče se izgublja v gubah hlač, se potaplja v temo med suknjičem in rokavi, se ustavlja na malem svetlem trikotniku srajce, se blešči na nekoliko potnem, mastnem obrazu in se zateče v zastekljene očesne votline. Tam postane nedostopna in zaprta, spravljena za nedoločen čas. Enakomerno diha stari JO in počiva na svojem prestolu. Vrnil se je kralj, star in utrujen od dolgega osvajanja, ne do konca star in ne do konca utrujen. Napenja se čelo nad mračno misljo, mirujoči prsti prav lahko primejo stvar (pograbijo torbo ali kaj drugega). Lahko se vzdigne mala, okrogla postava, lahko nenadoma in nepričakovano. Stari JO, mali bojevnik, počiva v premoru med bitko, počiva ob meču in ščitu, ob molčečem topu na zidovih trdnjave. Počiva in zbira silo, razkropljene vojake, ki jo hrani v svojem telesu, s svojim telesom, zbira, nosač, moč, da bo vzdignil breme svojega telesa in nadaljeval boj krvavi v žvenketu orožja in hrumenja bitke mož poteptanih pod kopiti pobesnelih konj. Skozi mir jepjava dnevni hrup bučne ulice za svetlim oknom, za tem oknom v svet, za to odprtino, skozi katero budne straže oprezajo za sovražnikom mrzkim. Sovražijo sovražnika, ki napada v mraku ali zgodnji jutranji zarji.

Muha enakomerno brenči, preletava prostor in se zaletava v šipe, se vrača proti naslednji steni odbita, poražena, da znova ponovi svoje brezglavo početje. Le tu in tam umolkne, ko se utrujena usede tja, od koder jo nervozni potniki kmalu, takoj preženejo. Sence postajajo dolge in dan se nagiba h koncu. Trepetajoči zvoki mesta, glasnejši zaradi no-

vega medija, večernega zraka, vdirajo v sobo. Ropotajoči bobni. Razvite zastave.

Gospa Marija igra klavir in poje. Ob svetlobi klavirske svetilke se blešči neomadeževani papir na notnem stojalu. Poje in njen nekoliko zamolkli in rezki glas se staplja s temo, ki je je prostor poln, ki jo le malo načenja svetilka, le zato, da bi se izkazala prevladujoča in težka, kot tisto, kar nas zmeraj na skrivnem obvladuje in obvlada. Njena uvela, ohlapna roka se ukvarja s svetlikajočimi se tipkami. Osvetljena in zaradi svetlobe jasneje nagubana, ostro narezana bela roka z modrimi žilami, ki je niti vsa ta velika količina nakita ne more zakriti, nasprotno, ki jo ta debela, v kačo se zvijajoča zlata zapestnica le še bolj jasno razkazuje, strastno, kakor da bi bilo od tega kaj (nekaj pomembnega, življenjsko pomembnega) odvisno, poskakuje nad klaviaturo, ki motno sije iz teme. Sedi tako in igra, razpuščena stara postava, ki je rodila štiri otroke, v temni obleki, spojena s prostorom, poje z neprijetnim glasom neobčutljivo besedilo (trpežno, kakor so vsa besedila). Zbrani smo, vsa družina se zbrano dolgočasi, skoraj nasilno pripravljena poslušati. Smešna stara ženska za klavirjem (lahko bi bila moja mati) vztraja v svoji nasilnosti, ne da bi se je zavedala, do konca skladbe, kakor se spodobi, ko dosežejo zvoki najvišjo stopnjo zbranosti, ko se ji glas nevarno nalomi in prične hitro ugašati. Potem ploskamo navdušeni.

Stari JO zbira moči, nabira jagode v gozdu, cvetje na travniku, mala deklica, prinese jih za praznik. Hrup mesta ga drami. Že vstaja stari JO, išče, obrača oči, da bi jo našel, na bi našel torbo sopotnico. Stol otožno zajoče, sproščajoče zajoče stol, naenkrat osvobojen pretirane teže. Napeti trebuh pod širokim vratom in nekoliko (ne preveč) ukrivljeni hrbet z naporom vztrajata v novem položaju, dokler se telo ne umiri in ne navadi nanj.

HERMAN VOGEL: PESMI

Junak dozori

Zapovedali so mu z višav,
naj hodi s takim korakom,
da bo prišel v mesto okoli poldneva:
takrat bo našel prazno satovje.
Pa se je med potjo nalašč vrgel v travo,
malo počakal in prišel šele drugi dan.
Vendar veliko pred dvanajsto.
Mesta takrat seveda ni bilo več,
saj ga je nosil vseskozi s seboj.
In so mu rekli: ker mesta ni,
čepprav ga imaš v sebi,
ga moraš kajpa znova zgraditi.
Sicer nimaš nobenega smisla.
Postavil ga je s pridihom ranj:
v mrak je izrezal obokaste tunele namesto cest,
v jati je zasadil grmovje namesto hiš,
okoli pa potegnil lesen plot iz brezovih šib.
Zdaj, si je mislil, vam že pokažem,
takrat pa nenadoma vidi pravo mesto v svojih dlaneh.
Odslej je velikan ves otožen,
ko hodi z nizko glavo okoli plotu.
Ve, nekaj je treba storiti,
saj sliši smeh nad seboj.

Pri sebi

Najti moraš najprej primerno železo za nož,
potem primerno zemljo,
šele takrat lahko zasadiš nož v zemljo
in šele zatem lahko določiš smer potovanju.
Verjeti moraš, da je to tvoja pot,

zavreči moraš vsakršno misel na njeno nehanje,
 vse doklèr ne verjameš, da je nož tvoj,
 ko ne verjameš več, da je pot tvoja,
 in ko zavržeš oboje,
 verjameš še, da je zemlja tvoja.
 Četudi zbežiš kdaj,
 boš došel samo do tujega mórja,
 potem pa se vrnil.
 Kar boš nabral moči,
 jo nanizaš na vrvco,
 si jo obesiš okoli vratu
 in zatuliš ko bik.
 Če te ne ubijejo za ta krik,
 vzameš svoj nož,
 padeš na svojo zemljo,
 prerežeš svojo smer.
 Pa imaš.

Namesto epitafa

Od celotne zamišljene pesmi
 imam zdaj šele namen in začetek na p —,
 dodam lahko karkoli, recimo
 pesem o širokih in ozkih vokalih,
 proti vam obračam to kopje strupeno
 in tako naprej,
 le nekatere reči so,
 ki pri izbiri odpadejo že same po sebi,
 npr. pesnik ali še kaj banalnejšega.
 Potem pa vas v svoje veselje nasankam,
 rečem, da tako sami veste,
 kako gre naprej,
 in priredim razprodajo besed.
 Pred svojo štacuno se ustopim in vpijem:
 POHITITE, KI ŽELITE BESED, POHITITE,
 zakaj imam jih samo še za ta teden
 Če mi ne nasedete,
 imam še zmerom poslednjo možnost:
 zares vam zagrozim z molkom!

Glej me, gospod:

ponižen in usmiljen sem.

Če mi ne verjameš, te bom snel s križa.

Kaj boš brez križa? Križ te je spravil na vrh.

Poslušaj gospod:

dober sem in tudi pobožen.

Pridružujem se dobrim slovenskim Antonom stoletij,
ki ti verjamejo, da peklenski ogenj samo peče,
sveti pa ne.

Z njimi te hočem slaviti.

Molimo, dobri slovenski Antoni stoletij:

Izbrali bomo najtrše jeklo za dleta.

Dlet nam bo treba veliko veliko.

Zdaj je naposled že čas,

da se lotimo vseh zavitih okraskov od včeraaj,
ki obtežujejo stropce, čela in vse.

Počasi bomo vse to izključevali
in povrh še podrgnili s smirkom.

Moramo si vendar razbremeniti oči,

v njih moramo narediti prostor in čas za svoje podobe

Potem nam ne bo treba gledati za naše očete

in ne šele našim otrokom za nas:

končno bo vendarle vsak zase

premikal kazavce na stropu.

Odpusti gospod:

v drugem stilu ti bom zapel:

Do nekega dne nosim svoj umazani robec v desnem,
potem hočem spremembo, in ga predenem v levi žep,
pa vem, da bom še kar naprej segal na levo stran.

Opravljam pač samo dvakratno pot,
le dvakrat isto misel rodim.

Odpustite, dragi slovenski Antoni stoletij:

navsezadnje je vendar poglavitno le to,

da se mi koža zmerom znova zaraste.

Amen.

Imena, imena, imena.

Ostajajo zapisana na pročeljih hiš,

ko v njih že nikogar in ničesar ni več.

Pogovori na meji ena

Govorim tebi vseskozi
Trenutki me spreobračajo
Ponoči sem na primer zmerom navpičen
Tako tudi moje besede
Razumi jih drugo pod drugo
Vendar ne odštevaj pomenov
Ki ti jih govorim že oddavna
Samo to je ostalo od moje volovske moči
Sicer me lahko zakoplješ
Staremu hrastu kod korenike
Ali pustiš
Da se na soncu sramotno osujem

Govorim tebi vseskozi, a mislim na poezijo.
ponoči besede zakoplješ
ponoči se udeležim igrice
štirih sten moje sobe
besede odženem
zakoplješ
zakoplješ pa ne, to storiijo drugi.
Začetek dneva je zadržnjena zanka,
konec je še vzdignjena sekira.
Vmes je res moje,
zato vmes tudi poskušam:
Kako se počutim, ko legam v krsto
Da bom na koncu legel neoporečno
in bojo rekli, da stil pa že tak.
Samo to namreč hočem:
Potegniti pokrov nazadnje sam nase.
pokoplješ pa ne
ponoči besede

Pogovor na meji dve

Za pójem sem izbral tisto žensko	o mama o
za besedo v ušesu m-a-m-a	o mama o
več si mi rekla ko poješ	o mama o
ne glej kako boš odpiral gobec	o mama o
strašno dolgo sva se prepirala za naslov	o mama o
potem sva rekla idila na kmetih	o mama o
zelo čudno sva jo začela	o mama o
in zdaj se še komaj spominjam	o mama o

nekako takole o mama	o
ta pa kar naprej udarja ob planke	o
ta pa kar najrej leze v špranje	o
sonce pa kar naprej strelja v planke	o
sonce pa kar naprej zbada v špranje	o
osa z rumeno zadnjo platjo	o
sonce z dolgimi iglami vanjo	o
ona pa kar naprej nazaj	o
to je poldan poleti na kmetih	o
na spodnji strani lesenega hleva	o
Kako govoriš si rekla in si jokala o mama	o mama o
Čakaj povem ti šaljivko ne joči mogoče tole	mama o
na svojem intelektualnem nivoju sedim	mama
in bingljam z nogami po zraku	mama
marija kako je to krasno	mama
bingljam pa tako da butam	mama
enega s palcem drugega s peto oba v nos	mama
ježešna kako je to krasno	mama
pravita ta je pa na nivoju	mama
in si brišeta kri	mama
Kako govoriš si rekla in si jokala o mama	o mama o
O mama sem rekel nehajva saj veš	o mama o
dolгих pesmi ne berejo radi	o o

Hades

Poglavje iz »Uliksesa«

James Joyce

Pri Državni založbi Slovenije bo prihodnje leto izšel slovenski prevod Joyceovega romana *Ulikses*, enega najpomembnejših slovstvenih del našega stoletja. Ker želimo dati bralcem vpogled v roman, objavljamo eno poglavje, te uvodne besede pa naj jim olajšajo razumevanje odlomka.

Kakor kaže že naslov, je Joyceov roman nekaka novodobna Odiseja. Vendar pisatelj ni na novo povedal Homerjevega mita, temveč ga je vzel le za okvir in podlago sodobni zgodbi. Osebe romana so ljudje iz Joyceove sodobnosti in iz njegovega rojstnega mesta Dublin. Struktura romana se dovolj tesno opira na Odisejo. Trije deli Uliksesa ustrezajo trem delom Odiseje: prva tri poglavja epizodam grške Telemahije, poglavja od petega do dvanajstega V.—XII. spevu Odiseje, torej junakovim blodnjam, zadnja tri pa preostalim 12 spevom (Nostos), Odisejevim doživljanjem po vrnitvi na Itako. Vendar je stvar pri Joyceu bolj zapletena. Njegovih 18 poglavij ne ustreza povsem Odiseji, čeprav vsako izmed njih parafrazira ali parodira kako epizodo ali kako prvine Odiseje. Tudi junaki Joyceovega romana parodirajo Homerjeve. Zato je avtor svojim poglavjem prvotno dal naslove iz Odiseje, pred natisom pa jih je zavrzel.

Vzporednic pa s tem še ni konec. Kakor vemo iz interpretacije Stuarta Gilberta, Joyceovega intimnega prijatelja, naj bi (skoraj) vsako poglavje ustrezalo tudi po enemu izmed človeških organov, eni izmed umetnosti (v širokem pomenu), vsako ima svojo barvo, svoj simbol, in vsako je napisano v drugačni tehniki.

Roman popisuje dogajanja enega dne, 16. junija 1904, v Dublinu, glavnem mestu Irske (pravzaprav traja od osmih zjutraj do tri četrt na tri naslednjo noč). Junaki romana so Jud Leopold Bloom, potomec priseljenca z Ogrskega, njegova žena Molly (kot pevka Marion) in Stephen Dedalus, znan iz pisateljevega avtobiografskega dela *Umetnikov mladostni portret*. V nekem pogledu je torej Ulikses nadaljevanje imenovanega dela. Tema romana je potovanje ali iskanje. Bloom, po poklicu nabiravec oglasov, ves dan blodi po mestu, misli se mu ves čas vračajo k njegovi ženi, ki ga vara

z ljubčkom, »Vročim Boylanom«, in ko se zjutraj vrne domov, se je tudi nekaj spremenilo v njunem odnosu. Dedalus je nezadovoljen s svojo službo — poučuje v neki šoli — in s svojim bivališčem v starem stolpu, v teku dne se odloči, da bo zapustil oboje. Svojemu »telesnemu« očetu se je od-tujil, išče si duhovnega očeta in ga na neki način najde v Bloomu. Ob srečanju z njim notranje dozori, zdaj lahko odide, kakor se je namenil.

Tu smo mogli vsebino in strukturo tega bogatega in zapletenega dela orisati le v najbolj grobih potezah, toliko da damo objavljenemu besedilu nekakšen okvir.

Poglavje, ki ga podajamo, je šesto v romanu. Bloom se pelje na pogreb znanca Paddyja Dignama. V kočiji z njim se peljejo Cunningham, Power in Simon Dedalus, Stephenov oče. Ura je enajst, vozijo se iz predmestja Sandymount skozi velik del mesta na pokopališče Glasnevin. Homerska vzporednica je Odisejev obisk v Hadesu, prebivališču mrtvih, iz enajstega speva. Od Stuarta Gilberta še vemo, da je organ tega poglavja srce, umetnost — vera, barvi bela in črna, simbol pogrebnišnik in tehnika »inkubizem«.

Martin Cunningham je prvi pomolil svojo ocilindreno glavo v škri-pajoči voz, spretno vstopil in se usedel. Za njim je vstopil Power, skrbno sklanjajoč svojo visoko postavo.

»Pridi, Simon.«

»Jaz bom zadnji,« je rekel Bloom.

Dedalus se je naglo pokrtil in zlezal v kočijo, rekoč:

»Da, da.«

»Ali smo vsi tu?« je vprašal Martin Cunningham. »Pridite, Bloom.«

Bloom je vstopil in sedel na prazni prostor. Potegnil je vrata za seboj in lopotal z njimi, spet in spet, dokler se niso trdno zaprla. Vtaknil je roko skozi držalno zanko in se resno zagledal skozi odprto okno kočije proti spuščnim zastorom na ulici. Eden je bil odmaknjen: neka starka je kukala. Nos belo sploščen ob okenskem steklu. Se ima za srečno, da je šlo mimo nje. Neverjetno, kako jih zanima truplo. Rade vidijo, da odha-jamo, ko imajo take sitnosti z nami, ko prihajamo. Videti je, da jim je to opravilo všeč. Skrivno šušljanje po kotih. Capljajoče drsajo v copatah, da se ne bi morda zbudil. Potem ga pripravijo. Položijo na oder. Molly in gospa Flemingova naredita ležišče. Potegni ga bolj k sebi. Naš mrtvaški prt. Nikoli ne veš, kdo se te bo dotikal mrtvega. Umijejo telo in glavo. Mislím, da pristrižejo nohte in lase. Nekaj tega shranijo v ovojnici. Potem vendarle spet zrastejo. Nečedno delo.

Vsi so čakali. Nobeden ni nič rekel. Verjetno nalagajo vence. Sedim na nečem trdem. Ah, milo v mojem žepu zadaj.* Bilo bi boljše, da ga kam prestavim. Počakati na priložnost.

Vsi so čakali. Potem je bilo slišati, kako se spredaj sučejo kolesa: potem bliže: potem konjska kopita. Sunek. Škripajoč in zibajoč se je

* Bloom je kupil milo in ga ves dan prenaša s seboj. (Vse opombe so pre-vajavčeve).

njihova kočija začela premikati. Za njimi so se oglasila druga kopita in škripajoča kolesa. Mimo so šli zastori ulice in številka devet s tenčico na trkaču, z odprtimi vrati. Korakoma.

Čakali so molče, s stresajočimi se koleni, dokler niso zavili in se peljali vzdolž tramvajskih tirnic. Tritonvillska cesta. Hitreje. Kolesa so odskakujoč drdrala po okroglih kamnih v tlaku in majava stekla so se stresala in ropotala v vratnih okvirjih.

»Kod nas bo vozil?« je vprašal Power skozi obe okni.

»Skozi Irishtown,« je rekel Martin Cunningham. »Ringsend. Bruns-wiška ulica.«

Dedalus je prikimal, gledaje ven.

»To je lepa stara navada,« je rekel. »Vesel sem, ko vidim, da ni izumrla.«

Vsi so nekaj časa gledali skozi okni, kako so mimoideči snemali čepice in klobuke. Spoštovanje. Voz je zavil od tramvajske proge na mirnejšo cesto mimo Watery Lana. Prežeči Bloom je zagledal gibkega mladeniča v žalni obleki, s širokim klobukom.

»Tamle gre mimo nekdo, ki ga poznaš, Dedalus,« je rekel.

»Kdo pa?«

»Tvoj sin in dedič.«

»Kje je?« je rekel Dedalus in se iztegnil čez na drugo stran.

Voz se je peljal mimo odprtih jarkov in kupov zemlje na razkopani cesti pred stanovanjskimi kasarnami, se odmajal okoli vogala, zavil nazaj k tramvajski progi in hrupno drdral naprej s tresočimi se kolesi. Dedalus se je spustil nazaj in rekel:

»Ali je bil z njim tisti malopridni Mulligan? Njegov *fidus Achates*?«

»Ne,« je rekel Bloom. »Sam je bil.«

»Najbrž je bil doli pri svoji teti Sally,« je rekel Dedalus, »v družini Gouldingov, z zapitim malim raznašavcem računov in s Crissie, očkovo kepico govna, modrim otrokom, ki pozna sam svojega očeta.«

Bloom se je neveselo nasmehnil na Ringsendsko cesto. Brata Wallace, tovarna steklenic. Most čez Dodder.

Richie Goulding in torba z računi. Goulding, Collis in Ward pravi pisarni. Njegove šale postajajo malo prazne. Vražji fant je bil. Z Ignacijem Gallaherjem je neko nedeljo zjutraj plesal valček na Stamer Street, dva gospodinjina klobuka je imel nataknjena na glavo. Po vso noč je razgrajal zunaj. Zdaj se mu začenja maščevati: bojim se, da ga od tega boli hrbet. Njegova žena mu ga lika. On misli, da si ga bo pozdravil s tabletami. Pa so samo kroglice iz sredice. Kakih šeststo odstotkov dobička.

»Zašel je v malopridno družino,« je zarentančil Dedalus. »O tem Mulliganu ne čujem drugega, kot da je čisto navaden umazanec in neotesan butec. Njegovo ime ima slab glas po vsem Dublinu. Ampak Bog in njegova sveta mati naj mi pomagata, lepega dne se bom lotil in napisal njegovi materi ali teti ali kar že je pismo, ki ji bo odprlo oči široko kot skednjena vrata. Temu bom dobro podkuril, to mi lahko verjamete.«

Prevpil je ropot koles.

»Ne maram, da bi mi njen pankrski stričnik izpridil sina. Vatlarjev sin. Prodajal trakove pri mojem bratrancu Petru Pavlu M'Swineyu. Kar naj si misli.«

Utihi je. Bloom se je ozrl od njegovih jeznih brkov v Powrov blagi obraz in Martinu Cunninghamu v oči in brado, ki se je resnobno tresla. Hrupen in svojeglav mož. Ves čas o svojem sinu. Prav ima. Nekaj, kar izročaš naprej. Ko bi bil mali Rudy ostal živ. Da bi ga videl odraščati. Slišal njegov glas po hiši. Hodil bi zraven Molly v etonski obleki. Moj sin. Jaz v njegovih očeh. To bi bil čuden občutek. Moj potomec. Samo po naključju. To je moralo biti tisto jutro na Raymond Terrace, ko je bila ona pri oknu in gledala psa, ki sta počenjala to ob zidu z lepakom. In narednik se je zarežal gor proti njej. Imela je smetanasto domačo haljo z razporkom, ki ga ni nikoli zašila. Dajva še midva malo, Poldy. O Bog, tega komaj čakam. Kako se začenja življenje.

Potem je postala težka. Morala se je odpovedati koncertu v Greystonesu. Moj sin v njej. Lahko bi mu pomagal v življenju. Mogel bi. Naredil bi ga neodvisnega. Tudi nemško bi ga naučil.

»Ali smo pozni?« je vprašal Power.

»Za deset minut,« je rekel Martin Cunningham, ko je pogledal na uro.

Molly. Milly.* Ista reč razredčena. Njene frkljaste kletvice. O strela nebeška! O bogovi in rogovi! Pa vendar je milo dekcle. Kmalu bo žena. Mullingar. Predragi očkec. Mlad študent. Da, da: tudi žena. Življenje. Življenje.

Voz se je nagnil in se spet zravnaval, da so se jim telesa zazibala.

»Corny bi nam bil lahko dal udobnejšo škatlo,« je rekel Power.

»Lahko bi ji bil dal, ko bi ga ne motilo to, da škili,« je rekel Dedalus.

»Ali razumete, kako mislim?«

Zaprl je levo okno. Martin Cunningham si je začel z dlanjo pometati drobtine izpod stegen.

»Kaj je to,« je rekel, »za božjo voljo? Drobtine?«

»Kakor je videti, se je tu nekdo pred kratkim gostil,« je rekel Power.

Vsi so privzdignili stegna in se grajajoče zagledali v plesnivo usnje brez gumbov na sedežih. Dedalus je zgubal nos, se namrščil proti sedežu in rekel:

»Če se zelo ne motim, potem —. Kaj misliš ti, Martin?«

»Tudi meni se je zdelo,« je rekel Martin Cunningham.

Bloom je spustil stegno na sedež. Dobro, da sem se skopal. Čutim, da so mi stopala prav čista. Škoda samo, da gospa Flemingova ni bolje zakrpala nogavic.

Dedalus je vdano zavzdihnil.

»Navsezadnje,« je rekel, »je to najbolj naravna reč na svetu.«

»Ali se je Tom Kernan kaj pokazal?« je vprašal Martin Cunningham, nalahno si sukaje konico brade.

* Milly je Bloomova hči.

»Je,« je odgovoril Bloom. »Zadaj je z Nedom Lambertom in s Hynesom.«

»Pa Corny Kelleher sam?« je vprašal Power.

»Na pokopališču,« je rekel Martin Cunningham.

»Davi sem srečal M'Coya,« je rekel Bloom. »Dejal je, da bo poskusil priti.«

Voz se je naglo ustavil.

»Kaj je narobe?«

»Ustavili smo se.«

»Kje smo?«

Bloom je pomolil glavo skozi okno.

»Veliki kanal,« je rekel.

Plinarna. Pravijo, da to zdravi oslovski kašelj. Prava sreča, da ga Milly nikoli ni dobila. Ubogi otroci! Kako jih zvija, črni in modri so od krčev. Zares grdobija. Kar se tiče bolezni, jo je kar dobro odnesla. Samo ošpice. Čaj iz lanenega semena. Epidemija škrlatinke, gripe. Volilni agenti smrti. Ne zamudite te priložnosti. Tamle čez je zavetišče za pse. Ubogi stari Athos! Bodi dober z Athosom, Leopold, to je moja poslednja želja. Zgodi se tvoja volja. Ubogamo jih še, ko so v grobu. Čačke umirajočega. Pa ga je prizadelo, da je shiral. Mirna žival. Taki so navadno psi starih ljudi.

Na klobuk mu je kanila deževna kaplja. Umaknil je glavo in videl, kako je trenuten prš posul sive tlakovce s pičicami. Vsaka zase. Nena-
vadno. Kakor skozi sito. Se mi je zdelo, da bo. Čevlji so mi škripali, zdaj sem se spomnil.

»Vreme se spreminja,« je rekel mirno.

»Škoda, da ni ostalo lepo,« je rekel Martin Cunningham.

»Dežela ga je potrebna,« je rekel Power. »Se že spet kaže sonce.«

Dedalus je pogledal skozi naočnike proti zastrtemu soncu in poslal nemo kletvico proti nebu.

»Tako je nezanesljivo kot otroška zadnjica,« je rekel.

»Spet se peljemo.«

Voz je spet zavrtel svoja toga kolesa in njihova telesa so se lahko zazibala. Martin Cunningham si je začel hitreje sukati konico brače.

»Tom Kernan je bil snoči imeniten,« je rekel. »In Paddy Leonard ga je kar očitno oponašal.«

»O, daj, da ga malo slišimo, Martin,« je razvneto rekel Power. »Moraš ga čuti, Simon, o tem, kako Ben Dollard poje *Ostriženca*.«

»Neznansko,« je slovesno rekel Martin Cunningham. »*Svoj živi dan, Martin, še nisem slišal, da bi bil kdo tako predirno zapel to preprosto balado*.«

»Predirno,« je s smehom dejal Power. »Ves nor je na to. In na obrnjeno zaporedje.«

»Ali ste brali govor Dana Dawsona?« je vprašal Martin Cunningham.

»Jaz ne,« je rekel Dedalus. »Kje je?«

»Davi je bil v časniku.«

Bloom je izvlekel časnik iz notranjega žepa. Knjiga, ki jo moram zamenjati zanj.

»Ne, ne,« je naglo rekel Dedalus. »Pozneje, prosim.«

Bloomov pogled se je spustil po robu časnika in preletel imena umrlih. Callan, Coleman, Dignam, Fawcett, Lowry, Naumann, Peake, kateri Peake je to? tisti fant, ki je bil pri Crosbieju in Alleynu? ne, Sexton, Urbright. Natisnjene črke so naglo bledele na oguljenem, trgajočem se papirju. Hvala Mali cvetici. Bridko pogrešali. V neizrekljivo žalost njegovih. 88-leten po dolgi in mučni bolezni. Spominska maša en mesec po smrti Quinlana. Sladki Jezus naj se usmili njegove duše.

*Mesec dni je tega, dragi Henry, kar si zbežal
gor v svoj dom na nebu, ni te več med nami.
Mi pa jočemo in obžalujemo izgubo,
upajoč, da spet te najdemo tam nad zvezdami.*

Ali sem strgal ovojnico?* Da. Kam sem spravil njeno pismo, potem ko sem ga bral v kopeli? Potapljal se je po žepu pri telovniku. Je že prav, tu je. Dragi Henry je pobegnil. Dokler mi ne zmanjka potrpljenja.

Šola za ubožne. Meadovo lesno skladišče. Postajališče izvoščkov. Samo dva sta zdaj tam. Kimata. Nasekana, da ne moreta biti bolj. Več imajo kosti v glavi kot pameti. Drugi se vozi s potnikom. Pred eno uro sem šel tu mimo. Kočijaži so se mi odkrivali.

Pred Bloomovim oknom se je ob tramvajskem drogu iznenada vzdignil kretnikov hrbet in se zravnal. Ali ne bi mogli izumiti česa avtomatičnega, tako da bi kolo samo dosti priročneje? Da, ampak potem bi ta možak izgubil službo? Že, ampak kdo drug bi dobil zaslužek z novim izumom?

Stara koncertna dvorana. Zdaj ni nič tam. Mož v usnjeno rjavi obleki z žalnim trakom na rokavu. Ni posebne žalosti. Četrtnsko žalovanje. Morda kdo iz svaštva.

Peljali so se mimo mračne prižnice Svetega Marka, pod železniškim mostom, mimo Kraljičinega gledališča: molče. Lepaki. Eugene Stratton. Ga. Bandman Palmer. Rad bi vedel, ali bom lahko šel drevi gledat *Leah*. Rekel sem, da bi. Ali pa *Lilijo iz Killarneya*? Operna skupina Elster Grimes. Sijajen nov spored. Bleščeči se še mokri lepaki za drugi teden. *Vesela vožnja z ladjo Bristol*. Martin Cunningham bi me lahko spravil v gledališče Gaiety. Moral bi mu dati enkrat ali dvakrat za pijačo. Eno je vredno drugega.

Popoldne bo prišel on.** Njene pesmi.

Plasto. Vodnjak s spominskim poprsjem Sira Philipa Cramptona. Kdo je bil to?

»Kako je kaj?« je rekel Martin Cunningham in si vzdignil dlan k čelu v pozdrav.

»Ne vidi nas,« je rekel Power. »O, pač. Kako vam gre?«

* Bloom dobiva »poštno ležeče« pisma neznane ženske.

** Mollyjin ljubček Boylan se je napovedal za ob štirih.

»Komu?« je vprašal Dedalus.

»Vročemu Boylanu,« je rekel Power. Tamle si zrači svoje kodre. Ravno ta trenutek sem mislil nanj.

Dedalus se je nagnil ven, da bi pozdravil. Od vrat Rdečega brega je šinila v odgovor bela plošča slamnika: mimo.

Bloom si je pregledal nohte na levici in potem še na desnici. Nohti, da. Ali je v njem še kaj posebnega, kar one — ona vidi? Omamljenost. Najslabši moški v Dublinu. To ga drži pokonci. Včasih ženske začetijo, kaj je kdo. Nagon. Ampak takle človek. Moji nohti. Ravno jih ogledujem: lepo prirezani. In potem: premišlja samo. Telo postaja malo mlahavo. To opažam, ker se ga spominjam od prej. In zavoljo tega domnevam, da se koža ne more dovolj naglo krčiti, kadar meso upada. Oblika pa je še ostala. Še zmerom je postavna. Ramena. Boki. Zalita. Večer, ko se je oblačila za ples. Srajca ji je obtičala zadaj med ritnicama.

Sklenil si je roke med kolena in zadovoljen obšel s praznim pogledom njihove obraze.

Power je vprašal:

»Kako je kaj s koncertno turnejo, Bloom?«

»O, prav dobro,« je rekel Bloom. »Same dobre novice dobivam o njej. Misel je dobra, veste...«

»Ali pojdete sami zraven?«

»To ne,« je rekel Bloom. »Pravzaprav moram iti dol v grofijo Clare po nekih osebnih opravkih. Misel je v tem, veste, da se obiščejo večja mesta. Kar izgubiš v enem, lahko nadomestiš v drugem.«

»Tako je, da,« je rekel Martin Cunningham. »Zdaj je Mary Anderson na taki poti.«

»Imate dobre umetnike?«

»Turnejo ji organizira Louis Werner,« je rekel Bloom. »O da, imeli bomo samo smetano. J. C. Doyle pa Johna MacCormacka upam in. Najboljše, zares.«

»In *madame*,« je z nasmeškom rekel Power. »Zadnjo, pa ne najslabšo.«

Bloom je naredil gib blagega ugovarjanja, razklenil je dlani in jih spet sklenil. Smith O'Brien. Nekdo je položil tja šopek cvetja. Ženska. Najbrž je obletnica njegove smrti. Želimo še veliko enako srečnih. Voz je zavijal mimo Farrellovega kipa in njihova kolena so se brez odpora neslišno staknila.

Ovi: starec v zbledeli obleki je ponujal z roba pločnika svoje blago, usta so se mu odpirala: -ovi.

»Štirje trakovi za čevlje za en peni.«

Rad bi vedel, zakaj so ga izbrisali iz spiska odvetnikov. Imel je pisarno v Humovi ulici. V isti hiši kot Mollyjina imenjakinja. Tweedy, kraljevi odvetnik za Waterford. Od tedaj ves čas nosi ta cilinder. Ostanek nekdanje spodobnosti. Tudi žalovanje. Strašno je propadel, reva uboga! Podajali so si ga kakor njuhanec med čutjem pri mrliču. O'Callghan v zadnjih zdihljajih.

In *madame*. Dvajset minut čez enajsto. Pokonci. Gospa Fleming je prišla pospravljat. Češe si lase, si brenči: *voglio e non vorrei*. Ne: *vorrei*

e non. Gleda vršičke svojih las, da bi videla, ali so razcepljeni. *Mi trema un poco il.* Njen glas je lep pri tistem *tre*: jokajoč zven. Drozg. Brinovka. Beseda brinovka to lepše izraža.

Njegov pogled je lahko preletel Powrov zali obraz. Posivel nad ušesi. *Madame*: z nasmeškom. Tudi jaz sem se nasmehnul. Nasmeh lahko veliko pove. Mogoče samo vljudnost. Prikupen fant. Kdo ve, ali je res tisto o ženski, ki naj bi si jo vzdrževal? Ni prijetno za njegovo ženo. Ampak pravijo, kdo mi je že to rekel, da ni mesenih odnosov. Človek bi mislil, da bo take reči hitro konec. Da, Crofton ga je srečal neki večer, ko ji je nosil funt repine. Kaj je že bila? Točajka pri Juryju? Ali pa pri Moiri?

Peljali so se pod kipom Osvoboditelja v njegovem orjaškem plašču. Martin Cunningham je dregnil Powra s komolcem.

»Iz Rubenovega rodu,« je rekel.

Visok možak s črno brado, sključen nad palico, je prištorkljal okoli vogala Elveryjeve slonje hiše, kažoč jim upognjeno dlan, ki si jo je odprto držal na hrbtu.

»V vsej svoji nepokvarjeni lepoti,« je rekel Power.

Dedalus se je ozrl za štorkljajočim možem in rekel blago:

»Vrag naj ti zlomi hrbtenico!«

Powra je začel lomiti smeh in zaslonil si je obraz ob oknu z dlanjo, ko se je kočija peljala mimo Grayevega spomenika.

»Vsi smo hodili k njemu,« je prizanesljivo rekel Martin Cunningham. Njegov pogled je srečal Bloomovega. Pogladi se je po bradi in dodal:

»No, skoraj vsi.«

Bloom je začel z nenavadno vnemo govoriti proti obrazom svojih tovarišev.

»Presneto dobra je tista, ki si jo pripovedujejo o Rubenu J. in njegovem sinu.«

»Tista o čolnarju?« je vprašal Power.

»Da. Ali ni neznansko dobra?«

»Kakšna pa je?« je vprašal Dedalus. »Jaz je nisem slišal.«

»Šlo je za neko dekle,« je začel Bloom, »in oče je sklenil, da ga pošlje na otok Man, kjer bi ne bil v nevarnosti, ko pa sta bila oba...«

»Kaj?« je vprašal Dedalus. »Tisti preklicani pobalin malopridni?«

»Da,« je rekel Bloom. »Skupaj sta bila na poti k ladji, ko je sin poskusil...«

»Utopiti Barabo!« je zaklical Dedalus. »Bog daj, da bi ga bil!«

Power je zapuhal skozi zaslonjene nozdrvi v dolgotrajnem smehu.

»Ne,« je rekel Bloom, »sin sam se je...«

Martin Cunningham mu je robato skočil v besedo.

»Ruben J. in njegov sin sta jo mahala po rečnem nabrežju proti ladji za otok Man, na lepem pa se je mladi capin zagnal in smuk čez zid v reko.«

»Za božjo voljo!« je prestrašeno vzkliknil Dedalus. »Ali je mrtev?«

»Mrtev!« je zavpil Martin Cunningham. »Kaj bi bil! Neki čolnar je zgrabil drog pa ga je izvlekel za mahedrave hlače in spravil nazaj k očetu na nabrežje. Bolj mrtvega ko živega. Pol mesta se je zbralo.«

»Da,« je rekel Bloom. »Ampak šaljivo je to...«
»In Ruben J.,« je rekel Martin Cunningham, »je dal čolnarju dvojajočo, ker je rešil sinu življenje.«
Izpod Powrove dlani se je oglasil pridušen smeh.
»Res jo je dal,« je zatrdil Martin Cunningham. »Prav junaško. Srebrno dvojajočo.«

»Ali ni to strašno posrečeno?« je vneto rekel Bloom.
»Šiling in osem penijev preveč,« je suho rekel Dedalus.
Powrov pridušeni smeh se je mirno razsul po vozu.
Nelsonov steber.
»Osem češpljev za peni! Osem za peni!«
»Boljše bi bilo, da bi se držali malo resno,« je rekel Martin Cunningham.

Dedalus je vzdihnil.
»Res je pa tudi,« je rekel, »da nam ubogi mali Paddy ne bi zameril malo smeha. Sam je povedal marsikakšno šegavo.«
»Bog mi grehe odpusti!« je rekel Power, brišoč si mokre oči s prsti.
»Ubogi Paddy! Ko sem ga pred tednom dni zadnjikrat videl in je bil zdrav kakor po navadi, se mi še sanjalo ni, da se bom tako vozil za njim. Zapustil nas je.«

»Mali mož je bil poštenjak, kot jih je malo,« je rekel Dedalus. »Prav na naglo ga je pobralo.«

»Kap,« je rekel Martin Cunningham. »Srce.«
Žalostno se je potrkal po prsih.
Žareč obraz: rdeče žareč. Preveč dobre kapljice. Zdravilo za rdeč nos. Pij na vse pretege, dokler ne postane modrikast. Dosti denarja je porabil, da ga je pobarval.

Power se je z žalostno slutnjo zagledal v hiše, ki so drsele mimo.
»Nenadno smrt je imel, ubogi fant,« je rekel.
»Najboljšo smrt,« je rekel Bloom.
Njihove široko razprte oči so se zagledale vanj.

»Nič trpljenja,« je rekel. »Trenutek, pa je vsega konec. Kakor da umreš v spanju.« Nobeden ni spregovoril.

Tale stran ulice je mrtva. Malo prometa čez dan, posredniki za nepremičnine, hotel za trezneže, Falconerjev železniški vodnik, šola državne uprave, Gillova knjigarna, katoliški klub, delavnica slepih. Zakaj? Je že kak razlog. Sonce ali veter. Ponoči tudi. Vojaki in hišne. Pod pokroviteljstvom rajnkega očeta Matthewa. Temeljni kamen za Parnella. Zlom. Srce.

Okoli vogala Rotunde je pridirjal par belih konj z belima perjanicama na načelku. Mimo je šinila drobna krsta. Kako se jim mudi, da ga pokopljejo. Zalna kočija. Neporočena. Črno za poročene. Lisasto za samce. Rjavo za redovniško glavo.

»Žalostno,« je rekel Martin Cunningham. »Otrok.«

Obraz pritlikavca, modrikast in zguban, kakor je bil obraz malega Rudyja. Telo pritlikavca, mehko kakor kit, v belo obrobjeni škatlji iz

smrekovih desk. Pogreb plača vzajemna pomoč. Peni na teden za kos ruše. Naš. Mali. Revček. Otroček. Brez pomena. Zmota narave. Če je zdrav, je po materi. Če ne, od očeta. Boljšo srečo prihodnjič.

»Uboga mala stvarca,« je rekel Dedalus. »Zanjo je vsega konec.«

Voz se je začel počasneje vzpenjati po Rutlandovem trgu. Kar stresaj kosti. Naj voz se podi. En siromak manj. Nikomur ni mar zanj.

»Sredi življenja,« je rekel Martin Cunningham.

»Najslabši med vsemi,« je rekel Power, »pa je človek, ki si sam vzame življenje.«

Martin Cunningham je naglo izvlekel uro iz žepa, zakašljaj in jo spravil nazaj.

»Največja sramota, ki lahko zadene družino,« je dodal Power.

»Trenutna omračitev uma, seveda,« je odločno rekel Martin Cunningham. »To reč moramo gledati z usmiljenjem.«

»Pravijo, da je človek, ki stori to, strahopetec,« je rekel Dedalus.

»O tem ne moremo mi soditi,« je rekel Martin Cunningham.

Bloom je že bil na tem, da spregovori, pa je spet stisnil ustnice. Velike oči Martina Cunninghama. Zdaj gleda proč. Prikupen in človečen mož. Bistroumen. Obraz Shakespearov. Zmerom ima pripravljeno kako dobro besedo. Oni so neusmiljeni do tega ali do detomora. Ne dovolijo krščanskega pogreba. Svoje dni so s kolcem prebodli srce v grobu. Kakor da bi ne bilo že strto. Včasih pa se prepozno skesajo. Najden v reki, oklepajoč se trstja. Gledal me je. Pa tista strašna pijanka, njegova žena. Spet in spet ji je uredil hišo, ona pa mu je skoraj vsako soboto zastavljala pohištvo. Življenje pogubljenih je imel ob njej. Tudi kamnitno srce bi počilo pri tem. V ponedeljek zjutraj pa spet iznova. Potiskaj kolo. Sveti Bog, kakšna je morala biti na pogled tisto noč, Dedalus mi je pravil, da je bil tam. Pijana sem in tja po hiši in poskakujoč z Martinovim dežnikom.

»In pravijo mi biser Azije

Gejša,

o biser Azije.«

Obrnil je pogled proč od mene. Ker ve. Kar stresaj kosti.

Tisti popoldan preiskave. Steklениčka z rdečo nalepnico na mizi. Hotelska soba z lovskimi slikami. Soparno je bilo. Sonce je sijalo skozi reže rebrač. Velika, kosmata ušesa mrliškega oglednika. Hotelski sluga je pričeval. Najprej je mislil, da spi. Potem je videl na njegovem obrazu nekakšne rumene proge. Zdrsnil je k znožju postelje. Sklep: prevelika doza. Smrt po nesreči. Pismo. Za mojega sina Leopolda.

Nič več bolečin. Nič več prebujenja. Nikomur ni mar zanj.

Voz je naglo drdral po Blessingtonski ulici. Čez kamenje.

»Mislim, da se dobro podimo,« je rekel Martin Cunningham.

»Ne daj Bog, da bi nas zvrnil sredi ceste,« je rekel Power.

»Upam, da nas ne bo,« je rekel Martin Cunningham. »Jutri bo v Nemčiji velika dirka. Za nagrado Gordona Bennetta.«

»Da, presneto,« je rekel Dedalus. »To se bo res splačalo videti.«

Ko so zavili v Berkeleyevo ulico, je lajna blizu Bazena usula po njih in za njimi prešerno poskočno zabaviško pesem. Je tu kdo videl Kellyja? Ka-e-dvojni-el-ipsilon. Posmrtna koračnica iz *Savla*. Tako je slab kot stari Antonio. Pustil me revnega je kot mišonio. Pirueta! *Mater Misericordiae*. Eccles Street. Tam doli je moja hiša. Velika reč. Tule bolnišnica za neozdravljive. Zelo spodbudno. Zavetišče Naše gospe za umirajoče. Mrtvašnica lepo priročno spodaj. Kjer je umrla stara gospa Riordan. Ženske so videti strašne. Njena skodelica z dulcem, in usta so ji obdrgnili z žlico. Prikupni mladi študent, ki me je obvezal, ko me je pičila čebela. Potem je odšel v porodnišnico, tako sem slišal. Iz ene skrajnosti v drugo.

Voz je v diru zapeljal okoli nekega vogala; se ustavil.

»Kaj je zdaj narobe?«

Mimo oken je šla razdeljena čreda žigosane govedi, mukajoč, s po-bešenimi glavami, topotaje s kopiti, počasi otepajoč z repi po blatnih, koščatih hrbtih. Zunaj črede in sredi nje so tekale rdeče zaznamovane ovce, ki so beketale od strahu.

»Izseljenci,« je rekel Power.

»Huuu!« je vpil gonjačev glas in njegov bič jim je tleskal po bokih. »Huuu! Proč od tod!«

Seveda četrtek. Jutri je dan klanja. Junice. Cuffe jih prodaja po kakih sedemindvajset šilingov. Verjetno za Liverpool. Goveja pečenka za vrlo Anglijo. Vse sočne pokupijo. In potem je peta četrt izgubljena: vse tiste surovine, koža, dlaka, rogovi. V enem letu se tega nabere veliko. Trgovina za mrtvim mesom. Odpadki klavnic za strojarne, milo, margarino. Kdo ve, ali še gre tisto, da lahko dobiš slabše meso z vlaka pri Clonsilli.

Voz je peljal naprej skozi čredo.

»Ne gre mi v glavo, zakaj mestna uprava ne potegne tramvajske proge od parka do nabrežij,« je rekel Bloom. »Vso to živad bi lahko v tovornih vozovih prevažali k ladjam.«

»Namesto da zaustavlja promet,« je rekel Martin Cunningham. »Čisto res. Morali bi to.«

»Da,« je rekel Bloom, »in dostikrat sem mislil še nekaj drugega, da bi imeli občinske pogrebne tramvaje, kakor jih imajo v Milanu, veste. Potegnili bi progo do pokopaliških vrat in imeli posebne tramvaje, mrliški voz in žalni voz in vse. Ali razumete, kako mislim?«

»O, to bi bila vražja reč,« je rekel Dedalus. »Spalnik in jedilni salonski voz.«

»Potem bi Cornyju slabo kazalo,« je dodal Power.

»Zakaj?« je vprašal Bloom, obračajoč se k Dedalusu. »Ali ne bi bilo bolj spodobno, kot da dirjamo tako po dva vštric?«

»Da, nekaj je že na tem,« je pritrdil Dedalus.

»In potem,« je rekel Martin Cunningham, »bi ne imeli prizorov, kot je bil tisti, ko se je mrliški voz prevrnil na ovinku pri Dunphyju in je krsta odletela na cesto.«

»Tisto je bilo strašno,« je rekel Powrov zgražajoči se obraz, »in truplo je padlo po cesti. Strašno!«

»Prvi okoli Dunphyja,« je rekel Dedalus in pokimal. »Pokal Gordona Bennetta.«

»Bog nas obvaruj!« je pobožno rekel Martin Cunningham.

Bum! Zvrnjeno. Krsta je treščila na cesto. Se razletela. Paddy Dignam je šinil iz nje in se toga zavalil po prahu v rjavi obleki, ki mu je bila prevelika. Rdeči obraz: zdaj siv. Usta so se odprla. Vprašuje, kaj se je zgodilo. Čisto prav, da jih zapirajo. Odprta so videti grozna. Potem se notranjost hitro razkraja. Veliko boljše, če zamašijo vse odprtine. Da, tudi. Z voskom. Mišica zapornica popusti. Vse zapečatiti.

»Dunphy,« je naznanil Power, ko je kočija zavila na desno.

Dunphyjeva vogalna gostilna. Ustavljene kočije žalovavcev, ki zalivajo svojo žalost. Počitek ob poti. Izvrsten položaj za krčmo. Nazaj grede se bomo najbrž ustavili tukaj, da bomo pili na njegovo zdravje. Pošlji naokoli tolažilo. Elikzir življenja.

Ampak recimo, da bi se zgodilo. Ali bi zakrvavel, če bi ga recimo zbodel žebelj, ko bi se prevrnil? Najbrž bi ali pa ne bi. Odvisno bi bilo od tega, kje. Krvni obtok se ustavi. Malo pa bi še zmerom lahko pricur-ljalo iz kake utripalnice. Boljše bi bilo, ko bi jih pokopavali v rdečem: temno rdeče.

Molče so se peljali po Phibsborouški cesti. Mimo se je v drncu pripeljal mrliški voz, prihajajoč s pokopališča: kaže, da z olajšanjem. Most Crossguns: kraljevi prekop.

Voda se je buče zaganjala skozi zapornice. Na spuščajočem se to-vornem čolnu je stal mož med kosi šote. Na obrežni vlačilni stezi zraven jeza ohlapno privezan konj. Na krovu ladje *Bavbar*.

Njihove oči so mu sledile. Po počasni travnati vodni poti je priplul na svojem splavu čez Irsko proti obrežju, vlačilna vrv ga je vlekla mimo trstišč, nad blatom, steklenicami, zamašenimi z blatom, nad poginulimi psi. Athlone, Mullingar, Moyvalley. lahko bi šel peš ob prekopu obiskat Milly. Ali se peljal s kolesom tja. Najeti kako staro reč z nizkimi kolesi. Oni dan je imel Wren eno na dražbi, ampak žensko. Vodne poti se raz-vijajo. James M'Cann si je izmislil, da bi me vozil s čolnom na vesla. Cenejši prevoz. Vožnja s presledki. Čolni, v katerih stanuješ. Taborjenje. Tudi mrliški vozovi. V nebo čez vodo. Mogoče pojdem, ne da bi pisal. Pridem in jo presenetim, Leixlip, Clonsilla. Spuščajoč se od zapornice do zapornice k Dublinu. S šoto iz močvar sredi dežele. Pozdrav. Pri-vzdignil je svoj rjavi slamnik, pozdravljajoč Paddyja Dignama.

Peljali so se naprej mimo hiše Briana Boroimha. Zdaj je že blizu.

»Zanima me, kako gre našemu prijatelju Fogartyju,« je rekel Power.

»Vprašaj rajši Toma Kernana,« je rekel Dedalus.

»Kako pa to?« je rekel Martin Cunningham. »Najbrž je odšel, pa se ta joče za njim.«

»Izpred oči,« je rekel Dedalus, »vendar ne iz spomina.«

Kočija se je obrnila na levo proti Finglaški cesti.

Kamnosekovo dvorišče na desni. Zadnja runda. Na progi zemljišča so se pokazale nakopičene molčeče postave, bele, žalostne, iztegovale so mirne roke, klečale v bridkosti, kazale s prstom. Kosi izklesanih postav.

V belem molku: proseče. Prvovrstne. Thos. H. Dennany, izdelovanje spomenikov in kipov.

Mimo.

Na robu pločnika pred hišo cerkovnika Jimmyja Geardyja je sedel star potepuh, godrnja je si je stresal blato in kamne iz velikanskega prašno rjavega, zijajočega čevlja. Po življenjskem popotovanju.

Potem so drsli mimo mračni vrtovi, eden za drugim; mračne hiše. Power je pokazal.

»Tamle je bil umorjen Childs,« je rekel. »V zadnji hiši.«

»Tako je,« je rekel Dedalus. »Grozljiv primer. Seymor Bushe ga je izmazal. Umoril svojega brata. Tako so vsaj govorili.«

»Sodišče ni imelo dokazov,« je rekel Power.

»Samo indicije,« je rekel Martin Cunningham. »Takšno je vodilo postave. Boljše, da se jih devetindevetdeset krivih izmakne, kot da bi bil en nedolžen človek po krivem obsojen.«

Gledali so. Morivčevo posestvo. Temno je šlo mimo. Zaprte naoknice, brez stanovavcev, neoplet vrt. Vse skupaj je šlo k vragu. Po krivem obsojen. Umor. Morivčeva podoba v očesu umorjenega. Ljudje radi bero o tem. Moževa glava najdena na vrtu. Obleka, ki jo je imela na sebi. Kako jo je doletela smrt. Malo predtem posiljena. Uporabljeno orožje. Morivec je še na svobodi. Indici. Trak iz čevlja. Truplo bodo izkopali. Nič ni tako skrito.

Tako smo stlačeni v tem vozu. Mogoče bi ji ne bilo všeč, če bi prišel tako, pa se ji ne bi napovedal. Pri ženskah moraš biti previden. Samo enkrat jih zaloti s spuščeniimi hlačkami. Nikoli več ti ne odpustijo. Petnajst.

Mimo njihovih pogledov so valovile visoke ograje na Prospect Avenue. Temne topoli, redke bele postave. Pogostejše postave, bele postave, zgnetene med drevesi, bele postave in odlomki so nemo tekli mimo, moleč s praznimi gibi v zrak.

Platišče je rezko zaškripalo ob pločnik: ustavili so se. Martin Cunningham je iztegnil roko, potegnil kljuko nazaj in odsunil vrata s kolenom. Izstopil je. Power in Dedalus sta mu sledila.

Zdaj prestaviti milo. Bloomova roka je naglo odpela njegov odzadnji žep in prenesla milo, zlepljeno s svojim papirjem, v notranji žep pri suknjiču. Stopil je iz voza in spravil v žep časnik, ki ga je še vedno držal z drugo roko.

Uboren pogreb: mrliški voz in tri kočije. Vseeno je kako. Nosači krste, pozlačene vaje, maša zadušnica, salva. Mrtvaški sijaj. Za zadnjim vozom je stal pri svojem vozičku popotni prodajavec kolačev in sadja. Rozinovi kolači, ki se držijo skupaj: kolači za mrtve. Pasji kolači. Kdo jih je jedel? S pokopališča so prihajali pogrebci.

Šel je za svojimi tovariši. Kernan in Ned Lambert sta mu sledila, Hynes je stopal za njima. Corny Kelleher se je ustavil ob odprtem mrliškem vozu in vzel iz njega tista dva venca. Enega je dal dečku.

Kam je izginil tisti otroški pogreb?

Od Finglasa je težko topotaje prišel par konj, ki je skozi pogrebno tišino z naporom privlekel škripajoč voz, na katerem je ležala granitna klada. Voznik, ki je korakal spredaj, je pozdravil.

Zdaj krsto. Prišel je sem pred nami, čeprav je mrtev. Konj je zasukal glavo in se s pobešeno perjanico zagledal v krsto. Motno oko: komat ga tišči na vratu in pritiska na káko žilo ali kaj takega. Ali vedo, kaj privažajo semkaj vsak dan? Vsak dan mora biti po dvajset ali trideset pogrebov. Pa še Mount Jerome je protestante. Pogrebi po vsem svetu vsepovsod vsako minuto. Ena dve zakopavajo po cele vozove. Tisoče vsako uro. Preveč ljudi na svetu.

Skozi pokopališka vrata sta prišli od pogreba neka ženska in deklica. Pohlepna ženska z ozko čeljustjo, trda pri kupčevanju, s postrani čepico. Dekličin obraz popackan od umazanije in solz, držala se je žene za roko in gledala k njej, da bi videla, ali naj se joče. Ribji obraz, brezkrven in bled.

Nosači so si naložili krsto na ramena in jo odnesli skozi vhodna vrata. Toliko mrtve teže. Tudi sam sem se čutil težji, ko sem prišel iz kopeli. Najprej truplo: potem prijatelji trupla. Corny Kelleher in deček sta sledila z vencem. Kdo je tisti zraven njiju? Ah, svak.

Vsi so se odpravili za njimi.

Martin Cunningham je zašepetal:

»Smrtne muke sem trpel, ko si vpričo Blooma govoril o samomoru.«

»Kaj?« je zašepetal Power. »Kako to?«

»Njegov oče se je zastrupil,« je zašepetal Martin Cunningham. »Imel je Kraljičin hotel v Ennisu. Saj si slišal, kako je rekel, da pojde v grofijo Clare. Obletnica.«

»O Bog!« je zašepetal Power. »Prvič slišim o tem. Zastrupil se je!«

Ozrl se je nazaj proti obrazu s temnimi zamišljenimi očmi, ki mu je sledil proti kardinalovemu mavzoleju. Govoril je.

»Ali je bil zavarovan?« je vprašal Bloom.

»Mislim, da je bil,« je odgovoril Kernan, »ampak na polici je bila težka hipoteka. Martin skuša spraviti fanta v Artane.«

»Koliko otrok je zapustil?«

»Pet. Ned Lambert pravi, da bo skušal eno izmed deklet spraviti k Toddu.«

»Žalostna reč,« je blago rekel Bloom. »Pet majhnih otrok.«

»Hud udarec za ubogo ženo,« je dodal Kernan.

»Pač res,« je pritrdil Bloom.

Pa ji je le bolje kot njemu.

Zazrl se je dol v čevlje, ki jih je bil počrnil in zloščil. Preživela ga je, izgubila moža. Bolj je mrtev zanjo kot zame. Eden mora preživeti drugega. Tako pravijo modri ljudje. Na svetu je več žensk kot moških. Izraziti ji sožalje. Vaša strašna izguba. Upam, da pojedete kmalu za njim. Samo za hindujske vdove. Ona bi se poročila z drugim. Z njim? Ne. Sicer pa, kdo bi vedel? Vdovstvo ni več v modi, odkar je umrla stara kraljica. Peljali so jo na topovski lafeti. Viktorija in Albert. Žalna slovesnost v Frogmoru. Na koncu pa si je zataknila nekaj vijolic na

čepico. Na dnu srca ničemurna. Vse za senco. Kraljičin mož, še kralj ne. Bistven je bil njen sin. Nekaj novega, v kar bi lahko upala, ne podobno preteklosti, ki si jo je želela nazaj, čakala. Ne pride nikoli. Eden mora prej oditi: sam pod zemljo: in nič več ležati v njeni topli postelji.

»Kako ti gre, Simon?« je tiho rekel Ned Lambert, sklepajoč roke.

»Celo večnost se že nisva videla.«

»Nikoli bolje. In kako je kaj doli v starem Corku?«

»Bil sem tam na velikonočni ponedeljek pri corških dirkah,« je rekel Ned Lambert. »Vse lepo po starem. Bil sem pri Dicku Tivyju.«

»In kako gre Dicku, korenjaku?«

»Nič več ni med nebom in njim,« je odgovoril Ned Lambert.

»Pri svetem Pavlu!« je v pridušenem začudenju rekel Dedalus. »Dick Tivy plešast?«

»Martin misli narediti zbirko za otroke,« je rekel Ned Lambert in pomignil naprej. »Vsak po nekaj šilingov. Toliko da bodo imeli od česa živeti, dokler se ne uredi z zavarovalnino.«

»Da, da,« je dvomeče rekel Dedalus. »Ali je tisti spredaj najstarejši sin?«

»Da,« je rekel Ned Lambert, »z ženinim bratom. Za njima je John Henry Menton. Ta jim je zapisal en funt.«

»Rad verjamem,« je rekel Dedalus. »Dostikrat sem rekel ubogemu Paddyju, da bi moral bolj paziti na svojo službo. John Henry pač ni najslabši na svetu.«

»Kako jo je pa izgubil?« je vprašal Ned Lambert. »Pijača, kaj?«

»Napaka marsikaterega vrlega moža,« je z vzdihom rekel Dedalus.

Ustavili so se pred vrati v mrliško kapelo. Bloom se je postavil za dečkom z vencem in se zagledal v njegove gladko počesane lase in vitki, zgubani vrat v čisto novem ovratniku. Ubogi fant! Ali je bil zraven, ko je oče? Oba nezavedna. Zadnji trenutek se zave in poslednjič spozna človeka. Vse, kar bi bil lahko storil. Tri šilinge dolgujem O'Gradyju. Ali bi razumel? Plačani pogrebci so zanesli krsto v kapelo. Na kateri strani ima glavo?

Malo nato je sledil drugim v kapelo, mežikajoč v zastrti svetlobi. Krsta je ležala na mrtvaškem odru pred korom, s štirimi visokimi rumenimi svečami na vogalih. Ves čas pred nami. Corny Kelleher je položil venca na sprednja dva vogala in pomignil dečku, naj poklekne. Pogrebci so razkropljeno pokleknili po klečalnikih. Bloom je ostal zadaj pri krstnem kamnu,* in ko so vsi pokleknili, je pazljivo pustil pasti na tla razgrnjeni časnik iz žepa in pokleknil nanj z desnim kolonom. Previdno si je nataknil črni klobuk na levo koleno in se pobožno sklonil nadenj, držeč ga za krajec.

Skozi neka vrata je prišel ministrant, noseč medeno vedrce in nekaj v njem. Za njim je prišel belo oblečen duhovnik, z eno roko si je gladil

* Bloom ni kristjan in ostaja pri obredih v ozadju. Temu primerno je tudi njegovo poznanje obredov in orodja.

štolo, z drugo si je držal majhno knjigo na krastačastem trebuhu. Je knjiga že prebrana? Še ne, je rekla vrana.

Ustavila sta se pri mrtvaškem oĉru in duhovnik je začel s krakajočim glasom tekoče brati iz knjige.

Oče Coffey. Sem vedel, da njegovo ime spominja na krsto. *Domine-namine*. Okoli smrčka je kakor buldog. Glavni igravec. Mišičast kristjan. Gorje vsakomur, kdor ga pogleda po strani: duhovnik. Ti si Peter. Dedalus pravi, da se bo razpočil ob straneh kakor ovca v detelji. Tak trebuh ima kot kak zastrupljen psiček. Kakšne šegave izraze zna najti ta človek. Resk: razpočen ob straneh.

»Non intres in iudicium cum servo tuo, Domine.«

Čutijo se bolj veljavne, ko molijo nad njimi po latinsko. Maša za-dušnica. Črni žalni trakovi. Črno obrobjen pisemski papir. Tvoje ime na spisku pri oltarju. Hladen kraj je to. Mora se dobro hraniti, ko vse jutro sedi tukaj v mraku, cepetaje z nogami, in čaka naslednjega, prosim. Tudi oči ima kakor krstača. Le kaj ga tako napihuje? Molly napihuje od zelja. Mogoče od tukajšnjega zraka. Kakor da je poln slabih plinov. Tu okoli mora biti vražje dosti slabega plina. Mesarji na primer: podobni postanejo surovim biftekom. Kdo mi je že pripovedoval? Mervyn Brown. Doli v grobnici pri sveti Werburgh z lepimi orglami na sto petdeset piščali morajo včasih zvrtati luknjo v krste, da spustijo slabi plin iz njih in ga sežgejo. Buhne ven: moder. Enkrat ga vdihneš, pa te zmanjka.

Pogačica me boli. Au. Zdaj je bolje.

Duhovnik je vzel iz dečkovega veĉrca palico z bunko na koncu in jo stresel nad krsto. Potem je šel k drugemu koncu in jo spet stresel. Potem se je vrnil in jo položil nazaj v posodo. Nazaj tja, kjer si bila. Vse je zapisano: mora delati tako.

»Et ne nos inducas in tentationem.«

Ministrant je drobil odgovore v falzetu. Dostikrat sem mislil, da bi bilo boljše, ko bi imeli služabnike namesto hišen. Do kakega petnajstega leta. Potem seveda...

To je bila najbrž blagoslovljena voda. Raztresajo spanje z njo. Nave-ličan mora biti tega početja, ko stresa to reč nad vsemi mrličji, ki mu jih privažajo. Ne bi bilo škode, ko bi lahko videl, nad čim jo stresa. Vsak božji dan nova peka: možje srednjih let, starke, otroci, ženske, umrle pri porodu, moški z bradami, plešasti trgovci, jetična dekleta z drobnimi vrabčjimi prsmi. Leto in dan moli isto reč nad njimi in stresa vodo nad njimi: spite. Zdaj nad Dignamom.

»In paradisum.«

Rekel je, da pojde v raj ali da je v raj. To pravi nad vsakim. Kakšno utrudljivo opravilo. Ampak nekaj mora govoriti.

Duhovnik je zaprl knjigo in odšel, ministrant mu je sledil. Corny Kelleher je odprl stranska vrata in skozi njega sta prišla grobarja, spet vzdignila krsto, jo odnesla ven in potisnila na svoj voz. Corny Kelleher je dal en venec dečku in enega svaku. Vsi so šli za njimi skozi stranska vrata v mlečni sivi zrak. Bloom je prišel zadnji ven, časnik si je spet zložil v žep. Resnobo je strmel v tla, dokler se ni voziček s krsto od-

peljal na levo. Kovinska kolesa so se trla po pesku z ostrim škripajočim glasom in zamolkli klopot čevljev je sledil vozičku po poti med grobovi.

Ta ri ta ra ta ri ta ra ta rom. O Bog. Tu si ne smém popevati.

»O'Cornellova rotunda,« je rekel Dedalus predse.

Blage Powrove oči so poslale pogled do vrha visokega obeliska.

»Počiva sredi svojega ljudstva,« je rekel, »naš Dan O'. Srce pa mu je pokopano v Rimu. Koliko strtih src je pokopanih tukaj, Simon!«

»Tamle je njen grob, Jack,« je rekel Dedalus. »Kmalu bom ležal zraven nje. Naj me Gospod pokliče, kadar koli bo njegova volja.«

Čustva so ga premagala, da se je začel sam pri sebi tiho jokati in se spotikati med hojo. Power mu je segel pod roko.

»Bolje ji je tam, kjer je,« je dejal prijazno.

»Mislim, da res,« je rekel Dedalus in šibko zajel sapo. »Mislim, da je v nebesih, če sploh so nebesa.«

Corny Kelleher je stopil iz vrste in pustil pogrebce, da so šli s težkimi koraki mimo.

»Žalostne priložnosti,« je vljudno začel Kernan.

Bloom je zaprl oči in dvakrat žalostno sklonil glavo.

»Drugi se spet pokrivajo,« je rekel Kernan. »Mislim, da se lahko pokrijeva tudi midva. Zadnja sva. Na tem pokopališču hitro kaj ujameš.« Pokrila sta se.

»Častiti gospod je bral obred prehitro, ali se vam ne zdi?« je grajoče rekel Kernan.

Bloom je resnobno prikimal, gledaje v ostre, podplute oči. Skrivne oči, skrivaj preiskujoče oči. Prostožidar, mislim: ne vem za gotovo. Spet zraven njega. Zadnja sva. V istem čolnu. Upam, da bo rekel kaj drugega.

Kernan je dodal:

»Obred irske cerkve, kot ga imajo na Mount Jeromu, je preprostejši, človeka bolj prevzame, moram reči.«*

Bloom je preudarno pritrdil. Jezik je seveda druga reč.

Kernan je slovesno rekel:

»Jaz sem vstajenje in življenje. To gane človeka v dno srca.«

»Res je,« je rekel Bloom.

Mogoče tvoje srce, kaj pa tistemu, ki leži med svojimi šestimi deskami in mu ob prstih na nogah poganjajo marjetice? Tistega nič ne gane. Sedež čustev. Strto srce. Navsezadnje nič drugega kot črpavka, ki vsak dan prečrpa na tisoče litrov krvi. Lepega dne se zamaši, pa imaš. Veliko jih leži tu naokoli: pljuča, srca, jetra. Stare zarjavele črpavke: in drugega nič. Vstajenje in življenje. Ko si mrtev, si mrtev. Tista misel o sodnem dnevu. Da bi morali vsi vstati iz grobov. Vstani in pridi, Lazar! In prišel je prepozno in izgubil službo.** Vstani! Sodni dan! Potem bi vsak stikal naokoli za svojimi jetri in pljuči in drugo svojo ropotijo. Presneto težko bi našel vse svoje tisto jutro. Pol unče prahu v lobanji. Dvanajst gramov in pol unče. Lekarniška mera.

* Kernan je spreobrnjenec, prej je bil protestant.

** Neprevedljiva besedna igra.

Corny Kelleher je ujel korak z njima.

»Vse je šlo kakor po loju,« je rekel. »Ali ne?«

Gledal ju je s svojim zaspanim očesom. Policijska ramena. Ti s svojim tirili tirilom.

»Kakor je treba,« je rekel Kernan.

»Bilo? Kaj?« je rekel Corny Kelleher.

Kernan je pritrdil.

»Kdo pa je tisti tam zadaj s Kernanom?« je vprašal John Henry Menton. »Po obrazu ga poznam.«

Ned Lambert se je ozrl nazaj.

»Bloom,« je rekel, »madam Marion Tweedy, ki je bila, hočem reči je, sopranistka. Njegova žena je.«

»Tako je, da,« je rekel John Henry Menton. »Že nekaj časa je nisem videl. Čedna ženska je bila. Plesal sem z njo, čakaj, tega bo petnajst, sedemnajst lepih let, pri Matu Dillonu v Roundtownu. In bilo je je nekaj skupaj.«

Ozrl se je med drugimi nazaj.

»Kaj pa je?« je vprašal. »Kaj dela? Ali ni imel nekaj opraviti v papirniški stroki? Neki večer sva trčila, zdaj sem se spomnil, pri balinanju.«

Ned Lambert se je nasmehnil.

»Da, bil je,« je rekel, »pri Wisdomu Helyju. Potnik za pivnike.«

»Sveti Bog,« je rekel John Henry Menton, »le čemu je vzela takega patrona? Takrat je bila vseh muh polna.«

»Tudi danes jih je še,« je rekel Ned Lambert. »On nekaj nabira oglase.«

Velike oči Johna Henryja Mentona so se zastrmele naprej.

Voziček je zavil na stransko stezo. Zajeten mož, skrit med zelenjem, je pozdravil s klobukom. Grobarja sta se dotaknila s prsti čepice.

»John O'Connell,« je zadovoljno rekel Power. »Nikoli ne pozabi prijatelja.«

O'Connell je molče stisnil roko drugemu za drugim. Dedalus je rekel:

»Spet sem te prišel obiskat.«

»Dragi moj Simon,« je s tihim glasom odgovoril paznik, »prav nič ti ne želim, da bi bil moja stranka.«

Pozdravil je Neda Lamberta in Johna Henryja Mentona in odkorakal zraven Martina Cunninghama, vrteč si dva ključa za hrbtom.

»Ali ste slišali tisto,« jih je vprašal, »o Mulcahyju iz Coomba?«

»Jaz je nisem,« je rekel Martin Cunningham.

Složno so se njihovi cilindri nagnili in Hynes je nastavil uho. Paznik si je zataknil palca v zanki zlate verižice pri svoji uri in z zadržanim glasom spregovoril sredi njihovih blelih nasmeškov.

»Pripovedujejo,« je rekel, »da sta dva pijanca nekega meglenega večera prišla semkaj iskat grob svojega prijatelja. Vprašala sta po Mulcahyju iz Coomba in povedali so jima, kje je pokopan. Potem ko sta se nekaj časa motovnila po megli, sta našla grob, resnično. Eden izmed

njiu je črkoval ime: Terence Mulcahy. Drugi je bolščal kvišku v kip našega Odrešenika, ki ga je bila dala postaviti vdova.«

Paznik je zamežikal proti enemu izmed grobov, mimo katerih so šli. Povzel je:

»Id potem ko je tako mežikal v božjo postavo, je rekel: *Tudi trohico mu ni podoben. To ni Malcahy*, je rekel, *kdor koli ga je naredil.*«

Ko so ga poplačali z nasmeški, je ostal zadaj in govoril s Cornyjem Kelleherjem, vzel je papirje od njega in jih spotoma obračal in pregledoval.

»Vse to dela namenoma,« je razložil Martin Cunningham Hynesu.

»Vem,« je rekel Hynes, »vem to.«

»Da bi človeka razvedril,« je rekel Martin Cunningham. »Iz same dobrosrčnosti: prav nič drugega.«

Bloom je občudoval paznikovo obilno postavo. Vsi želijo biti v dobrih odnosih z njim. Fant od fare, John O'Connell, zares dober fant. Ključa: kakor Keyesovi oglasi: nič skrbi, da bo kateri ušel ven, nič pregledov pri izhodu. *Habeas corpus*. Po pogrebu se moram pozanimati za tisti oglas. Ali sem napisal Ballsbridge na ovojnico, s katero sem skril, kar sem pisal Marti, ko me je zmotila? Upam, da ni zašlo med pisma, ki jih ni mogoče dostaviti. Ne bi mu škodilo, če bi se obril. Sivo poganjajoča brada. To je prvo znamenje, ko začnejo rasti sive dlake in človek postane jezav. Srebrne nitke med sivimi. Rad bi vedel, kje je vzel pogum, da je zasnubil kako dekle. Pridi živet z menoj na pokopališče. Ji pomahal s tem pred očmi. Spočetka bi jo to utegnilo mikati. Dvoriti smrti... Sence noči visijo tu, kjer leži toliko mrtvih. Sence grobov, ko pokopališča zijajo, in Daniel O'Connell mora biti potomec mislim kdo je že pravil da je bil čudno ploden mož pa vendar dober katoličan kot kak velikan v temi. Vešča nad močvirjem. Plin iz grobov. Ne sme misliti na to, če hoče sploh zanositi. Ženske so še posebno občutljive. Povej ji v postelji zgodbo o duhovih, da bo zaspala. Si že kdaj videl káko prikazen? No, jaz sem jo. Bilo je tema kakor v rogu. Tik pred polnočjo. Pa vendar dobro poljubljajo, če so prav ubrane. Vlačuge na turških pokopališčih. Če jih vzamejo mlade, se naučijo vsega. Tu bi lahko pobral kako mlado vdovo. Moški imajo to radi. Ljubezen med nagrobniki. Romeo. Še večji užitek. Sredi smrti smo v življenju. Konca se stikata. Tantalove muke za uboge mrliča. Duh po pečenih biftekah za stradajoče, gloda jim drobovje. Želja po tem, da bi dražil ljudi. Molly je želela delati to pri oknu. Vsekakor ima on osem otrok.

Čedno število jih je že videl iti pod zemljo, odkar je tukaj, legati po zemljišču okoli njega. Posvečen svet. Bilo bi več prostora, če bi jih pokopavali stoje. Sede ali kleče bi jih ne mogli. Stoje? Lepega dne bi se lahko ob kakem usadu glava pokazala ven z iztegnjeno roko. Tla morajo biti že vsa kakor satje: podolgovate celice. In zelo čedno ima vse tukaj, lepo prirezana trava in omejki. Major Gamble imenuje Mount Jerome svoj vrt. Saj je res tako. Morali bi saditi uspravajoče cvetice. Mastiansky mi je rekel, da raste na kitajskih pokopališčih velikanski mak, ki daje najboljši opij. Botanični vrt je tamle prav blizu. Kri, ki napaja

zemljo, daje novo življenje. Ista misel pri tistih judih, o katerih pravijo, da so usmrtili krščanskega dečka. Vsak človek svojo ceno. Dobro ohranjeno truplo debelega gospoda, sladokusca, neprecenljivo za sadovnjak. Dober kup. Za truplo Williama Wilkinsona, knjigovodje in preglednika računov, nečavno preminulega, tri funte trinajst šilingov in šest penijev. Hvaležno sprejeli.

Mislim, da bi bila zemlja prav mastna, če bi gnojili s trupli, kostmi, mesom, z nohti, kostnice. Strašno. Ko se razkrajajo, postajajo zelena in rožnata. V vlažni zemlji naglo trohniijo. Mršavi starci so bolj žilavi. Potem nekaj lojasto sirastega. Potem začnejo črneti, iz njih meži melasa. Potem se posušijo. Smrtoglavci. Seveda celice ali kar že so živijo naprej. Menjujejo se. Praktično brezkončno življenje. Ko se nimajo s čim hraniti, se hranijo same s seboj.

Gotovo pa se tam nakoti črvov, da je kaj. V zemlji najbrž kar vrvi od njih. Kar zvrtejo ti glavo. Tista zala obmorska dekleta.* Ob vsem tem je videti še kar dobre volje. Zbuja se mu občutek moči, ko vidi, kako gredo vsi drugi prej pod zemljo. Rad bi vedel, kaj misli o življenju. Pa še šale zbija: to mu je srčno veselje. Tista o dnevnem poročilu. Spurgeon je davi ob štirih odšel v nebo. Ob enajstih zvečer (ko se zapira). Ni še prišel. Peter. Mrličii sami vsaj moški bi radi slišali kako šalo ali ženske zvedele, kaj je v modi. Sočno hruško ali za ženske punč, vroč, močan in sladek. Dobro proti vlagi. Včasih se je treba smejeti, zakaj se potem ne bi tako. Grobarja v *Hamletu*. Kaže globoko poznanje človeškega srca. Vsaj dve leti se ne upajo šaliti o umrlem. *De mortuis nil nisi prius*. Najprej mora biti konec žalovanja. Njegov pogreb si človek težko zamisli. Zdi se kakor šala. Če bereš svojo osmrtnico, pravijo, boš živel dalj. To ti da novega vetra. Spet vzameš življenje v zakup.

»Koliko jih imaš za jutri?« je vprašal čuvaj.

»Dva,« je rekel Corny Kelleher. »Ob pol enajstih in enajstih.«

Čuvaj si je spravil papirje v žep. Voziček se je bil ustavil. Pogrebci so se razdelili in se postavili ob obeh straneh groba, previdno stopaje ob grobovih. Grobarji so prinesli krsto in postavili njen sprednji konec na rob ter ga ozankali z vrvmi.

Pokopavamo ga. Prišli smo pokopavat Cezarja. Njegove marčeve ali junijske ide. On ne ve, kdo je tukaj, in mu tudi ni mar.

Kdo pa je tisti spotegnjeni motovilež tam čez v dežnem plašču?** Le kdo je to, rad bi vedel. Pa bi res plačal kaj, da bi zvedel, kdo je. Zmerom prinese koga, o komer se ti še sanjalo ni. Človek bi lahko živel sam zase vse svoje življenje. Da, mogel bi. Pa vendar bi moral dobiti koga, da ga pokoplje, ko bi umrl, čeprav bi si lahko sam izkopal grob. Vsi delamo to. Samo človek pokopava. Ne, mravlje tudi. To je prvo, kar pride vsakomur na misel. Pokopavajte mrtve. Recimo da bi bil Robinson Crusoe napisan po življenju. No, potem ga je Petek pokopal. Če dobro premisliš, vsak petek pokoplje svoj četrtek.

* Bloom se spominja pesmi, ki jo je slišal zjutraj.

** Skrivnostni mož v dežnem plašču se pokaže nekajkrat v romanu.

*O, ubogi Robinzon Crusoe,
kako se ti je moglo to zgoditi?*

Ubogi Dignam! Poslednjič leži na zemlji v svojem zaboju. Če pomisliš na vse umrle, se ti zdi potrata lesa. Vse pregledano. Lahko bi iznašli čedna nosila z drsno ploščo, da bi spustili truplo v grob. Da, ampak ljudje bi lahko ugovarjali, da ne marajo biti pokopani s tujimi nosili. Tako so zahtevni. Pokopljite me v mojo rodno zemljo. Grudico prsti iz Svete dežele. Samo mater in mrtvorojenega otroka pokopljejo v isti krsti. Razumem, kaj to pomeni. Razumem. Naj ga celo v zemlji varuje, dokler je mogoče. Irčev dom je njegova krsta. Balzamiranje v katakombah, mumije, ista misel.

Bloom je stal daleč zadaj, s klobukom v roki, in je preštel odkrite glave. Dvanajst. Jaz sem trinajsti. Ne. Tisti v dežnem plašču je trinajsti. Nesrečno število. Le od kdo vraga se je vzel? V kapeli ga ni bilo, to lahko prisežem. Neumno praznoverje tisto o trinajstici.

Kakšno prijetno mehko volneno obleko ima Ned Lambert. Za spoznanje škrlatne barve. Podobno sem imel jaz tedaj, ko smo stanovali na zahodni Lombard Street. Nekoč se je elegantno oblačil. Po trikrat na dan se je preoblekel. Moral bom dati tisto svojo sivo obleko Mesiasu, da mi jo obrne. Ej. Pobarvana je. Njegova žena pozabil sem da ni poročen ali njegova gospodinja bi mu bila morala pobrati tiste nitke.

Možje, razkoračeni na grobnih deskah, so spustili krsto v globino, da jim je izginila izpred oči. Z naporom so se zravnali in se odmaknili in se vsi odkrili. Dvajset.

Premolk.

Ko bi bil vsakdo izmed nas na lepem nekdo drug.

Nekje v daljavi je zarigal osel. Ni tak osel. Pravijo, da nikoli ne vidiš mrtvega. Sram jih je smrti. Skrivajo se. Tudi ubogi očka je šel proč.

Okoli odkritih glav je šepetaje pihljala blaga sapica. Šepet. Deček pri zglavju groba je držal venec z obema rokama in mirno strmel v črno odprtino. Bloom se je pomaknil za postavnega in prijaznega čuvaja. Lepo skrojen frak. Mogoče jih presoja, da bi videl, kateri bo odšel kot naslednji. No, to je dolg pokoj. Nič več ne čutiš. Čutiš samo tisti trenutek. Biti mora vražje neprijetno. Spočetka ne moreš verjeti. To mora biti pomota: kdo drug. Vprašajte čez cesto. Čakajte, hotel sem nisem še. Potem zatemnjena smrtna soba. Luči si želijo. Šepetanje okoli tebe. Ali naj pokličemo duhovnika? Potem blodnje sem in tja. Delirij vse kar si skrival vse svoje življenje. Smrtni boj. Njegovo spanje ni naravno. Pritisnite njegovo spodnjo veko. Gledajo ali se mu je nos zašilil ali je čeljust pobešena ali so mu podplati rumeni. Potegni blazino proč in naj konča na tleh, ko je že tako obsojen. Vrag na tisti sliki umirajočega grešnika, ko mu kaže žensko. Na smrt si želi, da bi jo objel v srajci. Zadnje dejanje Lucie. Nikda več ne bom te uzrl? Bam! izdihne. Naposled mrtev. Ljudje malo govorijo o tebi in te pozabijo. Ne pozabite moliti zanj. Spominjajte se

ga v svojih molitvah. Celó Parnell.* Dan bršljana se pozablja. Potem sledijo drugi: eden za drugim padajo v jamo.

Zdaj molimo za pokoj njegove duše. Upamo, da si v nebesa šel in ne v pekel. Prijetna sprememba zraka. Iz ponve življenja v ogenj vic.

Ali kdaj pomisli na jamo, ki čaka njega samega? Pravijo, da to storiš, če te zmrazi na soncu. Nekdo je šel čeznjo. Kličejo igravce na oder. Blizu tebe. Moj bo tam čez proti Finglasu, na svetu, ki sem ga kupil. Mama, uboga mama, in mali Rudy.

Grobarji so prišli za lopate in začeli metati težke grude prsti na krsto. Bloom je obrnil obraz proč. In če bi bil on ves ta čas živ? Hu! Presneto, to bi bilo strašno! Ne, ne: mrtev je, seveda. Seveda je mrtev. Umril je v ponedeljek. Morali bi imeti kako postavo, da bi prebodli srce in se zagotovili ali električno uro ali telefon v krsti in kakšno odprtino za zračenje s platnom. Zastavico za klice na pomoč. Tri dni. V poletnem času precej dolgo. Potem je že boljše, da jih spraviš proč, brž ko se pričaš, da ni.

Zemlja je padala mehkeje. Začenjajo ga pozabljati. Izpred oči, iz spomina.

Čuvaj je stopil nekaj korakov proč in se pokrtil. Bilo mu je dosti. Pogrebci so se opogumili, drug za drugim so se zadržano pokrili. Bloom si je nadel klobuk in gledal, kako si je zajetna postava spretno delala pot skozi blodnjak grobov. Mirno, kot človek, ki pozna kraj, je šel čez to polje žalosti.

Hynes si je nekaj zapisoval v zapisnico. Ah, imena. Pa saj vse pozna. Ne: k meni prihaja.

»Ravno zapisujem imena,« je s pridruženim glasom rekel Hynes. »Kako je vaše krstno ime? Ne vem za gotovo.«

»L,« je rekel Bloom. »Leopold. In 'ahko bi zapisali tudi M'Coyevo ime. Prosil me je za to.«

»Charley,« je pišoč rekel Hynes. »Vem. Nekoč je bil pri *Freemanu*.«

Res je bil tam, preden je dobil službo v mrtvašnici pri Louisu Byrnu. Razteleževanje, dobra misel za doktorje. Doženejo, kar so si domišljali, da vedo. Umril je neki torek. Pognali so ga na cesto. Pobrisal jo je z denarjem za nekaj oglasov. Charley, ti si moj srček. Zato me je prosil, da bi. Dobro, dobro, nobene škode. Poskrbel sem za to, M'Coy. Hvala, prijatelj: zelo sem ti hvaležen. Naj ima občutek, da ti nekaj dolguje: to ne stane nič.

»In povejte no,« je rekel Hynes, »ali poznate tistega človeka v, tistega, ki je bil tam zraven v...«

Ozrl se je naokoli.

»V Makintošu.** Da, videl sem ga,« je rekel Bloom. »Kje je zdaj?«

* Ch. S. Parnell (1846—1891), irski narodni voditelj. Ker je imel ljubezensko razmerje s Kitty O'Shea in se 1891 po njeni ločitvi poročil z njo, so ga privrženci pod vplivom cerkvenih glavarjev zapustili. Še isto leto je zapuščen umrl v Angliji.

** Dežnemu plašču — beseda ohranjena zaradi sledečega nesporazuma.

»Macintosh,« je rekel Hynes in nekaj začečkal. »Ne vem, kje je. Ali se tako piše?«

Odšel je, ogledujoč se okoli sebe.

»Ne,« je začel Bloom, se zasukal in obstal. »Čujte, Hynes!«

Ni me slišal. Kaj? Kam pa je izginil? Ne duha ne sluha. No, ta je pa res. Ali je kdo tu videl? Ka e dvojni el. Postal neviden. Sveti Bog, kaj se je zgodilo z njim?

V Bloomovo bližino je prišel sedmi grobar, da vzame prosto lopato.

»O, oprostite!«

Naglo je stopil stran.

V jami se je že videla zemlja, rjava, vlažna. Vedno više. Skoraj čez rob. Gomila vlažnih grud je rastla, še bolj, in grobarji so ustavili lopate. Vsi so se spet za nekaj trenutkov odkrili. Deček je naslonil svoj venec ob en vogal: vsak svojega na grudo prsti. Grobarji so si natakneli čepice in odnesli prstene lopate proti vozičku. Potem so lahko otresli rezila na trati: čista. Eden se je sklonil, da je snel z ročaja dolg šop trave. Drug je zapustil tovariše, počasi je korakal naprej z orožjem na ramenu, rezilo se je modro svetlikalo. Ob zgavju groba je eden izmed drugih molče zvijal grobarsko vrv. Njegova popkovina. Svak se je obrnil proč, mu položil nekaj v prosto roko. Nema zahvala. Obžalujem, gospod: za trud. Majanje z glavo. Poznam to. Samo za vas.

Pogrebci so počasi odhajali, brez cilja, po zavojnatih stezah, ustavljajoč se, da so prebrali káko ime na grobu.

»Pojdiva naokoli mimo Parnellovega groba,« je rekel Hynes. »Dovolj imava časa.«

»Pojdiva,« je rekel Power.

Zavila sta na desno, sledeč svojim počasnim mislim. Powrov medli glas je s strahom rekel:

»Nekateri pravijo, da ga sploh ni v grobu. Da je bila krsta napolnjena s kamenjem. Da se bo nekega dne vrnil.«

Hynes je zmajal z glavo.

»Parnell se ne bo nikoli več vrnil,« je dejal. »Tamle je, vse, kar je bilo umrljivega pri njem. Mir njegovemu pepelu.«

Bloom je neopažen hodil po svojem gaju mimo užaloščenih angelov križev, zlomljenih stebrov, družinskih grobnic, kamnitnih upanj, ki so molila, upirajoč oči v nebo, mimo src in rok stare Irske. Pametneje bi porabili denar za dobra dela živečim. Molite za pokoj duše. Ali to kdo res dela? V jamo z njim, pa je opravljeno. Kakor premog skozi luknjo v klet. Potem pa vse na kup, da gre manj časa v izgubo. Vernih duš dan. Sedemindvajsetega bom pri njegovem grobu. Deset šilingov za vrtnarja. Plevel čisti z groba. Ves sključen, ko prirezuje zelenje. Blizu vrat v smrt. Ki je preminil. Ki je zapustil življenje. Kakor da bi to delali iz svoje volje. Ko je vsak izmed njih dobil sunek. Ki je iztegnil pete. Bilo bi bolj zanimivo, ko bi bilo povedano, kaj so bili. Ta in ta, kolar. Bil sem potnik za linolej.

Pri stečaju sem plačal četrtno vrednosti. Ali ženska s svojo ponvo. Kuhala sem dobro irsko obaro. Hvalnica na podeželskem pokopališču bi se morala imenovati tista pesem čigava je že Wordsworthova ali Thomasa Campbella. Protestantje pišejo, da so legli počivat. Grob starega dr. Murrena. Veliki zdravnik ga je poklical k sebi. No, zanje je to božja njiva. Prijetno podeželsko prebivališče. Na novo premaltano in pobeljeno. Idealen kraj, kjer lahko mirno kadite in prebirate *Cerkveni list*. Poročnih naznanil nikoli ne skušajo polepšati. Rjasti venci, obešeni na izboklinah, venci iz bronastih listov. Tako je denar bolje porabljen. Pa vendar, cvetje je bolj poetično. Onega se počasi naveličaš, nikoli ne ovne. Ničesar ne izraža. Suhocvet.

Na topolovi veji je krotko sedela ptica. Kakor nagačena. Kakor poročno darilo, ki nama ga je dal mestni svetnik Hooper. Hu! Prav nič se ne zgane. Ve, da tu ni no ene prače, da bi streljali nanjo. Mrtva žival je še bolj žalostna. Mala Milly je pokopala mrtvo ptičico v kuhinjsko škatlo za vžigalice, z venčkom marjetic, in z drobci strgane ogrlice na grob.

Tole je Presveto srce: kaže ga. Srce na dlani. Moralo bi ležati po strani in biti rdeče morali bi biti pobarvano kakor pravo srce. Irsko so posvetili temu srcu ali kako že. Prav nič zadovoljen ni videti. Čemu ta nadlega? Ali bi potem ptice prihajale in kljuvale kakor pri tistem dečku s košarico sadja ampak on je rekel ne ker bi se morale dečka bati. Apolon je bil to.

Koliko jih je! Vsi ti so nekoč hodili po Dublinu. Zaspali v Gospodu. Kot ti si zdaj, bili smo mi.

Sicer pa, kako bi se mogel spominjati vseh? Oči, hoja, glas. No, glas, da: gramofon. Imeti gramofon v vsakem grobu ali v domači hiši. Ob nedeljah po večerji. Daj, zavrti ubogega starega pračeda Kraararka! Doberdandober-dan zelomeveseli kraak zeloveselispetvidimo doberdandoberdan mezelo krkrkr. Te spominja glasu, kakor te fotografija spominja obraza. Sicer bi se mogli spominjati obraza po petnajstih letih, recimo. Na primer koga? Na primer koga, ki je umrl, ko sem bil pri Wisdomu Helyju.

Trtrstr! Kamenčki škripljejo. Počakaj. Stoj.

Pozorno se je zagledal v kamnito grobnico. Neka žival. Počakaj. Tamle je.

Debela siva podgana je stopicala ob robu grobnice, da so se kamenčki premikali. Star lisjak: pračed: pozna vse zvijače. Sivi život se je zrinil pod podstavek stebra, zvijajoč se je zlezel podenj. Dobro skrivališče za zaklad.

Kdo živi tukaj? Počivajo ostanki Roberta Emeryja. Roberta Emmeta* so pokopali tukaj v luči plamenic, ali ne? Hodi naokoli.

Zdaj je izginil rep.

Kaka izmed teh zverinic bi na kratko obračunala s človekom. Obrati do kosti, naj bi bil to kdor koli. Zanje je to navadno meso. Truplo je po-

* Podobno ime je spomnilo Blooma na Roberta Emmeta (1778—1803), irskega rodoljuba, ki so ga Angleži po neuspelem uporu obesili.

kvarjeno meso. No in kaj je sir? Truplo mleka. Bral sem v tistih *Popotovanjih po Kitajskem*, kako Kitajci pravijo, da ima belec enak duh kakor truplo. Sežiganje boljše. Duhovniki divje proti temu. Delajo za drugo podjetje. Sežigavci na veliko in trgovci z opečenimi pečmi. V času kuge. Jame z živim apnom, da jih je zglodalo. Celica za ubijanje živali brez bolečin. Pepel med pepel. Ali pokopati v morje. Kje je že tisti parsovski stolp molka? Pojéjo te ptice. Zemlja, ogenj, voda. Pravijo, da je najprijetnejša utopitev. V preblisku vidiš vse svoje življenje. Ampak če te obudijo spet v življenje, ne. V zraku pa te ne morejo pokopati. Iz zračne ladje. Rad bi vedel, kako se raznese glas, kadar spravimo spet koga pod rušo. Podzemeljsko srečanje. Tega smo se naučili od njih. Nič bi se ne čudil. Redna izdatna hrana zanje. Muhe pridejo, preden je človek prav mrtev. Zavohale so Dignama. Njim ni mar, kakšen duh ima. Sedajoča se, kot sol bela kaša trupla: duh in okus kakor surova bela repa.

Spreadaj so se zasvetila vhodna vrata: še odprta. Spet nazaj v svet. Dosti tega kraja. Vsakokrat te pomakne malo bliže. Ko sem bil zadnjič tukaj, je bil pogreb gospe Sinico. Ubogi očka tudi. Ljubezen, ki mori. In celó ponoči razkopavajo zemljo s svetilko kakor sem bral tisto poročilo s sodišča, da bi prišli do na novo pokopanih žensk ali celo gnijočih z odprtimi grobnimi ranami. Čez čas te oblije zona. Prikazal se ti bom po smrti. Videl boš mojega duha po smrti. Moja prikazen te bo strašila po smrti. Po smrti je drug svet, ki se mu pravi pekel. Ne maram tistega drugega sveta, je zapisala.** Tudi jaz ga ne moram. Veliko imam še videti in slišati in čutiti. Čutiti živa topla bitja zraven sebe. Naj spijo v svojih črvivih posteljah. Mene tokrat še ne bodo dobili. Tople postelje: toplo polnokrvno življenje.

Z neke stranske steze se je pokazal Martin Cunningham v resnobnem pomenku.

Odvetnik, mislim. Poznam ga po obrazu. Menton. John Henry, odvetnik, poblaščenec za prisege in pismene izjave. Dignam je bil nekoč v njegovi pisarni. Pred davnim časom pri Matu Dillonu. Družabni večeri veselega Mata. Hladna perutnina, cigare, Tantalovi kozarci. Zares zlato srce. Da, Menton. Tisti večer je bil pri balinanju besen, ker sem ga posekal. Pa sem imel samo srečo: tako mi je zaneslo kroglo. No, pa me je tako dobil v želodec. Sovraštvo na prvi pogled. Molly in Floey Dillon sta se držali pod roko pod grmom lipovke in se smejali. Moški ti je zmerom tak, užaljen, če so ženske zraven.

Klobuk mu je s strani vtisnjen. Verjetno od voza.

»Oprostite, gospod,« je rekel Bloom zraven njiju.

Ustavila sta se.

»Klobuk vam je malo pomečkan,« je rekel Bloom in pokazal na klobuk.

John Henry Menton je kak trenutek strmel vanj, ne da bi se zganil.

* Bloomova neznana dopisovalka.

»Tule,« je pomagal Martin Cunningham in tudi pokazal.

John Henry Menton je snel klobuk, poravnal vdolbino in si skrbno zgladil kosmatino ob rokavu suknje. Posadil si je klobuk spet na glavo.

»Zdaj je dober,« je rekel Martin Cunningham.

John Henry Menton je priznavajoče kimnil z glavo navzdol.

»Hvala vam,« je rekel kratko.

Odpravili so se naprej proti izhodu. Bloom je bil pobit, zaostal je za nekaj korakov, da ne bi prisluškoval. Martin ima glavno besedo. Martin bi si lahko takega praznoglavca ovil okoli mezinca, pa ta še opazil ne bi.

Ostrižje oči. Nič za to. Morda mu bo pozneje žal, če se mu posveti. Tako bom na boljšem od njega.

Hvala vam. Kako imenitni smo danes.

Prevedel Janez Gradišnik

CVETO PREŽELJ: POGREB

I.

*Prekratko je življenje.
Potrjeno je, da umremo zadnji.*

*Uravnan sistem nas ne moti.
Podedovano rojstvo izžene iz nas blaznost.*

*Vsi mladi prestopamo svoj prag
in se učimo svoje vere na pamet
in mislimo, če jo ponovimo stokrat,
da bo utrjena pot novi blaznosti,
da bo utrjena pot drugemu zveličarju.*

*Stokamo, naj nas tisočkrat prebodejo mimo srca,
naj nas zveličajo s pogledi,
naj nas neznane ulijejo v vaše zvone,
da bomo priklicali svojega zveličarja v dedno bolezen živcev,
da ga bomo priklicali, ko bomo oblekli zeleno srajco.*

*Zveličarju hočemo pokazati krhkost umiranja.
Želimo, da bi spal, mi bedeli,
iskali spomin, tipali svoje dekle
in občutili naslado ob figovem listu
(jemo nezrele fige
in mirujemo v naslanjačih s hčerkami ministrov,
in ves sistem nas ne moti).
Stokamo in verujemo,
da nismo iznašli elektrike,
s katero bi dražili pradede
v svojih zgubanih možganih.*

*Naši možgani pestujejo vsakdanje življenje,
mu dajejo prelepa imena —
pokopani penis, usran golob,
pokopani ženski cikel sedemnajstletne nedolžnosti.*

II.

Jaz sem zgleden državljan.

Jaz sem mrtev.

Krščanski zvon se prereka z glasnimi premiki zraka
za prostor nad mojo glavo.

Zvon, zdaj imaš prelep razgled
in sonce te greje v kovačnici,
ki piska, kleca na kamnitna tla s svojo težo.
Zvgn, zdaj mi lahko otipaš žilo, me pokriješ,
da ne bom slišal kovačev, ki zvijajo srebrne žličke,
jih otipavajo njihove ženice, kot da so nebeška spogledljivost
in jih kažejo vsem: rajniki je imel rad tihoto.

Dovolim vam, ljudje, da si vzamete moje preostale obleke
čevlje, ki so podobni spokorniškemu obuvalu.
Vse vam dovolim, samo golega me ne pustite.
Prosim, rad bi bil človek v okrašenem suknjiču,
z molitvenikom v žepu in svetinjcami na prsih.
Prosim, pustite mi obleko, obleko
in moje zlate lase,
ki so zlati samo poleti.

(Amen stopa sam po pesku.

Brez pogrebcev se bo ulegel v grob
in se zagrnil s poletnimi rožami.)

PAVEL LUŽAN: SEDMI DAN

Človek

V glasu ljubezni v vonju krvi
najti moraš
resnično pot
svojega življenja

1. dan

Poljubi so razkrili rojstvo
namen darovanja pa je bil
boj
in sprejel sem tvojo kri
skozi usta,
ki so molk preživela,
skozi roke,
ki so temno goro in večnost
podelile zvezdam.

Z rožnim vrtom
le slast življenja ponarejaš
Vroče krvi pa ne umiriš s tem Svetom
Preveč te je urekla strast Svobode,
ker tisto reko
upadlo in izmozgano
sua videla le z viška

Katere oči bodo spoznale,
da si modrost vetra.
Davno mrtve ognje
moraš pozabiti
in Brat kamen bo kamnu brat
ali tiste ognje moraš darovati
in svojo moč.

Nihče ne zmore dati več
kot sebe iz sebe
a reci vsaj besedo,
ker človek pohlepno pričakuje
vedno mnogo in še več

po setvi svojega dejanja,
ki novo rojstvo
ali smrtno kazen
človeštvu napoveduje
po setvi svoje ljubezni
Mož preljubi tudi žene,
ki prsi naklonijo le v sanjah,
da čas
V ploditvi nas ohrani
vedno bojevite,
da kri
daljni nič za trenutek prerodi
v trden hip v grozečo pest,
ker neizmerno smo dolžni svetu,
ki je takšen zrasel zaradi nas.

O, neskončno je poželenje zemlje
na vrhu zvezdnega stopnišča,
kjer sva trdo pot in mir skotila
Sinovi pa odhajajo
z mladimi rokami
Kdaj se sanje vrnejo,
da bi zemlji smisel darovale.

2. dan

Spomni se bednosti tiste gore,
ko smo se povzpeli.
V dolini so starci objokovali pot.

Brez žrtev ne pride nihče
niti za misel dalje
ampak žene obrodijo ob pravem času.
Tako nas je namenil
na vekov veke Oče naš
in mati s svojim mlekom
Pojdite sinovi daljave
od človeka do človeka

skozi temne globine ravno proti Soncu
Nekje morate najti
po tolikšni žetvi
obalo Resnice,
da boste resnično
živi
ali mrtvi.

3. dan

Oče naš,
ki si nam atom razkril
in nesmisel rojstva in moč smrti
Zdaj stojiš
pred naslednjimi rodovi
znotraj votel
zunaj napihnjeno naličje človeške moči

O, vsemogočni človek
Zakaj sploh si sin
Oče in mati

4. dan

Ko ljubezen te opustoši
svojo zadnjo pot najdeš
v mrkem ognjišču
svoj obraz razkrinkan
v smrtnem kriku še tople ptice
in hotel boš
edino bogastvo brez izvira,
da te ne bi bilo
Pevac teh časov,
ki so v tebi nakopičili teme
do robov večera

pa nikdar ne obstane
tipajoče stopanje od telesa do telesa
in sanje se znova naselijo vate
kjer teče kri
kamor pade udarec
kjer se meso greje ob mesu.

V bežečem domu
sok vetra si ujel v razprte roke
a svet ni postal boljši
pa glej ga kakorkoli.
Kateri glas miru
bo spreobrnjenje
katerih bratov

5. dan

Spet se širijo gore
ob svetlečih ognjih
in na previsnih s'enah
ni prostora za odmrle.
Zvita ladja se posmehne morju.
Prazno krsto zažgo na veselici.

Razkril sem
zahrbtno besedo tokov.
Votlina je pod vrhom.

Temu praviva svet,
ki se ga otepava
in si ga poklanjava,
ker kri teče
tudi v tebi in v meni.

Onkraj naličja
naju obsodi
še marsikdo, ki nima pravice
biti resničen
kot Sonce in noč
naju obsodi
na prostranost med zapahi sveta
in morda odkrijeva
resnično Svobodo
v živem prostoru.

Nekoč ali pa takoj
sedeva na žametno modrost
v vijolični luči
O, kako vzvišena je ta praznina.
Mnogo ljudi se gnete tako
v dvoje

Iz sebe ne vidiyo
vase ne gledajo
in kamen
je resnica resnica resnica

6. dan

Svet prepušča ognje vetru
v gnevu živih v gnevu mrtvih.
Ta trobenta
je vedno klicala na boj
množica pleše na gori
v zanosu pastirske pesmi,
DA SONCE OSTANE SONCE
DA ZEMLJA OSTANE ZEMLJA
in sonce bližje človeku
vsaj za hip.

Ta trobenta
je vedno klicala na boj
Slišiš
Nocoj pa oh nocoj
Vsakdo bo vzel sebe s seboj
do človeštva
na dolgo ali kratko pot
do človeštva
Tega ne ve še nihče
a večno
ne moremo živeti
nad seboj
sami svoja smrt.

7. dan

Sedmi dan
pa se je bog
zaljubil vase
zaradi svoje ustvarjalnosti
in svoje velikosti.
Sedmi dan
Zato je svet dan
Sedmi dan
pa je človek vstal iz sebe

krvavo bitje iz večnih sanj
in je spoznal
globine in gore
in je združil
od rodu do rodu
Vse
kar ne sprhni
na obali rojstva na obali smrti
in plemeniti čas,
ki morje ga nakloni skalam.
Sedmi dan
je svet dan
Sedmi dan
SVET PA NI DAN
in v blaznih mislih
človek
je človeku kaznen.

O, dih PRIHODNJEGA časa
Edini KRAJ tvojega ROJSTVA
SO PRSI ČLOVEKA

SAMO SIMČIČ: PESMI

Marija

Vse naše stvari so tako majhne
okna pepelnik
to da rečeš zdravo
in morje
in greš
kaj bi potem če oblečeš pulover
če imaš bele čevlje
če hodiš če moraš peš do vrta
in nazaj
kaj bi
če vidiš čez plot in je tako malo
prostora
na vseh straneh —
To je moj košček mila

Stari Dada

Laže bi se človek odločil pri večjem kupu
če je skoraj
razprodaja
potem bi videl kaj prideluje in kdo je ta
ki dela
ko pa greš v mesto z golobi sploh ne
misliš na to vse je umazano smetarji
pohajkujejo nihče se ne zgane le pro
dajajo vse mogoče ti si turist vidiš
zato si prost kopaš se primorska flo
ra ti vzbuja
poželenje

odideš med ciprese najbrž kar na kak
otok in storiš dejanje ki ga nisi ni
koli poznal brčneš kar je ostalo kar
je bilo po vsem tem zbudiš se kje si
zdaj mesto z golobi je bolj čisto ka
kor si mislil spoznaš nekatere ljudi
odkriješ kekega Schaffa zbereš se in
vzameš Ionesca statut vesel si

v e š

temu rečeš izkušnja

potem laže izbereš artikel
laže delaš se trudiš usahneš
nič ne vprašaš ne slišiš kako rečejo

ua ua ka i

lu lu mama lu lu

IVAN CIMERMAN: MOJE PLEME

Vzdigneš dva (2) prsta
in prosiš za besedo

Ljudstvo, ah — ljudstvo
— te pusti k besedi:

Vzdigneš dva prsta in si vojskovodja.
Tvoje plemo te je izvolilo za poglavarja.
Tvoje plemo te bo častilo po božje.

Samo v tvojem plemenu
se priznavajo tulipani in hiacinte
pred oltarjem Jutri

Samo v tvojem plemenu
lahko neopažen hodiš skozi tunele
neskončne demokracije peloda
in na koncu ti neoprašeni
ne nataknejo lisic
ker si zavil
malce od osrednje osti
majceno stran od ne vem kam

In svet je lačen, mati Indija
in svet je lačen
v imenu plemenca ga boš nasitil
s tremi hlebčki.

Mi smo pogumni
in ljubimo svoje smrtnoresne Švejke
hrabro — vdane

Mi smo odprta okna
ki vidijo od severa do juga
od Gibraltarja do Aljaske
— tako ljubke žuželke
pravi naša teta

te mile živalce,
in misli pri tem
na nedeljsko kosilo
iz kunčjih nožic.

Tudi ti imaš škrge.
dano ti je vdihavanje
nove sapice ki piha
od spodaj navzgor, včasih
od zgoraj navzdol, vedno.

Tudi ti lahko zarobantiš
med piski lokomotiv
in pokažeš prazne kmečke dlani.

Tudi ti lahko ljubiš
suite
in moderato cantabile
in allegro
Če le imaš posluh:

stremence kladivence nakovalce

Vzdigneš dva (2) prsta
in si v šoli odraslih.

Reci jim popoldansko šalo
o oblakih nad mestom
da te ne vržejo ven

Reci jim
o novi pošiljki
gluhonemih rib
za kariero

Pleme te povzdigne
z mirto in kadilom.

In boš:
Atila, ki je surovo meso bikov
Atila, ki bo naškrobljen kot fina dama
Atila, ki si izumiš sistem:
živeti s sistemom
na ustnaih, dokler ne zgorijo
in brez krvi
in požigov
in ropov

boš hodil skozi spalnice ljudstva
civilizirani
ukročeni
krivonogi gospodar step.

Tvoje bronasto telo
na ogled turistom
Mon Dieu

My God
in ne boš deficiten

Razstavili te bodo na obali
in boš Tisoč in druga noč

Razstavijo te
in boš Kit na simpoziju antropologov.

In boš robavs slovenski
z visečo robačo
in krepko čeljustjo
izpod Triglava
izpod Gorjancev
izpod Pohorja
izpod Slovenskih goric

Ko mine razstava
boš edina uteha
inštitutom za predpraznike
Ko mine razstava
boš siv in zgrbljen in iskal boš
luči

za notranjo razsvetljavo
za hčerko v cowboykah
za svojega ljubega Beatla
iskal boš ključ
do nove Simfonije
neznanež đura.

Pleme je uglašeno na čaščenje,
vžigosano v vsak tvoj gib
pa da si zemlja
pa da si voda
pa da si ogenj.

Pleme,
samo na tvoji
stoletni, okrvavljeni dlani
začutim, kako ti pripadam
za zmeraj.

Klike v delovnih organizacijah

Veljko Rus

O klikah se veliko govori, pa malo piše — najbrž zaradi tega, ker spada klikarstvo med tako imenovane »tabu-teme«. Redko se zgodi, da zaide ta izraz v naš tisk, če se pa že pojavi, tedaj ima značaj nepreklicne obsodbe in funkcijo politične diskvalifikacije. Tako postaja ta izraz vse bolj čustveno nasičen in vse manj dostopen trezni obravnavi.

Še bolj kot beseda je kočljiv pojav sam. Klikarstvo je neracionaliziran socialni pojav, obdan z magijo mistične prakse. Nastaja v znamenju zarotništva, deluje pollegalno, uveljavlja se z izrednimi sredstvi in propada ob spremljavi anatem in škandalov. Prav zaradi svojega iracionalnega značaja zbuja klikarstvo strahospoštovanje in že v kali paralizira sleherno socialno protiakcijo; čim bolj je mistificirano, tem bolj je nedotakljivo, tem hitreje se širi.

Poskusi demitologizacije in racionalizacije klikarstva so potemtakem več kot potrebni ter pomenijo pobudo za praktično sanacijo tega pojava. Ker za zdaj še nimamo ne teoretičnih ne empiričnih študij o klikarstvu v naših delovnih organizacijah, se mi zdi najbolj primerno, da se v pričujočem spisu omejim na fenomenološko analizo. Z njo bom skušal poenotiti vrsto vsakdanjih pojavov v strnjeno podobo klikarske prakse, potem pa bom skušal to podobo osvetliti z vidiki širšega socialnega dogajanja. To pomeni, da se ne bom spuščal v teoretično obravnavo skupin, ne v analizo razmerij med interesnimi, vplivnimi in opresivnimi skupinami, in tudi ne v definiranje klike kot posebne vrste opresivnih skupin, temveč bom skušal neposredno iz vsakdanjega skustva rekonstruirati klikarstvo kot družbeni pojav.

Izhodišče nadaljnje obravnave mi torej ne bo vnaprejšnja diagnoza in definicija klik, temveč opis tistih elementov družbenega dogajanja, ki vključujejo obstoj klik in klikarske prakse. Pri tem mislim na pojave samovolje in na primere nezakonitega ter s statutom neskladnega delovanja vodilnih ljudi.*

* Opis slikarstva temelji na analizi prejšnjega letnika (1965) Delavske enotnosti (DE). Podatki so zbrani iz 74 relevantnih člankov tega letnika. Iz prispevkov sem izločil tiste splošne značilnosti, ki se najpogosteje pojavljajo. Celotni material se omejuje na prakso v delovnih organizacijah. Edini razlog, da sem uporabil material, objavljen v Delavski enotnosti, je to, da vsaj za zdaj ni dobili drugega empiričnega materiala. S pričujočim opisom želim predvsem opozoriti na problem in le hipotetično opredeliti klikarstvo v naši družbi.

Razlog za obravnavanje samovolje in nezakonitosti tiči v domnevi, da pričuje sleherna neformalna praksa obstoj personalnega grupiranja v okviru organizacijskega sistema. Še več: neformalna praksa je mogoča samo tam, kjer prevladuje interpersonalno grupiranje nad formalno determiniranimi vlogami. Skratka: iz neformalne prakse lahko z veliko verjetnostjo sklepamo na to, da vplivajo v danem primeru socialne grupacije odločilneje na vedenje posameznikov kot pa institucionalne norme. Seveda nam v našem primeru ne gre za obravnavanje neformalne prakse v celoti, temveč le za tiste momente neformalne prakse, ki so značilni za klikarstvo. Za klikarstvo na primer ni značilen odpor, niti ne izmikanje splošnim normam, saj gre v obeh primerih za neformalno prakso ljudi, ki nimajo družbene moči, oziroma za neformalno prakso socialnih skupin, ki imajo vpliv samo na člane znotraj skupine, ne pa tudi na dogajanje v instituciji. Nasprotno pa gre v primerih samovolje in prozitivakoničnosti za izrazito manifestacijo družbene premoči neformalne prakse nad institucionalnim redom. Tretja značilnost, ki jo implicira samovolja, je ta, da se uveljavlja sredi institucionalizirane prakse, ne pa na tistih področjih socialnega dogajanja, ki še ni institucionalizirano in v katerem še ne obstajajo splošno veljavne norme. S samovoljo se torej manifestirajo prav tiste značilnosti, ki so značilne za kliko kot posebno zvrst socialnih grup. Te značilnosti so:

- neformalni značaj skupine;
- posestevanje družbene moči;
- partikularistična interesna usmerjenost;
- negiranje splošno veljavnih norm.

Seveda bi lahko poleg navedenih značilnosti našli še vrsto izvedenih značilnosti, vendar se mi zdi za začetno orientacijo dovolj, da omenimo samo tiste, ki so najbolj splošne in najpomembnejše.

Opis klikarske prakse

Kadrovska politika. Sodeč po prispevkih, ki so bili objavljeni leta 1955 v DE, so primeri samovolje najpogostejši na področju kadrovske politike. Povzročitelji samovolje so praviloma direktor in druge vodilne osebe v delovni organizaciji (sekretar podjetja, vodja sektorja), medtem ko so žrtve samovolje v manjših delovnih organizacijah najpogostejše kvalificirani delavci, v večjih podjetjih pa strokovnjaki. Že po teh dveh značilnostih lahko precej zanesljivo sklepamo na nosilce hegemonističnih in tudi na nosilce vplivnih grup. Nasilna, samovoljna in protizakonita kadrovska »politika« vodilnih ljudi proti kvalificiranim delavcem in strokovnjakom pa nam mimogrede razkriva tudi strokovno inferiornost hegemonističnih skupin v delovnih organizacijah.

Samovolja se praviloma ne kaže odkrito, temveč se »objektivizira«; prikriva se z vsemi mogočimi tehničnimi, organizacijskimi in ekonomskimi težavami, skratka s težavami splošne narave. V podjetjih z neustaljenim proizvodnim procesom vodilni uporabljajo pogosto premeščanje tistih delavcev, ki bi jih radi izločili iz podjetja. Če pogosto premeščanje

ne rodi zaželenega učinka, se pritisk stopnjuje s premeščanjem nezaželenih delavcev na strokovno neustrezna, predvsem pa strokovno premalo zahtevna delovna mesta. Cilj je s to »metodo« prejš ali slej dosežen, samovolja pa ostane zastrta za kopico »objektivnih« okoliščin, ki so zahtevale premeščanje delavcev.

Ugodna priložnost za izločitev nezaželenih oseb iz podjetja je tudi reorganizacija podjetij in integracija le-teh z drugimi podjetji. Ob takšnih prilikah pridejo na vrsto tudi »velike ribe«, včasih kar cele skupine strokovnjakov. Tudi gospodarska reforma je bila pogosto zlorabljena za obravnavane postopke. Delavska enotnost poroča, kako so v manjšem podjetju zaradi reforme (!) odpustili skupino kvalificiranih delavcev, ne da bi navedli kakršna koli merila po katerih naj bi bila izvedena redukcija delovne sile. Očitna samovolja se kaže v tem, da so odpravili nekaj delovnih mest, na katerih so morali delavci vse do zadnjega redno opravljati nadure. V nekem drugem, večjem podjetju so ob reformi odpravili kar 18 vodilnih delovnih mest, med drugimi tudi delovno mesto tehničnega direktorja, ki ga je zasedal diplomiran inženir. Po »reorganizaciji« je ostal v tem podjetju z več kot 700 zaposlenimi delavci samo en delavec z visoko izobrazbo.

Znatno »višjo stopnjo« v kadrovanju je dosegel direktor nekega ljubljanskega podjetja, ki je izvajal stalni pritisk na potencialne skupine tako, da je bil skoraj vsak teden na vrsti eden od članov kolektiva. Kadrovanje se je tako spremenilo v stalno napetost, ki je preprečevala, da bi se delovni kolektiv grupiral in otrešel popolne odvisnosti od vodstva podjetja.

Primeri, ki smo jih navedli, se nanašajo na uporne posameznike, ki jih vodilni običajno imenujejo »nergače«. S tem izrazom jih nehotе označujejo za potencialne vodnike javnega mnenja v kolektivu, torej za tiste, ki še nimajo vpliva, lahko pa bi ga vsak čas dobili. Vse drugače pa potekajo zadeve tedaj, kadar naletijo hegemonistične skupine na vplivne skupine ali na posamezne člane vplivnih skupin. V teh primerih proces izločanja ne poteka več gladko, brezimno in prikrito. Samovolja ni več objektivirana in ne ostane prikrita za raznimi tehničnimi, organizacijskimi in drugimi izgovori. Tudi grupa, ki sproža proces izločanja vplivne skupine ne ostane brezimna, prtajena za kulisami raznih organov v podjetju. V teh primerih se klika neposredno manifestira; njena socialna praksa se plastično razkrije. Vplivna skupina je praviloma izločena, vendar je tudi hegemonistična grupa razkrinkana, s tem demistificirana in brez ugleda. Zaradi tega mora svojo hegemonijo vzdrževati z neposrednim nasiljem, in to ji seveda močno skrči obseg vplivanja ter jo tako rekoč po ovinku funkcionalizira.

Če skuša hegemonistična skupina izločiti iz podjetja vplivno skupino, se navidezni postopek ubjektivacije, značilen za izločanje »nergačev«, sprevrže v svoje nasprotje: v skrajno subjektivizacijo celotne prakse in v redukcijo celotne delovne, ekonomske in druge problematike na osebno-prestižne zadeve. DE objavlja več takih primerov. Najbolj značilen je tisti iz nekega ljubljanskega podjetja, v katerem so bile razmere precej

neurejene: proizvodni program ni bil jasen, koordinacija med razvojnimi službami in proizvodnjo ni bila zadostna, zastoji v proizvodnji so bili pogosti itd. Ko je skupina delavcev zahtevala intervencijo republiških organov, je vseh osem direktorjev zagrozilo z odstopom, če se pisci anonimnega pisma ne bodo izdali v roku 48 ur. S tem so vodilni ljudje v trenutku zreducirali celotno problematiko podjetja, ki jo pismo omenja, na prestižni boj s skupino anonimnih piscev. Taka reakcija je značilna za klikarsko prakso: še preden se začne kakršnokoli razpravljanje o stanju podjetja, izvaja hegemonistična grupa pritisk z napovedjo odstopa. Grožnje v obliki odstopa pomenijo običajno prvo fazo prestižnega tehtanja moči. Pogosto že sama napoved odstopa in zaostritev spora v dilemo »mi ali oni« zadostuje za umik »upornikov« ali celo za njih izločitev iz kolektiva. Če s to potezo še ni dosežena zaželena izločitev vplivne skupine, se boj sprevrže v mobilizacijo kolektiva, v »zbiranje vojske«, kot temu pravijo ironično delavci v podjetjih. Ker je ta faza boja med nasprotnima si skupinama že vnaprej obsojena na neodločen izid (v delovni organizaciji kot delovno heteronomni skupnosti ne more biti trajnega razkola kolektiva, razen v primerih, ko se ta razkol sankcionira z razdružitvijo delovnih enot v samostojne delovne organizacije, to pa je pri nas še dokaj redek pojav), nastopa v končni fazi razsojnik, katerega naloga je, da neodločeni izid spora formalno zaklavzulira.

Vsem fazam klikarskega boja je torej skupna redukcija vseh objektivnih delovnih in poslovnih problemov na osebne probleme, na prestižni boj dveh ali več socialnih skupin, ki skušajo druga drugo izključiti iz delovne organizacije. Težnja po izločitvi nasprotne skupine je druga splošna značilnost klikarske prakse. Sleherni spor, v katerega je zapletena klika, nosi v sebi že od vsega začetka težnjo po eksomunikaciji, kar je povsem razumljivo, saj je bistvo klike prav v tem, da ji gre v prvi vrsti za lastno pozicijo, ne pa za boljše poslovanje celotnega podjetja. Zaradi te svoje izrazito partikularistične in egocentrične usmerjenosti k'ika ne želi in tudi noče zavzeti nikakršnega stvarnega stališča, temveč vztraja pri eliminaciji nasprotnika. Na podlagi opisane logike je potem tudi razumljivo kar osupljivo in histerično zaostrovanje sporov in tudi nenaavadno ostre sankcije, ki daleč presegajo zakonske norme — kot je ugotovil neki sindikalni svet primorske občine.

Organizacijska struktura. Prispevki DE hote ali nehotе opozarjajo na dosledno stikanje samovolje na področju kadrovske politike z organizacijsko neizoblikovanostjo delovnih organizacij. V podjetju, v katerem so reorganizacijo izkoristili za odpust večjega števila strokovnjakov, niso imeli funkcionalne sheme. V podjetju, v katerem je bil skoraj vsak teden v postopku ta ali oni član kolektiva, ni obstajal organigram. Prav tako ni bil izdelan sistem pristojnosti v podjetju, v katerem so zaradi reforme odpravljali tudi tista delovna mesta, ki so pomenila ozka grla v proizvodnem procesu. Najbolj očiten primer stikanja samovoljne kadrovske politike z organizacijsko neizoblikovanostjo podjetja pa lahko zapazimo v ljubljanskem podjetju, v katerem se dve vodilni skupini že več kot leto dni

bojujeta za obstanek. V tem podjetju je bil organigram izdelan že pred dvema letoma, pa še sedaj ni sprejet. Namesto realizacije organigrama vlada v tem podjetju samovolja: normativi časa in materiala niso uveljavljeni, pogoste zastoje ure niso odpravljene, merila za delitev niso stvarna itd.

Čim večja je samovolja, tem manj je razvita organizacija v podjetjih. V podjetjih, v katerih so klike vraščene v socialno tkivo kolektiva, so organizatorji brez moči, ker so obsojeni na to, da iščejo kompromis med funkcionalnimi zahtevami proizvodnje in nefunkcionalnimi zahtevami klike. Klike zahtevajo takšno delitev kompetenc, ki jim v danih okoliščinah omogoča vzdrževati prevladujoči položaj in se pri tem kaj malo ozirajo na zahteve proizvodnje. Rezultat je na prvi pogled grotesken: organigram vsebuje tako grobe pomanjkljivosti, da je povsem jasno, da je namenjen bolj legalizaciji klik kot pa optimalni organizaciji dela.

Bolj prikrita, vendar še kar pogostna intervencija klike na področju organizacije podjetja je tako imenovana avtoblokada normativne strukture. V nekaterih delovnih organizacijah, ki nimajo ustrezne kadrovske politike, obstaja »protislovje« med strukturalno in funkcionalno demokratizacijo podjetja. Gre namreč za spretno izigravanje statuten: če predvideva statut veliko število samoupravnih organov na višjih, pa tudi na srednjih in nižjih nivojih delovne organizacije, potem tem organom ne podeljuje nobene pomembnejše funkcije odločanja, in narobe: tam, kjer so samoupravnim organom prepuščene vse pomembnejše funkcije, so ti organi konstituirani le na nivoju podjetja, odločilne funkcije pa so dodeljene tistim samoupravnim organom, na katere imajo vodstva največji vpliv (UO in komisije DS). V obeh primerih gre za takšno kompozicijo normativne strukture, ki že vnaprej preprečuje, da bi se uresničila deklarirana strukturalna demokratizacija: funkcionalna shema paralizira strukturalno, strukturalna pa funkcionalno. Normativni sistem je tako blokiran v celoti, s tem pa je utrta pot brezobvezni, neformalni praksi hegemonistične skupine.

Zgornje primere lahko posplošimo: klikam je organizacijsko amorfni in funkcionalno nejasni medij dobrodošel, saj jim omogoča samovoljno in nekontrolirano dejavnost. Če pa je organizacija že strukturirana in funkcionalno diferencirana, skušajo klike formalizirati obstoječo strukturo in dejansko oblast izločiti iz nje. Na noben način nočejo vezati oblasti na delovno mesto, funkcijo ali vlogo. Če vežejo oblast na vlogo, jo s tem tudi legalizirajo in podvržejo splošno veljavnim normam, kontroli, odgovornosti itd., če pa jo vežejo na osebo, si na podlagi diskrecijskih pravic lahko izoblikujejo oblast, ki je »odgovorna« sama sebi.

V zagrizenem boju za ohranitev diskrecijske oblasti (ki daje vodilnim osebam *carto bianco*, tj. oblast po mili volji), razvijajo hegemonistične skupine humanistično ideologijo, poudarjajo zaupanje namesto kontrole in osebne stike namesto funkcionalno določenih obveznosti. S »humanizmom« hočejo opravičiti patriarhalne strukture, hkrati pa očitajo birokratizem poskusom višje racionalizacije in intenzivnejše formalizacije delovne organizacije. »Birokratizacija« (v Webrovem pomenu) pomeni uvelja-

vljanje splošnih norm in preciziranje posameznih funkcij; eno in drugo pa je smrtni udarec samovoljni in brezobvezni klikarski praksi. Klike se tega dobro zavedajo. Uveljavitev splošnih norm zahteva discipliniranje ne samo delavstva, temveč tudi vodstva, precizacija funkcij pa pomeni parcializacijo difuzne diskrecijske oblasti ter tesno navezavo oblastniških kompetenc na določeno funkcijo.

Patriarhalno vladanje je s funkcionalizacijo in legalizacijo oblasti odpravljeno. Zato ni nič čudnega, da patriarhalna vodstva pri nas in po svetu nasprotujejo depersonalizaciji odnosov in skušajo intenzivirati proizvodnjo z dobrimi odnosi med vodstvom in delavstvom, s stimulacijo delavcev, namesto da bi stopnjevala disciplino vodstev in zboljševala organizacijo dela, drugo pa prepustila samim delavcem.

Profil vodstvenega kadra. Profil vodstvenega kadra v delovnih organizacijah ne obeta, da bi se lahko oblastniške strukture kmalu zboljšale v smeri večje legalizacije in funkcionalizacije. Izobrazbeni nivo vodstvenega kadra je namreč tako nizek, da ne dopušča formalizacije odnosov. Uveljavljanje kakršnihkoli splošno veljavnih norm bi v marsikaterem podjetju privedlo do razrešnice dosedanjim vodstvenim skupinam. Nekvalificirane vodstvene skupine se vzdržujejo le tako, da vladajo »po domače« in mimo kakršnihkoli splošno veljavnih pravil. Če so splošne norme že uveljavljene, jih dobesedno razkrajajo, s tem destruktuirajo organizacijo in vnašajo samovoljo v življenje delovnega kolektiva. Tako nastaja neprogresivna nestabilnost, nekakšno trajno izredno stanje, ki omogoča uporabo neobičajnih sredstev za vzdrževanje hegemonije nekvalificiranih vodilnih skupin.

O izobrazbeni strukturi vodilnega kadra v delovnih organizacijah je objavila DE v letu 1965 kopico povsem konkretnih podatkov. Iz analiz je razvidno, da je več kot polovica vodilnih delovnih mest zasedenih z ljudmi, ki imajo pre nizko strokovno izobrazbo. Toda če je stanje neugodno, so perspektive še manj ugodne. Če namreč upoštevamo dve tendenci, in sicer:

- da je strokovna izobrazba toliko manj ustrežna, kolikor višja so vodilna delovna mesta, in

- da je izobrazbena struktura vodstev praviloma toliko nižja, kolikor je višja izobrazbena struktura zaposlenih,

potem dobimo vtis, da smo šele na začetku dolgotrajne stagnacije glede strokovne usposobljenosti vodilnega kadra. Številčnih podatkov za ponazoritev obeh gornjih tendenc je več kot dovolj. Naj navedem samo dva: v občini Ljubljana-Center je imelo 32 % vodilnih ljudi v gospodarskih organizacijah nižjo strokovno izobrazbo; med direktorji teh organizacij pa jih je bilo precej več z nižjo strokovno izobrazbo in sicer 41 %. Za drugo tendenco je značilen naslednji podatek: občina Domžale, ki spada med ekonomsko in izobrazbeno najbolj razvite občine v SFRJ, ima 72 % vodilnih delovnih mest v gospodarskih organizacijah zasedenih z ljudmi, ki imajo samo nižjo strokovno izobrazbo. V SRFJ je povprečje precej ugodnejše: z visoko izobrazbo je 2,2 % več oseb in 5 % več oseb

s srednjo strokovno izobrazbo. Tudi če primerjamo povprečje za celotno Slovenijo s povprečjem Jugoslavije, lahko ugotovimo, da je izobrazbena struktura vodilnega kadra v jugoslovanskem gospodarstvu precej višja kot v slovenskem. Vsi ti podatki nam pričajo o negativni kadrovske selekciji, ki je mogoča le zato, ker se je z leti v gospodarstvu razvila prava zveza nestrokovnih ali strokovno neprimernih vodstvenih klik. Ta zveza je tudi zakrivila, da je bila zadnja reelekcija direktorjev neuspela.

Danes nam je sicer povsem jasno, da se s takšnimi vodstvi v gospodarskih organizacijah ne bomo mogli uspešno vključiti v mednarodno delitev dela in da s temi vodstvi ne bomo mogli avtomatizirati proizvodnje. Prav tako nam je jasno, da ovira nadaljnjemu razvoju samoupravljanja ni prenizka izobrazba delavcev, temveč prenizka strokovna izobrazba vodilnih skupin. Sociološke študije namreč kažejo, da so skupine z nižjo izobrazbeno stopnjo:

- manj naklonjene sodelovanju z drugimi delovnimi skupinami;
- manj pripravljene na kritično komuniciranje;
- manj željne natančnih informacij;
- manj zavzete za to, da bi korigirale napačna stališča višjih organov;
- in bolj občutljive za hierarhične razlike.

Skupine z nižjo izobrazbo so torej manj iniciativne v participiranju, manj dinamične v komuniciranju, manj kritične in manj integrirane — skratka manj usposobljene za tisti tip socialne prakse, ki ga imenujemo samoupravljanje. Toda v našem primeru ne gre samo za vodstvene skupine z nizko, temveč za vodstvene skupine s prenizko izobrazbeno stopnjo. Kakšne socialne zavore, kakšne socialne napetosti in koliko nepotrebnega psihičnega trpljenja povzročajo te vodstvene grupe s prenizko strokovno izobrazbo, si za zdaj najbrž sploh še ne moremo predstavljati.

Vpliv nizke izobrazbene strukture vodstvenega kadra na strukturo celotnega gospodarstva se kaže najbolj očitno pri strukturi investicij: intelektualni deficit v vodstvih gre vzporedno z deficitom intelektualnega dela v investicijski porabi. V tem pogledu nas primerjave z drugimi deželami opozarjajo na prav usodne razlike. Pri nas je v gospodarskih organizacijah približno 11 %, v razvitih deželah pa okoli 30 % zaposlenih s srednjo, višjo in visoko izobrazbo. Nič manjše niso razlike v strukturi investicij: pri nas vlagamo v zidove in strojno opremo približno 85 % od celotne investicijske vsote, v raziskovalno in izobraževalno delo pa le bori 15 %, medtem ko vlagajo v ZDA po približnih cenitvah v zidove in stroje 25 % investicijskih sredstev, v raziskave in izobraževanje pa čez 70 %. Stanje v posameznih občinah je še slabše. V neki precej nerazviti občini so v zadnjih treh letih investirali 3500 milijonov v zidove in stroje, v izobraževanje in raziskave pa le 100 milijonov dinarjev, čeprav so gospodarske organizacije tako rekoč brez strokovnega kadra. V drugi, ekonomsko močnejši občini so v letu 1964 investirali v gospodarstvo 1800 milijonov, v izobraževalno delo pa le 300 milijonov dinarjev.

Naše gospodarstvo je potemtakem zvesta podoba vodstev gospodarskih organizacij. Intelektualni deficit, ki je tako očiten v nizki izobrazbeni strukturi vodstev, se reproducira v investicijah in nas vsaj za zdaj obsoja

na reprodukcijo primitivizma v celotnem gospodarskem življenju. Brez organiziranega pritiska od zunaj najbrž tudi ne bo bistvenih sprememb. O tem nam prepričljivo govore pojavi, da v delovnih organizacijah, v katerih so brez strokovnjakov, teh tudi v prihodnje »ne potrebujejo«, da ostajajo skladi za izobraževanje v delovnih organizacijah neizkoriščeni, da se izobrazbena struktura v zadnjih letih kljub pritisku od zunaj ni izboljšala in da tudi zadnja reelekcija direktorjev ni izboljšala izobrazbene strukture.

Po vsem tem lahko rečemo, da ne gre samo za zaostalo in polobratniško gospodarstvo, temveč za dejstvo, da ima ta zaostalost pri nas v rokah ključne vodstvene pozicije, ki jih izrablja predvsem za zaščito svoje oblasti, ne pa za razvoj gospodarstva.

Poleg prenizke izobrazbene stopnje pa opazamo pri sedanjih vodstvenih skupinah v delovnih organizacijah še dve, bolj ali manj splošni značilnosti: zapravljenost in brezbrizen odnos do delavcev. Zapravljenost se kaže v visokih izdatkih za potne stroške in dnevnice; ti so pogosto »druga plača« vodilnih oseb. Poučen je naslednji primer iz nekega ljubljanskega podjetja, ki je leta 1964 poslovalo z izgubo: ena vodilna oseba je v tem letu porabila 600 000 deviznih dinarjev za potovanja v tujino, druga si je v istem letu za kilometrino zaračunala 1 680 000 din, medtem ko si je tretja dala izplačati za potne stroške in dnevnice čez dva milijona din. Po približnih ocenah je bilo v letu 1964 v državi porabljenih okoli 107 milijard din za dnevnice in potne stroške. Podatkov za Slovenijo DE ne navaja, opozarja pa nas, da ta pojav razsipanja pri nas ne upada, ampak se naglo širi, saj so stroški za potovanja narasli samo v letu 1964 za 47 %. Glede na neporabljena sredstva za izobraževanje lahko ugotovimo, da naše vodilne skupine veliko raje potujejo, kot pa se izobražujejo.

Brezbriznost precejšnjega števila vodilnih skupin do delavcev se kaže v tem, da je v naši republiki precej več nesreč pri delu kot v SFRJ. Tega podatka nikakor ne moremo opravičevati z večjo delovno intenziteto in z višjo tehnično opremljenostjo naših podjetij, saj kažejo primerjalni podatki, da so v industrijsko razvitih deželah nesreče pri delu manj pogoste. Po podatkih iz DE se je v SR Sloveniji ponesrečilo pri delu v letu 1964 kar 30 000 zaposlenih, od tega 23 000 ljudi teže. Stroški nesreč so velikanski; samo v eni občini so v letu 1964 znašali 12 milijard din.

Samoupravljanje in klikarstvo. Splošno znano je, da samoupravljanje v naših podjetjih še ni uveljavljeno. Vendar to ne pomeni, da samoupravni organi ne obstojajo, da ne opravljajo svojih funkcij ampak pomeni, da opravljajo svoje funkcije v skladu z nelegitimnimi interesi te ali one skupine, tega ali onega organa, in ne v interesu tistih, ki bi jih morali zastopati. Potemtakem pomeni nerazvitost samoupravljanja njegovo zlorabo in ne njegovo neeksistentnost. S samoupravljanjem se je torej rodila tudi neogibna alternativa: ali bo samoupravljanje pripomoček za realizacijo skupnih interesov ali pa bo pripomoček za realizacijo posebnih interesov te ali one skupine. Tretja kompromisna varianta, po kateri bi bili samoupravni organi nekakšen arbitražni organ, ki bi vsklajal inte-

rese vodstva z interesi delovnega kolektiva, je sicer najbolj realistična, vendar za zdaj na žalost še najmanj aktualna.

Realizacija te poslednje variante bi bila mogoča, če bi v podjetjih obstojali vsaj dve vplivni skupini (management in delovni kolektiv), ne pa ena sama hegemonistična skupina. Ko bi obstojali dve ali več vplivnih skupin, bi dobili samoupravni organi funkcijo posrednika in vsklajevalca različnih posebnih interesov ter funkcijo oblikovalca skupnih interesov.

Če bi bili samoupravni organi zares predstavniki interesov delovnega kolektiva kot celote, bi moral reprezentativni sistem prevladovati nad hierarhizirano eksekutivo, ki je v rokah vodstva. Samo toliko, kolikor prevladuje reprezentativna struktura nad vodstveno eksekutivo, samo toliko je v podjetju uveljavljena tudi volja večine in z njo splošni interesi delovnega kolektiva. Ta varianta je bila v zasnovi samoupravljanja tudi predvidena. Ker pa v večini podjetij delovni kolektiv kot celota ne prevladuje nad posebnimi skupinskimi interesi, ker oblast večine ni uveljavljena, se koncipirana enotnost oblasti razbija v neformalne vplive ene, dveh ali več skupin.

V zdajšnjih okoliščinah se najpogosteje srečujemo s tako imenovano nezadostno uveljavitvijo samoupravljanja. Ta pomeni prevlado vodstva nad delovnim kolektivom in dominacijo hierarhičnega sistema nad sistemom reprezentativne demokracije. Samoupravljanje v tem primeru ni več institucija, ki bi s svojo posredniško vlogo omogočala vsklajanje medsebojno nasprotnih interesov različnih socialnih skupin, tudi ni več institucija industrijske demokracije, ki bi uveljavljala interese kolektiva kot celote, temveč je samo še pomožni organ vodstva. Kot pomožni organ vodstva pa se samoupravljanje ne more več upirati morebitnim zlorabam in samovolji hegemonistične skupine. Če zlorab in samovolje ni, potem to ni zasluga samoupravljanja, temveč posledica poštenosti in samodiscipline vodilnih ljudi.

Iz prispevkov v DE je očitna pogostna odvisnost samoupravnih organov od vodstva. Pogosto in prepogosto se dogaja, da je že konstituiranje organov v pretežni meri stvar vodstva. Direktor, sekretar ali skupina vodilnih ljudi sestavijo kandidacijske liste samoupravnih organov. Če kolektiv brez pripomb izvoli tako sestavljeno listo kandidatov, privoli s tem tudi v samoabdikacijo in tudi v to, da bodo samoupravni organi transmisija vodilne skupine, ne predstavnik kolektiva. Kot fiktivni reprezentant kolektiva in dejanska transmisija vodilne skupine postane samoupravljanje sredstvo ilegalizacije oblasti. Samoupravni organi prevzamejo odločanje o celotni poslovni politiki, s tem pa tudi odgovornost in posledice za neustrezne odločitve, medtem ko obdrži vodstvo v svojih rokah večino družbene moči ter popoln vpliv nad odločanjem samoupravnih organov. Ker vodilna skupina moč ohrani, odgovornost pa z odločanjem prenese na samoupravljanje, se iz poprej formalnega centra moči sprevrže v neformalni center moči, ki se ne da niti kontrolirati, niti podvreči sankcijskim ukrepom. Samovolji hegemonistične grupe so vrata odprta. Samovolja se kaže v pogostnem preziranju samoupravnih organov, v pri-

siljevanju samoupravnih organov, da pozneje potrdijo že izvedene ukrepe itd.

DE navaja nekaj takšnih skrajnih primerov samovolje. V nekem ljubljanskem podjetju je direktor prodal osnovna sredstva enega izmed obratov in si za dobljeni denar kupil stanovanje. Delavski svet je potrdil te ukrepe. V nekem večjem mariborskem podjetju, v katerem so strokovne službe sorazmerno močno razvite, so opravljale strokovne analize komisije delavskega sveta. Vodstvo v tem primeru ni prevailo samo odgovornosti, temveč tudi svoje delo na samoupravne organe. Značilen je po svoje tudi naslednji primer javne abdikacije delovnega kolektiva: v nekem mariborskem podjetju je skupina vodilnih ljudi naročila izdelavo 37 garažnih vrat. Vrata naj bi se izdelala »zasebno«, mimo rednega proizvodnega programa, čeprav je v tistem času podjetju dela primanjkovalo. Ko je bila zloraba razkrita, so bili sklicani zbori delavcev, da bi odpoklicali 5 članov DS, ki so spadali v obtoženo skupino vodilnih. Toda kljub nesramni zlorabi vodilnega položaja in kljub intervenciji od zunaj, jih vendarle niso odpoklicali. Družbena moč teh ljudi je bila očitno tako velika, da se je tako rekoč legalizirala zloraba in da se je delovni kolektiv odkrito odrekel svoji pravici.

Družbeno politične organizacije in klikarstvo. V podjetjih, v katerih obstoja hegemonistična skupina, ni le samoupravljanje dodatni instrument njene oblasti, ampak velja to tudi za družbeno-politične organizacije. Če se to zgodi, ni nikakršne možnosti za obstoj veto grupe, ki bi s svojim odporom preprečevala ali pa vsaj omejevala samovoljo hegemonistične skupine. Kolektiv je amorfní medij, ki ga lahko hegemonistična skupina s samoupravljanjem in z družbeno-političnimi organizacijami poljubno oblikuje.

Pripomočki, s katerimi si hegemonistične skupine podrejšajo ali vsaj prirejajo družbenopolitične organizacije, so zelo različni. V nekaterih manjših podjetjih vodi sestanke sindikata direktor. Predsednik ima le funkcijo, da se podpiše na povabilo za sestanek. V nekem decentraliziranem podjetju koordinira delo sedmih sindikalnih podružnic sindikalna podružnica »uprave«, v tej pa je siva eminenca sekretar podjetja. Sekretarji podjetij ali vodje splošnega ali kadrovskega sektorja imajo zelo pogosto kontrolo nad delovanjem družbeno-političnih organizacij. Po tej poti se sekretarji pogosto spremenijo v nekakšne komisarje, ki vzdržujejo zvezo med vodstvom in organizacijami. Včasih se zgodi, da so personalne unije med vodilno skupino in organizacijami še tesnejše: v teh primerih so člani ožje skupine tudi predsedniki sindikalnih odborov in tajniki TK.

Kadar se združi managerska moč s politično močjo, dobi hegemonistična skupina povsem nedotakljivo pozicijo. Združitev vodstva podjetja z vodstvom družbeno-političnih organizacij v enotno skupino omogoča kontrolo nad vsemi komunikacijskimi kanali. S totalno kontrolo nad vsemi komunikacijskimi kanali pa se da ustvariti totalna »akustična izolacija«; tega kar se dogaja v podjetju, ne bo nihče zvedel brez privolitve hegemonistične skupine.

Spojitev obeh vrhov je zlasti pri srcu tistim vodilnim skupinam v podjetjih, ki nimajo zadostne strokovne sposobnosti in ne zadostnega uspeha pri vodenju podjetja. Svoje avtoritete ne morejo legalizirati po strokovni in delovni plati, zato jo skušajo legalizirati politično. Združitev z vodstvi družbeno-političnih organizacij postane v takšnih primerih ključno sredstvo za utrditev dominantnih položajev.

Meritokracija. Združitev managerskega vrha z vodstvom družbeno-političnih organizacij pomeni oblikovanje nove socialne kvalitete, ki jo ne moremo zreducirati ne na tehnokracijo ne na birokracijo. Nastaja kvalitativno nova socialna skupina, ki je po svojem statusu in po svoji praksi bistveno različna od prejšnjih dveh. Za zdaj bomo to sinkrezijsko obeh vrhov v novo skupino imenovali meritokracija.

Meritokracija pomeni za vodstvo podjetja znatno več kot samo varstvo, ki mu ga dajejo družbeno-politične organizacije. Spojitev z družbeno-političnimi organizacijami omogoča vodstvu pritisk na kolektiv po subjektivni plati, saj so postale subjektivne sile sestavina poslovne politike. Vodstvo podjetja lahko v takšnih okoliščinah združuje poslovna merila s političnimi in delovno disciplino z moralnim pritiskom. Tako omogočajo prav subjektivne sile legalno podaljševanje paternalizma in vladanje na ljudmi. To pa je za vodstvo izredno pomembno: kadar delovnega kolektiva ne more več uravnavati z »upravljanjem stvari«, lahko svojo nemoč »ilegalno« nadomesti z »vladanjem ljudem« — to pa pomeni, da aktivizira moralno-politični pritisk družbeno-političnih organizacij.

Druga bistvena prednost, ki jo doseže vodstvo z združitvijo z organizacijami, je v tem, da se odslej lahko prezentira kot predstavnik splošnih družbenih interesov. Ta drugi moment je za vodstvo mogoče še pomembnejši kot prvi, saj prav s političnim univerzalizmom najlaže prikrije svoje partikularistične, klikarske interese in postane nedotakljiv prav tam, kjer bi bil sicer najbolj ranljiv.

S političnim univerzalizmom si meritokracija vzdržuje natančno tisti tip oblasti, za katero je osposobljena: univerzalistično in difuzno oblast nad delovnim kolektivom. V tej obliki oblasti se tudi manifestira specifična pozicija meritokracije. Medtem ko je oblast tehnokrata ozko specifizirana in intenzivna, oblast birokrata pa difuzna, personalna in ne-intenzivna, je oblast meritokracije difuzna, iracionalna in hkrati intenzivna. Tak značaj oblasti izvira iz združitve managerskega statusa s statusom političnega univerzalizma.

V trenutku, ko se ta uresniči, se začne globalna metamorfoza vseh odnosov v delovnem kolektivu: medosebni odnosi postanejo neracionalni in so vse bolj podvrženi verbalnemu ritualu, utilitarni cilji se mistificirajo z estahološko demagogijo, praksa v celoti pa postaja nekakšna zmes supra-funkcionalnega rituala. Meritokracija torej ne omogoča samo podaljševanje življenja patriarhalnim strukturam, temveč tudi mistificira celotno dogajanje v delovnem kolektivu.

V prvem primeru gre samo za konserviranje nazadnjaškega in preživelega sistema komunikacij; sistem komunikacij ostaja racionalen. Prisila

— čeprav subjektivna — je otipljiva in razločljiva tako po izviru kot po obliki in cilju. V drugem primeru pa gre za načeloma neracionalno prakso, za socialno magijo, spričo katere odpove socialna odpornost. Razmerja postanejo skrivnostna in v osnovi večsmiselna; cilji so nejasni in se nanašajo na več plasti stvarnosti hkrati. Nosilci dejanj so neotipljivi in zanje se ve le toliko, da so nekje v središču družbenega dogajanja. Popolnoma pragmatična in tako rekoč banalno racionalna poslovna praksa se spreminja v mistični in iracionalni Kafkov svet. Najbolj banalno pragmatični in egocentrični interesi hegemonistične skupine se prikazujejo kot interesi širši skupnosti, kot nujnost proizvodjalnih sil ali celo kot nujnost zgodovine. Banalni pozitivizem kliče se s političnim ritualom sprevrača v nedoumljivi univerzalizem zgodovine. Če pa opisana magija ne uspe, če na ljudi ne deluje hipnotično, potem je tu še vedno dejstvo, da npr. direktor ni samo dober ali slab manager, temveč tudi predstavnik političnih organizacij. In če dregneš vanj, dregneš v celotno organizacijo; ta pomeni za posameznika ali posamezno skupino, ki je začela spor, prav neskončno moč, ki jo direktor vsak trenutek lahko aktivira.

Nič manj pomembna ni meritokracija za aktiviste v družbeno-političnih organizacijah. Če ti ne morejo več vzdrževati svoje avtoritete z globino prepričanja in z močjo osebnega zgleda, če njihove osebnosti nimajo več integrativne moči v območju medosebnih odnosov in če se izrodijo v navadne manipulante stereotipnih gesel, potem jim združitev z managementom objektivira in »funkcionalizira« položaj v kolektivu. Moč besede in osebnega zgleda nadomesti moč položaja in sredstev. Utrditev politične pozicije se dosega z vključitvijo v oblastniški vrh podjetja in z avtoritativno distanco do članske sredine.

Vsebina dela in vloga politične organizacije se z oblikovanjem meritokracije bistveno spremeni. Kot je razvidno iz prispevkov v DE, nastaja v teh okoliščinah nekakšna dvonivojska sindikalna organizacija. Na zgornjem nivoju igra sindikalna organizacija vlogo arbitra ali vlogo integratorja članov hegemonistične grupe; s tem opravlja vlogo regulatorja internih razmerij v hegemonistični grupi. Živo nasprotje tej izrazito politični vlogi na vrhu je delo družbeno-političnih organizacij v kolektivu. Za njihovo delo v kolektivu je značilna apolitičnost: delo se omejuje na prirejanje izletov, na nakup južnega sadja, na pomoč poplavljenecem ali na krvodajalske akcije. Organizirana politizacija vrha se torej dopolnjuje z organizirano depolitizacijo socialne baze. Namesto organiziranja bazične iniciative, razvijanja splošne družbene kontrole in krepitve politične integriranosti se sindikat v rokah meritokracije sprevrača v instrument krepitve politične moči vrha in instrument slabitve politične moči delovnega kolektiva.

Kot vidimo, izkorišča meritokracija vsa sredstva, da bi blokirala bazično socialno dinamiko in mistificirala svojo vlogo v podjetju. Tako odpravlja družbeno kontrolo, postaja nedostopna za racionalno kritiko in zato tudi nujno povzroča iracionalne, nefunkcionalne in histerične reakcije, ali pa celotni kolektiv vtaplja v morečo otopelost.

Zunanji faktorji. Ko doseže meritokracija socialno paralizo delovnega kolektiva, se znebi notranjih pritiskov. Potreba po samokontroli in po odpravljanju svojih napak usahne. S tem zabrede meritokracija v rutinsko prakso na tehničnem in tudi na političnem področju; vse jasneje kaže znake birokratizacije. Nič več se ne uči ob svojih napakah, temveč jih brezčutno ponavlja in tako kopiči napetosti, ki se sproščajo v občasnih krizah.

Za nemoteno vladanje hegemonistične skupine pa je treba poleg notranjih, urediti tudi zunanja razmerja. Če hoče meritokracija ohraniti doseženo paralizo delovnega kolektiva, mora preprečiti vdor zunanjih dejavnikov v notranje življenje kolektiva. Da bi to dosegla, se zavzema za izolacionistično politiko in za čim večjo »avtonomijo« svoje delovne organizacije. Socialno paralizo delovnega kolektiva lahko vzdržuje le toliko časa, dokler je ona edina posrednica med družbo in kolektivom, to pa vodi v strogo cenzuro vseh stikov, v redukcijo komunikacij in končno v izolacionizem, ki ga meritokracija idejno utemeljuje z avtonomizmom delovne organizacije.

Meritokracija je torej po svoji praksi izrazito dvolična: navznoter, nasproti delovnemu kolektivu se prikazuje kot edina zastopnica širše skupnosti, nasproti tej isti »širši skupnosti« pa vodi izolacionistično politiko. Skupna značilnost tako notranje kot zunanje »politike« meritokracije je paraliziranje komunikacij in dezintegracijsko delovanje. Meritokracija je zagozdena kot klin med družbo in delovnim kolektivom in skuša obdržati svoj hegemonistični položaj s čim večjo paralizo komunikacij med tema dvema realitetama.

Po vsem tem so razumljive prav divje reakcije meritokracije v primerih, ko ta ali oni posameznik ali skupina iz delovnega kolektiva išče stike, pomoč ali zaslombo v organih ali organizacijah zunaj delovne organizacije. Primerov divje reakcije meritokracije smo v zadnjem času doživeli več kot dovolj in tudi v DE se pogosto omenjajo. Zgledi: Ko se je skupina delavcev iz nekega ljubljanskega podjetja zaradi dalj časa trajajočih slabosti v podjetju pismeno obrnila na republiški sindikat, je celotno vodstvo v podjetju zagrozilo z odstopom. Vodstvo je v tem primeru očitno menilo, da je iskanje stikov mimo pooblaščenih komunikatorjev nezaslišan prekršek. Drug primer: Ko se je delavka nekega mariborskega podjetja pritožila na službo družbenega knjigovodstva zaradi namernega pritrgovanja osebnih dohodkov, je meritokracija v podjetju zagnala hrup, češ da je delavka podjetju prizadejala usodno moralno škodo. Zaradi teh »napak« je bila tudi izključena iz samoupravnih organov in kasneje tudi iz podjetja. Podobni primeri se dogajajo v delovnih organizacijah vseh vrst od univerze prek inštitutov do obrtnih delavnic.

Kjer se zavzamejo za prizadele delavce organi ali organizacije zunaj podjetij, ostanejo intervencije pogosto brez učinka. S tem je seveda zmaga meritokracije dokončna in njena samovolja legalizirana. Legalizacija samovolje, uveljavljanje izolacionistične politike in neučinkovitost javne kontrole celo ob kazenskih prestopkih vodilnih ljudi (v letu 1965 je bilo

na vodilnih delovnih mestih v naši republiki 1500 oseb, ki so bile kaznovane zaradi zlorabe vodilnega položaja!) — vse to nas navaja k domnevi, da se posamezne meritokratske grupe neopazno povezujejo v več ali manj homogeni družbeni sloj, ki ima že sedaj kar precejšnjo družbeno moč, saj mu niti sodišča ne morejo več do živenga.

Zdi se, da se je meritokracija zagostila med vrhom in bazo. Naseljuje se na vmesnih plasteh družbenega sistema in izrablja oblastniška sredstva, ki so ji na voljo v zvezi s položaji za svoje družbeno in politično uveljavljanje. Tako nastaja pri nas srednji sloj posebne vrste, posebne vrste zato, ker ne prispeva k večji stabilizaciji, k večji socialni dinamiki in k višji integriranosti celotne družbe, temveč deluje v nasprotni smeri, k dezintegraciji in paralizi družbenega dogajanja.

Uveljavljanju meritokracije seveda ne botruje zgolj njena volja po moči, in tudi ne samo politična nezrelost delovnih kolektivov, ki dopuščajo združitev celotne moči v njenih rokah. Uveljavitvi meritokracije pomaga tudi neizdelanost in labilnost našega ekonomskega sistema v celoti. Pri tem seveda ne mislim na temeljna načela, iz katerih se sistem izvaja, temveč na to, da niso realizirana, da se protislovno uporabljajo, na zakonske neskladnosti, na dopolnilne uredbe, ki pogosto popačijo izhodišča, in na nerealistične ukrepe, ki silijo v »samoiniciativno« tolmačenje le-teh; skratka, mislim na vse tiste sistemske pojave, ki jih opravičujemo s prehodnim obdobjem in ki pogosto sprožajo stihijo, kasneje zopet korigirano s prisilo od zgoraj.

Prav stihija in prisila kot dve splošni značilnosti prehodnega obdobja pogajata in do neke mere celo silita k nastajanju meritokracije. Seveda to ne pomeni, da je v meritokraciji rešitev nasprotij in stabilizacija situacije. Prav nasprotno: meritokracija je rezultat »frustrirane« socialne prakse in obenem tudi vzrok nenehnega obnavljanja cikličnega nihanja med stihijo in prisilo. Dokončna uveljavitev meritokracije bi pomenila torej ovekovečenje prehodnega obdobja, saj bi prehodno obdobje z meritokracijo dobilo svojo trajno socialno bazo; ta bi mogočila nekakšno trajno prehodno obdobje, skratka družbo, ki bi bila polizdelek svoje preteklosti.

Če se povrnemo k razlogom, ki omogočajo nastajanje meritokracije, moramo omeniti tudi labilnost in nedoslednost sistema ter kopičenje naključnih situacij, ki izvirajo iz sistemskih pomanjkljivosti. Znano je namreč, da so naključni položaji bistveno sredstvo za avtonomizacijo podrejenih posameznikov ali skupin. In kolikor večja je odvisnost podrejenih, toliko močnejša je tudi težnja le-teh, da bi se odvisnosti otresli. Priložnost za osamosvojitev pa se ponudi samo tam in hkrati povsod tam, kjer je položaj nejasen, kjer so norme protislovne in učinki nepredvidljivi. Če so področja, na katerih so naključne situacije tako rekoč trajne, potem se bo tista skupina delavcev ali vodilnih, ki dela na tem področju, zelo hitro otresla splošne odvisnosti in skušala svojo ključno pozicijo izkoristiti v svoj prid. Čeprav je še vedno formalno odvisna od nadrejenih ali podrejenih skupin, vendarle ne potrebuje veliko napora, da spravi v odvisnost druge skupine v podjetju. Po tej logiki se lahko v podjetju avtonomizirajo

cele skupine delavcev, strokovnjakov ali vodilnih, kakor pač katera skupina kontrolira cono negotovosti, naključnosti in nepredvidnosti.

Pri nas je med vrhom, ki določa temeljne cilje družbenega razvoja, in bazo, ki neposredno reagira na obstoječe razmere, precejšen vmesni prostor, izpolnjen s protislovnimi normami, z institucijami, ki niso prilagojene realnim razmeram, pa tudi s precejšnjimi luknjami, tj. s področji prakse, ki niso normirana. Naš trg je nestabilen, pogodbene obveznosti pogosto ne držijo, težave z nabavo reprodukcijskega materiala so pogosto nepredvidljive. Prav ta nestabilnost na področju gospodarstva in zakonodaje pa stopnjuje vlogo vodilnih ljudi v delovnih organizacijah. Primer: Pogostna redukcija električne energije povzroča v nekem podjetju nenehno premeščanje delavcev na druga delovna mesta. Zaradi takega premeščanja so odnosi med delavci in vodstvenim kadrom napeti, in kar je pglavitno: vodstvenemu kadru raste moč. Hitro reagiranje na spremembe in potreba po odločnem ukrepanju nekako mimogrede in neopazno stopnjuje diskrecijske pravice vodstvenega kadra. Drug primer: neurejene tržne razmere v nekem drugem podjetju lesne stroke povzročajo neredno dobavo lakov, stekla in drugega reprodukcijskega materiala. Zaradi neredne dobave nastajajo v proizvodnji pogostni zastoji in velika škoda, ki jo očitno ni mogoče v celoti zvaliti na komercialo. Vendar pa tako nastajajo neodgovorna razmerja med kolektivom in strokovnimi službami. Če strokovne službe napihnejo objektivne težave, se lahko v celoti izmaknejo tako kontroli kot sankcijam.

Gospodarska reforma je — vsaj začasno — še bolj stopnjevala gospodarsko negotovost. Nekatera podjetja so tako rekoč čez noč postala rentabilna, druga nerentabilna. Sicer pa se je to dogajalo tudi poprej. Pogosto so dopolnilne uredbe načele sklade delovnih organizacij in s tem porušile že uveljavljen sistem delitve. Vse to je stopnjevalo nestabilnost, povečevalo število naključij v praksi in s tem nehote stopnjevalo diskrecijske pravice vodilnih skupin v podjetjih. Čim bolj je namreč poslovanje naključno, čim manj je stabiliziran in strukturiran gospodarski medij, v katerem je delovna organizacija, tem manj je mogoče planiranje in kontrola realizacije plana, tem bolj so vodstva obsojena na takojšnje situacijsko reagiranje, na kratkoročno taktiziranje, na trenutno izkoriščanje tržne konjunktore, pa tudi na izkoriščanje lukenj v pravnih predpisih. Kolektiv je skupaj s samoupravnimi organi prisiljen prepuščati vodstvu »proste roke« v poslovni politiki. Diskrecijska oblast je s tem de facto legalizirana, v njo pa je ustvarjen tudi neizčrpen rezervoar samovolje.

Dobam stihije, v katerih raste diskreacijska moč vodstvenih grup v podjetjih, pogosto sledijo dobe administrativne prisile, ki pomenijo reguliranje in korigiranje stihijne prakse. Občasno pojavljanje administrativne prisile spodbuja menagerske ekipe v podjetjih k intenzivnejšemu sodelovanju z vodstvi političnih organizacij. V danih okoliščinah je takšno sodelovanje tako rekoč prvi pogoj uspešnemu poslovanju, saj omogoča vnaprejšnje seznanjanje z bližajočimi ukrepi, pravočasno pripravo na te ukrepe, pa tudi dosego trenutnih olajšav pri uveljavljanju administrativnih ukrepov. Vse dotlej, dokler bodo družbeno politične organizacije

bolj ali manj transmisije države, vse dotlej si bo še tako sposoben manager prizadeval kar se da tesno sodelovati z vodstvi političnih organizacij. Tesne zveze s »politiko« so načelo uspešnega poslovanja in to načelo bo veljalo vse dotlej, dokler bo ekonomika tako izrazito podrejena politiki. Seveda pa je dominacija politike nad ekonomiko neogibna prav zato, ker je ekonomska praksa stihijna. S tega vidika je tesno sodelovanje direktorja in večine članov vodilne skupine s političnimi organizacijami nujno, zakaj v stihijno neurejeni praksi se integrativno vedenje vodilnih ljudi pač ne more zagotoviti drugače.

Seveda s tem nočem reči, da ni mogoče drugače zagotoviti integrativnega vedenja vodstvenih grup v podjetjih. Politično kontrolo bi lahko dosegli tudi z mobilizacijo javnosti in s sredstvi javnega mnjenja, s politično organizacijo delovnih kolektivov, ki bi omogočala trajen pritisk in učinkovito kontrolo od spodaj navzgor. Vendar je res tudi to, da so naštetih momenti javne kontrole premalo razviti in je zato v naključni praksi edina učinkovita oblika kontrole vodstvenih skupin in poročstvo za njihovo integrativno vedenje — neposredno sodelovanje managementa z vodstvi političnih organizacij. V tem sodelovanju je trenutno bistveni vir gospodarske in politične stabilnosti, hkrati pa — kot smo že omenili — tudi glavni vir gospodarske in politične zaostalosti.

Meritokracija je glede na dane okoliščine bolj ali manj razumljiv, čeprav ne tudi nujen socialni pojav. Meritokracija je tako rekoč naravni nasledek okoliščin in hkrati glavna konservativna sila, ki želi to stanje ohraniti. Po logiki lastnega obstoja nasprotuje strukturalizaciji gospodarske prakse in funkcionalizaciji razmerij, ki vladajo med gospodarskimi in političnimi organizacijami. Kot taka je meritokracija glavna nasprotnica globalne delitve dela in s tem tudi odločilna ovira prihodnjemu družbenemu razvoju.

Hipotetične posplošitve

Dosedanja obravnava je opozorila na dokaj očitno zvezo med družbo prehodnega obdobja in klikarstvom. Nihanje družbe med preteklo hegemonistično in prihodnjo organsko družbo, med politično prisilo in ekonomsko stihijo, med dogmatizmom in pozitivizmom itd., onemogoča skladno in dosledno družbeno delovanje ter ustvarja nešteto sistemskih razpok, iz katerih poganja klikarska praksa. S tem seveda nočem reči, da je klikarstvo predvsem naša ali celo zgolj naša značilnost. Ni družbenega sistema, ki bi bil popoln, sleherni je nepopoln in kot tak omogoča stihijno nastajanje klikarstva.

Če so klike pri nas posebno intenziven družbeni pojav, so predvsem zato, ker smo družba prehodne dobe, družba, ki prihaja iz patriarhalnega v sodobno urbanizirano stanje, iz lastniške v nelastniško družbo, iz obrtnega v industrijski način proizvodnje itd. Klike ne težijo k premagovanju, temveč k izkoriščanju teh protislovij. Z obstoječimi protislovji utemeljujejo svoj obstoj: s sklicevanjem na objektivna protislovja opravičujejo

uporabo izjemnih sredstev in širjenje svoje diskrecijske oblasti. Klike skušajo označiti sleherno težavo, pa naj izvira iz še tako očitnih subjektivnih razlogov, kot so malomarnost ali nezmožnost, za objektivno protislovje. Tako ustvarjajo klike okoli sebe psihozo izjemno težkega, zapletenega stanja, ki terja podelitev izrednih pooblastil vodstvu in uporabo izrednih sredstev.

Omejevanje opisanih teženj zahteva nasprotno logiko: razkrivanje na videz objektivnih protislovij kot resnično subjektivnih napak in opredeljevanje tistih objektivnih protislovij, ki so dejanski izvir družbene labilnosti in klikarske prakse. V nadaljnji obravnavi bom skušal predvsem opredeliti objektivna protislovja, in sicer na dveh nivojih:

- na nivoju globalne družbene prakse
- in na nivoju delovne organizacije.

Globalna družba in klike. Celotno družbeno dogajanje poteka v znamenju dveh temeljnih socialnih procesov: industrializacije in socializacije. V prvem primeru gre za tako imenovano globalno metamorfozo patriarhalne v moderno industrializirano in urbanizirano družbo, v drugem pa za institucionalizacijo revolucije, oziroma za institucionalno realizacijo socialističnega gibanja v socialistični družbeni sistem. Če bi omenjena procesa potekala diahrono, če bi najprej reševali probleme industrializacije (in urbanizacije) in bi si šele po prehodu iz patriarhalne v moderno družbo zastavili vprašanje, ali naj bo naša družba množična (reificirana) ali socializirana, potem bi najbrž ne bilo prav tistih najbolj kritičnih problemov, ki nastajajo zaradi sočasnega razpletanja obeh procesov. Sočasna negacija lastninske in patriarhalne družbe ter sočasno uveljavljanje industrije in socialistične družbe do skrajnosti zapletata družbeno prakso. Ker se pogosto zadovoljimo z zelo začasnimi teoretičnimi in praktičnimi sintezami modernega in socialističnega, imamo zato v praksi velike težave in neredko zmedeno stanje. Med takšne težave spadajo: delitev po delu in dohodku, socialistična blagovna proizvodnja, težnja k funkcionalni diferenciaciji in k socialni enakosti itd.

Nočem reči, da so vsi našteti in še drugi taki problemi nerešljivi in zgolj plod utopičnih želja. Prav tako ne morem reči, da bi morali biti že rešeni, saj je naravno, da ni nič bolj zamotanega kot utiranje novih poti. Ampak — jasna morajo biti »pravila igre«, načini reguliranja družbene prakse in oblike njene reprodukcije. Pravila igre ali bolje — norme vedenja so odločilne za strukturiranje socialne prakse. Z uveljavljanjem norm se socialne situacije strukturirajo v socialni sistem. Vse dotlej, dokler norme niso jasne, enosmiselne in dosledno realizirane v praksi, vse dotlej ne moremo govoriti o strukturirani socialni praksi in o konstituirani družbi.

Naš problem ni v odsotnosti norm, temveč v tem, da imamo neskladen vrednotni sistem, ki ustvarja polivalentne normative. Odtod vrednotno dvoumne situacije, nezadostno strukturirana praksa in neučinkovitost sankcijskega sistema. Vse to ustvarja medij, v katerem je uporaba neobičajnih sredstev, samovoljnih rešitev in neodgovornih dejanj tako rekoč normalen pojav.

Naslednja značilnost, ki po mojem mnenju precej pojasnjuje razraščanje klikarstva, je heterogenost integracijskih modelov. Če je v NOB in prva leta po njem prevladovala personalna integracija, če je moč gibanja slonela na medosebni vzajemnosti, zaupanju in zanesljivosti, na tistem, kar je takrat pomenila beseda tovarštvo, potem lahko rečemo, da se je v kasnejših letih, ko je šlo za institucionalizacijo gibanja, vedno bolj uveljavljal uradni in poslovni odnos med ljudmi. Če je bila moralna in materialna moč revolucije sprva zbrana v gibanju, se je skušala kasneje vse bolj institucionalizirati. Integracija na interpersonalnem nivoju, ki je značilna za populistična gibanja, naj bi se postopoma prelevila v institucionalno integracijo, ki temelji na sistemu vlog.

Prehod iz interpersonalnega v institucionalno integriranje ni mogoč brez depersonalizacije socialne prakse. Omenjeni proces je boleč in neromantičen, ima pa to veliko prednost, da oblikuje novo, natančnejšo in gibčnejšo obliko integriranja: namesto enotnosti, sloneče na zaupanju, oblikuje legitimnost, temelječo na odgovornosti. Seveda zahteva nova oblika integriranja funkcionalno skladen sistem vlog, dosledno izpeljano disciplino in odgovornost od vrha do tal. Če vsega tega ni, če posameznik še vedno opravlja protislovne vloge s tem, ko je hkrati upravljavec in mezdni delavec, aktivist in poslovni človek, potem institucionalna integracija ni izvedljiva. Nefunkcionalni sistem vlog ne ustvarja nove integracije, temveč stihijo, v kateri se razrašča klikarstvo. Od časa do časa se ta stihija korigira s prisilo, dezintegracijski procesi v institucijah pa se kompenzirajo in zaustavijo z interpersonalno reintegracijo, ki se izvaja z družbeno-političnimi organizacijami. Ker za zdaj še nismo uresničili institucionalne integracije, jo moramo nenehno dopolnjevati z interpersonalno integracijo, ki poteka v okviru družbeno-političnih organizacij. Odtod nenehna politizacija institucij, čeprav se bojujemo proti njej.

Integrativni procesi so torej v osnovi dvoumni in nihajo med zahtevo po zaupanju in zahtevo po odgovornosti, med zahtevo po skupinski enotnosti in funkcionalni disciplini, med humanizmom, ki teži k repersonalizaciji vlog, in formalizmom, ki skuša osebnost omejiti z vlogo. V globalu su kaže ta dvoumnost integrativnih procesov v nejasni razmejitvi dela med upravnimi in političnimi organizmi. Značilno je, da so bile zahteve po razmejitvi med enimi in drugimi že nešteto krat izrečene, pa vse doslej niso mogle biti uresničene. Čeprav se že najmanj deset let govori o ločitvi dela med institucijami in političnimi organizacijami, se to še ni zgodilo. Nefunkcionalni sistemi vlog v institucijah in neenotni sistemi vrednot v družbenopolitičnih organizacijah iščejo dopolnilo drug v drugem in s tem ustvarjajo v praksi zamotane situacije, ki so pogosto rešljive samo še z neformalnimi sredstvi in po neformalnih skupinah.

Protislovni značaj integracijskih procesov se kaže tudi v medinstitucionalnih razmerjih. Na tej ravni delujeta hkrati dve, med seboj nasprotni si načeli integriranja: teritorialno in delovno. Če prevladuje teritorialno načelo integriranja, potem nastaja »teritorializacija kapitala« in drugi anahronizmi, kot so: občinska industrija, občinski trg in občinska kultura. Če prevlada delovni vidik integriranja, zanemarja tudi tiste lokalne po-

trebe, ki nastajajo v zvezi z osnovnim izobraževanjem, komunalno in rekreacijo. Sicer pa osamosvojitve podjetja od občine v večini primerov ne pomeni tudi njegove osamosvojitve od teritorialnih enot nasploh. Če se podjetje ali združenje otrese občinskih kriterijev poslovanja, se mora običajno podrediti področnim ali republiškim kriterijem, in prav ta podreitev po navadi pripelje do monopolnega položaja podjetij, ki ga omogoči teritorialna institucija.

Na splošno lahko trdimo, da so kljub intenzivni urbanizaciji dežele v zadnjih letih teritorialni organi prevladovali nad delovnimi organizacijami. Posledice so bile seveda daljnosežne: v investiranju kot tudi v organiziranju industrije so prevladovali teritorialni kriteriji, ne pa gospodarski in funkcionalni.

V takšnih okoliščinah je nemogoče, da bi se vodstvo v gospodarskih organizacijah ravnilo zgolj po načelih rentabilnosti, ekonomičnosti in produktivnosti. Poznanje občinskih razmer in dobre zveze z občinskimi možmi so najmanj toliko pomembne kot poznanje ekonomije in tržnih razmer. Direktor podjetja mora biti dober manager in tudi vpliven občinski mož — človek, ki je osebno vključen v eno od vodilnih skupin v občini ali v višji teritorialni enoti. Po tej logiki se oblikujejo hibridne tovarniško-občinske grupacije, ki skušajo teritorialne kriterije združevati z delovnimi. Omenjene tovarniško-občinske grupacije formalno niso predvidene in najbrž tudi nikoli ne bodo. Zato lahko računamo, da se bodo te hibridne socialne grupacije reproducirale na neformalnem nivoju vse dotlej, dokler teritorialni vidik integriranja ne bo omejen z delovnim ali pa celo podrejen delovnemu principu integriranja.

Doslej omenjena protislovja vrednostnega sistema kakor tudi protislovja integracijskih procesov vodijo v difuzno orientacijo in konfuzno prakso na bazičnem nivoju družbenega dogajanja. Če hočemo preprečiti nenehno nastajanje klik, jim ne bomo prišli do živega že s takšnimi delnimi instrumenti, kot sta rotacija in reelekcija, temveč le s tem, da bomo prej ali slej multivalentni vrednotni sistem poenotili s hierarhizacijo vrednot in v integrativnih procesih uveljavili funkcionalno specifikacijo. Če v tej smeri ne bomo napredovali, bomo producirali socialno anomijo (brezzakonje) in tisto, kar spada zraven: klikarstvo.

Klike hočejo reproducirati samo svoje pozicije in si zato ne želijo debat o družbeni strukturi. Njih ideologija je ideologija standarda in množične družbe, ideologija anomične družbe obilja. Takšna usmeritev je razumljiva, saj so z dobrinami saturirane in socialno dezorganizirane množice skladno dopolnilo klikarstvu in socialni anomiji. Problemi, ki nastajajo v zvezi z integracijskimi procesi, se prikrivajo tako, da se »objektivirajo« v teoriji univerzalne integracije družbe z dobrinami: dobrine stimulirajo, aktivirajo in angažirajo ljudi; dobrine omogočajo komuniciranje in silijo v delovno ter porabniško integracijo. Čeprav ne moremo zanikati pomembne integrativne funkcije dobrin, čeprav so dobrine kot spodbude pomemben vezni člen med družbenimi vrednotami in družbeno dejavnostjo, pa je vendar tudi res, da so vrednostni sistemi in integrativni modeli družbe glede na dobrine apriorne in neodvisne realitete. Zato

lahko rečemo, da proizvodnja in poraba dobrin ni ne vzrok ne zdravilo socialnim protislovjem.

In če se meritokracija kljub vsemu ne more odreči ideologiji dobrin, standarda in porabe in jih ima za temeljne integrativne faktorje, se s tem hote ali nehoite zavzema za množično družbo, za amorfnó socialno prakso in za klikarsko samovoljo, ki je adekvatna vrhnja stavba socialne anomalije.

Delovne organizacije in klike. Temeljni proces, ki so mu podvržene vse delovne organizacije, je stopnjujoča se delitev dela. Ta ne vpliva samo na organizacijo proizvodnje, temveč tudi na socialno organizacijo kolektiva. S prehodom iz maloserijske v velikoserijsko ali avtomatizirano proizvodnjo se spreminja struktura vodenja, odpravlja se nižji in včasih tudi srednji vodstveni kader. Čim višja je delitev dela, tem tesnejše je sodelovanje med vodstvom in delavci: delavci se bolj zanimajo za delovno problematiko in ekonomski položaj podjetja ter manj zgolj za svoje ekonomske in socialne probleme. Vodstva zgubljajo avtoritativno, neomejeno in difuzno oblast; oblast se diferencira, lokalizira in funkcionalizira. Namesto monolitne in vsesplošne avtoritete lastnika, direktorja ali kolegija nastaja tako imenovana »oblast izvedencev«, za katero je značilna zelo močna avtoriteta na zelo ozkem področju. Avtoriteta izvedencev se legalizira s strokovno sposobnostjo in poslovno učinkovitostjo. Omejena je na določeno vlogo in dopušča vzajemno kontrolo. Avtoriteta v tem primeru ni več iracionalna, nepreverljiva in neomejena, zato ni družbeno tako nevarno, da bi se osamosvojila v absolutno oblast, kot v drugih primerih. Razvoj znanosti bo oblast izvedencev razširil, vendar jo bo tudi močnejše objektiviziral: čim več bo strokovnjakov, tem bolj bo magija strokovnjaštva usihala, tem bolj stvaren in deloven odnos bo obstojal med strokovnjakom in operatorjem.

Napredujoča delitev dela in splošni dvig kvalifikacijske strukture ustvarjata vse večjo odprtost med temeljnima skupinama v delovni organizaciji: med vodstvom in delavstvom. Obe socialni skupini se vedno bolj usmerjata v proizvodno in ekonomsko problematiko podjetja in zmanjšujeta medsebojne socialne napetosti. To še posebej velja za avtomatizirana podjetja, v katerih se opaža intenzivnejša delovna integriranost obeh temeljnih socialnih skupin in tudi manjša socialna razdalja med obema.

Odprtost med skupinama in njuna osredotočenost na delovno problematiko omogoča tudi postopno metamorfozo oblastniške strukture znotraj podjetja. Za to metamorfozo sta značilna predvsem dva momenta:

- porast celotne količine kontrole in oblasti
- togost sistema se zmanjšuje, komunikacije so večšmerne.

Oblast postaja torej hkrati bolj intenzivna in bolj dinamična. Prav s tem se rešuje tudi ključni problem vseh delovnih organizacij, ki se glasi nekako takole: kako prilagoditi socialno organizacijo kolektivov in strukturo oblasti novim ekonomskim in tehničnim okoliščinam, v katerih so danes podjetja. Tehnične in ekonomske spremembe so namreč tako pogoste, da je ohranjanje dosedanje webrovske ali tajloristične organizacije

prav usodno za nadaljnji razvoj človeškega dela. Socialna organizacija in struktura oblasti mora biti takšna, da ne preprečuje hitrih sprememb. Zato ne more biti več govora o togi avtoritativni strukturi in čvrsti ni-vojski hierarhiji, ki je bila primerna le za reprodukcijo enega in istega proizvodnega ciklusa. (Ob večjih spremembah so podjetja propadala, danes se nenehno spreminjajo.)

Hitre spremembe so mogoče le v tistih socialnih strukturah, ki dopuščajo medsebojno vplivanje med sodelavci na istih in tudi na različnih nivojih organizacije. Večsmerno komuniciranje in medsebojna kontrola omogočata bolj dinamično in hkrati intenzivnejšo socialno dinamiko.

Tudi pri nas so izrazite tendence k metamorfozi oblastniške strukture. Ugotovili smo, da raste težnja po poliarhični strukturi oblasti (ta omogoča intenzivno vplivanje na dogajanje na vseh nivojih) vzporedno z večjo delitvijo dela in višjo stopnjo delovne integracije. Ugotovili smo, da si želijo poliarhično strukturo oblasti predvsem delavci iz tistih organizacijskih enot, kjer je delitev dela sorazmerno visoka.

Kljub željam delavcev in kljub samoupravljanju pa ostajajo oblastniške strukture v večini podjetij hierarhične in avtoritativne.

Pričakovali smo, da se bodo s samoupravno substrukture bistveno spremenile oblastniške strukture v delovnih organizacijah. Hierarhično strukturo, ki se upravlja od zgoraj navzdol, naj bi korigirala reprezentativna struktura, ki delegira oblast in kontrolo od spodaj navzgor. Tako naj bi postale komunikacije in kontrola obojesmerni in s tem tudi celotna oblastniška struktura bolj demokratična. Če bi bila pričakovanja izpolnjena, bi morali z uvedbo samoupravljanja dobiti novo, bolj dinamično in intenzivnejšo strukturo oblasti, torej prav takšno, kot jo sodobni procesi dela zahtevajo.

Namesto pričakovane redistribucije oblasti pa smo dobili reprodukcijo hierarhije po samoupravnih linijah. Celotni sistem samoupravljanja je v večini delovnih organizacij potenciral hierarhični sistem s tem, ko je ostal večidel posnetek vodstvene hierarhije. Vsa prizadevanja v nasprotno smer so ostala brez vidnejšega uspeha.

Kot smo že omenili, je samoupravljanje povsem nepredvideno povzročilo ilegalizacijo oblasti ter s tem preprečilo spontani proces demokratizacije in funkcionalizacije vodenja. Z ilegalizacijo vodenja je odpadla vodstvena disciplina, torej tudi tisto, kar v nedemokratičnih razmerah oblast še dela znošno. Spričo takšnega stanja bi bila socialna homeostaza do kraja porušena, ko ne bi kot stabilizator stanja nastopala patriarhalna kultura in revolucionarni egalitarizem. Ta dva elementa se spajata v tako imenovani »humanizem«¹ hegemonističnih skupin, ki je omogočil, da so vodilne osebe kljub svoji absolutni hegemoniji ohranile vsaj nekaj čuta za soljudi. Toda če je ta osebna dimenzija vodilnih ljudi za zdaj še zavora absolutni samovolji in stabilizator v odnosih, ki se tkejo med vodstvi in kolektivi, ni nikjer rečeno, da bo ta stabilizator deloval tudi vnaprej. In kar je še pomembnejše: delavci niso zaradi humanizma vodstev nič manj odvisni od njih in nič manj ogroženi od njihove morebitne samovolje.

Kadar je načeta oblastniška pozicija hegemonistične skupine, takrat se sprosti vsa njena moč in z njo latentna logika obstoječih oblastniških struktur. Kritični trenutki povzročijo izbruh tako fantastične samovolje in uporabo tako skrajnih sredstev, da ob tem ne strmiijo samo delavci, temveč tudi avtorji teh dejanj.

Konfliktne situacije nas po svojem razburljivem nastanku, histeričnem poteku in jalovem koncu opozarjajo, da je socialna organizacija kolektivov zaostala in nerazvita. Seveda ima tudi ta pojav korenine v preteklosti. Nekdanja revolucionarna skupina (oziroma celotno populistično gibanje) je bila zaradi temeljnega konflikta s sovražno skupino bazično enotna in notranje nediferencirana. S tem ko je bila sovražna skupina izločena, ni bila več potrebna nediferencirana enotnost. Še več: nediferencirana enotnost mora povzročiti popolno inertnost ali pa navidezen dinamizem družbenega dogajanja. Eno in drugo lahko opazujemo povsod tam, kjer se še ohranja nediferencirana enotnost socialnih skupin. Če torej ni zunanjega sovražnika, ki bi dinamiziral družbeno dogajanje, je za normalno metamorfozo družbe nujna notranja diferenciacija.

Integriranost delovnih kolektivov sloni na funkcionalni diferenciaciji vlog in na heterogenih interesih, ki izhajajo iz različnih vlog. Če hočemo razliko med bojno in delovno grupo zaostriiti do skrajnosti, lahko rečemo, da je bila nediferencirana enotnost revolucionarne skupine pogoj za njeno eksistenco, jedro njene moči in sredstvo njene zmage. Delovni kolektiv pa takšna enotnost bistveno ovira pri rasti, onemogoča funkcionalno diferenciacijo in ovira njegovo kontinuirano socialno metamorfozo.

Delovni kolektivi potrebujejo torej takšen tip enotnosti, ki omogoča maksimalno notranjo diferenciacijo. Ta novi tip »enotnosti« ali bolje integriranosti se pri nas oblikuje zelo počasi in zgolj spontano, ni pa še dočakal institucionalne realizacije. Diferencirana enotnost bo institucionalizirana šele tedaj, ko bomo spore reševali organizirano, ko bodo spori legalizirani in se bodo lahko razpletali na institucionalni ravni, ne pa nekako pollegalno, kot se zdaj. Vse naše institucionalne strukture še zdaj ne omogočajo organizirane manifestacije in institucionalnega uravnavanja sporov. To velja tudi za samoupravljanje, ki je v celoti zamišljeno kot sistem brezkonfliktne participacije in harmonične socialne integracije.

Medtem ko si na vse načine prizadevamo, da bi našo družbo demokratizirali, sprejemamo z odporom opozorila, da v normalnem življenju (torej tudi v delovnih organizacijah) ni mogoča brezkonfliktna participacija, še manj pa demokratična socialna organizacija, ki ni institucionalizirala spora. Še vedno nezaupljivo spremljamo ugotovitve sociologov, da je v nebojnih skupinah izločitev sporov škodljiva in da se spori razrešujejo z njihovo legalizacijo; še vedno menimo, da je trditev, da dinamizacija socialnega dogajanja sloni na legalizaciji sporov, prazna sofistika ali resnica, ki velja le za razredno družbo.

Kljub temu pa nas naše analize in naše vsakdanje izkušnje opozarjajo, da je sleherni aktivnejša skupina hkrati tudi bolj kritična in da je kritika tako rekoč neogibna predhodnica dejavnosti. Prav tako lahko

opazamo, da povzročajo nelegalizirana nasprotja silovite napetosti, da se kažejo prepozno in še takrat po navadi v obliki škandala ali divjega sovraštva. Ker se spori ne sproščajo pravočasno, temveč dolgotrajno tlijo pod navidezno harmonijo, nastaja sunkovita socialna dinamika: dolga obdobja rutine trgajo občasne intenzivne krize, ki bolj sproščajo kot pa razpletajo spore. Razplet je v večini primerov popačen z izločitvijo ene skupine ali s kompromisom med skupinama.

Že obravnavo nihanje socialne prakse med prisilo in stihijo je prav tako povezano z resnico, da še nismo izoblikovali takšnih integrativnih modelov, ki bi omogočali organizirano razpletanje sporov. Zveza med nelegalizirano sporov in omenjenim nihanjem družbene prakse nam postane očitna takoj, ko se zamislimo nad strukturo stihije kot posebno obliko socialne prakse. Za stihijo lahko trdimo, da ni ne po izviru ne po posledicah »naraven« ali celo elementaren družbeni pojav, temveč je posledica porušene socialne homeostaze. Nastaja tam, kjer je postavljeno trajno nasilno neravnovesje med družbenimi skupinami, kjer so posebni interesi skupine, plasti ali razreda regulator celotne družbene prakse. Prav s tega vidika je razumljivo, da je stihija značilna za zgodnji kapitalizem, torej za obdobje, ko ne sindikat ne država še nista regulator družbenega dogajanja. Z afirmacijo sindikata, ki uveljavlja interese delojemalcev, in s krepitvijo države, ki vse bolj zastopa stališče kompromisnih odnosov med sloji, pa prihaja do racionalizacije celotne družbe, do reguliranja trga delovne sile in tudi do reguliranja celotnega gospodarskega življenja. Pri tem ima odločilno vlogo prav sindikat, ki je z uveljavitvijo delovnih interesov pomagal ponovno postaviti socialno homeostazo, tako da je stihijnost vse manj dominantna oblika socialne prakse.

Za našo družbeno prakso je značilno, da se procesi reekvilibracije stihije prožijo z vrha in da v bazičnih plasteh družbenega dogajanja ni regulatorjev, ki bi sproti uravnavali naključne procese. Ker v infrastrukturi socialne prakse nimamo stabilizatorjev in regulatorjev, je nujno, da se stihijna praksa od časa do časa zavre, cenzurira in modificira z administrativno prisilo z vrha. Očitno je, da iz takšnega načina upravljanja izhajajo psihični šoki in gospodarska razsipnost.

Ciklično nihanje med stihijo in prisilo je v dobršni meri posledica tega, da na osnovnem nivoju družbenega dogajanja nismo institucionalizirali sporov. Slehera akcija, slehera kampanja je na tem, da se izrodi v pavšalizacijo izhodiščne zamisli, v absolutizacijo ene resnice, v prevlado posebnih interesov, če ne naleti na protiakcijo, na odmev drugih družbenih skupin. Šele možnost legalnega reagiranja na enostranosti, šele odgovor na dejavnost vodilne skupine lahko postavi odgovorna razmerja med različnimi družbenimi skupinami v podjetju. Če pa na bazičnem nivoju družbenega dogajanja ni institucionalno dana možnost reagiranja, potem je nujno, da se stihija razrašča in da nikoli ne prehaja v spontaniteto. Prav zaradi nelegaliziranega nasprotovanja je stihija vedno nevarno surova in destruktivna. Njena nekonstruktivnost se kaže v tem, da se sleherno nasprotovanje sprevrže v spore in izločitev enega od nasprotnikov, nikoli se ne spremeni v konkurenco ali tekmovanje.

Seveda pa pri institucionalizaciji sporov ne gre za preprost formalno-pravni ukrep, temveč za osnovna razmerja med družbenimi skupinami. Slaherna praksa ima svojega nosilca, tako tudi stihija. O značilnostih, ki smo jih ugotovili za stihijnost, lahko rečemo, da se ujemajo s tistimi, ki so značilne za klike. Gre za težnjo po absolutizaciji posebnih interesov, za izključnost prakse, ki izvira iz partikularizma, za nestrpnost, ki ne pozna nobenega dialoga in sporazuma, in za nasledek, ki sledi iz ekskluzivne naravne klike: ekskomunikacija sleherne nasprotne skupine. Težnja po izločitvi nasprotne skupine razodeva kliko kot čisti oblastniški subjektivizem. Medtem ko lahko neklikarska vodilna skupina najde na ekonomskem ali delovnem področju ustrezen medij za postopno razreševanje nasprotij, pa reducira klika sleherni spor na prestižno-oblastniški boj in s tem razodene svojo pravo naravo; ko reducira tehnične, organizacijske, ekonomske in socialne probleme na problem prestiža in oblasti, razkrije tudi to, da je njen edini resnični interes — želja po oblasti. Če rešuje tudi druge probleme, jih rešuje zato, ker si ob tem želi posredno utrditi hegemonističen položaj. Razumljivo je potem, da je klika zelo občutljiva za to, kdo ima pobudo, kdo načenja nove probleme in kdo nakazuje izvirne rešitve. Ker ji ne gre za stvar kot tako, za dobro tehnologijo in dobro organizacijo, temveč predvsem za prestiž, s katerim vzdržuje hegemonijo, je razumljivo, da vidi v raznih novatorjih najhujše sovražnike. V ospredju je vprašanje: kdo rešuje problem? šele potem pridejo na vrsto druga vprašanja. Zato: gorje pametnemu, ki ni član klike. Če se posameznik ali skupina ne včlenita kot sredstveni element v opisani obred reševanja problemov, ogrožata iniciativo in s tem tudi položaj klike. Spor, ki sledi, v trenutku zgubi strokovni, delovni oziroma stvarni značaj in se sprevrže v oblastniški spor, za katerega je značilna dilema: ti ali jaz! Razplet tako zastavljenega spora je mogoč samo tako, da je nosilec pobude likvidiran, problem sam pa deformirano konsumira klika. Izločitev najdejavnejših in najzmožnejših ljudi iz kolektivov je zato nujen pojav povsod tam, kjer vladajo klike.

Iz povedanega je očitno, da institucionalizacija spora ni mogoča že s samo formalno organizacijsko spremembo, temveč šele z legalizacijo družbenih skupin, ki se v družbenem dogajanju porajajo, nimajo pa za zdaj socialne realitete in vpliva na socialno dogajanje. Šele tedaj, ko se bo npr. skupina kvalificiranih delavcev lahko s sindikatom integrirala v realno družbeno plast, ki lahko vpliva na dogajanje v podjetju, šele tedaj, ko se bodo lahko strokovnjaki po svojih strokovnih družstvih bojevali za uveljavitev strokovnih kriterijev v praksi in proti samovolji direktorjev, šele takrat se bodo oblikovale iz nominalnih socio-ekonomskih skupin realne družbene skupine, ki bodo lahko s svojim vplivom omejevale klikarstvo. V takšnih okoliščinah hegemonija vodilne skupine ne bo več mogoča. Drugih socialnih skupin ne bo mogoče izločiti, zato bo vodilna skupina prisiljena k pogajanju in pogodbenemu sodelovanju z njimi. Seveda bo s tem vodilna skupina zgubila možnost samovoljnega vladanja in možnost nasilnega ter primitivnega izločanja vsega, kar ji nasprotuje. Svojo avtoriteto bo sicer lahko vzdrževala, vendar jo bo morala vzdrže-

vati z resnično strokovno zmožnostjo in s poslovnimi uspehi. S tem bi bil odstranjen tudi glavni vir delovnega in družbenega primitivizma v naših delovnih organizacijah.

Brez teh sprememb je po mojem nemogoče modernizirati družbeni proces dela. Če se posamezne socioekonomske kategorije delavcev ne bodo konstituirale kot realne družbene skupine, če ne bodo dobile neke količine vpliva, ne bodo mogle vodstvenih skupin prisiliti k recipročnim obveznostim in pogodbenemu sodelovanju. Če bo ostal delovni kolektiv še vnaprej vsota nemočnih posameznikov, potem ni verjetno, da se bo dosedanja oblastniška struktura spreminjala, tudi v tistih primerih ne, kjer bi se spori statutarno institucionalizirali.

Če pa bi se kolektiv grupiral in organiziral v eno ali več vplivnih skupin, bi se lahko spremenila tudi funkcija samoupravnih organov: iz pomožnih organov vodilne skupine bi se spremenili v instrument »collective bargaining«. Namesto transmisije bi opravljali funkcijo soočanja in vsklajevanja nasprotnih interesov ter oblikovanja skupnih interesov.

Šele s takšno socialno kompozicijo kolektiva, v katerem ne bi imel noben posameznik ali posamezna skupina hegemonističnega položaja, bi bil odpravljen zastareli patriarhalni sistem oblasti. Šele z oblikovanjem več vplivnih skupin v delovnem kolektivu bi prišlo do tega, da ne bi bila več integrativna osnova hegemonistična grupa, temveč splošno veljaven in za vse obvezen sistem, na podlagi katerega naj bi vplivne skupine urejale medsebojne odnose. Voljo hegemonistične skupine bi zamenjal splošno veljavni sistem odnosov, ki temelji na občeobveznih načelih delovanja.

Preraščanje anomične socialne situacije v strukturiran socialni sistem je prvi pogoj »zakonitosti« in prvi pogoj doslednemu vezanju oblasti na funkcijo oziroma vlogo. To pa pomeni zeleno luč za stabilizacijo delovnih odnosov, za dosledno realizacijo funkcij in za učinkovitost celotne organizacije dela. Delitve dela ne moremo učinkovito izvesti, če v podjetju še vedno prveladuje patriarhalna struktura oblasti. Delitev dela je mogoče realizirati, če se osebe v svoji dejavnosti podredijo vlogam, to pa lahko dosežemo šele tedaj, ko je tudi sistem oblasti legaliziran, ko je oblast vezana na delovno mesto in ne več na osebo. Če oblastniške strukture nismo legalizirali, lahko nastane popolno nasprotje med formalnim in neformalnim sistemom oblasti, in tudi med formalno in neformalno organizacijo dela. Posledica tega je socialna anomija in delovna neučinkovitost organizacije.

Neogibna posledica neubranosti med formalno in neformalno strukturo oblasti ter med formalno in neformalno organizacijo dela je tudi neubranost med delovno, ekonomsko in socialno afirmacijo posameznika. Globalna struktura organizacije je takšna, da že vnaprej onemogoča objektivno napredovanje in objektivno delitev osebnih dohodkov. Poklicna kariera je v takšnem sistemu bistveno omejena, ker ni mogoče stikanje strokovne (delovne) afirmacije z ekonomsko in socialno afirmacijo. Posledica takšne neubranosti pa je desintegrativno vedenje vseh tistih, ki se hočejo uveljaviti s poklicno dejavnostjo. Kdor se želi ogniti sporom,

se mora odpovedati marsikaterim strokovnim ambicijam. Resnacija nad poklicno kariero in vključitev ali vsaj prilagoditev hegemonistični skupini je druga neogibna posledica v takšnih okoliščinah. Prav tu je tudi razlaga za neučinkovitost strokovnjakov v naših podjetjih. Znano je namreč, da se zelo težko uveljavljajo, kadar pa se, se manj ukvarjajo s svojo stroko kot s splošnimi upravnimi in administrativnimi deli. Sicer pa je ta pojav popolnoma v skladu s patriarhalno strukturo oblasti, ki sloni na prevladi hegemonistične skupine. Hegemonistična skupina ne zaposli strokovnjaka predvsem zato in samo zato, da bi opravljal svoje strokovno delo, temveč predvsem zato, da je za fasado hegemonistični skupini, da ji s svojo vključitvijo daje videz strokovnosti in ji s tem večja veljavo. Vključitev strokovnjaka v hegemonistično skupino je tu neprimerno pomembnejša zadeva kot njegova vključitev v delovni proces. Čisto naključje je, če se strokovnjaku posreči oboje: kompromis s hegemonistično skupino in intenzivno poklicno delo.

Klike so sovražne strokovnjakom, ki težijo k strokovni samostojnosti, celo tedaj ko so člani klike večidel (bivši) strokovnjaki. Ta pojav omenjam zato, da opozorim na fatalno reprodukcijo negativnih posledic, če v podjetju obstaja klika in patriarhalni sistem oblasti. Silovit nastop proti strokovni samostojnosti je seveda razumljiv, zakaj samostojnost strokovnjakov pomeni eo ipso porajanje »oblasti specialistov« in razkroj difuzne, funkcionalno nediferencirane avtoritativne oblasti. Uveljavitev intelektualnega dela v našem gospodarstvu potemtakem nikakor ne bo gladka in harmonična, saj bo zahtevala redistribucijo oblasti v večini delovnih organizacij.

Obravnavana metamorfoza oblastniških struktur v delovnih organizacijah pa ne bi omogočila samo uveljavitve intelektualnega dela, temveč bi pomenila tudi bistven korak k socializaciji oblasti. S tako imenovano legalizacijo in funkcionalizacijo oblastniške strukture, ki bi temeljila na obstoju vplivnih skupin v kolektivu, bi se postopoma izoblikovala poliarhična struktura oblasti. Funkcionalizirana in parcializirana oblast bi odpravila monistični sistem kontrole. V tem pogledu funkcionalizirana oblast ne preprečuje »decentralizacije« oblasti, temveč jo celo predpostavlja, samo s to izjemo, da ne gre za načelen prenos odločanja in kontrole navzdol, temveč za prenos, ki ga urejajo delovne potrebe. Pravzaprav ne gre za decentralizacijo oblasti, temveč za odpravo nefunkcionalne koncentracije oblasti, torej za dekoncentracijo oblasti. Z dekoncentracijo oblasti se širi krog ljudi, ki vplivajo na dogajanje v podjetju, širi se tudi možnost učinkovite medsebojne kontrole, vse to pa pomeni tudi socializacijo oblasti. Poliarhična struktura oblasti, ki predvideva močan vpliv vseh vplivnih skupin v podjetju, in s tem občuten porast celotne količine kontrole, je torej perspektivna rešitev tako s funkcionalnega kot tudi s socialnega vidika, saj dopušča možnost oblikovanja močno integrirane in močno demokratizirane socialne prakse.

Družbena struktura in modeli družbene stratifikacije

Stane Saksida

V sodobni družbeni teoriji nastopata dve temeljni skupini modelov stratifikacije družbe. Marksistični modeli, ki temeljijo na teoriji dveh osnovnih razredov in ostale teorije stratifikacije.

Temeljno izhodišče marksistične teorije je, da stratifikacija v lastninski družbi nastaja na osnovi lastnine proizvodjalnih sredstev in da se družba na tej osnovi deli v dva temeljna razreda: v lastnike proizvodjalnih sredstev in neposredne proizvajalce. Mimo teh dveh temeljnih razredov ima konkretna družba, pač glede na obstoječo struktura in procese, še druge razreže in vrsto vmesnih slojev, in sicer:

- slojev med razredi, in
- slojev v okviru vsakega posameznega temeljnega razreda.

Oba temeljna razreda, sloji v razredih in med razredi so v osnovi, toda ne vedno, nujno in strogo, hierarhično strukturirani.

Ker je lastninska družba zgrajena na protislovnosti interesov obeh temeljnih razredov, mora razred lastnikov proizvodjalnih sredstev zgraditi in razvijati sistem, ki omejuje uveljavljanje interesov neposrednih proizvajalcev. Ta sistem je institucionaliziran v državi. Njuni organi in institucije zagotavljajo razredu lastnikov v lastninski družbi možnost, da izkorišča neposredne proizvajalce, tj. možnost, da si prisvaja njihovo presežno delo.

Politična moč, možnost vladanja nad neposrednimi proizvajalci in drugimi sloji je atribut, ki daje razredu izkoriščevalcev vlogo vladajočega razreda.

Prisvajanje presežnega dela ustvarja nadaljnjo diferenciacijo med temeljnima razredoma. Neposredni proizvajalec v lastninskem sistemu lahko, kot pravimo, z delom svojih rok, preživlja samo sebe in svojo družino, ali drugače, svojo delovno silo lahko prodaja za ceno, ki dovoljuje zgolj vzdrževanje in reprodukcijo njegove delovne sile. Na drugi strani pa prisvajanje presežnega dela omogoča razredu lastnikov, da poleg akumulacije kapitala, kar je pač njegova temeljna družbena funkcija, povečuje tudi svojo osebno potrošnjo, visoko nad nivo osebne potrošnje raz-

reda neposrednih proizvajalcev in drugih slojev. Povečuje pa na račun prisvajanja presežnega dela neposrednih proizvajalcev tudi družbeno potrošnjo. To je: omogoča vzdrževanje socialnih plasti, ki služijo neproduktivnim namenom: državne uprave, duhovništva, umetnosti, znanosti (v njeni predtehnični fazi!) itd. Povedano drugače: razred neposrednih proizvajalcev lahko zadovoljuje samo svoje eksistenčne, razred lastnikov proizvodnih sredstev pa tudi svoje nadeksistenčne potrebe. Hkrati pa lastniki po svojem položaju v delitvi dela: upravljanju proizvodnje in delitve, omogočajo tudi vzdrževanje tistih institucij, ki skrbijo za vzdrževanje obstoječe situacije in za integriteto družbe.

In končno: različni družbeni položaj, funkcije in vloga teh dveh razredov ter zlasti njun medsebojni odnos izkoriščanih in izkoriščevalcev, vladanih in vladajočih ter proizvajalcev ter potrošnikov, poraja v teh dveh razredih različno vsebino njune družbene zavesti, zlasti še v moralni sferi, na področju moralnega vrednotenja. Razred lastnikov gradi sistem vrednot, ki izvirajo iz njegovih osnovnih interesov in služijo integraciji družbe na osnovi vrednostnih norm vladajočega razreda. Ti vrednostni sistemi temeljijo na postavki utrjevanja obstoječega. Zato kodificirajo utrjene odnose med razredi, jih utemeljujejo z religijo, razvijajo moralne norme, obrnjene v preteklost, verificirajo in beatificirajo obstoječe stebre družbene nespremenljivosti: družino, religijo, včasih nacijo itd. Posameznike vrednotijo po tradiciji, po obsegu lastnine ali obsegu moči. Samo v začetkih posameznih družbenih dob se pozitivno vrednotijo osebne kvalitete posameznikov.

Družbena zavest izkoriščanih razredov sloni na nasprotnih postavkah. Po Marxu razred »po-sebi« postane »razred za-sebe«, se zave samega sebe šele, ko se zave, da je izkoriščen in ko sprevidi, da je obstoječi družbeni red in obstoječi vladajoči razred njegov temeljni sovražnik. Pozitivni pol v tem vrednostnem sistemu temelji seveda na osnovni lastni dejavnosti delavca: na njegovem osebнем delu ter na intelektualnih in fizičnih lastnostih, ki delo omogočajo in izboljšujejo produkte. Zavest o tem, da delavec vzdržuje družbo, je skupno z zavestjo o skupnih interesih celotnega delavskega razreda in o nujnosti združene akcije proti obstoječemu družbenemu sistemu temelj vrednostnega sistema proletariata.

Da bi skrajšali ponazoritev, smo se dotaknili predvsem družbene zavesti delavskega razreda v kapitalistični družbi.

Ta zelo kratki pregled Marxovih osnovnih stališč glede socialne stratifikacije in poznanja vsaj osnov njegove teorije, ki ga predpostavljamo, kaže dvoje temeljnih gledišč njegove analize:

— grupiranje družbe v dve protislovni skupini, ki ju v kapitalistični družbi imenujemo proletariati in buržoazija. Obstoj vsake teh dveh skupin je pogoj obstoju druge: ni proletariata brez buržoazije, in narobe. Vsaka od skupin je na nasprotnih polih kontinuumov različnih dimenzij: lastnine, politične moči, potrošnje oziroma zadovoljevanja potreb. Zato si vsaka ustvarja svoj sistem vrednotenja.

— temeljni skupini sta torej v protislovnem odnosu. Razrešitev protislovja je po Marxu nujna, toda mogoča samo, če proletariati odpravi te-

meljna nasprotja v vseh relevantnih dimenzijah tako, da prevzame oblast, vzame buržoaziji proizvodjalna sredstva, omogoči razdelitev dohodka in s tem potrošnjo, zadovoljevanje potreb glede na delovni prispevek posameznika. Torej tako, da odpravi nasprotja s tem, da odpravi temeljna razreda in razredno družbo sploh.

Ta del Marxove in Engelsove teorije sprememb v stratifikacijski in celotni družbeni strukturi je izveden iz analize obstoječih družbenih struktur in je usmerjen v prihodnost. Je tako splošno znan in bil je tolikokrat ponovljen, da je zameglil drugo, nič manj pomembno smer njune analize. Bistvena sestava marksistične analitske metode je analiza manj razvitega sistema z vidikov razvitega. Ali, kot je zapisal Marx: anatomijo opice je mogoče razumeti šele z vidika anatomije človeka. Torej je treba njegovo razdelitev družbe v dva temeljna razreda preučevati ne le kot analizo danega stanja, temveč kot projekcijo z vidikov prihodnosti, kot projekcijo iz predpostavljene, prihodnje stvarnosti »nazaj«.

To metodo analize uporablja marksizem vsaj v dveh zvezah in v dveh oblikah. Najprej, ko razvija teorijo družbenega razvoja kot zgodovino proizvodjalnih sil, ki jo predpostavlja v njeni celovitosti, ne pa kot raziskano in razvito v zgodovinski znanosti. V tej celoti historičnega razvoja človeške družbe vidita Marx in Engels tri temeljne razvojne stopnje človeštva: prakomunizem, njegovo negacijo, lastninsko družbo, ki se deli v različne dobe glede na načine proizvodnje, in pa brezrazredno družbo, ki se razvije kot negacije lastnine, to je kot negacije negacije.

Naj omenimo še, da je celovitost tega sistema povod, da Marx in Engels vztrajata pri obstoju »prakomunizma«, začetne stopnje, ki je prvi člen triade: skupna produkcija in skupna potrošnja, toda brez razvite delitve dela, torej enakost na nerazviti stopnji, ob zadovoljevanju zgolj eksistenčnih potreb, ob nerazvitih zmožnostih človeka in ob rudimentarnih formah družbene zavesti. Na drugi razvojni stopnji je delitev dela, razvijanje produkcije in menjave, družbena neenakost, nadaljnji razvoj proizvodjalnih sredstev in skupno z vsem tem razvijanje človekovih zmožnosti, zadovoljevanje potreb na višji »človeški« stopnji za manjšino družbe, razvijanje form družbene zavesti in ustvarjanje pogojev za tretjo stopnjo razvoja, za enakopravnost ljudi na človeški stopnji razvoja, za družbo, ki bo vsakemu posamezniku zagotovila to, kar imajo v razredni družbi samo lastniki. S tega vidika celotne človeške zgodovine definirata Marx in Engels tudi družbeno stratifikacijo. In s tega vidika ugotavljata seveda v družbi dva temeljna razreda. Ta opredelitev družbene stratifikacije tudi ne temelji na dejanskih kvantitativnih razmerjih med družbenimi plastmi. Marx sam je postopno redukcijo družbe na dva temeljna razreda *predpostavljaj* in sicer ob analizi takrat že razvitega angleškega kapitalizma, sklepajoč, da se mora družba postopno polarizirati in da bo srednji razred razpadel. Dejanski kvantitativni odnosi pa kažejo, da je bilo na primer v Ameriki leta 1880 okoli 80 % prebivalstva lastnikov proizvodjalnih sredstev in istočasno proizvajalcev. V »razrednih bojih v Franciji« ugotavlja Marx, da sestavljajo večino francoskega prebivalstva okrog 1848 malomeščani in kmetje.

In tu temelji druga stran Marxove in Engelsove analize družbene stratifikacije. Marx definira delavski razred z vidika vloge, ki jo ima ta razred v procesu razkrajanja zadnjega člena lastninske družbe, ko začne lastninska družba negirati samo sebe. V nekaterih svojih analizah Marx in zlasti Engels popolnoma zavestno poenostavlja celotni model družbene strukture in ga redefinira z vidika usmerjenosti akcije.

Socialna stratifikacija v sodobnih socioloških teorijah

Na tem mestu je nemogoče podati tudi kratek pregled polpreteklih in sodobnih stratifikacijskih teorij, bodisi v njihovem historičnem razvoju ali v sistematskem prerezu. Zato se nujno omejujemo samo na njihove skupne poteze. Tak način obravnavanja je skrajnje pomanjkljiv, a ima svojo prednost: če obravnavamo vodilne teorije kot celoto in prezremo generalizacije in absolutizacije v vsaki posamezni teoriji, laže ugotavljamo zveze med teorijo in stvarno situacijo. Teorije postanejo, gledano v celoti, smiselne. Če pa se omejimo na primerjavo med njimi samimi in ugotavljanje razlik med njim, se nam lahko zgodi, da ne bomo mogli ugotoviti smiselnih zvez in bomo tako odkrivali popolno subjektivistično zmedo.

Vsem pomembnejšim teorijam stratifikacije od začetka 20. stoletja naprej je pač skupna razdelitev družbe v strata po kriterijih, ki so pri vsaki teoriji različni: glede na imetje, višino dohodka, vir dohodka, poklic, družbeni status, potrošnjo, življenjski cilj, prebivališče, celó starost in spol, itd. Dalje proučujejo te teorije stvarne in možne prehode od strate do strate, iz nižjih v višje in narobe — vertikalno-socialno mobilnost, usmerjeno navzgor in navzdol, kot imenujemo ta proces. Proces sam poteka lahko v istih ali v različnih generacijah in glede na to pravimo, da imamo opraviti z intra ali intergeneracijsko socialno mobilnostjo. Tako prva kot druga lahko potekata po različnih kanalih. Socialna mobilnost ima lahko razne vzroke in učinke. Del sodobnih teorij se ukvarja s prvimi, z drugimi ali z oboji. Ustavimo se pri vsakem od teh členov teorij stratifikacije.

Osnovne razlike med teorijami so kriteriji, ki jih uporabljajo za delitev prebivalstva v strata. Še največ teorij deli prebivalstvo glede na udeležbo v delitvi nacionalnega dohodka, uporabljajoč pri tem kriterije premoženja, dohodka in vira dohodka. S premoženjem mislimo akumulirano osebno lastnino — podedovano ali pridobljeno z lastno ekonomsko dejavnostjo, osebni dohodek sestavljajo vsa izplačila na osnovi dela ali iz drugih virov: naložbe, obresti iz posojil, rente, dividende itd.

V nekaterih teorijah in modelih se uporablja kot stratifikacijski kriterij delitev dela, to je poklic in delovno mesto, v drugih izobrazba. Ker pa so izobrazba, poklic in delovno mesto v konkretnem družbenem sistemu navadno zelo tesno povezani, se v praksi, v empiričnih raziskavah, vsi trije kriteriji združujejo v različne lestvice socialnih gradacij. Praktično jih skoraj vedno lahko izrazimo z višino dohodka.

Ena od pomembnih klasifikacij v tem okviru je klasifikacija glede na fizično in nefizično delo, znana v sociološkem žargonu kot white-collar in blue-collar, kot klasifikacija po belih in modrih ovratnikih.

Modeli in teorije, ki uporabljajo gornje klasifikacije, delijo prebivalstvo po hierarhično razporejenih stopnjah, od najnižjih do najvišjih, pač glede na uporabljeni kriterij: po dohodku, izobrazbi, po klasificiranosti dela, ki ga posameznik opravlja.

Nadaljnja pomembna skupina kriterijev so kriteriji, ki delijo prebivalstva glede na stopnjo politične moči, ki jo ima sloj ali posameznik. Začetne delitve na tej osnovi so bile dihotomne: vladajoči — vladani. Kasnejše in verjetne pomembnejše pa so delitve, ki stratificirajo prebivalstvo v nosilce moči v različnih okoljih, v individue brez politične moči in v tako imenovane intermedijatorje, posrednike med prvimi in drugimi. Tem kriterijem stratifikacije prebivalstva, ki izvirajo iz stvarnega družbenega dogajanja in se uporabljajo že toliko časa, da bi jih lahko imenovali »klasični«, se v zadnjem času pridružuje nov kriterij: potrošnja kot samostojen faktor stratifikacije. Potrošnja se je do nedavnega obravnavala v izključni odvisnosti od dohodka. Toda množična produkcija, z njo nizke cene, sistem dolgoročnih odplačil, dinamika naraščanja osebnih dohodkov na eni in inflacijske tendence na drugi strani, povzročajo — kot vse kaže — postopno ločevanje dimenzij potrošnje od višine osebnega dohodka. Potrošnja postaja vse bolj odvisna od starosti potrošnika, od življenjskega ciklusa, od posebnih zahtev poklica in celó osebnostnih potez. Ni izključeno, da se v resnici postopno diferencira v samostojni kriterij stratifikacije prebivalstva. Nekateri avtorji menijo, da je potrošnja samo del splošnejšega kriterija stratifikacije — življenjskega stila. Življenjski stil je bil že Maksu Webbru kriterij za stratifikacijo stanov v okviru razredov, Veblen pa je po življenjskem stilu razlikoval produkcijski razred od »brezdelnega razreda« — če lahko tako prevedem Veblenom termin »leisure class«. Če se življenjski cilj uporablja kot stratifikacijski kriterij, navadno vključuje vzorce izrabe časa, potrošnje in celotnega vedenja, ter se prebivalstvo po teh kriterijih deli v strate.

Življenjski stil je neke vrste prehod med kriteriji stratifikacije, ki temeljijo na objektivni družbeni situaciji, in kriteriji, ki se oblikujejo ob zavestnem zaznavanju te situacije. Za del teoretikov in raziskovalcev je osnova za stratifikacijo prebivalstva pripisovanje določenega družbenega statusa posameznikom in predvsem mestu, ki ga zasejajo v družbi. Pri tem jim pomeni družbeni status vrednostno oceno posameznika glede na njegovo družbeno vlogo, to je glede na mesto, ki ga posameznik zavzema pri delu in v zasebnem življenju, pomembnost dela, ki ga opravlja, in ugled, ki ga uživa.

Izrazi, s katerimi se opredeljuje mesto posameznika v družbi, so velikokrat isti kot izrazi, uporabljeni v modelih stratifikacije po dohodku, premoženju, potrošnji: gornji, srednji, spodnji razred; včasih z bolj ali manj razvejenimi nadaljnjimi delitvami: gornji gornji, spodnji gornji, gornji srednji, spodnji srednji itd. Čeprav so izrazi v obeh teoretskih sistemih isti, izražajo različne vrste kriterijev: stratifikacije po dohodku,

premoženju in podobnem temeljijo na objektivno merljivih indikatorjih, stratifikacije po statusni delitvi pa na vrednostnih sodbah in drugačnih ocenah, uporabljenih pri posamezniku.

Nadaljnja skupna poteza stratifikacijskih teorij je raziskovanje »forme« stratifikacije. Forma v tem smislu pomeni številčne odnose med stratami, količinska razmerja, v katerih je populacija razdeljena v stratah. Ime izvira iz različnih geometrijskih oblik, ki so jih posamezni raziskovalci ugotavljali v razslojeni družbi. Morda je najbolj znana piramidna forma stratifikacije po dohodku. Horizontalni presek piramide predstavlja plasti prebivalstva, njena višina pa višino dohodkov plasti. Spodnje plasti piramide predstavljajo slabo plačane množice nekvalificiranih delavcev, od te osnove naprej se piramida vedno bolj oži, število prebivalstva je v vsaki naslednji plasti manjše, dohodki pa se višajo, vse do vrha, ki ga zaseda zelo majhno število ljudi z zelo visokimi dohodki. Raziskovanja v zadnjih letih so pokazala, da ta zdravo-razumska predstava o socialni stritificiranosti glede na dohodek že zdavnaj ne drži več in da ni držala niti v času svojega nastanka. Količinski odnos med stratami se seveda v teorijah razlikuje, kot se razlikuje uporabljeni kriteriji. Vendar pa obstoji skupna karakteristika vseh teh stratifikacij: grupacije prebivalstva na določenih mestih katerekoli lestvice. Glede na to lastnost je postavil Ossowski 4 kriterije za ugotavljanje forme socialne stratifikacije. Ossowski sodi, da so razlike med socialnimi stratami (imenuje jih razredi) tem večje:

- čim širši je razpon med socialnimi neenakostmi različnih razredov,
- čim majši je razpon med socialnimi neenakostmi v okviru vsakega razreda,
- čim manjše je število razredov,
- čim večja je socialna razdalja med najvišjim statusom najnižjega razreda in najnižjim statusom razreda, ki mu na lestvici neposredno sledi.

Zadnja karakteristika je sicer posledica gornjih treh, a ima svoj samostojni pomen.

Pomembnost te razporeditve, kakor že bi se zdela komu na prvi pogled trivialna, je v njeni večdimenzionalni uporabljivosti. Tako npr.: ob istem številu razredov bodo nastajali ostrejši konflikti, če so med posameznimi razredi velike razlike in če ni prehodnih »stopnic« med razredi (v tem je namreč pomen drugega pogoja, razlik med socialnimi stratami). Prav tako bodo ob istih temeljnih razlikah konflikti močnejši v tisti družbi, ki ima majhno število slojev ali samo dva temeljna razreda, ki se polarizirata na skrajnih polih kontinuuma. Poslednji pogoj — socialna distanca med najnižjim razredom in razredom, ki mu sledi, pa je pomemben zato, ker je najnižji razred navadno eden glavnih »energetskih rezervoarjev« vsake revolucije, ne glede na to, kdo revolucijo vodi. Čim višji je jez med to eksplozivno energijo in ostalim delom družbe, tem intenzivnejši so izbruhi zaježene energije, ali drugače — tem ostrejši so konflikti.

Druga pomembna sestavina stratifikacijskih teorije je pojem vertikalne socialne mobilnosti, ki smo ga že v začetku opredelili kot prehod iz strate v strato. Proces socialne mobilnosti je sicer tudi horizontalno

usmerjen, toda tu se bomo omejili na vertikalno mobilnost. Omenili smo že, da se procesi vertikalne mobilnosti razlikujejo po vzrokih, smeri, intenziteti, po »kanalih« in po tem, ali nastopajo v isti ali v različnih generacijah. Vsebina, potek in pomen vseh teh procesov so odvisni od tega, v kateri dimenziji poteka socialna mobilnost; zato se seveda tudi vsebina pojma spreminja glede na kriterije stratifikacije. Vendar je obča vsebina tega pojma premik iz strate, ki je določena po dohodku, viru dohodka, socialnem pomenu, ki ga družba pripisuje poklicu ali statusu, v drugo strato. Pri tem je seveda pomembno:

— ali sploh obstaja možnost premika iz strate v strato. V tem pogledu ločimo med popolnoma statičnim, zaprtim družbenim sistemom — navadno ga reprezentiramo z indijskimi kastami (čeprav celo tu obstoji socialna mobilnost) — in vsaj deklarativno dinamičnim odprtim, mobilnim družbenim sistemom v sodobnih industrijskih družbah, bodisi kapitalističnih ali nekapitalističnih.

— kolikšen del pripadnikov kake strate se »preseli« v višjo ali nižjo strato, torej, kakšen je delež, proporc mobilnih proti nemobilnim;

— kakšne so ovire, ki preprečujejo skupinam ali posamezniku, da bi se premaknil iz nižje v višjo strato (ovire v nasprotni smeri navadno niso pomembne).

— kaj omogoča skupinam ali posameznikom prehod iz nižje v višjo strato; njihova lastna dejavnost, depopulacijski procesi v višjih stratah, vzgoja, ženitev itd. ali pa totalna »restratifikacija družbe« — revolucija;

— In končno eno temeljnih vprašanj: kako vplivajo procesi socialne mobilnosti na družbo kot celoto. Tu zastopajo avtorji zelo različna stališča, ki pa se vendar polarizirajo v dveh smereh: socialna mobilnost potrjuje in utrjuje razredno družbo, in nasprotno stališče, ki pravi, da socialna mobilnost postopno odpravlja razredno družbo.

To je zelo splošen, skrajšan in nepopoln oris temeljnih skupnih potez stratifikacijskih teorij. Upam pa, da bi bilo mogoče iz tega orisa marksistične teorije razredov in sodobnih stratifikacijskih teorij izluščiti nekatere bistvene razlike med njima.

Marxova, Engelsova in kasneje Leninova teorija razredov temelji na:

— ekonomski in družbeni polarizaciji družbe, iz katere izvira protislovnost dveh temeljnih razredov, se pravi njuno medsebojno pogojevanje in istočasno izključevanje, ki ga je mogoče končno razrešiti v revoluciji.

Prebivalstvo se tako polarizira na temelju osnovnih dimenzij: lastnine proizvodjalnih sredstev, oblasti, potrošnje in vrednotenja. Med posameznimi dimenzijami nastaja in se krepi pozitivna interakcija, to je vsaka dimenzija »podpira« drugo v procesu diferenciacije, in sicer tako, da imamo v vsakem naslednjem časovnem momentu opraviti z vedno bolj homogenima družbenima skupinama. Srednji razredi in sloji v razredih na osnovi tega polarizacijskega procesa izginjajo. Razširitev iz te situacije je socialistična revolucija. In teorija kot celota je izvedena iz nujnosti revolucionarne akcije delavskega razreda: družbene strukture so definirane z vidikov ciljev, ki jih mora revolucija doseči, in z vidika smiselne akcije za doseg te ciljev.

Stratifikacijske teorije pa nsprotno tej orientacija poudarjajo večdimenzionalnost družbene stratifikacije in razpršitev celotnega prebivalstva vzdolž vsake od štirih temeljnih dimenzij: dohodka, oblasti, potrošnje in vrednotenja. Mimo teh temeljnih dimenzij stratifikacije vpeljujejo razne teorije še druge dimenzije, so pa manj pomembne in jih je v osnovi mogoče reducirati na gornje štiri.

Morda je še najpomembnejši vir dohodka in rasa; zadnja zlasti za družbene sisteme, kjer obstoji rasna diskriminacija.

Tako imamo v osnovi opraviti z dvojno diferenciacijo prebivalstva: diferenciacijo glede na dimenzije in diferenciacijo vzdolž dimenzij. Različne stratifikacijske teorije navadno absolutizirajo posamezne dimenzije. Če pa obravnavamo posamezne dimenzije kot celoto, pridemo nujno do sklepa, da nastajajo v različnih fazah družbenega razvoja različni odnosi v okviru dimenzij in med dimenzijami, se pravi, družba se glede na ekonomske in politične procese različno diferencira.

Konflikt med temeljnima razredoma je v večini stratifikacijskih teorij načrtovan s procesom socialne mobilnosti. Priznavanje socialne mobilnosti kot enega temeljnih procesov oblikovanja družbene strukture namreč nujno predpostavlja obstoj slojev ali razredov in možnosti prehoda iz razreda v razred, iz sloja v sloj, ne pa njihove totalne negacije. To stališče je tudi v tesni zvezi z Marxovo opredelitvijo srednjih razredov. Po Marxu srednji razredi, malomeščani, razpadajo, torej obstaja zanje proces socialne mobilnosti, ki je za velikansko večino individuov usmerjen »navzdol«; stratifikacijske teorije pa večinoma ugotavljajo, da vzpenjajoči se del populacije v socialnih stratah presega število »padcev«. Samo del teorij, ki operira z majhnim številom slojev (npr. fizični, nefizični delavci), ugotavlja relativno stabilnost v razmerjih prehodov iz strate v strato, toda ne diferenciacije. Za razumevanje nadaljnjega razpravljanja je potrebno dodati še eno od karakteristik, ki nujno sledi, če analiziramo družbo z vidika stratifikacijskih teorij. Temeljne dimenzije stratifikacije nastopajo v njih kot relativno funkcionalno avtonomne. To pomeni: vsaka dimenzija se razvija v zvezi in v soodvisnosti od razvoja druge dimenzije. Tako npr. si ne moremo zamisliti razvoja dimenzije potrošnje brez zveze z zviševanjem ali zniževanjem dohodka. Toda vsaka dimenzija se razvija tudi samostojno, ne le v zvezi z drugo. Se pravi — potrošniška stratifikacija prebivalstva ima tudi sama svojo zakonitost, zato potrošnje ni mogoče razložiti v celoti in »brez ostanka« zgolj z višino dohodka. Če sprejmemo to postavko, bomo verjetno prišli do sklepa, da se dimenzije vedno bolj oddaljujejo druga od druge, če ostajajo te okoliščine nespremenjene. Z drugimi besedami, v relativno nekonfliktnih razdobjih se družba diferencira vsaj v eni smeri: večajo se razlike med dimenzijami.

Marksistična teorija o razredih je nastala pred nekako sto leti, ob analizi kapitalizma svobodne konkurence, in se je razvila brez večjih temeljnih sprememb v Leninovih delih. Po tem razdobju ni doživela kakšnih zelo bistvenih vsebinskih sprememb — če odštejemo njeno dogmatiziranje. Današnje stratifikacijske teorije so se začele razvijati z Webrovo sociologijo, toda svoj pravi razcvet so doživele v dveh obdobjih:

med svetovnimi vojnami in zlasti po drugi. Marksistična teorija temelji na revoluciji, na kvalitativni, po potrebi nasilni, toda totalni spremembi socialne stratifikacije. Ta totalna sprememba pomeni razbitje obstoječih okvirov družbene razslojenosti, oprte na izkoriščanje in zamenjavo teh temeljev z razslojitvijo ljudi glede na njihove resnične zmožnosti in glede na njihov objektivni prispevek v produkcijskem procesu in družbenem razvoju. Skoraj vse stratifikacijske teorije temeljijo na priznanju razslojenosti družbe kot dejstvu in priznavajo vertikalno socialno mobilnost kot »naravni proces«
restratifikacije po dejavnosti posameznikov ali skupin, toda ob obstoju in ohranitvi temeljnih okvirov stratifikacije.

Dva sklepa sta torej popolnoma neogibna:

— stratifikacijske teorije sodobne sociologije so nastale kasneje, v današnjem času. Marxove segajo sto in več let nazaj. Marx se je namreč opiral na druge avtorje in sam ugotavljal, da ni odkril razrežov.

— Marksistična teorija o razredih temelji na revoluciji, je zrasla iz interesov delavskega razreda in je teorija realizacije teh interesov. Stratifikacijske teorije temeljijo na priznanju obstoječe situacije in so torej zrasle iz interesov slojev in razredov, ki so usmerjeni v ohranitev obstoječega stanja. Je torej vzrok razlikam med teorijama časovna distanca in resnična sprememba družbene strukture v sto letih ali razredni interesi? Verjetno oboje.

Današnja družba in družbena strata

V sto letih, ki so pretekla od začetkov Marove teorije razredov do današnjih stratifikacijskih teorij se je družbena struktura bistveno spremenila. Samo kratko se bomo dotaknili vzrokov teh sprememb. So namreč znani in obnovili jih bomo samo zato, da jih vključimo v razlage, ki zadevajo socialno stratifikacijo.

Postopno nastajanje in razvijanje svetovne menjave je — ob istočasnem obstoju kolonij v začetku in njihovem postopnem osamosvajanju, zlasti po drugi svetovni vojni — poenotilo svet in ga razdelilo v razvite in nerazvite države. Razvite države, z višjo stopnjo produktivnosti dela, si v procesu menjave blaga nujno prisvajajo del presežnega dela nerazvitih. Ker imajo mimo tega tudi kot celota višjo organsko sestavo kapitala, razvite proizvodilne sile, med katerimi postaja vedno pomembnejše »znanje in strokovna izkušnost«, je tempo njihovega razvoja hitrejši od tempa razvoja nerazvitih. Razlike med poloma se torej večajo, s tem pa tudi proporcionalno delež presežnega dela, ki si ga prisvajajo razvite države. Temeljni konflikt med razredoma v vsaki posamezni deželi, ki sta ga opisovala in analizirala Marx in Engels, se je torej prenesel iz nacionalnih v svetovne okvire, odnos med izkoriščevalskim in izkoriščanim razredom je prerasel meje posameznih držav in postal svetovni konflikt. In znotraj polov so seveda ostali ločeni odnosi med deli družbene strukture, ki se bistveno razločujejo po tem, kateremu delu pripada dežela: razvitemu ali nerazvitemu.

V razvitih deželah je prisvajanje presežnega dela nerazvitih skupno z zviševanjem produktivnosti porodilo položaj, ko razvoj proizvodnih sil ni več mogoč, če potrošnja proizvedenega blaga na notranjem trgu ne narašča. Zato je nujno potrebno, da se del nacionalnega dohodka preusmeri iz proizvodnje v potrošnjo, osebno ali družbeno. Preusmeritev je mogoče izpeljati samo z različnimi oblikami omejevanja zasebne lastnine proizvodnih sredstev. To pa pomeni tudi, da je treba vpeljati in institucionalizirati sistem omejevanja, prisiljevanja zasebnih lastnikov, da dela svojih dobičkov ne uporabijo »normalno«, za razširjeno reprodukcijo. Z naraščanjem institucij, s komplicirano organizacijo državne uprave, z naraščajočo kompleksno diferenciacijo družbe postaja tudi popolnoma nemogoče zgolj osebno, nenačrtno preusmerjanje dobička in proizvodnje v potrošnjo. Ta preusmeritev, razmerja, ki naj se uporabijo v eni in drugi smeri, se določa vedno bolj urejeno, postopno tudi načrtno.

Omejevanje interesov zasebnih lastnikov, omejevanje interesov neposrednih proizvajalcev in drugih plasti prebivalstva — ta funkcija države v klasični razredni družbi ostaja tudi v moderni, in vedno bolj načrtno urejanje na novo nastalih razmerij in odnosov je mogoče v lastninski družbi samo s krepitvijo moči države. Tudi če lastninska družba s temi ukrepi v osnovi negira svojo naravo ali bolje: zaradi tega.

Skupno s spremembami v ekonomski strukturi se spreminjajo tudi družbene strukture. Spreminja se njihov celotni institucionalni okvir, forme družbene kontrole, smer usmeritve družbene kontrole itd. Toda tu bomo kratko opozorili samo na spremembe v družbeni stratificiranosti.

Industrijska produkcija je v glavnem izpodrinila maloproduktivno. Produktivnost v industriji se je lahko povečala samo z naraščajočo delitvijo dela. Notranja diferenciacija delovnih procesov v industriji, njihova razdrobitev je tako ustvarila tisoče novih delovnih mest. Zaradi ločitve miselnega in delovnega procesa v industriji, organizirani po načelih »znanstvene organizacije dela«, je narasla vloga planerjev, načrtovalcev, se pravi, okrepila se je birokratska in tehnokratska stran v organizaciji proizvodnje. Vse to je v industriji razširilo lestvico socialne hierarhije in vrinilo med temeljna pola lastnik-neposredni proizvajalec množico vmesnih stopenj, začeniši z direktorji v vrhovnem vodstvu, mimo vseh mogočih štabnih in upravnih služb vse do neposredne proizvodnje.

Prenos sredstev iz cirkulacije na področju produkcije v družbeno potrošnjo je tudi na tem področju povečal možnosti zaposlitve, odprl vrsto novih delovnih mest v družbenih službah in ustvaril obsežne razpore med delovnimi mesti.

Naraščanje in krepitev sistema omejitve interesov vseh plasti družbe in bolj ali manj načrtno, toda vsekakor usmerjene prerazdelitve dohodkov je do skrajnosti razvil državni aparat. Tudi tu se je povečalo število delovnih mest, povečala se je tudi vloga državnega aparata kot nosilca in izvajalca politične moči in prisiljevanja. Ponekod je država nacionalizirala dele nacionalne ekonomike in družbenih služb. Velik del prerazdeljenega dohodka se odvaja v vzdrževanje državnega aparata. Vse to je omogočilo

usmeritev dokajšnjega dela prebivalstva v državne službe, ali drugače, naraščanje števila zaposlenih v aparatu oblasti.

Vzporedno s temi procesi pa se država postopno oddaljuje od tega, da bi izključno zastopala en sam razred, ustrezala samo interesom razreda lastnikov. Izključno, neomejeno uveljavljanje interesov lastniškega razreda bi pripeljalo današnjo državo v nerazrešljiv kaos, zaporedne in verjetno pogostnejše krize, kar bi pripeljalo v neogibno revolucijo. Država in njen celotni aparat skušata danes preprečiti ravno hitre revolucionarne, kvalitativne spremembe. Paradokсно, lahko jih preprečujeta le s postopnim uveljavljanjem teh sprememb. In objektivno deluje današnja država v razviti lastninski družbi »reformistično« skuša vpeljati spremembe, ki se zdijo nebstvene za existenco sistema, da bi s tem zagotovila existenco sistema. Toda s kopičenjem navidezno nebstvenih sprememb povzroča temeljne kvalitativne premike.

S tem pa se nosilci oblasti in njihov aparat ločujejo od lastnikov proizvodjalnih sredstev. Dimenzija oblasti se s temi ukrepi bolj in bolj osamosvaja. In vzdolž te dimenzije se razporejajo družbene skupine. Zelo majhno število tistih, ki so nosilci resnične oblasti v nekem okolju na eni strani, velike večine vladanih, skupine, ki praktično nima politične moči, na drugi strani, in pa posrednikov, intermediatorjev, aparata med nosilci oblasti in vladanimi.

Nujna preusmeritev dela nacionalnega dohodka v potrošnjo je povzročila bistvene spremembe v tej smeri. Namesto polarizacije družbe v razred, ki troši samo toliko, da zadovoljuje svoje existenčne potrebe, in razreda lastnikov na drugi skrajnosti kontinuuma, brez vmesnih prehodov, nastaja lestvica potrošnikov. Na dnu lestvice je relativno majhna skupina posameznikov, ki v resnici lahko zgolj zadovoljujejo svoje existenčne potrebe. To večinoma niso proizvodjalci. Nad to strato pa se razvrščajo skupine z višjimi dohodki, ki so različno udeleženi pri delitvi nacionalnega dohodka; toda njihova temeljna skupna značilnost je, da lahko zadovoljujejo več kot zgolj svoje existenčne potrebe. Nekatere raziskave kažejo, da je celotni sistem potrošnje zabrisal tudi neposredne zveze med potrošnjo in dohodkom. Sistem dolgoročnih kreditov, kratko- in dolgoročnih odplačil za vse vrste predmetov trajne potrošnje, na strani individua pa ravnanje po načelu »hranjenja vnaprej« — to je zadolževanja, je zabrisal nekatere razlike med sloji, izvirajoče iz razlik v dohodkih. V dimenziji potrošnje se uveljavljajo sloji posebne vrste, pripadnost tem slojem je odvisna bolj od življenjskega ciklusa in pa od skupin, ki jim posameznik pripada, kot od dohodka v danem trenutku.

Dimenzija potrošnje nakazuje torej ločitev od dimenzije dohodka vsaj v dveh smereh. Različne stopnje osebnega dohodka so družbo »države obilja« razslojile vzdolž dimenzije potrošnje. Mimo tega pa se v sami potrošnji oblikujejo vzorci, ki ločujejo potrošnjo kot poseben element od dohodka.

Tako nam celotna slika današnje kapitalistične družbe namesto polarizacije družbe v dva protislovna razreda, ki sta v vseh drugih dimenzijah

na nasprotnih polih, kaže družbo, razpršeno med različnimi poli, medsebojno različnih in *relativno* neodvisnih dimenzij. Poudarjam še enkrat, relativno, se pravi, dimenzije so med seboj še vedno povezane, toda usmerjajo se tudi po svojih zakonitostih.

Če torej definiramo srednje sloje kot tiste skupine prebivalstva, ki so med obema skrajnostma, pridemo na tej osnovi do sklepa, da srednji razredi v sodobni »državi obilja« niso razpadli, temveč so se okrepili. Res je, izginja stari srednji razred, namreč lastniki proizvodjalnih sredstev, ki so istočasno tudi neposredni proizvajalci. Srednji razred pa, ki je stopil na njegovo mesto in obstoji in nastaja v sodobni družbi, je mogoče definirati samo, če računamo z obstojem več dimenzij stratifikacije.

Na drugi strani svetovnega protislovja med razvitimi in nerazvitimi deželami obstajajo, nastajajo in se razvijajo nezadostno razvite dežele, kot jih vljudno imenujemo. Po revoluciji te države ne le ostajajo pod stopnjo razvoja ekonomsko razvitih, navadno je tudi njihova že tako revna ekonomska osnova razbita. To poraja nujno skrajne koncentracije vseh sil in naporov, da se postavi ekonomska osnova zdravega prihodnjega razvoja dežele. Sredstva se zato odvajajo v graditev industrije, energetske osnove, komunikacij in armade. Sredstva, ki jih je mogoče uporabiti za zadovoljitev in razvijanje osebnega in družbenega standarda, so zato nezadostna. Nizek življenjski standard ob istočasni zahtevi po maksimalnem angažiranju seveda povzroča politične napetosti.

Koncentracija sredstev na eni in politični pritisk množic na drugi stani neprenehno razvijata in krepiata birokracijo in jo številčno večata. Razvija se torej nov sloj, in sicer v dimenziji politične moči, oblasti.

V vseh državah, ki so izvedle revolucijo, se je hitro pokazalo, da pritisk birokracije sam po sebi ne more trajno večati produktivnosti in obsega proizvodnje, to pa je glavna naloga mlade države po revoluciji. Zato vse te države vpeljujejo stimulacijo posameznikov z zvečevanjem razlih med dohodki, različnih plasti proizvajalcev, med dohodki proizvajalcev iz drugih plasti prebivalstva in z vpeljevanjem raznih nedenarnih ugodnosti za bolj produktivne proizvajalce ali za posameznike s posebnimi zaslugami (resničnimi ali navideznimi). Seveda ni treba posebej pojasnjevati, da v državah, kjer je birokracija glavna razdeljevalka materialnih dobrin, ne moremo pričkovati, da bi samo sebe in svoje zasluge cenila niže kot zasluge proizvajalcev. Zato je v diferenciaciji dohodkov in dobrin v prvi vrsti privilegirana birokracija sama.

Tako se prebivalstvo v teh deželah razslojuje tudi po dohodku, osebnem premoženju in potrošnji. To razslojevanje je sicer povezano z razslojevanjem glede na stopnjo oblasti, ni pa identično z njim. Posebna smer razslojevanja po dohodku je npr. različen dohodek na vasi in v mestu, v različnih pokrajinah itd. Značilno je, da je SZ z zakonom o dedovanju, s krepitvijo družine, ki je eden glavnih strebrov akumulacije osebnega premoženja, in z uvajanjem prispevka za nadaljevalno šolanje bolj ali manj zavestno utrjevala razslojevanje po osebnem premoženju in dohodku.

Tu ne bomo skušali opravičevati smiselnosti delitve dohodka glede na delovni ali reprezentativni družbeni prispevek ali ugotoviti negativne učinke »uravnalovke«. Vse to je bilo že utemeljeno in delno dokazano v praksi. Gre samo za to, da ugotovimo nujnost, da se družba razslojuje na osnovi diferencialnega nagrajevanja.

Če sedaj primerjamo pola sveta: razvite dežele, ki akumulirajo opredmeteno presežno delo manj razvitih, in nerazvite, v katerih je bila uspešno izvedena socialistična revolucija, bomo ugotovili neke skupne poteze v obeh skupinah držav.

V obeh skupinah je ali odpravljena zasebna lastnina kapitala — to v socialističnih deželah — ali pa zelo zmanjšana njena realna učinkovitost. V obeh skupinah dežel se krepi vloga države v gospodarstvu. Birokracija ima odločujoč vpliv v upravljanju države in se tako krepi kot nosilka politične moči in številčno. V obeh skupinah se pospešeno razvija industrija, večja se produktivnost in fizični obseg proizvodnje. Proizvodni procesi se diferencirajo, ustvarjajo se nova delovna mesta. Ker mora biti efekt proizvodnje absorbiran, porabljen, se potrošnja usmerja v zadovoljevanje nadeksistenčnih potreb. Skratka: v obeh skupinah dežel se družba stratificira ob istih temeljnih dimenzijah: viru dohodka, dohodku, udeležbi v politični moči, oblasti, potrošnji. Če menimo, da vrednostne ocene rastejo iz percepcije družbenih struktur, bi torej iz tega sledilo, da mora biti tudi vrednotenje različnih družbenih stratumov v obeh skupinah družb vzporedno. Raziskovanje rangiranja poklicev, ki jih je izvedel Rossi, potrjujejo to domnevo: rangiranje poklicev v ZDA in v SSSR visoko pozitivno korelirajo. Z drugimi besedami: posamezniki v skrajnih dveh predstavnicah obeh skupin držav razvrščajo poklice na vrednostni lestvici zelo podotno.

In v obeh skupinah držav so skupine razporejene vzdolž vsake dimenzije, med obema poloma, med skrajnostma; se pravi, niso diferencirane na nasprotujočih si polih. Prav tako so dimenzije med seboj v različnih odnosih, so sicer povezane, a tudi samostojne, avtonomne. Iz mesta, ki ga družbena skupina zaseda na določenem mestu neke stratifikacijske dimenzije, ne moremo natanko in brez ostanka sklepati o tem, kakšno mesto zaseda na kontinuumu neke druge dimenzije.

Pomeni to, da sta te dve skupini družb enaki v vseh svojih elementih? Ne, kar smo iz celote vseh družbenih struktur in procesov izvzeli tiste elemente, ki jih je mogoče prirediti obema skupinama struktur: dimenzije stratifikacije družbe. Kakšen je odnos med dimenzijami stratifikacije, kakšna je družbena vloga skupin, kako skupine definirane z različnimi dimenzijami ravnaajo v realni konstelaciji vseh delujočih silnic — to je stvar konkretne analize vsake posamezne situacije. Če situacije raziskujemo z marksističnega vidika, bomo seveda iskali vzroke različnih odnosov med stratami v lastninskih odnosih.

Marx in Engels nista nikoli analizirala družbenih struktur »nevtalno«, temveč sta iz analize družbenih struktur izvajala nujnost akcije, odprave lastnine družbe. Toda velja, kot smo že omenili: z vidika ciljev

akcije sta opredeljevala družbene strukture. Družba je bila zanju vedno v neko smer gibajoča se družba, ne odsev miselnih kategorij. Smer je znana: najprej odprava lastninske družbe, odprava države, apatata oblasti in prisile, nato na prvi stopnji razvoja komunizma delitev sredstev po individualnem delovnem prispevku, na drugi po potrebah posameznikov. Torej: usmerjeno gibanje družbe proti enakopravnosti in osvoboditvi individua — osvoboditvi, ki bo omogočila popolni razvoj osebnosti. S tem pa: boj proti vsem okoliščinam, ki ovirajo ta razvoj, in to ne le boj v okviru lastninske družbe, temveč tudi boj na vsaki konkretni stopnji družbenega razvoja.

Iz Marxove zahteve, da je treba vsako družbeno situacijo analizirati konkretno, ne z vidikov praznih kategorij, izhaja zahteva, da na vsaki stopnji družbenega razvoja analiziramo tiste skupine, institucije, strukture, procese in sisteme, ki zavirajo, in tiste, ki pospešujejo razvoj k brezrazredni družbi, da ugotovimo, zakaj delujejo zaviralno ali pospeševalno, in da analiziramo mehanizme njihovega delovanja, torej *kako* delujejo.

In v tej analizi nam model socialne stratifikacije daje samo eno od opornih točk analize, vendar pa pomembno oporno točko.

Stvarna akcija vodi k uresničevanju. Uresničevanje določenih ciljev pa seveda nujno spreminja tiste družbene strukture, ki so vodile k uresničevanju. Družbena struktura, ki ima po uresničevanju neke akcije zaradi vztrajnosti družbene in posameznikove zavesti še vedno isto *pojmovano* vsebino, je največkrat spremenila *stvarno* vsebino: njune elemente, zveze in akcijsko usmerjenost je treba tudi po vsaki delni realizaciji ciljev ponovno raziskati. Z vidika smeri akcije mogoče lahko ugotovimo, da se celotna struktura giblje v isti smeri kot se je gibala pred uresničenjem delnih in celotnih ciljev akcije. Nujno pa to ni. Najpreprostejši primer take reakcije je morda koalicija družbenih razredov ali drugačnih družbenih skupin v konkretni revoluciji, ali koaliciji strank, ki jih reprezentirajo. Pred začetkom revolucije je pritisk združeval več razredov, slojev, skupin v enoto: njihovi akcijski interesi so bili enotni — zrušiti obstoječo oblast. Toda po zmagi revolucije skuša vsak razred realizirati svoje interese in to jih seveda razdružuje: del slojev ali razredov se npr. zavzema za stabilizacijo stanja, drugi del zahteva nadaljevanje revolucije. Šolski zgled takega razvoja je prav gotovo francoska buržoazna revolucija 1789.

Današnji položaj v svetu je drug podoben primer. Celotni svetovni razvoj kaže ne enkratno, temveč postopno uresničevanje Marxovih analiz. Skušali smo zelo skopo orisati ta položaj. Poglavitne poteze tega razvoja: odprava ali različne stopnje omejevanja zasebne lastnine proizvodjalnih sredstev, prevzem oblasti po delavskem razredu, zadovoljevanje nadekstenčnih potreb neposrednih proizvajalcev, ustvarjanje svetovnega tržišča in svetovne komunikacijske mreže itd., so nujno spremenile vsebino družbenih kategorij od časov, ko sta jih analizirala Marx in Engels.

Kot kratek zgled si oglejmo npr. spremembo vsebine kategorije »delavski razred«, ne da bi pri tem analizirali to kategorijo v državah z

zmagovito revolucijo. Omenili smo, da se del presežnega dela delavcev iz nerazvitih dežel porablja za zadovoljevanje nadeksistenčnih potreb neposrednih proizvajalcev razvitih dežel. Je torej mogoče delavski razred teh dežel še opredeliti kot proletariat v klasičnem smislu? Je mogoče pričakovati, da bo delavski razred teh držav deloval v smeri, ki jo je Marx predvidel kot smer delovanja proletariata? Same akcije delavskega razreda v razvitih državah včasih dokazujejo, da se delavski razred teh dežel ravna bolj po interesih nacije, se pravi, da postaja del kolektivnega izkoriščevalca, kot pa po interesih delavskega razreda vsega sveta. Še bolj izrazito vedenje te vrste kažejo nekatere socialistične in socialno-demokratske delavske stranke. Praktično so predstavnice delavskega razreda v svojih državah, ker so komunistične partije dogmatizirane in nezmožne uravnati akcije na podlagi konkretnih analiz, tako da so skoraj popolnoma izgubile vpliv. (Seveda izvzemamo pri tem Francijo in Italijo.) Vendar vodijo politiko, ki je usmerjena ne le proti delavskemu razredu nerazvitih dežel, temveč včasih tudi proti njihovemu lastnemu delavskemu razredu. Dalje. Je mogoče ipr. delavske stranke nekaterih skandinavskih dežel všteti v isto kategorijo kot angleško laburistično stranko? Razvoj in učinek interesov delavskega razreda v Ameriki meče svojevrstno luč tudi na to kategorijo. Nekateri teoretiki npr. zagotavljajo, da je treba nerevolucionarnost ameriškega delavskega razreda pripisati tudi dejstvu, da je bil del ameriškega delavskega razreda neprenehno dobival dotok »od spodaj«, s priseljenci, in da je vedno obstajala socialna kategorija, nad katero se je lahko povzpел — črnsko prebivalstvo. To pa bi seveda pomenilo, da akcije delavskega razreda ne temeljijo samo na dejstvu, da je izkoriščan, na zavesti o izkoriščenosti, temveč tudi na drugih dejavnikih: na njegovem mestu v lestvici socialne stratifikacije, na socialni mobilnosti, da, celó na realnosti njegovih aspiracij.

Navedli smo nekatere spremembe empirične vsebine pojma delavski razred v današnjih razmerah. Že ta zgled sam jasno kaže, da je treba temelje družbene kategorije ponovno empirično definirite glede na smer družbenega razvoja in cilj družbene akcije. Ti zgledi kažejo tudi, da je mogoče definicije izpeljati samo v vsaki konkretni situaciji in glede na obči model družbenega razvoja. Vendar pa je dejstvo, da nimamo občega modela, ki bi upošteval razvoj po Marxu in ponovno definiriral situacijo na osnovi delne uresničitve njegovih temeljnih sklepov. Imamo samo sovjetski, jugoslovanski, kitajski, italijanski marksizem, skratka pluralizem marksizma, in skoraj vsak se razglaša za edino pravi marksizem. Nasprotni in protislovni interesi delavskih razredov raznih dežel porajajo zmedo v delavskih gibanjih in ta zmeda seveda poraja tudi teoretsko zmešnjavo. V razdobju uresničevanja sklepov Marxovih analiz so delavska gibanja in socialistične države skrbale mnogo bolj za to, da dokažejo popolno skladnost svoje prakse z Marxovo teorijo, kot pa za realno analizo položaja, družbenih struktur, gibanj in procesov z uporabo Marxove metode družbene analize. Njihova prizadevanja so bila v socialističnih državah usmerjena k primerjavi vsebine Marxovih kategorij, ki so jih

obravnavale statično, s svojimi dosežki, in k ugotavljanju njihove absolutne skladnosti, tako npr., da se je družba že razvila do stopnje socializma in da torej koraka v komunizem in podobno. V zahodnih socialističnih delavskih strankah pa se je Marxova teorija spremenila v večno nedosegljivi moralni ideal, ki ga je pač treba uresničevati v kompromisih s stvarnostjo, če je to možno. V obeh primerih je bila Marxova teorija samo delno vodilo za akcijo; bolje je rabila dogmatski in propagandni etiketi za pragmatistične akcije. Šele v zadnjem desetletju zavzema marksizem spet tisto vlogo, ki mu kot akcijski teoriji človeške družbe na poti v brezrazredno družbo pripada — vlogo metode za neusmiljeno empirično analizo stvarnosti in teorije, ki vodi akcijo, namesto teorije, ki jo akcija dogmatsko deformira. To pa je marksizem lahko samo takrat, kadar spreminja vsebino svojih temeljnih kategorij v skladu s spremembo stvarnosti, ki jo je sam povzročil. Samo če s svojo metodo spreminja svojo vsebino.

Odsotna prisotnost biti

Taras Kermauner

(Odlomek iz premišljevanja ob poeziji Gregorja Strniše)

Na temni vodi spi, kot svetla deklica, gladina.
Nobeno veslo njenih kril ne trga.
Ob drugem bregu, brez veslača, kot lupina
je majhen čoln ujet v viseče veje grma.

(Poletje ob ribniku)

IMPRESIJA. Prvi verzi, ki jih je napisal Dane Zajc po svoje, po zajčevsko (recimo Črni možje), so bili polni ekspresije, izpovedovali so silovito notranjo raztrganost, razbolelost, prizadetost avtorja. Skoraj enako stari Gregor Strniša je v istem času (okrog 1955. leta) začel ravno iz nasprotnega izhodišča: za njegove prve že strniševske verze je značilna čista impresija, nočejo direktno izpovedovati, vsi so naravnani v oblikovanje, podajajo mir in razpoloženje narave. Zajčevo obliko trga vsebina — silovit subjektivizem, osredotočeno poudarjanje osebnih vprašanj; verz je prost, ne pozna ne rim ne asonanc, vsaka pravilnost mu je tuja, saj bi omejevala in motila pristnost njegove izpovedi; pesnik zapisuje besede, podobe, stavke, kakor se mu zapišejo sami — razbijanje oblike je osvobajanje od družbenih, političnih, civilnih, psiholoških kalupov, pesem vre, se kot divji hudournik razteka čez ceste in naselja, ne priznava domennjenega reda in ga razstreljuje, podira, preureja, beži sama pred sabo, bogvekam. Tudi oblika Strniševih pesmi je v skladu z njihovo vsebino — le da je ta čisto drugačna od Zajčeve. Priče smo že kar čistemu »objektivizmu«, osebnih vprašanj ni; verz je pravilen, pesem se deli v kitice, nikjer razpuščenosti, niti želje po njej — čutiti je, da pesnik potrebuje natančno obliko, osvobajanje ga sploh ne zanima. Nikjer raztrganosti, razklanosti, povezovanja dinamično nasprotujočih si polov. Kot da pesnik že je svoboden. Ko da si njegova svoboda želi omejitve, utesnitve, reda, jasno določenih oblikovnih razmerij, v katerih se bo šele ujela, utesnila, ohranila, materializirala, dosegla realnost. Značilna poteza Zajčeve poezije je razbijanje sleherne trdnosti, spreminjanje pesmi v tok, v gibanje, v dejavnost (dejavnost razbijanja, trganja, mučenja itn.): v čisto negativistično prakso. Strniši je praksa te vrste neznana. Njeno mesto zavzema impresija, vtis, podoba, statičnost.

*Pod tihim soncem voda vdano usiha,
drevesa jo oklepajo kot črn samostan.
Ze skoro v temnih krošnjah ne bo več spomina,
na nek vetroven pomladanski dan.*

(Poletje ob ribniku)

USIHANJE. Vendar imata Zajčeva začetna ekspresionistična dinamičnost in Strniševa zgodnja impresionistična statičnost neko skupno potezo: težnjo od Biti k Niču. Kakor Zajčeva dinamika ne more biti golo gibanje brez materije, brez podob, dejstev, misli, stališč, čustev (prvin statičnosti), tako tudi Strniševa statika ni čisto mirovanje, gola impresija, ki bi obstajala popolnoma zunaj časa. Pri Strniši lahko govorimo o nekakšnem paradoksu: o statičnem gibanju, o zaporednosti podob, ki si ne sledijo samo vodoravno, temveč tudi navpično, niso samo druga poleg druge, temveč tudi druga za drugo. Vključene so v določeno smer. Pesem *Poletje ob ribniku* podaja določeno pot: od pri-sotnosti sveta (svet je na tej prvi stopnji čisto mirovanje, gladina sveta — in ribnika — ni niti malo vzvalovljena, svet počiva v sebi, ujet v svojo stalnost in stalno enakost s samim sabo) k njegovi od-sotnosti: voda — svet — vdano usiha. Usihanje je izginjanje, pre-hajanje v Nič. V tem izginjanju pa se Zajčeva in Strniševa poezija srečujeta — le da je izginjanje v prvi nasilno, besno, aktivno: raz-dejanje, ubijanje, vidno raz-padanje, strastno raz-krajanje, v drugi mirno, »statično«, nežno, *vdano* presihanje, od-hajanje, umikanje tega, kar je, v to, česar ni. Pomlad je minila, zdaj je poletje in v tem poletju skoro ne bo več niti *spomina* na pomlad. Pomlad je pre-tekla, od-šla, umrla. Svet poletja pa je že spet sam v sebi stalen svet, ki povzroča vtis, kot da bo večno ostal takšen, kakor se nam kaže ta hip, kakor da je onkraj časa, kakor da se je ves čas spremenil v prostor. In kljub temu že čutimo tudi v njem njegovega naslednika, njegovo negacijo: jesen. Strniševo statično gibanje je čas med pomladjo in poletjem, med poletjem in jesenjo, čas, ki ga pesem ne kaže in ga zato ne vidimo, vendar vemo zanj, saj pesem o njem — z vso svojo mirno otožno in vdano, rahlo dahnjeno melanholijo — neposredno govori. Svet je namenjen za večnost, za to, da bo večno ostal v svoji negibni enakosti, podobe so namenjene za trajno in za zmerom, med temi podobami, v njih samih, v njihovi notranjosti pa gloje neopazni čas: druga oblika že znanega Zajčevega negativnega časa, časa proti-zorenja, časa za-hajanja.

*Prastari bobni dan za dnem donijo
in bosih nog v temi se sliši ples.
Nihče ni rok, ki igrajo melodijo,
nihče plešočih videl ni teles.*

(Malik)

OBOJNOST. Podobe so zunaj časa in v času, prostor je odstranil čas, hkrati pa je čas načel in izjedel prostor, poletje je večno, poletje je minljivo, svet je, sveta ni — že na samem začetku Strniševe poezije je vidna njena dvojna struktura. Nekaj je in nečesa (ničesar) ni. Zajc je ves za-

sužnjen temu, kar je — zato mora z vsemi močmi obstojnost ubijati. Strniši se to, kar je, samo preliha v tisto, česar ni, in sam več ne ve, ali je, ali ni. Njegova ne-odvisnost od stvarnosti, vsakdanjosti, politične socialnosti, materialnosti je tolikšna, da mora to stvarnost posebej priznati, če sploh hoče verjeti, da obstaja.

Bobni in plešoče noge donijo, torej so. Videl pa jih ni nobeden — ali torej zares so? Kje donijo? V globini prsi, kot v pragozdni senci. Na eni strani je pragozdna senca, svet ne-znanega, ne-odkrita, tujega, temnega; in ni le svet zunaj mene, temveč tudi svet zunaj vednosti o svetu. Na drugi strani pa ni le ne-znani pragozd in ne le senca (temni odsev) pragozda, se pravi čista »objektiviteta«, je tudi globina prsi, se pravi čista notranjost. Če prebiva malik, kateremu na čast ... grmi barbarskih bobnov krog, le v pesnikovi notranjosti, potem je ta malik le pesnikova prisposoba: videz sveta. Potem ponazarja zgolj nekaj, kar ni malik — recimo ljubljeno bitje (Malik je po vsej verjetnosti erotična pesem). Je torej to, kar ni. In še več. Bobne slišimo, bobnarjev pa ne vidimo. Kako sploh vemo, da bobnajo maliku na čast? Kako vemo, da malik sploh je? In če je, je le v svoji nevidnosti: maliku ... venci prikritih misli skrivajo obraz. Bobnarje in plesavce vsaj slišimo, čeprav jih ne vidimo, malik pa tudi molči: Nihče ne ve za rod in domovino / plesalcev v mraku — morda ve malik, / a on molči, kakor da ga dušijo / uveli venci, težki od krvi.

Tema, molk, ne-znanost — to so poteze malika. Malik je nekaj, kar je in hkrati ni, mitična oseba, za tiste, ki vanj verujejo, najresničnejše bitje sveta, za druge pa lahko le čisti videz, zmotno materializirana predstava nerazsvetljenih možgan, znamenje za nekaj, česar ni in ni nikoli bilo (malik je bog primitivcev, maliki in bogovi pa so izmišljotina). In že smo sredi Strniševega pesniškega sveta.

*Zato vse tišji se mi zdi vsak dan
v globini prsi rezki šum peroti.*

(Srce)

TIŠINA. Vse se dogaja v tišini. Usihanje je tiho dogajanje. Strniševi bobni donijo potihoma; njihov glas prihaja od daleč. Vsi šumi in zvoki so zanj daljni. Tudi v tem sta si z Zajcem popolnoma različna. Zajc celo šepeta in miruje na glas. Strnišev grmenje je komaj slišno, Zajčeva tišina je grmeča. Ko so njegovi črni možje ... odhajali, / sta se na pogorišču / pod ožganimi črnimi vejami / objemala ogenj in smrt / in se v mračni nasladi / krohotala v temo. Štirje otroci so ostali pod zlobnim / hehetajočim se vetrom ... večer kraka na zapuščenih ognjiščih ... Temnolase sanje na vešalih / so zaklicale: Daj mrtvim mir ... Zvonovi zvonijo, zvonijo ... Tema se ti bo zahehetala v obraz / z votlimi očmi tvoje mladosti ... Tema je hlastala s požrešnimi gobci ... je vabila iz temnih kotov / strast s krevljastimi rokami ... Stari vran je zakraka / na starem, razklanem hrastu ... Te poteze zgodnjega Zajca (verzji so vzeti iz Črnih mož, Beseda 1956), ki so ostale osnovna značilnost vse Zajčeve poezije,

pričajo o razviharjenosti vsega, o nenehnem crescendu, fortissimu, trobentah, bobnih, krikih, udarcih, srdu in besu. Besede, s katerimi je ustvarjen vtis tega divjanja elementarnih sil, so v Črnih možeh: razvaline, ožgano, pošasten šepet stvari, razcapanost, plahutanje, zver, naga pohotnost, brezumnost, groza uničenja, kot bi se razpočil ogromen boben, spачeni obrazi, suho drevje škripa kot vešala, smrtno rjovenje, lajal je odmev zvonov itn., itn. Vse je pretirano, iz reda, brez mere, krčevito, strastno. Tišina nastopa le kot nasprotje glasnosti, le kot podlaga, na kateri je zvočno dogajanje še bolj vidno.

Pri Strniši je razmerje med glasnim in tihim ravno nasprotno. Glasovi, šumi, nemir, vse to je podlaga, na kateri odseva bistveni mir, rahlost, tenkost, umerjenost, obvladanost. Ne govori o grozi, temveč o plašnosti. *Noč kot grlica je plaha / ... od oblakov je zastrta / ... preko dekllice, ki spi / ... v rosnem vetru noč brsti / in trepeče kakor krila / ptice, ki se je nizko v bežnem letu dotaknila / cvetnih listov nad vodo.* (Plašna noč, Bori 1955.) Besede — nosilke dogajanja — so: plahost, zastrtost, spanje, rosnost, trepet, dotik ... Kot da bi se pesnik bal izreči glasno zvenečo besedo.

*Zunaj na strehah spi sonce
kot zlatorjavi fazan,
ki krila počasi razpenja
čez cesto do okenskih šip,
po mižicah strese peresa
in pozlati lica za hip.*

(Majhna, rjava kavarna)

PODOBA. Zadržanost, aristokratskost, izbranost, nevsiljivost Strniševih verzov je v neposredni bližini vizualnega. Kar je slušno, je vsiljivo, zasleduje nas, preganja. Slušno si zmeraj samo poišče poti do nas. Slušno je neustavljivo, neomejljivo. Pred njim se ne moremo zavarovati. Obenem pa je abstraktno, neoprijemljivo, zvok se lahko razlagamo na zelo različne načine, sporočilo, ki nam je podano z zvoki, nas zapreda v poudarjeno mistiko, ne-jasnost, ne-znanost. Zato ni čudno, da si ga je Bit — tista Bit, kakršno poznamo dozdaj: malik — izbrala za glasnika. *Kadar ostanem v svoji sobi sam, / poslušam v prsih rezki šum peroti / letečih na otoke tvojih sanj.* (Srce, Nova obzorja 1955.) Te peroti so znanivke najvišjega sveta: tiho poslušam njihov rezki zven, potegnjen sem v krog Biti.

Čisto drugače je z vidnim. Vidno je veliko konkretnjše, sporočila Biti prek vidnega bi bila jasnejša, bolj znana, otipljivejša. S tem, da Strniša pri opredeljevanju Biti vidno zapostavlja za slušnim, nedvoumno trdi, da o Biti komaj kaj ve — razen tega, da je, razen tega, da je vednost o nji komaj kaj več kot ne-vednost o vseh njenih konkretnih določilih, komaj kaj več kot dojemanje njenega skrivnostnega zvoka (kultnega bobnanja, ki vsekakor nekaj — vendar ne vemo kaj — pomeni). Poleg tega poudarja — in to je za njegovo poezijo zelo značilno — da nismo mi tisti, ki Bit ustvarjamo, upodabljam, postavljamo, iščemo, da nas Bit

sama išče in postavlja v svoj (slušni) radij. Ta zadeva je Strniši že od vsega začetka kar se da jasna. Subjekt posluša, subjekt je poslušen, Bit pa določa, govori, sporoča. Ljudje lovimo njene (slušne) znake in si jih razlagamo, kakor pač vemo in znamo: približno in po svoje. Vendar s tem Bit ni prizadeta, zato je ni nič manj, nič manj ni sama v sebi trdna, jasna in dokončna. Le mi smo precej manj, kot pa si to predstavlja evropski subjektivizem.

Kljub temu oziroma ravno zato (slušno je odmev Biti, ki je neznana, vidno je podoba, ki jo vidijo — ustvarjajo — naše oči, podoba tistega, kar edino lahko zajamemo, diferenciramo, določimo, podamo; vidno je torej edino mogoče področje poezije) Strniševa poezija ni sezidana na slušnosti, temveč na vizualnosti, ne toliko na zvoku, gibanju besed, stopnjevanju zvočnih učinkov ipd., kot na podobi, barvi podobe, prostorskih in predmetnih sorazmerjih. Ta poezija je v *Mozaikih* predvsem oblikovan prostor in le v prav neznatni meri oblikovan čas. — Nenehno se ponavlja cum comparativum. Če je o čem kaj povedano, je to naslikano. Nekaj je šele kot svoja prispodoba. Misel, spoznanje, vednost, svet — vse se kaže skoz podobo. V *Majhni, rjavi kavarni je sonce kot fazan*, ljudje v nji *žive kot v gradu zakletem*, *zavesa pleše kot jadro na ladji priklenjeni*. Nobena stvar ni to, kar je, temveč je le svoja podoba, svoj alter ego: vsaka stvar je odsev in odmev same sebe, takšne, kakršna je v svoji — nam nedostopni — bitnosti. V *Čolnu (Nova obzorja 1955)* je zapisano: *Prijatelji, ta dolga miza je naš čoln / in naša vesla svetle steklenice!* Struktura stavka pravi: miza ni miza, je čoln, miznost mize je le njen videz. Vendar tudi čoln (njena čolnost) ni njena resnica — tudi čoln je le prispodoba za potovanje v neznano. Mize v pravem pomenu besede sploh ni: ali je videz ali prispodoba. Tisto, kar je v temelju mize in česar odsev sta miza in čoln (videz in podoba), ostaja skrito.

Dvojnost se še stopnjuje. Pesnik ni zapisal: ta miza je naš čoln, te steklenice naša vesla, v drugem delu stavka je slovnični osebek zamenjal: prej je bila ta miza čoln, zdaj so ta vesla steklenice. Takšni prehodi, preskoki, zamenjave Strniši ne povzročajo nikakršnih težav. Njegova povezanost z vsakdanjo stvarnostjo je tako rahla, da ta trenutek lahko izhaja iz nje, naslednji hip pa iz sanj, in pri tem sploh ne opazi, da uporablja dve različni, prav nasprotni si izhodišči. To priča, da zanj vsakdanja stvarnost (ta miza in te steklenice) sploh ni nič drugega kot povod, izhodišče za neko drugo, resničnejšo stvarnost: za resničnost. In res — to resničnost je takoj v naslednjih verzih *Čolna* tudi oznanil: *Ptice pojo, za okni že dani se, / naš dan bo lep in kakor trta poln / še rosnih grozdov naše domišljije, / rastočih na obalah, kamor noge / ljudi stopile niso*. Materialne stvari tega sveta so samo nadomestki, odlitki sredi banalne stvarnosti, ki nas niti najmanj ne smejo ovirati, da jih ne bi v hipu preskočili, zanemarili, pozabili nanje kot na nekaj naključnega, nepotrebne, nepomembnega — kot na nekaj zgolj (vsakdanje) stvarnega. Podoba je postala nosilec — neosvojene in neosvojljive — Biti (resničnega sveta). Podobe (področje vidnega) so zaradi tega, ker so prispodobe, bistveno višje in bitnejše od materialne stvarnosti, bistveno bližje Biti, so pa še zmerom

področje človeško-posvetnega. Bit se v njih (skoznje) transformira v svet, kakršen je človeku dostopen: iz nedoločljivega glasu v določljivo podobo.

Tako smo se približali temeljnemu Strniševemu paradoksu: na eni strani se Bit kaže samo skoz zvok, skoz glas in je nevidna, na drugi strani pa temelji vsa njegova poezija na podobi in je podoba odsev Biti: glas ne pomeni ničesar. V svetu domišljije ... brez šuma val za valom udarja ob naša srca. Spet smo naleteli na osnovno strukturo, na že omenjeni: je in ni. Kar je pozitivno, je negativno, kar je negativno, je pozitivno; vse potrjeno je hkrati zanikano. Dve strukturi sveta, med sabo naravnost nasproti si, se pokrivata in sta si identični. V tem je Strniševa dialektika: dialektika kvadrature kroga. Tako kot sta stvar in njena podoba samo odseva Biti, sta tudi govoreči in glas (ali zvok) samo odmeva Biti. V pesmi Grlica je pesnik zapisal: *Zakrita v vej zelenih plašč / je samo glas, je samo glas, / da stopa mimo, kot uho / bi grlice ne slišalo* — In: *Sladak kot kri, mehak kot kri / njen glas se zdi, njen glas se zdi, / ki vso noč dalje poje v njem, / kakor spomin, kakor odmev / nekih besed in melodij, / ki nikdar jih še slišal ni*. Ti verzi utrjujejo, kar smo povedali v uvodnih besedah. Grlica — prispodoba biti — je nevidna. Zanja vemo, ker jo slišimo. Zato je. Čeprav je njen glas skrajnje tih in nevsiljiv, nas ne pusti pri miru, zaznamoval nas je, se nam splazil v srce, nam ga napolnil s svojo navzočnostjo (*Toda ko sam zvečer zaspi, / spet iz noči se oglasi* itn.) Ta glas, ki ga pesnik sliši in čuti, je tako abstrakten, nedoločen, neulovljiv, da se kot glas ne da uloviti, določiti, pesniško posredovati; da bi ga pesnik vendarle lahko sporočil drugim ljudem, zapisal, oblikoval, konkretiziral, ga mora spremeniti v podobo: o njem mora reči, da je kot kri, kakor spomin, kakor odmev. Da je *dež kot drobna krila čebel (Golobnjaki spomladi)*. Da *zveni tvoje ime ... kot visoka, temna harfa (Trubadurjeva pesem)*. Da je *šumenje morskih pen ... tiho kot zastave spečih vojska (Jesenska obala)*. Itn. Podoba v teh primerih nastopa kot odsev odmeva. Medtem ko Zajc spreminja svoje vizuelno dožemanje sveta v ritem, spreminja Strniša svoj sluh v vid, uho v oko.

*Nebo globoko je kakor dolina,
ki pot do nje zarastel je bršljan.
Kot ptičje krilo nad temnečim jezerom spomina
viši pobočje bele gore sanj.*

*Tenak mostič se v loku vzpenja k snegu
in vem, da nikdar ne bo stopil nanj
samotni mož, ki je obstal na bregu
in zre v odseve bele gore sanj.*

(Japonski lesorez)

ODNOS MED BITJO IN ČLOVEKOM. Resnica stvarnosti je v resničnosti, se pravi v ne-stvarnosti: v domišljiji, v sanjah. Resnica stvarnosti je torej resnica ne-stvarnosti, sveta, kamor noge ljudi stopile niso; tam, pravi pesnik, *tam spustimo jadra / in vsak naj si natoči in naj pije!*

(Čoln) Prehod v ne-človeški, v onkraj-človeški (metahumanistični) svet je jadranje, plovba, potovanje s čolnom, z ladjo (ladja je ena temeljnih prisposodob Strniševe poezije: poezija je potovanje z ladjo): odisejsko potovanje *na drugo stran sveta, k zvezdam, domov*. Ne doma ne zvezd pa ni v stvarnosti: oboje je onkraj nje — šele v sanjah se temu delu temeljiteje približamo.

Japonski lesorez spaja vrsto že omenjenih značilnosti Strniševe poezije. Je lesorez — se pravi, da je že v naslovu slika, podoba, predmet vidnega dožemanja. Nebo — prisposodba za Bit, za resnični svet — je skrito, nevidno, zarastlo. Pot do njega je pozabljena. Druga prisposodba za Bit je *bela gora sanj*. Mostič med stvarnimi tlemi in goro sicer obstaja, narisana je, izdolben v les — vendar pesnik *ve*, da ne on ne samotni mož ne bosta nikoli stopila nanj: nikoli ne bosta dosegla bele gore sanj. Tudi Zajc pravi v *Počitku*: *Kje so plave gore miru. / Nikdar jih ne boš dosegel*. Le da je to spoznanje za Zajca trpljenje, odkritje na meji obupa; pesnik je popotnik, ki hoče doseči svoj cilj in hodi po nečloveški ravnini sveta. Vse drugače je s Strnišo. Njegov samotni mož ni popotnik, je nekdo, ki stoji (statika). Strniša in samotni mož ne kažeta trpljenja, v spoznanju, da ne bosta stopila na mostič, je obup popolnoma zabrisan, komaj bi lahko govorili o melanholični resignaciji. Pesnik *ve*, da ni mogoča neposredna kontinuiteta, prost prehod med resničnostjo (sanjami) in stvarnostjo. S tem je v temelju sprijaznjen. Ne gre za krivično ureditev sveta, temveč za njegovo naravno strukturo. Strniša jo v osnovi sprejema, se ji podreja. In v poeziji predvsem ugotavlja: tako je. V lesorezu ni sledu o eksplicirani dinamiki: samotni mož se ni nagnil naprej, niti najmanj ne pričakujemo, da bo zdaj zdaj stopil na mostič, ne čutimo nobenih temnih sovražnih sil, ki bi potiskale napeto telo nazaj na stvarna tla, bela gora sanj ne vabi, samotni mož ne hrepeni k nji, vsak del podobe je zgoščen sam v sebi in ne teži k prelitju v drugega. In vendar ta popolna statičnost, negibnost, zunaj-časnost podobe ne povzroča vtisa (pesem je po obliki čista impresija), kot da stoji vsak del zase, kot da med njimi ni povezave in stika, kot da pesem ni enota. Narobe. Izdolbena je iz enega kosa lesa, narisana skorajda v eni sami rahli potezi, zanj je pomemben vtis, ki ga zbudi kot celota, en del brez drugega ne pomeni ničesar. Težnja po Biti je v pesmi intenzivno navzoča (in ta težnja je notranji razlog pesmi), le da je docela skrita in že sama v sebi sprijaznjena z nemožnostjo svoje realizacije. Strniši sploh ne gre več za potrebo po realizaciji. Težnja po doseganju Biti je kot zakriti negativ, nad katerim se vzdiguje njegovo nasprotje: odsotnost sleherne težnje. Dinamika pesmi je implicirana, zaledenela, okamnena — površina ne kaže sil, ki se skrivajo pod njo, in vendar podaja pesem slutnjo o teh silah. *Japonski lesorez* je intenzivna celota, v nji ni vidne napetosti in vendar je polna osredotočenosti. Tudi tu je navzoča že omenjena Strniševa dvojnost.

Svet, ki ga ne moremo in ne želimo doseči (želja po tem doseganju izhaja iz situacije romantične razklanosti, ki je značilna za Strniševe predhodnike Minattija, Menarta, Pavčka in druge), je svet sanj. Sanje so tiste, ki nas — po svoje — dosegajo in se jih mi le udeležujemo. *Bela gora sanj*

meče svojo senco na gladino jezera, se tako približuje človeku, stoječemu na bregu jezera, se mu kaže (vendar ne neposredno, le kot odsev), ga opredeljuje. Gledavec (bravec pesmi) vidi dvojno pripadnost sanj in človeka, pa tudi njuno dvojno ločenost: enkrat v odsevu jezera, drugič v obrisu samotnega moža na ozadju bele gore sanj. V Jesenski obali je ta pripadnost in ločenost še odločnejša. V *Jesenski obali* je zapisano: *Kakor siv grm pred velikim morjem / stojim pred tabo, skoro bo jesen*. Tukaj je natanko orisano razmerje med človekom in Bitjo (prav nič pomembno ni, da gre za erotično pesem — ljubljena ženska Strniši ni predmet ljubezni, je njen subjekt, njen vir): človek je siv grmiček, Bit je veliko morje. Tega razmerja ne moti nobena druga stvar: *Obala bo ostala čisto prazna — / le grm na robu in morje bo pred njim*. Človek ni zunaj Biti in ne v njej: na njenem robu je. Bistveni odnos sveta — in Strniševe poezije — je: odnos Biti in človeka. Stvarni svet ne velja nič: *Za njim bo svet, kot prašna ogledala / v veliki sobi, kjer nikogar ni*. Stvarnost je samo zaprašen — temačen — odsev oziroma površina stvari, ki neprosojno pro-sevajo (odsevajo) tako Bit kot dogajanje med Bitjo in človekom.

*Tvoje veke so kot meč stražarja
pred zakletimi vrtovi
in lasje so kot oblačni ščit viharja
za visokimi gradovi.*

(Trubadurjeva pesem)

LJUBEZEN. Vrsta Strniševih pesmi je ljubezenskih, pa se komaj ločijo od drugih. Ljubljeno bitje ni empirični, vsakdanji človek, ki bi bil danes ta, jutri drugi. Ljubljeno bitje ima vse značilnosti Biti, Boga, Temelja, na katerem počiva ljubezen ljubečega človeka, Sile, od katere je ta povsem odvisen. Brez težav vidimo sorodnost bele gore sanj, grlice, malika, sanjskega sveta domišljije in Tebe. Ljubljeno bitje — Bit — je zakleti vrt, visoki grad, nedostopen, neosvojljiv, neznan, tuj, vzdignjen nad svet, skrit. *Zdiš se, včasih, / kot oddaljen otok, ki se v temni, / strmi črti riše na oblakih, / nad vodami v jutranji tišini. / V bledem mraku spijo na obali / v sanje ulete ptice, kot cvetlice*. Ljubljeno Bitje — Bit — je nad stvarnostjo, na oblakih, nad vodami, oddaljena je, biva v tišini, v mraku, v spanju, v sanjah. *Kakor spečih ptic obala / sredi tihih, temnih morij / se mi zdi tvoje telo*.

*Tvoje oči ob meni so zdrsele,
kot blede in visoka ladja mrtvih ...*

(Ladja duhov)

SMRT. Dozdej je bila značilnost Strniševe Biti samo skrivnost, nevidnost, mahoma pa dobi nov, določnejši pomen: znamenje smrti. Vendar Bit v obdobju *Mozaikov* (še) ne ubija. Smrt ni maščevavka, praksa pobjanja, uničevanja. Smrt — to je tema, noč, odsotnost. Smrt — to je

stopnjevana skritost. Prej je bila nakazana v usihanju, zdaj se kaže v odhajanju. Je *visoka ladja mrtvih*, ki ima *šumeče boke* (zadeva, opredeljuje, poziva nas z glasom) in *zastrite luči* (nevidna je), *šumeča jadra* in *temne sence*. O nji pravi pesnik: *in spet so v noč zdrsele črte njene*. Poudarek je na *spet* in *noč*. Bit usiha, spet in spet odhaja. Dogajanje Biti ni v pri-hajanju. Kadar prisopodablja pesem polno Bit, jo kaže brez časa; pesem je tedaj zunaj-časna, impresija, lesorez. Ko skuša pesnik upodobiti konkretnije, določnejše značilnosti Biti — te pa so seveda lahko samo negativne, Bit mu je mogoče opredeliti le per negationem, kot skrito, od-sotno itn. — odkrije čas; ta čas se zmerom kaže le kot negativni čas, kot od-tekanje, bežanje, usihanje, umiranje. Bit ne samo da mi je skrita, tudi beži od mene: *kot da iz mojih prsi / nekdo je stopil in na ladji mrtvi, / senca med sencami, beži od mene*. Bit — to je tisto v meni, kar ni moje, kar ni moja last, česar last sem jaz, in to meni tuje, ta moj kraljevski dvojnik — senca med sencami, odsev med odsevi — me zpušča. Moje telo, moj empirični vsakdanji človeški jaz je bilo samo njegovo kratkotrajno bivališče. Dogajanje Biti je ničenje, ničenje pa je dogajanje smrti — seveda smrti zame, smrti mene, nikakor pa ne smrti Biti. Smrt je služabnica Biti, njen del, njena začasna oblika, njena današnja podoba. Danes se nam Bit odkriva samo skoz Smrt.

EROS — THANATOS. Odnos med ljubeznijo in smrtjo je v tej fazi Strniševe poezije (zgodnje pesmi *Mozaikov*) precej drugačen od odnosa med tema dvema eksistencialijama, kakor se razodeva v vzporedni fazi Zajčeve poezije (zgodnje pesmi *Požgane trave*). Obe fazi sta sicer začetni, nekakšna uvoda v resnično poezijo enega in drugega, vendar je v njima vsebovan že tudi njun nadaljnji pesniški razvoj in njegovo konkretiziranje. Za Zajca je ljubezen — recimo v že omenjenih *Črnih možeh* (Beseda 1956) — čisto nasprotje Smrti. Ljubezen je domačija, preden je uničena. Ljubezen je harmonija reči: *sklonil se je k cvetu cvet / in veja veji je spregovorila, / drevesu reklo je drevo / in gora h gori se nagnila, / sklonilo k zemlji se nebo / in reklo je: Ljubezen poljubila / je vse stvari in vse reči. / In kakor dih poljubljajo se rože. / Čez svet ljubezen gre / in željne prsi z roko boža*. Tudi Zajčeva ljubezen ni empirična individualna ljubezen empiričnega individualnega človeka — to z vso nazornostjo kažejo že ti sila začetniški verzi. Ni (empirični) človek tisti, ki podarja ljubezen svetu, svet jo daje človeku, *nebo se sklanja k zemlji*. Človekove prsi so objekt Ljubezni. Ljudje smo odvisni od nje. Do tod sta si Zajčeva in Strniševa pozicija sorodni, zdaj pa se ločita. Strniša odkriva, da je nasprotje ljubezni v njej sami. Ljubljeno bitje je samo takšnega značaja, da je skrito, oddaljeno, temno — z njim vred pa je skrito, tuje, od človeka neodvisno tudi tisto, kar temelji v ljubljenem bitju — v Biti — in kar človek dobiva od njega: Ljubezen. Ljubezen ni nič drugega kot nagnjenje do Biti, nagnjenost k Biti, človekova odprta pripadnost Biti. Če je Ljubezen pripadanje Biti, Smrt pa njen današnji obraz, potem Ljubezen pripada tudi Smrti in je Smrt njena možnost, v nji skrita resničnost. Smrt je oddaljevanje Ljubezni od sebe same, je pri-padanje Niču, padanje v Nič. Vse drugače je v mladostni Zajčevi poeziji. Tu ni

med Ljubeznijo in Smrtjo nobene notranje zveze. Medtem ko je ljubezen zunajčloveškega izvora in narave, je Smrt posledica človeške prakse, del človekove akcije; ta je v osnovi naperjena zoper metafiziko vesoljne harmonije, kakršna bi vladala, ko ne bi bilo (zlih) ljudi. Črni možje gredo, / blaznost s seboj neso, / blaznost, umor in pogin. / Blaznost ubijanja, / grozo uničenja, / črni možje gredo, / konec s seboj neso. Svet je razlomljen v dve polovici: v »dobro«, a izmišljeno objektiviteto (svet stvari in reči) in »zlo«, a resnično subjektiviteto (svet črnih mož in njihove politično-vojaške prakse). Ljudje (s svojo prakso) so uničili možnost, da bi Ljubezen še naprej obstajala na svetu, pregnali so jo v spomine, v sanje, v preteklost. (*Moj dom, s srečnim Nekoč... Moj dom, z mrkim NIKOLI VEČ... Večer, bodi dober z menoj. / Ugasi plamene spominov. / Preveč žgejo srce.*). Tu se Zajc in Strniša spet srečujeta. Bistvo Biti je v tem, da je odšla ali da odhaja, da je zdaj in danes skrita, potisnjena v spomin in sanje. (*Pobočje bele gore sanj... viši... kot ptičje krilo nad temnečim jezerom spomina.* — Strniša: *Japonski lesorez.*) Usmeritev od Biti k smrti (Niču) je enaka pri obeh, le značaj obeh eksistencialij se v njuni zgodnji poeziji bistveno razlikuje. Zajc je ves osredotočen na spor med njima, je znotraj razpolovljenega sveta, ki bi ga rad spet zlepil, spojil, hkrati pa se zaveda, da je rešitev naloge mogoča samo v odstranitvi prvega pola: v koncu ljubezni, v prevladi Konca (Smrti, Niča). *Le v uničenju je mir in ljubezen, / le v uničenju je neskončna zvestoba, / mrtve stvari ljubijo z mirom večnosti, / o biti skala v polju / tvoje ljubezni* — »tvoje« se seveda nanaša na smrt (Biti kaplja). Bit je onkraj človeškega (resničnost je meta-humanistična). Tega prepričanja je tudi Strniša — le da je do njega prišel po čisto drugačni poti. V pesmi *Kača*, objavljeni v isti številki *Besede* (1956), v kateri so izšli tudi Zajčevi *Črni možje*, govori o onkraj-človeški resničnosti, o svetu sanj — le da ta svet ni posledica uničenja, odpovedi praksi, končane in ponesrečene človeške dejavnosti, ni v prevladi Konca. Bit je, četudi je temna, skrita, njena polnost je hkrati njena popolna praznost, v praznoti je ničnost. Nič je sredi Biti, njena Resnica in Narava. V tej povezavi med Bitjo in Ničem ni nič demoničnega, hudodelskega, zlega, časovnega, zgodovinskega, trpečega, razklanega. Kača priča o čisti harmoniji Biti in Niča, o identiteti njune različnosti. Kača je — kot naslednica malika in člen v dolgi verigi Strniševih mitskih simbolov za odsev Biti — *težka in temna... / Že dolgo spi. V njenih očeh / počiva luč, brez senc in barv / kakor na dnu globokih rek... / Sanja. In sanje so kot stolp / iz tisoč gladkih, sivih kamnov, / prazen — sam sebi cilj in vzrok.* Kot taka je v popolnem nasprotju z vsakdanjim empiričnim svetom, v katerem nekje za drevjem kliče pav, v katerem za drevjem pav odpeva pavo, v katerem je nekje za drevjem klic dveh pavov. Vir prave Ljubezni je lahko samo kača, nikoli pav. Bit je samozadostna, sanje so samozadostne, pavi-ljudje pa so odvisni drug od drugega, vsak zase in vsi skupaj od Biti.

Praprot šumeča
je lepa,
je sveta.
Tisoč ozelenelih dlani
v mraku zelenem
in v soncu,
v tišini,
krije in boža gozdne poti.

(Praprot)

OBJEKTIVITETA IN IDENTITETA. V nasprotju z Zajcem, ki izhaja iz čiste subjektivitete (»objektivni« svet, svet reči in stvari, dom, preteklost — vse to so v bistvu le nasprotja človekovi subjektivnosti, nastala kot protipodobe notranji subjektovi razklanosti, zato v mnogočem iluzije, romantične rešitve, »izsanjani« svet, svet, katerega samozadostnost je zamišljena, zaželena, potrebovana, postavljena), izhaja Strniša najpoprej — še pred sleherno konkretizacijo svojega sveta, še pred diferenciacijo Biti v Nič in Smrt — iz čiste »objektivitete«; izraz je seveda mogoče rabiti le v narekovajih. Ne gre namreč za svet, ki bi bil »objektiven« zato, ker je objekt, pred-met subjektu, gre ravno narobe za samozadostni svet, ki je subjekt in ki mu kvečjemu človek pripada kot njegov pred-met (del). Seveda tudi izraz subjekt ni primeren. Ne gre ne za subjekt, ne za objekt, ne za objektiviteto, ne za subjektiviteto. Svet Strniševih začetnih pesmi je svet nekakšne identitete med Bitjo in človekom, naturo in človekom, sanjami in človekom, Bitjo in Ničem, Bitjo in smrtjo, odsotnostjo in prisotnostjo itn.; svet identitete različnosti, dvojnosti, nasprotnosti, ki pa niso nasprotnosti razpolovljenega sveta (razpolovljenega na subjekt in objekt). Ker sanje — kot smo že ugotovili — za Strnišo niso »izsanjane«, izmišljene, ker življenje v sanjah ne pomeni pobega pred resničnim življenjem, temveč šele dejansko bivanje v njem, je Strniševo izhodišče popolnoma drugačno — ravno nasprotno — kot pri Zajcu. Čeprav prihajata oba marsikdaj do enakih sklepov in upodabljata enak svet, je ta enakost le navidezna in pogojna: nasprotujoči si izhodišči smisel sleherne podobe ali prispodobe krojita po svoje.

Zajc izhaja iz sebe, iz Jaza. Na začetku Črnih mož piše: *Moj dom, samotni, zapuščen in tih. / Moj dom, z ožganim kamenjem. / Moj dom, z zagrobnim mirom / upepeljenih stvari. / Moj dom, praznina v mojih prsih itn.* — ta *moj dom* se še šestkrat ponovi. Psihološki, tematski poudarek je na *dom*, ontološki na *moj*. Ne gre za to, da je razrušen katekriki dom ali dom človeka ali dom sveta; gre za dom individualnega subjekta, osamljenega posameznika, pesnika samega. V njegovi subjektiviteti je ontološki vir sveta. Strniša izhaja — v svojih najbolj zgodnjih pesmih (med 1951 in 1954) — iz nature. Lepa in sveta je praprot, je sonce, je gozd. V *rumenih nočeh* opisuje jesen — impresijo jesenskega drevoreda, v katerem ni sledu o človeku: »*Od večerinih kril trepeče zrak, / ščip na vzhodu, kot temni mak / po drevoredih / jesenskih noči / kot siv prah mesečina leži.* Človek se kaže v teh tihožitjih šele postopoma, najprej obrobno in se šele potem bliža sredini — do same sredine ne bo nikoli

prišel. Človek v svoji empiričnosti, vsakdanjosti, posameznosti bo za zmerom ostal obrobna oseba Strniševe poezije — osrednje mesto, na katero ga je postavil Zajc, zavzemajo pri njem mitske figure malika, kače, samoroga, na samem začetku tega pesništva pa je to brez dvoma Natura.

*Jesensko sonce, ki gori,
gori, sivi kot kres,
kot na konici mečevi,
globoko v dnu nebes.*

(Jesenska balada)

NATURA. Tudi če se in kakor se človek pokaže, je le del Nature — nikakor in nikoli pa ni natura del človeka; nikakor ni mogoče govoriti o človekovi naturi, temveč le o človeku Nature. Zgodnja Strniševa *Jesenska balada* je po svoje zelo podobna kasni Zajčevi *Utopljenki*. Obe pesmi obravnavata pripadnost človekovega trupla Naturi, le da je pri Zajcu ta pripadnost posledica celotnega dogajanja, ki človeka, živečega v ne-možnosti zgodovinsko osebnega življenja, nazadnje le odreši. Smrt je Rešiteljica, človek pre-haja v red reči, sam postaja Živa Reč, konec je muk, groze, upora, strasti, boja, besa, nemira — življenja. Subjektiviteta se je zaničala in prek Smrti prešla v »objektiviteto«, v Reč, v onkraj-človeški svet. Strnišev obešenec ali okostnjak ne pozna takšne zgodovine. S svojo smrtjo ni ničesar prebolel, ničemer ni utekel, pred ničemer se ni rešil: kot človeka — preden se je obesil — ga sploh ne poznamo. Strniša tega njegovega prejšnjega življenja ne pojasni v nobeni drugi pesmi, to življenje ga sploh ne zanima. Pripadnost obešenca Naturi je za Strnišo izhodiščno dejstvo. Zanima ga zgolj in samo ta pripadnost pa prav nič drugega. Vsa pesem je opis sozvočja med človekom-okostnjakom in Naturo, podobno kot je opis takšnega sozvočja *Utopljenka* — le da je v *Utopljenki* izključna omejitev na opis sozvočja le videz, le pesniška iznajdba, poanta, ki jo je mogoče razumeti samo v zvezi z drugimi, tej na videz in tematsko povsem nasprotnimi Zajčevimi pesmimi (Zajčeve pesmi povečini ne obravnavajo takšne pripadnosti, harmonije, obravnavajo njen temelj, ki je za Zajca zmerom razkol, disharmonija). V *Jesenski baladi* beremo: na najvišjem... drevesu... okostnjak / na vejo je pripet. / Krhek in bel, kakor rob pen, / kot neke mrtve misli jez — / skozi oči gori, šumi / mu sonc jesenskih ples... / Nad gozdom, kjer v krogih dreves / visi, medli skelet, / ples z meči, in tenčicami / jesenskih sonc je ples. Tudi v *Praproti* — morda edini nekoliko na minattijevski svet tradicije vezani Strniševi pesmi — so odnosi podobni. *Kadar o kresu / poganskim / bogovom / spet se povrnejo stare moči, / praprot morda / zacvete / tudi meni / in odpre mi semena, ki mrak jih plodi, / da med drevesi / drevo bom / in veja / in cvetje in sanje mogočne noči, / da mojih misli / šumeča / obleka / pade od mene v veliki temi.* Pesnik izhaja v tej pesmi tako iz človeka kot iz nature, vendar daje prednost Naturi. Natura je pglavitna. Natura ni — kot za Strniševe romanticistične predhodnike — prispodoba človekove zaželene in v prihodnosti nahajajoče

se identitete, je realiteta, Najvišja Moč, mitski pravir sveta (*poganski bogovi so sorodniki malika — podoba Biti*). Človek — če mu ritualno in pravljичno pade kresno seme za obuvalo — je lahko deležen Biti, sanj (že tu je Bit nevidna: *mrak, noč, velika tema*), lahko postaja *drevo in veja in cvetje*, z eno besedo vse tisto, kar že obstaja pred njim in nad njim. Oblika človekovega pripadanja Naturi je jasna. Pesnik ne pravi: naj bom drevo ali o da bi bil drevo, temveč: *morda bo praprot zacvetela in bom drevo*. Čeprav je v pesmi brez dvoma skrita nekoliko tradicionalna in Strniševemu pesniškemu svetu nasprotna želja po spremembi v drevo, je značilno, da je pesnik ni izrazil eksplicite in kot subjektivno željo: da je bil že takrat — 1951. leta, sredi najhujšega prodora slovenskega individualnega subjektivizma, zoper to usmerjenost v bistvu imun.

*V oklepu v veži pa se zgošča mrak
in pod naličnikom obraza ni.*

(*Star oklep*)

IMPRESIJA IN BIT. V teh — mladostnih in začetnih — pesmih so temeljne značilnosti in eksistencialije celotne Strniševe poezije. Malokateri med povojnimi slovenskimi pesniki je tako konservativen in navezan na izročilo samega sebe kot Strniša. Je tip antieksperimentatorja. Njegov slogovni, motivni konservatizem je posledica ravno tega, da ne čuti potrebe po aktivizmu in obvladovanju čim obširnejših pesniških in stvarnostnih prostorov. Kot pesnik sanj (domišljjskega ne-stvarnostnega sveta) je že vnaprej svoboden. Z vdiranjem v zmeraj nova področja vsakdanje stvarnosti, empirične materije, ne bi pridobil nič. Zanj bi to pomenilo, da se vrtil na mestu. Resnična skušnja zanj sploh ni empirična, stvarnostna, temveč je sanjska. Nenehoma gleda v eno samo točko na nebu in v sanjah, nenehoma sprejema njegovo uho en sam zvok iz daljave — razrešiti, upodobiti, jasno in natančno videti ta zvok in to podobo, to je Strnišev osnovni življenjsko-pesniški motiv. Zato ohranja isto asonantno obliko (štirivrstičnice) iste eksistencialije, iste značilnosti, iste teme. Znotraj tega prostora pa nenehoma pogloblja svoje gledanje in poslušanje, barvo svojega sveta, obrise, razmerja svoje poezije, poetičnost in fantastičnost svojih podob. In isti svet postaja mahoma drugačen: obsežnejši, globlji. Poglobljeni pomeni njegove poezije odpirajo nove perspektive in nove razsežnosti; to je preprosta posledica dejstva, da si je namesto ekstenzivnega, v popotovanje po stvarnosti usmerjenega odnosa do sveta izbral — seveda v skladu s tem, kar je že bil, kar mu je bilo v njegovem predpesniškem življenju usojeno — intenzivni, v križarjenje po sanjah uprti domišljjski svet.

Zato tudi naše obravnavanje ne more odkrivati zmerom novih momentov v Strniševi poeziji, ki bi dopolnjevali že omenjene. Moralo se bo osredotočiti na spremljavo pesnikovega lastnega poglobljanja, s tem pa se hkrati tudi samo poglobljati. Če tega poglobljanja ne bi bili zmožni, bi Strniševo poezijo izpostavili nevarnosti, da bi se zdela eno samo vodo-

ravno variiranje istih, že znanih tém. Obdolžili bi jo, da se ponavlja, da je tematsko siromašna, brez invencije.

Prva zbirka — *Mozaiki* — pomeni dovolj sklenjeno prvo etapo v Strniševem pesniškem razvoju. Njena notranja skladnost je v tem, da v nji še ni bistvenega poglobljanja odkritih eksistencialij; podaja pesnikove bistvene teme in temeljni odnos do sveta, hkrati pa nakazuje njegove meje. Dialektika (sveta) je v *Mozaikih* še sorazmerno preprosta, Smisel je še tako skrit in zavrt v podobe, impresije, barve, v pesniško obliko, da se ni čuditi, če je literarna kritika ob izidu te zbirke kazala tako malo posluha za Strniševo poezijo. Zajčevo *Požgano travo* je uradna kritika prav dobro razumela (pretresljivi kriki tega pesnika so bili že od vsega začetka slišni in razumljivi celo glušču); kritika jo je odklonila iz neumetniških, politično-ideoloških razlogov. Strniševa tiha pesem pa je bila pod pragom njene dojemljivosti — zato je videla v njej golo impresijo, samó lep slog, zveze lepih podob, nekaj fantazije. Njeno rahlost je zamenjala s skromnostjo, njeno ne-vsiljivost z ubožnostjo, skritost Smisla s pomanjkanjem Smisla.

Vzemimo zgled. Zgodnja pesem *Golobnjaki spomladi* se zdi površnemu in neobčutljivemu ušesu zgolj čista impresija, pođano nežno razpoloženje, pesem, ki uporablja znane rekvizite o večeru, mescu, oblakih, gozdu, dežju in čebelah. Kaže se kot povsem nepretenciozno barvanje neke komaj zaznavne atmosfere. Navedimo jo v celoti: *Za vrtovi / svetli oblaki, / in mesec zvečer / tenak in bel. / Za vrtovi / prazni golobnjaki, / in dež / kot drobna krila čebel. / V nekem temnem gozdu / so se zgubili / golobi. / Pojo. / Dež je svetel / kot med čebel. / Zvečer / v prazne golobnjake / strmi za vrtovi, / mesec bel.* Navidez docela nedolžna pesem, kaj pesem, komaj zapis — in vendar po vsem, kar smo dozdej povedali o Strniševi poeziji, ni težko ugotoviti njene notranje razsežnosti. *Golobnjaki* niso samo golobnjaki, *golobi* ne samo golobi. »Šifre« se nam kar ponujajo. (Besedo »šifre« jemljem seveda cum grano salis, v narekovajih. Strniša je vse prej kot intelektualističen pesnik, ki prevaja svoje misli o svetu v pesniške podobe. Narobe, pri njem so podobe prvotne. Podobe so tiste, ki nosijo v sebi »misel« — Smisel, šele iz njih se poraja pomenljivi svet. Strniša odkriva globlje in manj znane plasti sveta s poematiziranjem in ne mišljenjem o Biti.) *Golobi* so bližnji sorodniki *grlice, malika* — z njimi je označena Bit. *Golobi* so — vendar skriti; *zgubili so se*. So, ker jih slišimo; *pojo*. Prazni golobnjaki — prazen svet, v katerem prebivamo, prazna naša bivališča; *pojoči*, a skriti golobi osmišljajo naše domove (njihova pesem nam sporoča obstoj Biti, Smisla), vendar jih osmišljajo od daleč, na skrit, ne-viden, težko dostopen način. Naš svet ni jama razbojnikov, korito Zla — kot za Zajca. Ni obupna nesreča — kot za Strniševe romantične predhodnike. Ravno tako pa tudi ni napolnjen s prisotno Bitjo — kot za pesnike-predhodnike, ki so opevali revolucionarno Bit. Naš svet so sicer *prazni golobnjaki*, Bit je sicer ostala v *nekem temnem gozdu*, na zemljo pada dež, hkrati pa je ta dež *svetel kot med čebel*; in temo zemeljskega večera razsvetljuje *mesec bel*. Česa več

o odnosu med Bitjo in človekovim praznim domom ob tej pesmi še ne moremo reči — prava poglobitev, razširitev in obogatitev tega odnosa bo prišla šele v naslednji zbirki *Odisej*; obenem pa je popolnoma jasno, da *Golobnjaki spomladi* niso fragmentarna impresija in zapis lirskega občutja nekega nediferenciranega subjekta, v njih je impliciran problem Biti — osrednji problem in téma tako Strniševe poezije kot poezije nasploh.

Tudi *Stari oklep* je na videz le preprosta zgodba o starem oklepu, postavljenem v kot veže, in otroku, ki v to vežo zaide in si zamisli bojujočega se viteza. Torej nič drugega kot anekdota, morda spomin na otroško doživetje. Psihološka razlaga pesmi je preprosta: deček še nima življenjske skušnje, njegov odnos do sveta še ni stvaren; ker vse preveč tiči v sanjarijah, zamenjuje sanje s stvarnostjo, viteza z oklepom. V resnici — pod to površino — pa je pesem nekaj povsem drugega: sanje niso več sanjarjenje dečka z razdraženo domišljijo. Sanje so resnica. Sanje odkrivajo Bit: viteza sredi boja. *Stoji pod stolpi. Sam je z majhno četo, / prve puščice prilete do sten. / Za temnimi vezirji blesk oči, / veter v zastavi, četa kot oblak.* Pesem se konča z ugotovitvijo, da *pod naličnikom obraza ni* — kar pomeni, da Biti zdaj in tu ni: Bit je v odsotnosti. Danes ni več vitezov, od njih so ostale le še lupine: oklepi. Vitezi so bili. Bit je v preteklosti, spomin se je spominja, sanje utemeljujejo in nosijo spomin, sanje so tista — temna — kontinuiteta med mrakom, praznoto dandanašnjega in polnostjo nekdanjega. Odsotnost Biti se kaže kot njena pričujočnost v nekdanjem. To nekdanje pa — prek sanj, v sanjah — še zmerom je; nikakor ni mogoče trditi, da preteklosti ni, da je odšla, izginila v absolutni Nič. Preteklost obstaja celo danes in tu — le na poseben način, tako da je tu in zdaj sicer kot odsotna in pretekla, hkrati pa kot sanjska in spominska. Ko pesnik zapiše: *majhen otrok ... pritava kot v sanjah bliže in poboža bron in da tedaj kovinske prsi tiho zazvene*, vidi v tem otroku, ki je deležen sanj, mesto, v katerem se Bit pokaže, odmeva, zveni. Odsotnost Biti nikakor ne pomeni njenega popolnega, absolutnega neobstoja. V tem primeru svet sploh ne bi bil več utemeljen (edina utemeljenost je utemeljenost na Biti). Ali bi sploh še lahko bil? Dosledno mišljeno bi bil tedaj absolutni Nič. Do enakega sklepa pridemo tudi tedaj, če sicer priznamo obstoj Biti, razglasimo pa, da ni med njo in svetom nikakršne zveze, da je Bit torej absolutno skrita in tuja; ta popolnoma odsotna Bit nima za nas — za svet — nobenega pomena in je navsezadnje do kraja poljubna: lahko je, lahko je ni, in če ni nobenega mostu do nje, z ničimer ne moremo doseči mi nje in ona nas. Ne počivamo na nji, ne osmišlja nas. Mirno lahko trdimo, da je (za nas) ni. Strniševa poezija odkriva nekaj čisto drugega. Kaže, da svet ni nič, da je nekaj. Še več, s sanjami in spomini slutimo in čutimo (celo vemo) tisto, kar je za vsakdanjostjo in pod njo: zavedamo se — temno sicer — oddaljene in odsotne Biti. Vednost o nenavzočnosti Biti je vednost o Biti. Bit je prisotna na odsoten, na skrit način.

Ali ne potrjuje pravkar povedanega tudi ena najlepših Strniševih pesmi iz obdobja *Mozaikov* — *Ptica*? (S to pesmijo prehajamo že h ka-

snejšim, zrelejšim pesmim tega prvega obdobja.) *Tvoje oči so stara, zlata kletka, / v njih spi in sanja neka temna ptica. / In kadar včasih v sanjah razpne krila, / se mojih lic dotaknejo peresa. / Potem še dolgo se mi zdi, da njene / peruti čutim na obrazu svojem, / medtem ko sama spet med temnim drevjem / sanjskih gozdov neslišne pesmi poje. Stik z Bitjo torej je, vendar je do skrajnosti tenek, nežen, rahel, komaj opazen; zdaj Biti ne slišimo več — zdaj poje neslišne pesmi.*

*V tiheč šelestenju časa
ugaša luč, temne oblike.
Le oči še zro iz mraka,
temne zlate in velike.*

(Mozaiki)

PRISOTNO ODSOTNA BIT. Bit je Strniševa obsedenost. Skoraj da ni pesmi, v kateri ji ne bi šlo osrednje mesto. Pesnik zmeraj jasneje opredeljuje njeno nejasnost. V pesmi *Mozaiki* govori o starih, zlatih mozaikih, ki stoje v mrak zazrti, ki so kot oddaljeni spomini, vtikani v sence... Svetloba se meša s temo, mozaiki — znaničci Biti — so vtikani v mrak, pol svetloba so, pol senca. Spoj luči in mraka se kaže že v prisodobah, ki dobivajo notranjo dialektično strukturo; recimo v luči senčnate svetilke (luč je hkrati senca; Bit je in ni). Ugašanje luči je usihanje prisotnosti Biti — vendar Bit nikoli do kraja ne usahne; oči svetnic (sorodnic malikov, grlic, ptic) ostajajo svetle: svetijo skozi čas in mrak. (Strniša upodablja oči — oči Biti in svetnic — ki nas gledajo, ne pa naših oči, ki bi gledale svetnice in videle Bit; s tem da nas Biti vidi, nikakor ni rečeno, da jo vidimo tudi mi — po njej smo opredeljeni, ostaja pa nam skrita v mraku.)

V *Jesenski pesmi* — tudi eni najpopolnejših iz *Mozaikov* — pravi pesnik čisto določno: *Še vedno je nekje, / poletje temno. / Odšlo je, kakor stara karavana, / čez reko časa. Zdaj sedi / na drugem bregu, med zamolklimi / drevesi — mirna, sklonjena postava.* Bit je onkraj časa. Pomlad se lahko umakne poletju, poletje jeseni, pa s tem pomlad in poletje nista izginila (kakor se je lahko še zdelo v *Poletju ob ribniku* — tam je današnja polna Bit včerajšnjo zaničala in odstranila). Hkrati pa tudi nista prešla v sledeče jima letne čase — pomlad v poletje, poletje v jesen — na heglovsko marksistični dialektični način. Poletje ni nič bolj polno od pomladi, jesen nič bogatejša od poletja. Strniša nikjer ne opaža nosečnosti, rasti sveta, nobenih sintez ni, ni višjih stopenj, ki bi zaničale, ohranjale in povzemale prejšnje, nižje stopnje. Pesnik ne kaže zanimanja za nazor časovne dialektike, dialektične biti, ki obstaja v času in ki je v bistvu plodenje, zorenje časa. Strniševa Bit je — v obdobju *Mozaikov* — zunaj časa, njegova dialektika je harmonija nasprotij: svetloba-mrak, prisotnost-odsotnost, je-ni. Pomlad in poletje nista ohranjena v poletju in jeseni, se pravi v časovni biti, temveč v Biti, ki je onkraj časa, se pravi sama v sebi, vsaka sama v sebi. Vse je — v Biti, nekje — ohranjeno

za zmerom takšno, kot je bilo in kot je. Ker čas ni osnovna dimenzija teh dveh letnih časov, ker v bistvu nista odvisna od časa, tudi ne nastajata in ne izginjata. Mi sicer danes, v jeseni, poletja ne vidimo — vendar je to problem človeka, njegove empirične vsakdanjosti, njegovega ustroja, ki je podvržen času, relativnosti, omejenosti, slabovidnosti. Pomanjkljivost ljudi niti najmanj ne opredeljuje Biti; ni strahu, da bi zaradi človekovih slabosti postala pomanjkljiva tudi Bit. Res je ravno nasprotno: zaradi zmeraj hujšega skrivanja Biti postaja zmeraj temnejši tudi človek. Zato doživljamo Bit le kot preteklo, preteklost pa je na drugem bregu, na drugem svetu. *Kot da so tam velika, temna vrata / iz brona, ki so vrezani na njih / nejasni liki drevja in neznanih ptic — / tih, bronast gozd. In v njem še vedno čaka ... / temno poletje ...* Poezija, sanje, domišljija, spomin so most med bregovoma.

Kasnejša — popolnejša — Strniševa poezija v *Mozaikih* je čisto drugače naravnana kot kasnejša — popolnejša — Zajčeva poezija v *Požgani travi* (obe sta nastali približno v istem času: 1957—1958). Že naslova teh dveh zbirk ponazarjata različni usmerjenosti pesnikov. Eden poudarja pričujočnost (pretekle) Biti, drugi se je ves osredotočil na uničevanje in uničenost obstoječega. Oba se skladata, ko govorita o zamračenosti naše človeške eksistence. Vendar je enemu dovolj, da je to ugotovil, vso pozornost pa je posvetil problemu ne-človeške eksistence (Biti), medtem ko se je drugi zadovoljil z ugotovitvijo, da Biti ni več, in posvetil vso pozornost človekovi današnji ogroženi, neutemeljeni eksistenci. Kot da sta si izbrala vsak en del enačbe, ki povezuje oba dela v celoto. Ko Zajc opisuje Veličnega črnega bika, upodablja njegovo osamljenost (bik, koga kličeš? / Prazni so pašniki. / Prazne so gore. / Prazne so grape. / Prazne kot odmev tvojega klica.), trpljenje (kot da bi brizgala težka črna kri / pod vršičke temnih smrek), obsojenost na nepotrebno (Nikogar ne napojiš / s črno krvjo svojega glasu.), obsojenost na neizogiben Konec, na Nič (*Sonce na vzhodu brusi / bleščečo mesarsko sekiro.*) V *Ujetem volku* piše: *Zakaj si zatulil volk, / kot da bi zatulila zemlja, / ki jo pritiska gora skal ... / kot da bi imel zadržte v goltanec / dolge črne trne?* V *Jutru*: *Tiho se vračajo ranjeni volkovi ... / O, spati. / Zagristi se v črvido zemljo pokopališča.* Biti ni nikjer, povsod preži grozeča Muka, Umor, Smrt, Nič. Bežati ... Kam? Pred Ničem v Nič. Reka: *O potopiti se, potopiti na dno ... / ko zarjove trenutek / besedo Nesmisel. / In biti mrzla rumena roža v pozabljenem močvirju.* Zajc oblikuje človekovo grozo — Vse ptice: *In zbal sem se, / da mi bo neko noč / skozi temne sanje / razklal lobanjo ...* Itn. Itn. Predmet Zajčeve poezije tega časa je človek — Subjekt, ki so mu vzeli njegovo subjektivnost, moč, svobodo, mir, načrte; Subjekt, ki ga preganjajo, strašijo, ogrožajo, mučijo, pobijajo. Bit je bila nekoč — zdaj je ni več in pesnik tej nekdANJI Biti komaj posveti kakšno besedo. Spoznal je, da je bila ta pretekla Bit njegova romantična samoprevara, ki ji je verjel — recimo — v *Črnih možeh*, zgolj iz želja porojeno pozitivno dopolnilo današnji negativni stvarnosti, in da kot takšna tudi ne utemeljuje dejanske človekove eksistence (to spoznanje je bilo tisto, ki ga je na mah vzdignilo iz prejšnje, romantizirajoče in še v tradiciji

samousmiljenja mudeče se faze njegovega pesništva v prvo zares umetniško posrečeno fazo). Zajčevo spoznanje je nedvoumno: prave Biti sploh ni. Je samo šentjernejska noč vsega človeškega, boj na življenje in smrt človeka s človekom, rablja z žrtvijo, empiričnega z empiričnim. Ker je svet neutemeljen, je le gibanje: gibanje Niča od Niča k Niču. Evropski aktivizem in subjektivizem je ničenje kot tako: uničevanje samega sebe. Svet je apokalipsa Smrti. Vse raste iz Smrti za Smrt — prek videza, ki je naše življenje.

Strnišev odnos med Bitjo in človekom je popolnoma drugačen. Morda bo vse že dozda povedano najbolje izpričala umetniško še posebej dognana pesem *Speči deček*. Ob oknu železna volkulja noči / s tršatim telesom štrli v nebo, / z nogami vkopana v morsko dno, / z grenkim mlekom sanj ga doji, / da deček oči ima bele kot soha. / Za čelom mu belo cvetje brsti, / krhkih, v temo uvitih oblik, / pisan metulj visi z njega kot groza. / Za oknom zapira se volčje oko. / V njegovi globini blede žare / daljni odsevi neznanega dne. / Zmaji vetra drse v temo. Človek ni Subjekt, temveč deček, dojenec sanj, otrok Biti. Bit — železna volkulja — je dialektika noči in oči, zajema nebo in zemljo, s sanjami napaja človeštvo. Podobe sveta — podobe, skoz katere gledamo svet — so temni deli temnih sanj. Bit se oddaljuje, pa vendar daje svetlobo, odseva dan. Pesnik je láhko dostopnost Biti (iz Čolna) sicer že zdavnaj zavrgel, tu pa je segel najdlje: odkril je, da volkulja ni Bit (medtem ko so bili malik, grlica, svetnice itn., še zmerom prispodobe zanjo), da je tudi njeno oko — njena najbolj bistvena, svetla točka, njeno jedro — le zrcalo, v katerem Bit odseva; prava Bit — *neznani dan* — je še bolj *neznana*. Čeprav se je še bolj oddaljila, ni prenehala biti. Človekova groza je le *pisan metulj*, lahna je, nikakor dokončna, je brez usodne teže. Njegove *kot soha bele oči* so znamenje popolne prepuščenosti Biti. Nekdanja Natura se je konkretizirala in realizirala v neznanem dnevu, odsevajočem v volkuljinem očesu: v prisotno-odsotni Biti.

*Njeni lasje so krona iz železa,
razbeljena nad večnim ognjem sanj.*

(Hetera)

JEČA TELESA. Kadar Strniša obravnava človeka, ga deli na dve polovici: na tisto, ki je posvečena od Biti — s približnim izrazom bi jo imenovali »duhovna« polovica — in na njeno nasprotje. To nasprotje — človekovo telo — je ječa, v kateri je bitna polovica zaprta. *Njeno telo se zdi, da jo oklepa, / da je pred njo — visok in tih stražar. (Hetera)* Sanje so večne, nadčloveške, nadempirične: božanski večni ogenj; lasje pa so pozemeljska krona, krona muke. *Njene oči — globoki, hladni liki / strme s cerkvenih oken s takimi očmi — / široke so in temne, kot krvniki / pred ječo, ki v njej misel krvavi.* Pesnik je napravil spet nov korak v manj znano: v ne-znano. V pesmi *Mozaike* so bile oči še prispodoba Biti, zdaj so — analogno *Spečemu dečku* — že zunaj Biti, *krvniki pred ječo*,

Bit — misel — je za njimi. Kar je materialno, je mrtvo. Strnišev odnos do stvarnosti (telesnosti) je podobno kot Zajčev popolnoma negativen (deček je resničen, ko sanja, poletje je na drugem bregu časa) — vendar se zadovoljuje s podajanjem situacije, v kateri je Bit (njena skritost je torej tudi zaprtost v ječo telesa, Bit biva onkraj tistega, kar je tipično človeško, subjektivno); prikazovanje spora v človeku in med ljudmi ga ne zanima. Poanta pesmi je mirna: *Heterino telo, ki v prostoru je napeto, / kot da iz sebe stopiti želi.*

Heteri je sorošna Plesavka. Tudi za njo velja: *Zdi se, da bi rada zapustila / belo hišo svojega telesa, / kot otrok bi šla in se zgubila / v temnem in velikem gozdu plesa.* Ne tu in ne pri Heteri ne gre za psihološki problem. Hetera ni cipa in plesavka ni baletka. *Veliki in temni gozd plesa* je svet Tistega, v čemer se človek raztaplja kot v svojem Temelju, Domu, Materi. *Val oblik nenehno jo zagrinja. / Skoro bo za njim kakor za drevjem, / hladnim in globokim, potonila.* Človekov izstop iz sebe, odhod iz vsega človeškega, ne pomeni — kot pri Zajcu — prestopa v Nič, v Smrt, stran od vsega, v Ne-obstoj, pomeni dejansko približanje Biti. Ta Strniševa situacija je podobna tisti, v kateri se je Zajcu prikazala Živa Reč. V Živi Reči je Zajc našel rešitev iz golega Ne-obstoja, iz nihilistične aktavistične prakse nečlovekovega samouničevanja. Onkraj smrti se je pokazala Možnost in Resničnost — onkrajčloveška resničnost. Vendar je moral pesnik do kraja preskusiti razdiralno in negativno moč Smrti, da je lahko odkril resnično Živo Reč in se ni samó povrnil v romantično željo po harmonični stvari, po miru, rožah in Lepoti. Strniša ni šel po tej poti; ni mu bila potrebna. Zajc je moral do te mere potencirati veljavo smrti, ker je bil tako silovito navezan na življenje, ker je izhajal iz subjekta, človeka, njegove subjektivistične stvarnosti. Strniša ne izhaja iz te stvarnosti, zato mu med njo in resničnostjo ne stoji pošastna, komaj premagljiva, vseobsežna, demonična gigantska Smrt. Zanj je Smrt — kot del Biti — enako nežna in tenka kot vse drugo v poeziji *Mozaikov*. Prehod iz življenja v smrt je čisto naraven (to izhaja že iz osnovne identitete situacije, iz primata Nature). Življenje ne velja nič, smrt torej še manj — edino, kar velja, je daljna Bit: *Kot otrok se vzpne in zavrti. / Glasba umolkne. Deklica zaniha — / in v vrtincu tiho padajočih kril / se zazdi kot ozka, bela hiša.* Ko živi, je deklina otrok. Ko pada, postaja hiša.

Precej manj preprost je odnos telesa in sanj v *Vrbah*. V *modri dvorani sanj, / odeti v rumene obleke, / spe gobavi kralji reke, / polni mehkih ran. / Ob modrih oknih poletnega dne / slonijo slabotna telesa / in v prsih, kot srca strohnela, / jim netopirji vise.* Telo ni navadna ječa in sanje niso bleščeči kraljeviči. Sanje so tudi muka, vroči ogenj sanj človeka napada, Bit postaja ne-varna, razžira telesa, spreminja jih v *slabotna telesa*. Če se ljudje nalezajo sanj, se nalezajo tudi gobavosti. Ali sploh lahko vzdržimo telo, veličino, Moč sanj? In narobe — ali se jim sploh lahko umaknemo? Polni smo *mehkih ran*, nemočni, ostareli, bolni. Sanje nas ogrožajo, tako kot vse veliko smrtno ogroža malo. A sanje so naša neodvrnljiva usoda.

*Pride sovraštvo s težkimi očmi,
z ogrlico iz trnov okrog grla,
z dolgim korakom levov v temi.*

(Pride sovraštvo)

NE-VARNOST. Čim kasnejše so pesmi v *Mozaikih*, tem konkretnejše so, tem intenzivneje se iz vsake podobe izvijajo novi pomeni; pri spožobe porajajo svoja nasprotja, pesniški svet, ki se je zdel na začetku relativno preprost in enoten, se množi v pluridimenzionalnost in polivalentnost pomenov. Milina poraja nasilje, ljubezen sovraštvo, mehkoba trdost. Dozdaj v Strniševi poeziji še ni bilo tako disharmoničnega, nasilnega tona, kot je sovraštvo. Četudi je še zmerom lepo (in takšne so ostale vse eksistencialije do zadnjih verzov Strniševe poezije), je hkrati nevarno. Varnost naravnosti, izvirajoče iz Nature, se umika ne-varnosti ne-naravnosti. Impresije se spreminjajo v resnične, ne le po naslovu poimenovane balade, mir in harmonija se podirata, napetost postaja neposredna, dialektika se stopnjuje. Vse to je res, res pa je tudi, da je — recimo — razloček med Zajčevimi in Strniševimi pesmimi iz tega obdobja še zmerom neznanski. Strniša se bliža dramatičnosti, vendar zelo počasi; *Mozaiki* so obstali na njenem začetku. Medtem ko Zajc dejanje napada, obsoja, v njem uživa, ga slavi, zanika, obožuje in je ves v neposrednem, erotično vznemirjenem odnosu do dejavnosti, do aktivizma, do prakse ubijanja, je Strniša že ob prvem rahlem dejanju ves zgrožen. Ker je začel z veliko tišino, mu je vsak malo močnejši glas že grom, Zajc pa mora v svojem viharju iznajti še posebno perverzno, da vzbudi bravčevo pozornost.

Tudi v *Plavem volku* začenja dobivati ogrožajoča Bit zmerom bolj neprijetne, grozovite poteze, zmerom bolj je temna, Smrt in Nič, ki sta v nji, se zmerom bolj razraščata in jo pretita popolnoma prekriti. *Dež ima ves razbit obraz*. Kažejo se znamenja muke, razčlejanja, *mehke rane* so se spremenile v *razbitost*. Bit se nanaglo oddaljuje — *V njem tvoj obraz ... je ... oddaljen kot bežeči volk*. Postaja nema, situacija se vzla — *In v tej jeseni so noči / kot od dežja težke vrvi / spletene v vozal tvojih ust*. Pripravljeni smo, da sprejmemo dozdej najostrejšo podobo v Strniševi poeziji: *Z očmi kot z dolgimi žebli / zvečer pribiješ mojo dlan / na temno vejo v gozdu sanj*. Malik ni več ne-nevaren, železna volkulja ne doji več človeka, spremenila se je v okrutnega volka, v nevarno zver. Bit človeka sicer še zmerom utemeljuje, vendar drugače kot prej: zdaj je od nje uročen: *In kot v jesenski noči volk, / od lune plav, visok in tih, / negibna pred menoj stojiš*.

Podobe postajajo grozljive. V *Volkovih* je zapisano: *Po mehki zemlji tečejo volkovi / čez goro, strmo in visoko do nebes*. Bela gora sanj — do nebes strma gora je postala prehodna; seveda ne za človeka. Volkovi — mitska bitja, odsevi Biti — tečejo čeznjo. Postali so vsemogočni, z njimi pa postaja vse bolj vsemogočna tista lastnost — Usoda — Biti, ki smo jo imenovali Nič (Smrt). Kaj ni že docela samostojna, kaj se ni Bit že do kraja zaničevala v svojem, iz nje same porojenem nasprotju? *In med stvarmi, kakor da vstajajo iz njih, / beže volkovi — kot na valu*

pena, / kot nizka in plahutajoča senca / velike ptice, ki v temo leti. Ptice — stari Strnišev izraz za Bit — ki leti v temo, v zakritost, ne vidimo, vidimo samo njeno senco — Nič. Val je zakrit, vidna je edino še pena.

*V prazna pobočja daljnih, sivi hribov
zre z belimi očmi visoki veter.*

(Jesenski gozd)

NiČ. Strniša zaključuje prvi lok svoje poezije: od polne Biti (Nature) do prazne Biti (Niča). Svoj »objektivizem« je ves čas ohranil, spreminjala se je le njegova vsebina. Nič je ravno tako »objektiven«, kot je bila Natura. To ni Nič človeka, posledica evropske subjektivistične volje (kot pri Zajcu). V *Jesenskem gozdu*, morda najbolj nihilistični pesmi *Mozaikov*, ni sledu o vsakdanjem, stvarnem človeku; vse je še zmerom natura, le da je zdaj ta natura prispodoba izginjanja Biti. Pri Zajčevih začetnih pesmih je bilo narobe — natura je bila prispodoba za človeka. Ko je Zajc — recimo — v *Umirajočem drevesu* upodobil golo naravo brez človeka, je v to »objektivno« naravo skril dvoje: predvsem človeka, ki ga umirajoče drevo prispodablja (ta plat ostaja v okviru stare, jenkovske tradicije), poleg tega pa je v nji narahlo tudi že anticipiral Živo Reč. *Drevo je umiralo. / Sámó v gozdu dreves. / Sámó med nebom in zemljo. / Nihče ni zaklical na pomoč. / Listje je molčalo. / Steze so bile tihe. / Ptice so odletele. / Umiralo je: / Rdeči listi so kapljali na tla / (kot curki krvi). / Bilo je lépo: / Rdeče roke je iztegnilo k nebu / kakor človek, ki ga požira močvirje. Umirajoče drevo je umirajoči, osamljeni, zapuščeni, trpeči človek, človek, ki bi rad živel pa ga požira Nič (močvirje). Reči so le prispodobne, pomagala — v resnici jih sploh ni. Bolj pričujočne so — recimo — v *Rumenem vetru*: *Rumeni veter v sivem polju. / V temnozeleni reki. / Rumeni veter z naročjem / polnim nemirnih vran. / Rdeče drevo v sivem polju. / Samotno drevo pod modrim nebom. / Tiho drevo v tistem polju. / Prgišče vran je vrgel rumeni veter / v rdeče drevo. / Za hip so obvisle na vejah / kakor težki črni grozdi. Itn. Čeprav je izhodišče pesmi še zmerom človek, doživetje njegove samote, pa obenem vdira skoz to doživetje samostojni svet narave — reči, neodvisen od človeka, obstoječ pred človekom in zunaj njega.**

Strnišev *Jesenski gozd* ne nosi v sebi nikakršne dvojnosti; gre za čisto dogajanje Biti — za njeno praznjenje. *Gozd je postal bolj sam in zelo velik. / Za drevjem drsi sonce kakor pajek. / Majhne živali, ki spe skrite v zemlji, / bežijo skozi dolge, temne sanje. Samota gozda ni osamljenost človeka brez Biti, temveč je osamitev Biti brez človeka. Ker gozd Bit zmerom bolj skriva, postaja zmerom večji. Sonce — prispodoba Biti — se spušča za gozd, za zemljo, v temo, na drugo stran. V majhnih živalih je človek izenačen z živalmi. Človek ni Človek, se pravi humanistično pojmovani Gospodar sveta, njegov Odrešenik, Homo faber, Merilo vseh reči, Ustvarjavec in nosivec biti, je le človek — majhna žival, le del Nature-Sveta, del Biti, njen nepomemben, ne-buden del, skrit v zemljo, teman, ne-veden, strahopeten: boji se celo svojih sanj —*

te edine zveze med njim in Bitjo. Beži od Biti, beži od sebe: beži. Tudi Zajčev človek beži — Bêži, ubogi, / *preganjani človek...* / *S koraki, ki pojejo / pesem o strahu / prihaja On...* / Bêži po mišnici. / *Kajti On ima pravico, / vsemogočno pravico, / pravico ubijanja.* Vendar ni na begu pred Bitjo-Ničem, beži pred svojim Dvojnikom; humanistični, nemočni, ranjeni Človek beži pred morivskim, nasilnim, vsemogočnim Človekom. Strniša ne slika drame (kot Zajc), slika ničenje Biti — a ko se Bit spreminja v Nič, začenja ogrožati tudi svoje pojave, podaljške, sence, odvisnike: ljudi. Trd, črn potok pod nizkim nebom. / *Z votlimi vrbami na drugi strani. / Kot s težkimi lobanjami jelenov, / ki so na bregu po dolgem diru padli.* Svet je skoraj že zaledenel in izvotljen; je prispodoba izpraznjenosti.

*Nikjer ljudi. Ptice so odletele.
Samo stvari zro s temnimi očmi,
kako pod kremplji orlov krvavi
od ran kakor oblak prostrani mesec.*

(Volkovi)

ZIVE REČI. Sprevrčanje Biti v Nič pozna celo vrsto stopenj. Na eni izmed njih se kaže potemnela Bit (Nič) kot svet reči. Tako se je tudi Strniševa poezija dotaknila ene od osrednjih osi povojnega slovenskega pesništva: Reči.

Odnos med rečmi in ljudmi se razkriva v *Večerni pravljici*. Vse, kar je bistveno, je na strani reči: resnica, življenje, pravi obstoj, bližina Biti. *Drevesa odpro debela s suhim pokom / in temna srca, ki so skrita v njih, / pričnejo biti z glasom daljnih bobnov. / Od žolte lune siv lišaj visi. / Tedaj se dvignejo veliki kamni, / na tankih nogah hodijo okrog / kakor orjaški sivi pajki / in grizejo mehke obraze gob.* Reči bivajo tako polno življenje, kolikor je življenje sploh lahko polno. Reči živijo. Reči so žive. Te reči so brez dvoma tudi ena različica — tako kot so Zajčeve druga različica temeljne eksistencialije — Žive reči. Prav nič pravljíčne niso, s sabo nosijo grozo. Bit z njimi ogroža ljudi — in tu Strniša znova stopnjuje svojo negativiteto in neantizacijo: v Živih rečeh se skriva uničevanje (reči grizejo mehke obraze). Človeškemu svetu, ki je manj vreden, podrejen, odvisen, je usojeno, da je igračka temnih sil, igračka Zgodovine Biti: Na drugi strani gozda, v temni hiši, / *v globokih, nizkih jamah svojih sob, / spijo ljudje, kot dolge, sive miši. / Velike mačke sanj se igrajo z njimi.*

Meč tiho udarja ob drevo.

(Umetnik)

DIALEKTIKA BITI IN NIČA. Pesnikova zadnja beseda v *Mozaikih* ni oznanitev ne polne Biti ne Niča (obe sta samo momenta v dogajanju Biti), temveč je njuna povezava, upodobitev njunega dialektičnega odnosa.

Najbolj ustrezno odkriva in podaja resnico sveta umetnost. Njen posrednik — umetnik — ni vezan na ljudi, vezan je na Bit (na sanje): *Sedi samoten kot žival, / z rokami kot prekopi sanj (Umetnik)*. Njegova samota ni osamljenost Zajčevega osamljenega posameznika, mučna in obupna; umetnika niso zapustili ljudje (in ga s tem udarili), on sam jih je zapustil, da bi bil čimdalj od navideznega sveta, da bi se čimbolj približal Biti. Njegova samota je pogoj njegovi moči: *V globini sobe sedi mož, / V njegovih prsih visi moč. / Težka visi na mreži žil / in trza kakor majhen bik*. V umetništvu je silovita osredotočenost, skrajni napor občutljivosti: antena za sprejemanje sporočil Biti in za zaznavanje njene Zgodovine. Zaradi umetnikove pripravljenosti se mu Bit — po svoje — tudi odpre: *Mož strmi v mizo in iz nje / kakor drevo mu raste svet*. Umetnik sveta ne ustvarja, Strniša ne pojmuje umetnosti na evropsko subjektivistični način kot kreacijo. Umetnik ne ubija, ne dodaja, si ne izmišlja, ne spreminja, ne postavlja, ne kreira. Samo gleda in posluša. Svet mu raste iz mize, svet izhaja iz reči in se postavlja pred človeka, pred njegove oči, pred njegovo strmenje (čudenje). Ta svet pa se zdaj ne kaže več kot enotnost Nature ali čistost Odsotnosti, kaže se kot povezava obojega, kot nenehna nenavadno intenzivna, v eni sami točki zgoščena in ohranjena napetost med poloma. *V vejah drevesa visi meč, / v njegovem vrhu mesec rdeč. Mesec rdeč in drevo — prisposobi za Bit — sta ogrožena od meča (Smrti, Niča)*. Drevo oklepa oboje, objema njuno, to je svojo dramo: *Meč tiho udarja ob drevo*. Nič načenja in seka Bit — v vsej tišini se dogaja ugašajoča svetloba, nastaja mrak: *V mrak mimo okna pada dan, / kot bela krogla v prazno dlan. / V sobi je vedno bolj temno*. Dan teži v ugašanje — ni pa še ugasnil. Bit teži v Nič — ni pa se še izničila. To je Strniševo zadnje sporočilo v *Mozaikih*.

V *Umetniku* (kot že v vrsti pesmi pred njim: v *Večerni pravljici*, *Volkovih*, *Pride sovraštvo*, *Jesenski gozd* itn.) je Bit podana v Času. Tisti trenutek, ko je Strniša polno Bit in Nič soočil in začel kazati njun odnos, je svoj svet dinamiziral, prešel iz impresije v zgodbo, iz statike v spor, iz onkrajčasnosti v čas; seveda ne v človeški, subjektivni, temveč v izrazito metafizični, meta-človeški čas. To tudi ni čas zorenja, nastajanja Novega in Polnejšega. Čas se je začel oglašati tisti hip, ko se je pokazal Nič: ko se je začela Bit diferencirati iz svoje začetne polnosti, identitete (Nature) in se dogajati. Dogajanje Biti (njena Zgodovina) je njeno postopno skrivanje, zmeraj večja prekritost. Njena ne-vidnost je njena nič-nost. Njena senca je Nič. Nič je identičen s Časom — ničenje je časenje, podložnost vsega živega Času, se pravi padanju v Nič.

Polnoč podaja isto situacijo kot *Umetnik*, le da jo prikazuje statično, zunaj dogajanja, kot impresijo, kot situacijo, ki je večno enaka. Nič ne napreduje, na podlagi Časa se Nič ne veča. Razmerje med poloma ostaja nespremenjeno — kot da bo takšno tudi za zmerom ostalo. Zato se *Polnoč* in *Umetnik* bistveno dopolnjujeta, saj Strniša ne skuša — kot Zajc — enostransko poudarjati prihajajoče popolne Zmage Niča (totalnega nihilizma), temveč nenehoma poudarja (že s programatskimi

naslovi vseh zbirk) neodpravljljivost Biti, večnost odisejade, večnost zvezd. Bit se ne more nikoli do konca izgubiti. Mozaiki se končujejo s pesmijo pomiritve. V kletki iz trnja poje rdeči ščip. / Kot srepi, sneti bronasti zvonovi / veliki hribi težki žde pod njim. / V črnih gozdovih zlati petelini / počasi plešejo starinske plese / in togo udarjajo s težkimi krili. / Na modrem polju kot bel lev stoji / visok, tih dom, obzidan in zaklenjen. / Tri zvezde se leskečejo nad njim.

Odhaža na pot, takoj ko se zbudi.

(*Inferno*, I/3)

PRIPOVED. Med *Mozaiki* (1959) in *Odisejem* (1963) je bistvena zarez. Medtem ko obsega prva zbirka same lirske pesmi, je druga epska. V *Mozaikih* ni niti enega cikla — tudi *Portreti* so le po zunanjih lastnostih povezan šopek pesmi: te stojijo ena poleg druge brez pripovedne zveze in so razstava portretov. V *Odiseju* ni nobene pesmi, ki bi bila sestavljena iz manj kot štirih pesmi; vse so daljše, s podnaslovi ali s številkami opremljene ciklične oblike. Razen v dveh ciklih (*Sanje leta* in *Cvetoči meči*) povezuje vse posamezne pesmi isti protagonist dogajanja (blaznež, lutka, popotnik, Vikingi, Odisej). Še pomembnejše pa je, da cikli opisujejo, kaj se s tem protagonistom godi. Osnovna oblika *Mozaikov* je impresija, osnovna oblika *Odiseja* je fabula, pripoved. Vsak od protagonistov dogajanja doživlja zgodbo, ki poteka od nekega začetka do dovolj jasnega konca. Znotraj te fabulativne oblike pa so različice: eni cikli bolj poudarjajo dogodke, ki rastejo drug iz drugega (recimo v *Blaznosti*, v *Vikingih*, v *Infernu*), drugi so bližji nekakšnim slikanicam, ki podajajo posamezne podobe iz življenja (predvsem *Odisej*), pri tretjih se oboje dopolnjuje (*Samorog*, *Lutka*).

Impresija je notranje povezana z brezčasnostjo. Dokler in kolikor je Strniša podajal polno Bit v njeni polni pričujočnosti, časa ni ne poznal ne priznal: v pesmih se ni nič ne godilo ne zgodilo. Kolikor bolj pa se je Bit zakrivala za senco Niča, toliko bolj je prihajal v ospredje Čas: svet in ljudje so se začeli dogajati — impresijo je neogibno zamenjala pripoved.

Značilno je, da se Strnišev in Zajčev razvoj dotikata tudi na tem področju — v *Požgani travi* ni niti ene iz več pesmi sestavljene pesmi, medtem ko sta v *Jeziku iz zemlje* tako zgrajena dva osrednja cikla (*Gotska okna* in *Dva*); še več, po tej zbirki je Zajc čutil, da se lahko izrazi samo v pesniški obliki, ki obsega zelo veliko število verzov (čez dva tisoč), v kombinaciji drame, lirike in epa. Ob tej sorodnosti pa so med pesnikoma občutne razlike. Strniša je začel z impresijami in z najbolj krhkimi, lirskimi oblikami, Zajc pa se je tako rekoč rodil z epom. Prvi zajčevski — čeprav še začetniški — pesmi sta po več sto verzov obsegajoča *Temna žena* in *Črni možje*. Poleg tega pa je tudi struktura zgodnjih Zajčevih krajših pesmi — prav kratkih je napisal zelo malo — v veliki večini pretežno epska. Ker je njegov dom v Času, v Razpa-

danju sveta, v dogajanju Poloma, se s pesniškim protagonistom — pravim gibajočim se evropskim Subjektom — zmerom nekaj godi: človek beži, ptice klujejo in grozijo razkljuvati možgane, levi napadajo in koljejo, volk se muči, brat je padel.

*Z golo roko lomi čeljusti zapahov
in vstopa kot gospodar.*

(Blaznost, 1)

NASILJE. Že prvi cikel iz *Odiseja* — *Blaznost*, po nastanku najstarejši izmed vseh v tej zbirki objavljenih pesmi in napisan približno ob istem času kot *Zajčeva Gotska okna* (1959—1960), nam povsem jasno razodeva Strniševo novo pesniško tehniko in njegovi novi pesniški svet. Medtem ko so v prvih Strniševih pesmih prevladovale glagolske oblike kot na primer *je, so, strme, vise, visi, zre, spi, dotaknejo, poje, čutim, ujet, ne trga, oklepajo, boža, zacvete, strmi, zaspi, zveni, riše, stojim, drse, vtakni, zazrti, sedi, čaka*, se pravi statične, kontemplativne, mirne, urejene, kvečjemu usihajoče oblike, pozna *Blaznost* že čisto drugačen glagolski svet: *prihaja, lomi, vstopa, razbil je, kot bi stekla čez telo truma majhnih živali, truplo so vrgli na močvirje, pleše bela miš blaznosti, šviga, spomin kriči, gobo je objedal črn hrošč, tu je zgorel tvoj prah.*

Glagoli — nosilci dogajanja — so na lepem začeli izražati dinamičnost, ostrino, nasilnost, posebno napetost, oglasil se je nemir, akcija: osnovna téma *Blaznosti* ni preprosto nežno usihanje védenja, temveč surovo, silovito potemnevanje, grozo povzročajoče oženje zavesti — razkranje, razbijanje, uničevanje.

Kot da je v ti pesmi pesnik obračunal sam s sabo in s svojo preteklostjo. Nekoč, na začetku, je obstajala poetična harmonija med Bitjo in človekom (*Čoln*), zdaj je Bit, preoblikovana v Nič in Smrt, svojo nevarnost in ogrožanje človeka realizirala: nastopa kot nasilna morivka. Zveza Biti s človekom — svet sanj — še obstaja, vendar je postala ravno ta zveza predmet glavnega udarca. Ker Bit razbija sama sebe (spreminjajoč se v Nič), razbija tudi to zvezo: *Prihaja s trdimi, grabečimi koraki / po okroglem stolpu možgan, / kjer lepote misli za nizkimi vrati / žde ob majhnih kolovratih sanj.* Pred ubijajočo Bitjo se nobena stvar ne more skriti in zavarovati: Bit je gospodar vsega. Zato *vsaka misel ljubko skloni glavo / z visoko kapo sanj.*

Zajčeva poezija je nenehna dialektika spora med krvnikom in žrtvijo. Vse je spopad, boj, usoda se kaže v medsebojnem pobijanju aktivističnih Subjektov. Strniševa poezija na tej stopnji spopada ne pozna. Usoda se kaže v tem, da Bit ubija sebe in človeka, pri tem pa se ne ona sama ne človek ne brani. Usodo sprejemata. Človek se že vnaprej podredi, *skloni glavo.* Nasilje je le enostransko in enosmerno. Žrtev ni potencialni krvnik. V njej se ne skriva nič razen njene vdanosti temu, kar ji je usojeno. Vsak odpor zoper Bit bi pričal o tem, da človek Biti ne prizna za Absolutnost, za svoj zadnji Temelj in prvi Razlog — takšen odpor bi

govoril o prisotnosti Subjekta, se pravi Bitja, ki hoče vzeti usodo v roke, določati tok sveta, postati sam Bit. Strniša ni v tej fazi nič bolj privrženec subjektivnosti, kot je bil v prejšnji. Človekov odnošaj do Biti se ni menjal — spremenil se je samo odnos Biti do njega. Bistvenost, vsemogočnost, absolutnost Biti pa je ostala — kljub njenemu morjenju. Razbil je lepoticam luči in zrcala. / V mraku visokem stoji sam. / Gol in resničen kot skala, / bleščeč, teman. V teh besedah se ne razkriva samota osamljenega, zgubljenega človeka, temveč samozadostnost čiste, do kraja trdne Biti. Stik človeka z Bitjo se je pretrgal: ne vidimo več, ne slišimo več: Bit je skrita v mraku. Kar vidimo, je Nič.

Zato je kljub isti témi: morjenju (ki je značilna tako za *Gotska okna* kot za *Blaznost*), Strniševa pesem zelo različna od Zajčeve. Strniši ni mogoče, da bi izzival Boga, ga preklinjal, s pohoto predmetil svetnice oziroma kateregakoli zastopnika Biti, užival ob tem, da bi jih mučil. ravno tako pa se ne more čutiti — po vsem tem — kaznovan. Nihilistično razbrzdani bes, s katerim Subjekt ubija Bogove in skruni Sveto, mu je popolnoma tuj. Zato tudi *Blaznost* ni razviharjena, najrazličnejše eksistencialije nakazujoča smrt, narobe, notranje neogibno se drži starega Strniševega izročila, obravnava eno samo témo, igra na eno samo struno. Vsebina vseh osmih pesmi tega cikla je ena sama melodija: usoda nasilnega zatemnevanja zavesti.

*Kot bi ti stekla čez telo
truma majhnih črnih živali,
tako so šle nekoč
čez te dlani teme.*

(*Blaznost*, 2)

ČLOVEK. Medtem ko je v prvi pesmi *Blaznost* še glavni protagonist Bit (v skladu s svetom *Mozaikov*), pa je postal v drugi in vseh naslednjih glavna oseba človek. Te pesmi zdaj kažejo, kaj se s človekom godi, kako se mu zavest krči, kaj ob tem doživlja. Verzi bi učinkovali monotono in bi bili golo ponavljanje, če bi bila omejenost na eno samo témo Strniševa nezmožnost, da bi podajal bogastvo sveta, suhost in pomanjkanje domišljije. V resnici pa je Strniša obseden ož ene same téme, ker čuti, da je v tej témi zgoščena resnica vsega sveta. Domišljije ima še preveč — le da je ne porablja za izmišljanje raznovrstnosti sveta, temveč za variiranje te edine resnične téme, za odkrivanje njenega površnim očem skritega bogastva, za ponazarjanje možnosti, ki jih ta edini motiv vsebuje; tudi v tem je Strniša izrazito klasičen pesnik.

Na lepem se razodene, da je človek podoba Biti. Človek je bil nekaj zelo različnega od Biti takrat, ko je bila Bit še polna (zato takrat človeka sploh ni bilo). Z naraščanjem odsotnosti Biti pa stopa zmerom bolj v ospredje ravno človek. Bistvo človeka ni nič drugega kot samonegacija Biti; zato je človekova struktura samonegiranje. Kadar človek pozabi, da temelji na Biti, si začne domišljati, da je sam svoj temelj, zgodovina pa mu kmalu pokaže, da je pravzaprav on sam le gibanje k razkrajanju

tega temelja, uničevanje tistega, česar v resnici sploh ni. Zato je novodobni evropsko subjektivistični človek za Strnišo čista fikcija, izmišljotina, pomota — pesnik odkriva resnico, ki je temelj, na katerem stoji zračna stavba te pomote, in ta resnica je preprosta: če je človekov temelj Bit, je samonegiranje človeka zgolj negiranje tistega — sicer usodnega — pojava, ki nastaja v Zgodovini Biti, v samorazvoju Biti, v njenem časenju in ničenju, se pravi človeka. Človeka ne bi bilo, če se Bit ne bi spreminjala v Nič. Zato je človek pojav Časa in Niča; posreden temelj človeka je Bit, neposreden Nič. Samonegiranje človeka je torej dogajanje Niča: negacija Biti; to pa seveda pomeni zgodovino evropskega subjektivizma. Človek toliko bolj pozablja na svoj izvir in temelj, kolikor bolj je prepričan, da je sam sebi Temelj. V tem je današnji — in človek je bil zmerom samo današnji — človek podoba Biti: njegova samonegacija je podoba njene samonegacije — le da sta pomena ene in druge samonegacije bistveno različna. Tega se Strniša prav dobro zaveda; medtem ko samonegirana Bit ostaja *v visokem mraku, kot skala, gola in resnična, bleščeča in temna* (torej *ostaja*), pa samonegirani človek izginja v nič: njegova usoda je v tem, da ga vsak hip ne bo več. *Blaznost* podaja nekatere faze tega izginjanja. Recimo — *Še za hip kot vrezano v mrak / tvoje belo telo — / in ostal si teman / med drevesi teme*. Človekova usoda je tema med temo, vrnitev v svoj temelj, v svoj začetek, v tisto, kar ga je omogočilo: v Nič.

Tudi njegova samota je bistveno različna od samote Biti: on je *sam kot temna žival / v mrežasti senci vej, sam v gozdu, ki je obdan / s pisanim zidom bojazni*. Njegova usoda je sicer pripadanje svojemu viru — Niču — in s to usodo je v osnovi sprijaznjen; njegova usoda pa je hkrati tudi način tega pripadanja: ta pa je groza, strah, tesnoba, bojazen. Zatemnevanje Biti se kaže kot blaznost, kot človekova ponorelost. Ni sledu o večni trdnosti skale. Človek je *preplašena žival*. Je *pastir nevidnih, nemih čred strahov / z obrazi kot mrtvaška krila večje*! Človek je nemočen, neogljjen, ker ga Bit zapušča — ker Bit zapušča samo sebe (kako vse drugačna je bila še *hetera*, v kateri je gorel s polnim plamenom *večni ogenj sanj*): *Vse dni sediš na tleh kakor otrok, / ves sklonjen vase, ker te tako zebe*.

...ti...iz oči
tiho vro velike bele mravlje.

(*Blaznost 3*)

ŽALOST. Človek *s sklonjeno glavo* se ne upira, ne protestira, ne skuša spremeniti svojega položaja (kot bi to storil revolucionarni evropski subjektivist), ne skuša mu uteči z molitvijo, z vero v božjo naklonjenost in milost ali z upanjem v onstransko življenje (kot bi to storil kristjan), ne skuša ga razložiti, razstaviti na prafaktorje in se rešiti v razumu (kot bi to storil razsvetljenec) — revolucionarne, moralne ali racionalne Rešitve zanj sploh ni. Ni možnosti zanjo, ni potrebe po njej. Ni je niti kot zamisli. Ni je, ker ni spora med Subjektom in Objektom, ker ni

romanticistične nezadostnosti individualnega Subjekta. Zato se človek ne vdaja svetu v moralnem pomenu besede; njegovo pre-dajanje ni gesta volje, ki ob-upa in ki po popolnem zdvoqljenju v predpostavljani Smisel sveta (ki je seveda zmerom le Smisel Sebe — absolutnost Človeka-Subjekta) popusti: naj gre vse, kamor hoče in kakor hoče; takšno pre-pušćanje valovom naključnosti je samo narobna plat subjektivističnega konstruktivizma, vere v realizacijo idealov ali vrednot, aktivističnih načrtov posameznih ljudi ali grupnih gibanj. Pre-dajanje svetu pomeni sprejemanje sveta. Ne sprejeti sveta — kakšen pomen naj bi imel ta stavek za Strnišo? Če ga ne sprejemem, storim to v imenu Nečesa — v imenu nečesa drugega, Boljšega, Prihodnjega. Zajčev Subjekt — v fazi Volka — ne sprejema, ker namerava sam iz žrtve postati rabelj. Če Strniša ne izhaja iz Subjekta, iz Volje, iz Načrta, če izhaja iz tega, kar je, zakaj naj ne bi sprejel tega, kar JE? — s tem vred pa odtekanja tega, kar je: tega, česar NI?

Tudi on je prepričan — kot Zajc — da je človekova usoda določena vnaprej; le da je pri Zajcu predestinirano medsebojno pobijanje in uničenje v konfliktih, v polaščanju, človek je preklet, ne more uspeti. Zajc daje človeku takšne oznake, ker ga — v osnovi — gleda s stališća možnosti, sreće, milosti; v poeziji negira tezo, ki jo instinktivno predpostavlja, namreč to, da bi človek lahko uspel. Tudi Strniša je prepričan, da človeku ne more nič uspeti, da mu ni mogoče doseči ne sreće ne nebes ne ideala; tudi on — na tej stopnji — ne veruje v človekovo svobodno voljo. Vendar pa tega ne trdi, ker ga vse to ne zanima. Ne misli v teh kategorijah. Zanj je res tudi nasprotno. Človek ne more ne uspeti ne neuspeti, ne postati srečen ne nesrečen (zato ni njegova poezija niti krik niti prostost niti zanos niti spodbuda niti obup...).

Mirnega predajanja Niču, ki je že skoraj človekova brezbriznost za svojo usodo, pa Strniša ni dosegel takoj. Morilna Bit pomeni močan sunek, velik preobrat in pretres v pesnikovem odnosu do sveta. Kakor je bila vdancst svetu-Biti nekaj naravnega in preprostega poprej, ko nam je kazala Bit svojo spravljivost in nedolžno naravo, tako zahteva ohranitev enake stopnje naravnosti in sprijaznjenosti zdaj — v docela drugačnem položaju — nenavadno mero »stoicizma«, resničnega skladja z Usodo Biti, pesnikove notranje osredotočenosti. Zato ni čudno, da so tudi pri Strniši, pesniku, ki je podobno kot Zajc skoraj povsem brez čustev, začasno udarila na dan ravno čustva; prelomni položaj jih je priklical iz preteklosti, iz tradicionalnega slovenskega romanticističnega odnosa do sveta. Pesnik se ni mogel zadržati — podobno kot na začetku svoje poezije, v *Praproti* — da ne bi popustil, da ne bi za trenutek kleknil pred kalupom: da ne bi svojega vdaianja Niču opremil s spremljavo rahle nesrečnosti, tenke žalosti, sence samousmiljenja. *Visoki, zlati ogenj žalosti / ti greje roke, ki so ostale prazne. / In ob večerih, ko tako sediš, / si kot tih glas, ki kliče nekje daleč.* Za elegičnim tonom teh verzov (značilnim skoraj za celotni cikel) se skriva dahnjena senca obupa — obupa zaradi osamljenosti, zaradi zapušćenosti, zaradi usihanja. Čeprav je glas, ki kliče, čisto tih, je vendar (zmernejši) sorodnik Zajčevega rjo-

večega črnega bika. Mirno čustvo, ki najnatančneje označuje ta »nevtralni« obup, je žalost.

Drugi razlog za ta — sicer omejeni — vdor čustvovanja je v tem, da je protagonist, vsebina Strniševe poezije, mahoma in prvič postal človek. Bit ne more ne čustvovati, ne trpeti, ne obupavati. Vse to pa je bistveno značilno ravno za človeka — za takšnega, kakršen je nastal v slovenski porevolucionarni poeziji in zgodovini. Strniša je moral ta model šele prebiti; zato sta recidive in regresija v prejšnjo situacijo (ne glede na to, da sta poleg tega še zelo nevsiljivi) kar se da naravni.

*Hodiš po mestu razbitih kipov
ob črni vodi sanj.*

(Blaznost, 4)

DEZINTEGRACIJA. Téma se razvija in bogati. Sanje potemnevajo — postajajo črne. Svet nima več celote, človek je ne dojema več. Podobe — kipi — se kažejo le še razbite. Zavest je le še drobna majhna svetilka, ki se opoteka med obglavljenimi pomeni. *Soj tvoje luči kot siva večša pleše / po glavah brez ust, brez oči, / trudno išče med bičjem meglene reke / kot majhen strah v veliki temi.* Ostanki Biti ne morejo več ne govoriti, ne gledati, megla in tema naraščata, človekova zgubljenost je v tem, da ga je — ker je človek — Bit izgubila. V *veliki temi* je samo (majhen) strah pred veliko temo. Je samo kot strah pred sabo — pred Ničem.

*Ugasi luč! Na kalnem dnu leži
beli angel iz marmora spomina,
s krili odbitimi.*

(Blaznost, 4)

UGAŠANJE SPOMINA. Spomin, ki je bil poleg sanj glavni most do Biti, ponika v temo. *Zmeraj bolj redko se še spomniš nekaj dni, / drugih obrazov.*

*Vse manj in manj boš čutil veter.
Sonce bo tih privid.*

(Blaznost, 5)

UGAŠANJE ČUTOV. Vse, kar je, je bilo. Preteklost se začenja ločevati od zdajšnjosti. Zdajšnjost izginja, preteklost je izginila. Vse, kar je in kolikor je odvisno od človeka, je prehodno, videz, privid. Človek ni utemeljen sam v sebi, zato ne more ničesar obdržati: ne zmožnosti doje-manja celote, ne sanj, ne spomina. Biti ne sliši več. V *Volkovih* in *Večerni pravljici* — v pesmih, v katerih se je odkrivala Bit — so bile

upodobljene Žive reči v vsej svoji živi oprijemljivosti. V *Blaznosti* — v pesmi, v kateri se odkriva človek — reči zgublajo oprijemljivost, odmi-kajo se v nejasno daljavo: *Potem boš iz velike, sanjske daljave / zaslišal šibke klice stvari / in kot daljne, nejasne bleščeče postave / boš videl glasove ljudi. / Šli bodo mimo kot vojske starodavne, / ovite v prah in praporov sijaj, / zginjajoč za žareči rob puščave. / Ne bo jih več nazaj.* Neaktivni, Usodi pasivno prepuščeni človek z zadnjimi utripi čutov do-življa mimohod ugašajoče resničnosti. Resničnost zginja za robom. Osta-jamo v puščavi — v odsotnosti vsega.

Ujeli so ga. Dali so ga rabljem...

(*Blaznost*, 6)

SMRT SUBJEKTA. Strniša sicer ne izhaja iz subjekta — s tem pa nikakor ni rečeno, da subjekta ne pozna. Narobe, prav dobro ve za ustroj evropskega človeka. Značilnost njegove poezije je v tem, da ga to prav malo zanima, vznemirjajo in pritezajo ga drugi odnosi. Sem in tja pa se vendar v njegovih pesmih tudi pokaže pristni aktivistični sub-jekt — subjektivizem je bil narava človeku, preden je začel blazneti. *Tvoj duh je bil mlad ropar s trudnimi nogami, / z zeleno čepico, temen in trd. / Sokol prezira mu je ždel na rami.* To so bistvene lastnosti Akti-vista: ropanje — osvajanje, nasilnost — trdnost, vzvišenost nad predmet-nostjo — prezir. Njegova vera je zaupanje v naklonjenost sreče (samo-zaupanje ateističnega konstruktorja in konkvistadorja) in v dokončno udarnost svoje Moči: *veroval je le v hudiča, v smrt / in v angela.* Da-našnji svet je svet končanega aktivizma. Duha so umorili. *Truplo so vrgli na močvirje.* Dopolnjeno je. *Ob črni vodi, / kamor ne seže glas zvonov, leži, / med vrbami, ki so pohabljeni topoli, / med majhnimi živalmi s svetlimi očmi.*

Smrt subjekta pa ni blaga smrt. Subjekt ni mirno preminil — usah-nil. Podobno kot pri Zajcu je tudi pri Strniši njegova smrt neblaga. V poblazelosti je skrajna muka. *Pod črno lučjo zrele lune / v prazni mrtvašnici strasti, / v kletki teme, tišine gluhe, / pleše bela miš blaznosti.* Stvar je jasna. Takoj ko je pesnik vzel v svojo poezijo subjekt, je moral vzeti tudi bistvene značilnosti njegovega konca (in ta konec v nobenem primeru ne more biti miren, naraven). Subjektivno živeti pomeni nena-ravno živeti — izživljati se v strasteh; zato mora biti tudi smrt — *mrtvašnica strasti*, dokončna praznота, brezumno trpljenje v občutku, da je vse izpraznjeno, minilo, propadlo. Blaznost je samonegacija subjekta. Človek ni mogel ostati v naravnem skladu z *Naturo*. Ni zmozel ostati prasubjektivni ali metasubjektivni. Njegova usoda je neizprosna: pre-tranost njegovega pohoda nad svet, pobesnelo osvajavstvo, brezmejen napuh, da je človek Človek, da je jedro in cilj sveta, ga je obsodil na konec. V njegovem koncu ga *gloda... bela miš, ki nemo šviga... po vlažnih tleh.*

*Visoka hiša sonca je tvoj dom.
Tu v prah si zoglenel,
tu je zgorel tvoj prah.
Velika hiša sonca je tvoj dom.*

(Blaznost, Epilog)

REGRES. Podobno kot Zajc, ki je šele pozneje dodal svojemu ciklu *Dva* zašnje pesem, je storil tudi Strniša: *Blaznost* je končal z dodanim *Epilogom*. Sorodnost med pesnikoma pa ni samo v njunih postopkih. Zadnja pesem iz *Dveh* je prinesla v cikel izrazit romanticističen konec, komaj skladen s celotno pesmijo; enako je z *Epilogom*. Sedma, zadnja pesem pred *Epilogom*, se je končala dosledno in smiselno: s popolno polblaznelostjo. Subjektov lok je potegnjjen in sklenjen povsem naravno. Zdi pa se, da pesnik — spoštovavec in priznavavec Biti — s takšnim koncem ni mogel biti zadovoljen. Prenihillističen mu je bil. Strniševa glavna pesniška obsedenost je prikazovanje in dokazovanje obstoja Biti, njene trdnosti in nespodbitosti (pa čeprav v obliki Niča). Človekov konec je zanj preveč klavrn. Žal pa mu je cikel, v katerem je obravnaval izrecno in izključno — razen v prvi pesmi — človeka, narekoval natančno takšen konec: klavrnost konca. Edina drugačna rešitev, ki se mu je ponujala, je stara romanticistična formula — obuditev nekakšne absolutizirane Žive reči, ki dobi značilnosti Nature, Polne biti, in ki jo je mogoče doseči ravno s trpljenjem, s Smrtjo. V fazi, v kateri je pesnik že docela razločno odkril Zgodovino Biti in njeno meno v Nič, je oživitev takšne narurne polnosti nedvoumen regres, zbeگان — čeprav le trenuten — umik na nekdanje pozicije. Na rešitev pa se mu je obesila — to je naravno — tudi osnova, ki takšno rešitev zahteva. Na lepem se je znašel sredi Strniševe poezije svet romantičnega razkola, empiričnega človeka in visokega ideala — svet, ki je z drugimi prvinami te poezije kaj malo v skladu in štrli izmed njih kot povsem tuj. *Visoka hiša sence je bila tvoj dom. / Tam si bil do ramen v prst zakopan, / priklenjen za oči na belo rožo. Idealna bela roža, zvezda nedosežnosti, zakopanost v materialni svet in silovita napetost med priklenjenostma, ki se razodeva v želji preiti iz sebe v Absolut. Na Zajčev način — ki pa je pri Strniši popolnoma fiktiven — je pesnik navsezadnje ta Absolut sam sebi, s tem pa empiričnemu človeku tudi podaril: Tu v prah si zoglenel, / tu je zgorel tvoj prah. / Velika hiša sonca je tvoj dom.*

Ta *Epilog* je rešitev problema, ki si ga je Strniša zastavil že v *Mozaikih* — v *Barbarovi molitvi*, pesmi, ki je imela ravno zaradi svojega romanticističnega nadiha največji odmev med Strniševimi takratnimi pesmimi. Gre za molitev, za željo, za težnjo človeka (subjekta), da bi prešel iz sebe v Bit. Gora, gora v temi, / s pasom luči ob vznožju, / z orlom noči nad seboj... / Ti si visok, mračen bog... / Strašna kot sanje ljudi, / nežna kot glas slepe ptice, / težka kot stolp mesečine, / ki straži jesenske noči. / Vrelec mrzlih voda! / Hiša črnega mlaja! / Dvigni se v naših prsih, / daj, da bomo kot ti, / gora, gora v temi, / velika gora v temi! Le da takrat pesnik še ni vedel, da je mogoče postati *Gora v temi* samo s smrtjo. Nihilistična dialektika mu je bila takrat še nejasna,

v *Blaznosti* pa ni nobenih negotovosti več. Popolna blaznost mora pomeniti vrnitev v začetek, v temelj: v Bit. Totalna neantizacija mora pripeljati do Biti. *Mokrotna hiša lune je bila tvoj dom. / Tam v mrzli kleti je rasla bela goba / in gobo je objedal črn hrošč.* Dopolnitev črnine, dokončna objedenost se mora navsezadnje skazati kot najmočnejša svetloba: svetloba sonca. Takšna pesniška rešitev je mogoča, le da to ni prava rešitev, primerna Strniševi poeziji; gre le za osamel nepristen romanticistični otok sredi povsem drugačnega sveta.

*V satovje noči ujeta, sanja
vsaka zavest svoj drobec skupnih sanj...*

(Sanje leta, Pomlad)

METAFIZIKA. *Sanje leta* so po tematiki precej drugačne od *Blaznosti*. Medtem ko ta cikel obravnava usodo posameznega subjekta, se *Sanje* s kar največjo pozornostjo posvečajo tistemu, kar pri ljudeh ni posamezno, empirično, človeško: tistemu, kar jim je skupno, ta skupnost pa je podaljšano območje Biti. Pesnika obravnava posameznika in njegove usode očitno ni zadovoljila. Vrnil se je k svoji stari temi — k odkrivanju Biti, le da z novo skušnjo in s podesetorjeno močjo.

Pomlad, prva pesem iz cikla *Sanje leta*, podaja pesnikov oris ustroja sveta, njegovo metafiziko (seveda na povsem pesniški način). Most od Biti do človeka so *sanje*; v sanjah ni nič individualnega, prav tako pa niso rezultat povezave, stekanja ali sinteze sanj vseh posameznikov. Resnica je ravno nasprotna: posameznik dobiva svoje sanje iz občosti sanj. Tu Strniša obnavlja mitsko, predzgodovinsko situacijo (predzgodovinsko predvsem v nečasovnem pomenu: kot to, kar je zmeraj pred zgodovino, kar je njen temelj), ki ne pozna individualnosti in kjer vlada takoiimenovana neposredna udeležitev vseh posameznikov na skupnem svetu (skupna zavest). Svet ni rezultat prakse posameznikov in skupin, ki so iz posameznikov sestavljene, kot je značilno za evropsko — subjektivistično — zgodovino. Ker pa je Resnica v predindividualni eksistenci skupne zavesti (skupnih sanj), je razumljivo, da Strniše ne more zanimati prav nič, kar temelji šele na individualnem ali osebnem: ne svoboda ne odgovornost ne krivda ne greh ne spor med posameznikom in družbo (ali skupino).

Struktura skupne zavesti seveda nikakor ni projekтивna, ni zveza kategorij, ki bi jih skupni Subjekt polagal na dano snov in jo tako predmetil. Skupne sanje niso ne kantovski transcendentalni ne heglovski absolutni ne revolucionarni sekularizirano eshatološki um ne descartovski ego cogito ne splošno evropska voluntas. Sanje so podobe. *Iz kamnov sanj zložene, vdelane v temo / stoje podobe rož, jelenov, ptic, strahov.* Sanje so bogati, lepi, urejeni mitski svet. S podobami ne konstruiramo, temveč gledamo. *Vsaka zavest s čebeljimi očmi / zre temni, mehki kamen svojih sanj.* Zremo. Resnični svet je zavest. Zavest je pogled — vendar

ne subjektivistični sartrovski pogled Meduze, ki vse predmeti in opredmeti, okamni, napravi neresnično, formalno, spremeni v vlogo; narobe, za Strnišo je pogled sam pravo življenje (pogled je Gledanje Biti, Pogled Biti na človeka), edina resničnost. Pogled ni človekovo stališče, ki nekaj gleda in gledano po svoje preuredi, prikroji, subjektivizira. Pogled ni forma, v katero ujamemo še neoblikovani svet. Pogled je že vnaprej formirana empirija (to pa je lahko le zato, ker je v Biti že vse vnaprej formirano in je človek — s svojim pogledom in skušnjo — zgolj njen odsev). Strnišev celotni svet je že vnaprej, že a priori.

Poezija ni odkrivanje Biti v celoti, takšne, kot je, temveč zgolj takšne, kakršna se človeštvu kaže. Resnično življenje, pristno bivanje — področje poezije — je vmesni prostor med čisto Bitjo in prazno subjektivistično vsakdanjostjo. Vmesnost je pravi teren Strniševe poezije. Na eni strani je Nič (nedostopnost čiste Biti človeškim empiričnim očem), na drugi strani je nič (videz človeške subjektivnosti). Kar je, je vmes: vmes so sanje, spomini, zavest — zavest o obojni ničnosti. Ta zavest pa sama na sebi ni nična — pomeni edino človeku dostopno polnost; je polnost lepih podob *rož, jelenov, ptic, strahov*. (Ptice so podobne skrite Biti, *strahovi* so prispodobne za bojazen pred ubijajočo Bitjo, podobno *jeleni* in *rože*.) Zavest o ničnosti ni abstraktna, suha, pojmovna, tudi ni gol občutek: ta zavest je celotno bogastvo sveta. Vendar to ni bogastvo, ki ga sami ustvarjamo, kopičimo, po mili volji v njem uživamo, bogastvo, ki nam je vsak hip na voljo. Tudi to bogastvo nam je (od Biti) podarjeno in se ga le redko zares jasno zavedamo. Podobe se *včasih* za hip nejasno zablešče, *potem* pa *spet izginejo očem*. Večino časa je naša eksistenca podložna videzu vsakdanjosti, praznemu životarjenju, ki ga popolnoma zmotno imenujemo »realno življenje« (v gospodarstvu, državi, družini, delu, civilizaciji, materialnim potrebam ipd.). Dostop do te vmesnosti je mogoč samo iz človekove notranjosti — treba pa je poudariti, da ne gre za notranjost zasebnika, za privatizem, za lepodušniško ponotranjenost, temveč za mesto, na katerem se razodeva Bit (in to mesto je lahko le v zavesti, v sanjah, nikoli v instituciji, na trgu, v stroju); zasebnosti in zadružnosti (družbenosti, povnanjenosti) Strniša ne pozna, ker ne pozna in ne prizna — kot pozitivuma — njune osnove: osebe. To vmesnost najustrezneje sprejema poezija — med njima je notranja sorodnost: vmesnost je podoba in poezija je podoba, ena kot druga sta odsev oči in odsev v očeh. Zato je pesništvo najresničnejše dejstvo našega življenja.

Vmesnost med tema dvema oblikama Niča je Strniša upodobil povsem jasno: *Mozaične sanje vsega panja / tiho rasto v mrzli pomladni mrak*. Zdaj je dobil svoje pravo mesto tudi mozaik iz *Mozaikov*. Oči svetnic, ki nas zro iz teme, se pokrivajo s sanjami, ki zro v temo. Vmesnost je svet na robu dvojne teme, na robovih obeh tem. *Visoki liki — mozaik strahov in ptic — strme čez rob sveta na drugo stran*. Bit je za robom, onkraj človeškega (je meta-humanistična): *na drugi strani*.

Na tem mestu nam je omogočeno, da tudi Strnišo vključimo v linijo povojnega slovenskega pesništva — ravno nasprotje med *Blaznostjo* in

Sanjami leta namreč odkriva historični vir poezije njenega avtorja. Dokler je upodabljal le Bit, se je zdelo, da stoji popolnoma zunaj povojne slovenske zgodovine; naša zgodovina je pot evropskega subjektivizma, njegovih navzkrižij in iz njih izvirajočih težav, Strniševa Bit pa se je prikazala — takšna je bila podoba — iz nekega čisto tujega sveta. Z upodobitvijo individualnega subjekta, skupne zavesti in njenega razmerja pa se je položaj spremenil. Pesem je razodela svojo zgodovino, odkrila je svojo metafiziko in se zarisala na koordinatnem sistemu naše časovne strukture.

Pokazalo se je — to smo poprej (v *Praproti*, *Barbarovi molitvi*, *Epilogu*) samo slutili — da je tudi Strniševo izhodišče v slovenski revolucijarni in antirevolucionarni romanticistični poeziji (in njej ustreznem obdobju). V tej poeziji je svet razlomljen v nezadošчени, osamljeni, nesrečni, obupani, samega sebe objokujoči, poraženi individualni subjekt (ki je zgodovinski ostanek in legitimni naslednik revolucionarnega, svet spreminjajočega, optimističnega, zagnanega, osvajavskega, skupinskega — historičnega — Subjekta), torej v Dobrega Človeka na eni strani in grdo zunanost sveta, institucionalizacijo, konec spontanosti, materializacijo, surovost, »objektivni« svet na drugi strani. Ta »objektivni« svet se je pokazal kot Gospodar nad Človekom-Subjektom, se pravi navsezadnje ravno tako kot Subjekt, le da je pri tem še močnejši od »subjektivnega«, pravzaprav individualnega, »pristno človeškega« Subjekta. Individualni človeški Subjekt je objekt »objektivnega« Subjekta (to je ravno narobna plat revolucionarne zgodovinske situacije, v kateri je bil skupinski človeški Subjekt edini pravi Subjekt — tako se je tudi doživljal — in je bil objektivni svet le objekt njegove akcije. Spopad med Subjektoma, med Revežem in Surovežem je domislil do kraja in mu dal notranjo dinamiko, dialektiko Dane Zajc. Pred njim je bil ta spor statičen, ujet vase, mehak, obvisel. Zajc je znova razvil revolucionarno situacijo, le da ji je menjal vrednostni pomen (akcija je iz dobre postala zla, iz človeške antičloveška, Dobri človek se je prelevil v Človeka-Pošast). Izhodišče je torej Subjekt. Svet je postavljen od Subjekta. Vse je Subjekt. Zajc je vzel za izhodišče individualni Subjekt, ga okrepil, mu vrnil silo, čeprav je to silo obenem spremenil v negativiteto, v silo uničevanja, Strniša pa je vzel za izhodišče »objektivni« Subjekt, ga okrepil, mu vrnil moč in pomen, ga spremenil iz negativnega (povnanjenega, neavtentičnega) v pozitivnega, v edino pristnega, v Naturo, v Bit (začel je na primer z impresijami iz narave — individualnega subjekta zanj skoraj ni). Zato je Zajc po stilu tako »subjektiven« pesnik, Strniša pa tako »objektiven«. S to delitvijo sta postala ta dva Subjekta tudi bistveno bolj zamotana in diferencirana. Zajčev Subjekt je dobil — na eni strani kot individualni Subjekt — vse poteze osvajanja, aktivnosti, volje, nasilja, na drugi strani pa je izločil iz sebe svoje nasprotje, ostanek onega »objektivnega« Subjekta, ga poimenoval za Živo reč in videl v njem svoj dejanski cilj (tako je postala »objektivnost« tudi pri Zajcu pozitivna, vredna, edino prava); Zajčeva poezija je predvsem obravnava tega prvega pola — individualnega Subjekta in njegove usode, drugi pol je le njegovo naspro-

tujoče mu dopolnilo. Strnišev »objektivni« Subjekt se je ravno tako razpolovil, in to celo dvakrat. Najprej na »objektivni« Subjekt — na Bit, kateri posveča skoraj vso pozornost, in na individualni, »subjektivni« subjekt — na človeka (*Blaznost*); obenem pa se je razdelil tudi »objektivni« Subjekt — ta kaže zdaj dve naravi: po eni strani (kot Bit, kot človekov bistveni Temelj) se razodeva kot sanje, spomin, zavest, gledanje, torej izrazito »meditativno«, se pravi neaktivistično, nenasilno, nesubjektivistično (v tem je dejanska realizacija tega, kar so želeli revolucionarni in porevolucionarni pesniki: varnega doma v »objektiviteti«, počlovečeni Naturi), po drugi strani pa se razodeva kot Morivska Bit, kot Bit, ki človeka ogroža, ki je ne-varna, ki ga potiska v blaznost, ga razničuje, kot Bit, ki se spreminja v Smrt, v Nič, torej izrazito »nemeditativno«, »aktivistično«, nasilno, »subjektivistično« (v tem je dejanska realizacija naše stvarne zgodovine: naše nenehne ubijanosti in s tem tega, kar se je v resnici dogodilo, kar ni bilo le pobožna želja in fanatičen načrt).

Subjektu se torej ni bilo mogoče ogniti — umakniti se je dalo le njegovi individualni različici. V tem — in le v tem pomenu — je mogoče Strniševo Bit označiti kot »objektivni« Subjekt, ki postopoma prehaja v Mitski Subjekt. Strniševa poezija pač ni mogla obstajati zunaj dejanske evropsko-svetovne Zgodovine: zunaj usode metafizike, ki je usoda subjektivizma.

Usoda metafizike in subjektivizma je hkrati usoda nihilizma. Edini mogoči rezultat te zgodovine je Nič. Strniša s svojo poezijo Biti pogloblja zajčevski nihilizem in ga dela še bolj usodnega, še bolj neogibnega. Nihilizem zanj ni samo usoda ljudi (tako posameznikov kot skupin), temveč je predvsem usoda same Biti — potek njene Zgodovine. V tej poeziji se Bit kaže tudi kot subjektivna (kot Subjekt), ni pa samo subjektivna. Razmerja so postavljena na glavo. Bit ni samo pešniški izraz za »objektivni« Subjekt. Še manj pa je zanj Bit romantično slepilo, absolutizirana želja, vera v realiziran ideal, fikcija, ki nam pomaga živeti sredi naše tako brezperspektivne stvarnosti. Bit je realiteta, ki obstaja zunaj subjekta in pred njim. Bit je Temelj in Vir subjekta. Subjekt je zgolj ena faza pojavljanja Biti — njena eksistenca v Času (zgodovini). Če razumemo Strniševò Bit le kot »objektivni« Subjekt, jo razumemo v historični povezavi povojne slovenske poezije, nikakor pa ne v njeni izvornosti. Strniševa posebnost in pomembnost je ravno v tem, da je odkril njeno bolj temeljno razsežnost: v času — v naši povojni zgodovini — se Bit sicer kaže (čisto določno kaže: kot »objektivni« Subjekt), obenem s tem ko se je pokazala, pa je tudi napravila v času odprtino, skoz katero lahko sestopamo v globlje plasti sveta: bliže k njeni resničnosti. — Za nihilizem torej nismo krivi samó — in predvsem — mi, ljudje; nihilizem je zapisan v usodi same Biti; ljudje smo le njeni izvajavci, skoz naše delo se ta usoda razodeva; ko — subjektivistično — delujemo, realiziramo Usodo Biti.

*Padel bo stolp poletja
in pokopal ljudstvo ptičjih ljudi.
(Sanje leta, Poletja)*

SMRT GRUPNEGA SUBJEKTA. In to je bistveno. Bit se oddaljuje, skriva, spreminja v Nič, kaže skoz Smrt — nikoli pa ne more izginiti v Nič (saj je Nič le njena pojavna oblika). Ne more se nehati. Bit je in ostaja. Izginil pa bo — do kraja — človek, subjekt: kot individualni in kot skupinski. *Blaznost* govori o neogibnem koncu individualnega subjekta, *Poletje* o koncu skupinskega: o propadu družbe, človeškega rodu. *Mrtvo pod ruševinami / bo ljudstvo ptičjih ljudi*. Njihova temna usoda izhaja iz usode skritosti Biti. Bit je na drugi strani. Od tam le še temno odseva. Celo njen temeljni odsev (odsev, ne Bit) je skrit: *Globoko pod stolpom je ječa. / Tam temno zrcalo — oče zrcal — v verigah visi*. Odsevi tega — temnega — odseva pa so posamezne zavesti posameznih ljudi — in zdaj jih gleda pesnik s stališča Morilne, skrivajoče se, razničujejoče Biti. Človeško življenje je iluzija in pomota, ker je subjektivistično: ker ljudje menijo, da je vse v redu, da živijo normalno življenje, da je današnji svet njihova domovina. To prepričanje je laž. Človeško življenje — vsakdanje življenje v družbah, institucijah, skupinah, kulturah — je laž in samoprevara. Nobenih resničnih skupin ni. Komunikacije med ljudmi so lažne: *Imajo lažnive jezike papir*. Družbena hierarhija je brez-obvezna igra: *Nosijo mitre iz ptičjih peres*. Njihove zavesti (pameti, razum, spoznanje) so samoljubne izmišljotine: *Okrog svetlih zrcal plešejo, s kolibriji na dlaneh*.

*Iz čela kakor sanje
jim raste težko rogovje ...
(Sanje leta, Jesen)*

OBSTOJ NE-SUBJEKTA. Kadar in kolikor so ljudje subjektivisti, so popolnoma neresnični. Njihovo vsakdanje življenje je oponašanje, pajaštvo, klavrna burka samoslepljenja. Stik z Bitjo je tu popolnoma pretrgan (Bit je v resnici temna, ljudje pa imajo svetla zrcala; optimizem njihovih zavesti ni na ničemer utemeljen). Vse drugače pa je z ljudmi, kadar niso in kolikor niso subjekti. Kadar ne igrajo optimistične predstave svojega življenja, kadar ne delujejo v »normalnosti«: kadar s *sivimi srci ljudje jelenji spe*. Spanje — odsotnost delovanja — je pogoj za spremembo v Resnico. Spanje daje s sanjami vednost o resnici: Bit je odsotna (ne držimo jo — kot držimo zrcala — v rokah, ni naša last), vendar pa ne toliko, da ne bi prepuščajočega se ji človeka pojila s sanjami in ga ohranjala v resnici: *Zvečer luna raste, raste, / z rdečo senco zaslanja svet. / Jelenji človek skoz rdeč mrak gre / ob robu sive vode*. Človek sanj — v nasprotju s ptičjim ljudstvom — ne bo pokopan, on hodi, je, stoji, *včasih kot v snu mož vstane / in stoji ob robu vode*. Sanje — *podobe rož, ptic, jelenov, strahov* — so že onkraj roba subjektivnega sveta.

Sam sem ubil pojočo ptico.

(Cvetoči meči, Ptica)

ČLOVEK POKONČUJE BIT. Strniša prodira zdaj na obe strani: k resnici Biti in k resnici človeka. V *Poletju* je upodobil bedno, samoprevarno stran subjekta, v *Ptici*, prvi pesmi cikla *Cvetoči meči*, kaže na tragičnejšo polovico. (V Strniševo poezijo vdre téma konflikta; kje so že nežna tihožitja *Mozaikov!*) Edini mogoči rezultat subjektivizma je to, da človek Bit pokonča. Zdaj podaja pesnik situacijo takó, kakor jo gleda subjekt sam — umorjena Bit se mu prikazuje kot njegovo delo. Paralela z Zajčevó poezijo se tu kar ponuja. V *Gotskih oknih* so se pomorili ljudje med sabo (vsi so hoteli biti bitni), v *Ptici* človek umori Bit, potem pa igra za tisto, kar je ostalo: za Nič. *Dva sta sedla za mojo mizo. / Oni je velika lutka, / z mojim stasom, z mojim licem. / Igrava za prazno ptičjo kletko.* Življenje-životarjenje je zaman potekajoča igra. Laž te igre temelji na umoru. Umor Biti pa ne pomeni nič drugega kot umor, ki ga je človek zagrešil sam nad sabo, kot umor svoje povezanosti z Bitjo. Po tem hudo delstvu je človekovo življenje prazno: ne-bitno. Biti človek seveda ni umoril, še prizadel je ni — te moči nima. *Nekje v temni gori smrti, / daleč, tiho, poje ptica. / Po vsej kletki drsim s prsti.* Bit je — kaže pa se le še skozi smrt. Človek se je ne more polastiti; imeti je mogoče le svojo praznoto: *prazno kletko* (svet brez Biti). Človek je lahko dokončni lastnik ene same stvari: uničevanja samega sebe. Samouničevanje je resnica pollaščanja sveta (morjenja Bitnega sveta).

*Z visoke, strme gore smrti,
kot veter, ki prinaša sneg,
leti, leti mi skozi prsi,
kot veter skozi veje smrek.*

(Cvetoči meči, Leonorina pesem)

BIT UBIJA ČLOVEKA. *Lenorina pesem* izhaja iz druge plati: iz Biti. Bit se razodeva človeku kot Smrt, kot Nič. Napada ga. Preplavlja. Podira. Razvrednotuje. Uničuje. Svet zajema egiptovska tema. *Zmeraj ga slišim. On prihaja. / Odet v železje in temo. / Stvari odvržejo zrcala, / obleko, dušo odvržejo. / Zato zmeraj v stvarih vidim mrtve / obraze, brez ust, brez oči. / On jezdi konja iz zemlje črne itn.* Odsotna — nevidna — Bit je prisotna v smrti in s smrtjo. Zato *ne vidi me. Ne vidim ga.* Mrak je dokončen. Nič je mogoče le slišati (tu se Strniša strogo drži odkritij, ki jih je dosegel že v *Mozaikih*). In ta Nič spreminja človeka v nič. Saj me v resnici ni: *prazna kletka sem.* Nič pa je (čeprav na drugi strani): temen, nedojemljiv, nedoumljiv, nediferenciran, splošen, neulovljiv — Nič Teme. Tema je podaljšek Niča na to, na našo stran. Naš svet je področje, ki ga je preletel — tako govori tretja pesem *Cvetočih mečev*: *Marmor — angel smrti.* To se je zgodilo, ko je bila noč *cvetočih mečev*; ko so v rezilih mračnih zoreli / težki jekleni sadeži. Celotna današnjost

je opredeljena s to — izvirno — Nočjo; zato nenehoma nad svetom, ki v njem sem, rezko šume / težke peruti angela. Srce sveta je mrtvo, izklesano iz marmorja; Bit je marmorna — in kot njen del je marmorno tudi moje srce.

*Pridi. Potopi roko v strune
in les glasbila bo vzcvetel v temen zven.
Čez veliko noči bo težki ščit lune
vrnil šepetajoč odmev.*

(Cvetoči meči, Orfejeva pesem)

ORFEJ. Vsakdanji — ptičji — ljudje slepijo sami sebe, edino umetniku je dovoljen dostop do resnice: prehod čez Styx, v deželo Smrti. (Hades je resnica našega današnjega življenja.) Umetnost podaja njeno podobo. Orfej poje: *Ptice brez kril, z mrtvaško glavo, / so nakit teh dreves — težek in krut. / Nepremično sede nad mano. / Moje glasbilo je v noči kot rdeča perut. (Cvetoči meči — Orfejeva pesem.)* Tu ni več igre s kolibriji in zrcalci, stvari so mrtve, odvrge so zrcala, nobenih kril ni za polete v Prihodnost, le glasbilo in smrt si stojita nasproti. Poezija je bila prej most do sanj, zdaj je most do smrti: most in potovanje iz navideznega — živega — življenja v resnično — mrtvo — bivanje. Orfej poje: *Dolgo pot sem prehodil: / videl sem zbledeti zeleno perje papig, / proge tigra, pisano cvetje v vlažnih gozdovih — / pred suhim gozdom v zemlji mrtvih stojim.* Pot poezije je jasna: od opisovanja videza (barv, papig — posnemanja ipd.) k bistvu. Strniša pa se s tem bistvom — z deželo senc — ne zadovolji. Smrt zanj ni osrednja pesniška tema — kot je recimo za Zajca. Smrt je le pogoj, okolje, dejstvo, podlaga, na kateri raste — do obsedenosti variirana — prava tema: pričanje o Biti. Zato Orfej sredi zemlje mrtvih kliče svojo Evridiko (pesem je spet le na videz ljubezenska): Bit. Bit je tista, ki v resnici udarja na strune pesnikovega glasbila (srca, zavesti, sanj), ona navdihuje, odkriva, postavlja. Pesnik drži v roki svoje glasbilo — njegova naloga je, da je proti Biti odprt, da je ne določa in ustvarja. Pesnik čaka in kliče, Bit pa se daje in v tihih odmevih doseže naš svet. Ostaja daljna, skrita in posredna. Nikoli ne bo stopila v vsej jasnini pred nas. Največ, kar lahko storimo — in to dela pesništvo — je to, da jo nenehoma vabimo in se ji — daljni — prepustimo. V odmevih odmevov se nam bo tudi sama prepustila, kot skrivnostni in odsotni Temelj našega bivanja. *Pridi, hiša sanj, visoka hiša, / beli kamen v stolpu mraka, / perut meča, prstan časa — noč te skriva, noč te skriva.*

Blaznost, Sanje leta in Cvetoči meči pomenijo tri stopnje, tri različice. Prva je še sorazmerno naivna — Blaznež doseže visoko hišo sonca in se z njo zenači; druga je vmesna — skupna zavest strmi na drugo stran, se pravi, da gleda, čeprav ni gotovo, ali kaj vidi; tretja je skeptična in zrela — človek Biti ne vidi, skrita je v noči. In še: v prvem ciklu je nekdo prešel v Bit, ker je prenehal biti človek, zajela ga je popolna tema, tudi sanja ne več; v drugem nastopajo skupne sanje — te so že po svoji

naravi toliko blizu Biti, da jo vsaj lahko gledajo, so pa kljub temu še toliko človeške, da jim to preprečuje zenačenje z njo; v tretji nastopa posamezni človek — kot človek Biti ne more videti, kot umetnik jo sluti, kliče in (kot odsotno) upodablja.

*Nikoli ne boš vedela, kako si v sobi
svetlobe sama sredi ostrih senc mrtvih dejanj.
Klinaste sence, prežete kot volkovi
na vsako tvojo kretnjo, na vsak korak.*

(Samorog, 1)

DVOJNIK. Cikla Samorog in Lutka nadaljujeta pripoved o človekovi usodi. Že v Ptici se je človek razpolovil in se podvojil v sebe in dvojnika. Vendar je tam še moril Bit — tu zdaj mori neposredno sam sebe. Navadni, v životarjenje zaprti človek je pokazan spet z nove, dopolnilne plati. Njegovo mlahavo, prazno, samotno, brezsmiselno životarjenje je posledica tega, da se je umoril: da je podrl svoj most do Biti. Odprava zveze z Bitjo je človekov samomor. Vsakdanji ljudje — ljudje v svoji vsakdanjosti — živijo le kot sence pravih ljudi, kot posnetki, lažni odmevi: kot lutke. So sredi umetne svetlobe — slepilne luči, zaklenjeni v fiktivni svet, v katerem so vsa vrata k Biti — k Noči in v njej skrivajoči se Biti — zazidana. Težki zastori vise na vseh oknih, / da ne bi sijal v sobo temni soj noči. / Hodiš ob dolgih stenah in ne najdeš vrat, / ki drže v noč, polno dreves, živali, sanj.

Strniša ne upodablja — kot Zajc — subjekta v trenutku njegovega morjenja, v najrazličnejših različicah uničevanja, temveč predvsem takšnega, kakršen je prej, pred šentjernejsko nočjo, ali pa pozneje, po moritvi. V Lutki mu zadošča opis, da se je človek že umoril (Bila je lutka tvoje velikosti, / s tvojo obleko, obrazom in očmi. / S tvojim korakom ti je šla nasproti. / V temi sta se srečali. / Počasi vzdignila je roke, oklenila / počasi s prsti — prst za prstom — je tvoj vrat. / V temi neslišno te je ubila.). Zdaj živimo posledice tega umora. In — kar je pglavitno — umora ni mogoče pozabiti. V Mozaikih je bil še skrit. Pesnik se ga še ni zavedel. V Lutki pa ne le da je segel v zavest, veliko več: postal je glavni motiv pesmi, ena izmed človekovih osrednjih muk. Ko živimo svoje vsakdanje življenje, nas obseda spomin na ta umor. Razlog je preprost: spomin na umor je spomin nase. In ker ni človek nikoli do konca izgnan iz območja Biti, se mora sam sebe (in s tem Biti) spominjati; seveda se mu tu kaže Bit na najbolj grozovit način: kot preteklo hudodelsko dejanje. Živiš samo kot spomin v blodnjaku njenih sanj. Lutka je obsedena. Lutka ni samo mrtva krojaška lutka v izložbi, na katero obešajo perilo, obleke, blago. Lutke niso samo sredstva, uporabne reči, trgovski reklamni pripomočki. V sebi nosijo — kot vsa Strniševa poezija — temeljno dvojnost: žive lutke so, zato skrivajo v sebi svojo demonijo (vsakdanji ljudje niso samo reificirani predmeti, so tudi avtorji te reifikacije: morivci).

Človek-subjekt se samega sebe ne more znebiti. Nikoli se ne more do kraja umoriti — in s tem poenotiti v golo lutko, v mrtvo reč, v prazno

lupino: odpraviti temeljno dvojnost. Dvojnost je večna: ni sonca brez sence, ne dneva brez noči, ne Biti brez Niča, ne življenja brez smrti — nobena stvar na svetu nima enotne podobe. Živeči vsakdanji ljudje so obsojeni na to, da se nikoli ne bodo mogli rešiti svojih dvojnikov. *Sonce sije, sonce sije. / Lutka po tvojih sobah hodi... / Tvoje truplo na rokah nosi. / Pa ne ve, kam naj ga skrije, / kam naj tvoje truplo pokoplje. / Kakor spečega otroka / ga na rokah tiho ziblje.* Sanje bodo ostale za večno, Bit bo večno grozila in ljudi izrivala iz njihove kratkotrajne ulupljenosti. Človeška zgodovina je v bistvu prenašanje trupel samih sebe, mrtvih dejanj, umorjenih misli. Ni rešitve za človeka. Hudodelstvo je neizbrisno.

Lutka in njena ubita dvojnica sta ista oseba — to je pokazal pesnik kar se da plastično. Lutka ne prenaša trupla svoje dvojnice, temveč svoje truplo: njeno na videz živo telo je v resnici le truplo. *Mesec sveti, mesec sveti. / Lutka po tvojem ležišču pleše... / Tvoje svetle lase si češe.* Beseda je jasna: ne »svoje«, »tvoje« lase; in »si« češe »tvoje« lase. Vsakdanji človek je v svoji vsakdanji (empirični) podobi truplo resničnega človeka. Resnični človek torej ni — s tem ko je bil umorjen — prejšnji, pretekeli, zdaj neeksistenten. Resnični človek je — je kot nenehno pričujoča in neodstranljiva lastna smrt. Tako podaja tudi Strniša — seveda po svoje — Živo smrt. (V celotni zbirki *Odisej* ni nobene pesmi, ki ne bi obravnavala smrti.) Mrtvo življenje in Živa smrt si stojita nasproti, hkrati pa sta identična. Sta isto in nista isto. Živa smrt odpira vrata k Biti-Niču, Mrtvo življenje je njena preobleka: Mrtva smrt, se pravi ujeta, udomaćena, podvržena, za steklo postavljena in v navidezno življenje prebarvana.

*Kot nepremične marionete
leže okrog in okrog lutke njeni dnevi.*

(Lutka, V)

NEUTRALNI ČAS. V vsakdanjem življenju je vse nevtrarno: tudi čas. Čas sploh ne zori, ljudje se ne izboljšujejo, z ničemer se ne bližajo kakršnemu koli cilju Zgodovine: niti ne Smrti. Tako čas tudi ne gnije. Nenehoma enak do brezupa vztraja; ni in ni nobenega Konca, nobene Rešitve — tudi v času ne. Vice so podaljšane v neskončnost. Dnevi pokrivajo visoke temne stene, / vise od stropa v šopih, kot grozdi leseni. / Tiste, ki so obešene tik zraven okna, / se čisto počasi sem in tja vrte.

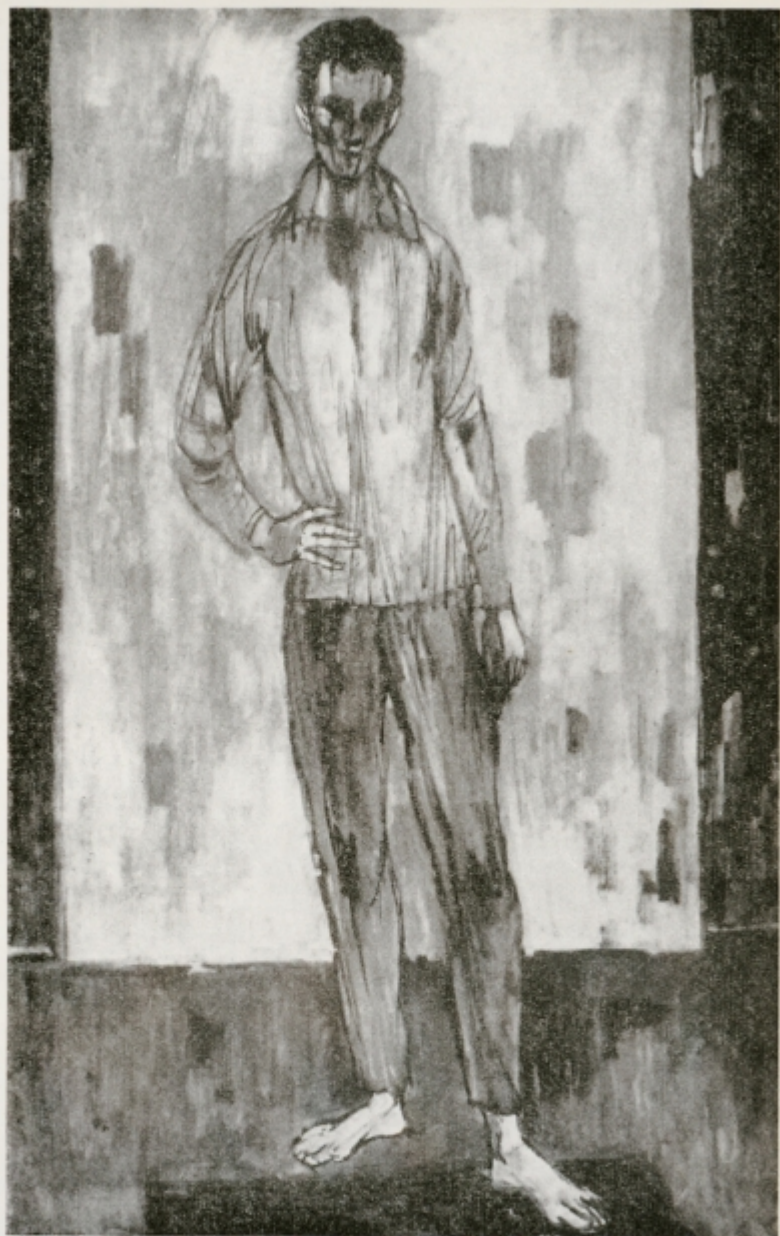
*Visoki vrtiljaki dnevov in noči
se vrte tako tiho kot vetrni mlini.
Nobenega glasu ni slišati.*

(Lutka, 3)

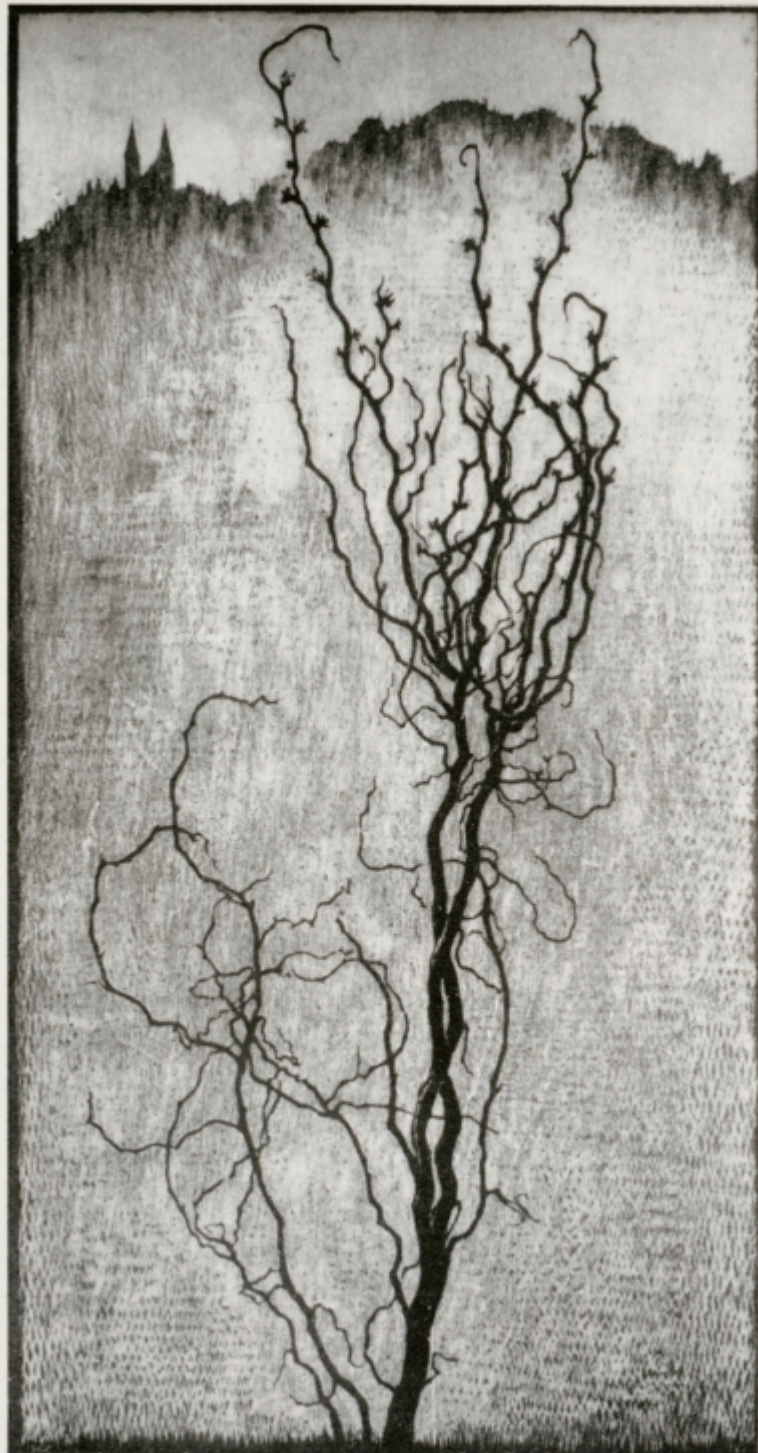
MORA. Svet Biti je neviden, a slišen, navadno življenje je neslišno, a vidno. *Plesalke, vrhovodci, burkeži so kot prividi tihi. Z nemimi klici razkazuje morsko deklico temen mornar. / Edini zvok je ujet v okrogli, pisani kolibi, / kjer v somraku udarja na marimbo črn okostnjak.* (Zvok

je že ves čas glavna prisposoda navzočnosti Biti-Smrti; črn okostnjak je tu zamenjal angela smrti.) Trpljenje je v tem svetu posebne vrste. Medtem ko je bilo pri slovenski romanticistični poeziji še čisto neposredno, vsiljivo, eksplicirano, nenehna téma, prosjačenje za milost in usmiljenje, se je pri Zajcu zelo intenziviralo, hkrati pa precej umaknilo v ozadje, v neizrečeno. Zajc — v svoji zreli poeziji — nikjer ne zapiše: Trpim, čeprav je jasno, da je vsa njegova poezija izraz silovite muke. Strniša je napravil še nadaljnji korak: trpljenje je tako dosledno spravil v podton, da se je mogoče vprašati, ali gre sploh še za trpljenje. *Tu je bled deček s preveliko glavo. / Čarovnik ga je s pletenicami zakril. / Brez šuma zasaja skozi njega bodalo. / Pa ne priteče kri.* V teh besedah je natančno orisan značaj trpljenja. Nobeden ne kriči, ne toži, se ne pritožuje. Tudi premaguje se ne. Krvi sploh ni. Ljudje so lutke — kako naj jim odteka živa rdeča kri? Kako naj neposredno, polno trpijo? Kako naj sploh čustvujejo? Je lutka groza trupla, ki ga prenaša po praznih sobanah? Je blaznež trpel? In človek, ki je ubil pojočo ptico? Trpi Orfej? Brez dvoma vse te osebe silovito trpijo, brezdanja groza jih prevzema — to trpljenje in groza pa sta tako posredni, tako odtujeni naravni neposrednosti, tako predrugačeni v navidezno neobčutljivost, da ravno to nesorazmerje, nasprotje med našo vsakdanjo predstavo o trpljenju ali tradicionalnim pesniškim podajanjem groze na eni strani in samoodtujenostjo Strniševih figur v lutke, v funkcije, v vloge, v pozunanjenost današnje družbenosti na drugi strani zbujajo grozo posebne vrste, ki bi jo morda natančneje poimenovali kot moro. Mora je trpljenje v sanjah, takrat, ko se ne upiramo nevarnostim, ko smo morivcem docela prepuščeni, ko ne norimo z gibi, ne vpijemo, ko se nam glas ustavi v grlu, ko je svet spremenjen v pogled, oledenel od groze, ko je svet okamnel v negibnost, Smrt pa neovirana, lahkotna, kot neresnična prihaja, zmerom bliže, zmerom bolj zmagovita — a nas hkrati ne odreši s tem, da bi nas umorila; njen pritisk je zmerom hujši, nikoli pa se ne konča. Svet more je svet brez časa, zunaj časa: svet večne groze. Vendar pa ta večna groza ni ne doživljena ne počana neposredno, kot groza, temveč brez izjeme kot odsev groze, spuščen skoz membrano Lepote.

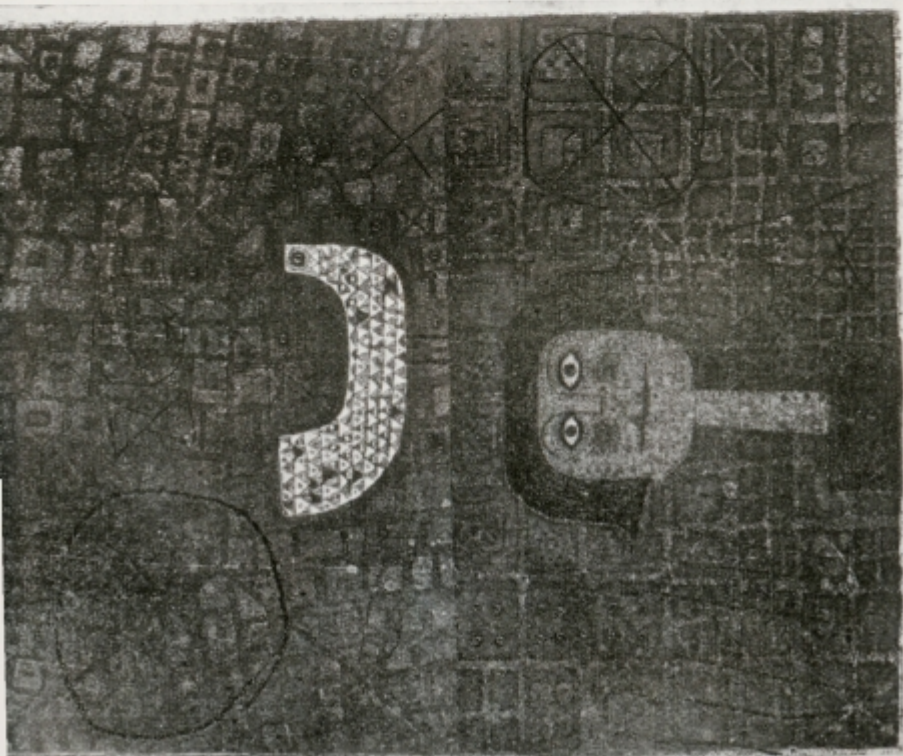
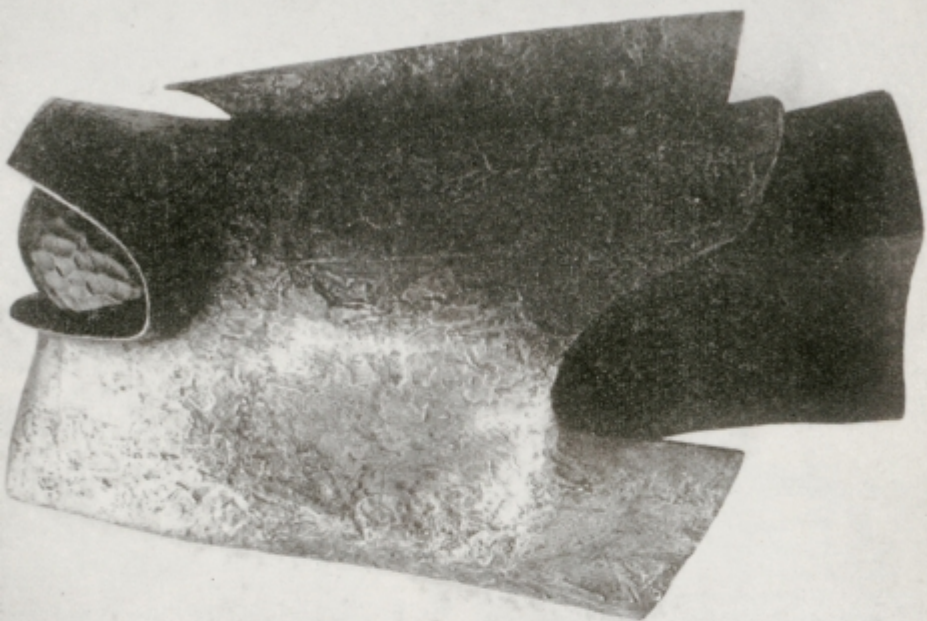
Bivanje v današnjem svetu pomeni bivanje v razbeljeni puščavi gorskih hrbtov, sotesk in prepadov. Nekdanja igriva svetla zrcalca (iz *Sanj leta*) so odkrila svojo veliko bolj grozljivo naravo. Zdaj človek-subjekt ne pleše več, samozadovoljen v varnosti laži, neveden in nepričakujoč Svetovni potop; zdaj *kot drobna senca hodi / med slepečimi odbleski orjaških zrcal (Samorog, 2).* Odmevi odmevajo brez-izhodnost neskončne in nikoli sklenjene poti. *Odmevi s spačenimi obrazi / sredi gorskih verig / kot visoka zrcala stoje nad prepadi . . . / Sonce žge na nizke plamene, / da so čisto prozorni. Nad njimi zrak trepeta . . . / Daleč je še mrak.* Edina rešitev bi bila zveza z Bitjo — (sanje) — vendar žal ne v današnjem času, ko je Bit morivka. *Tu mečejo ujede sanj edine sence. / Iščejo slepega človeškega mesa.*

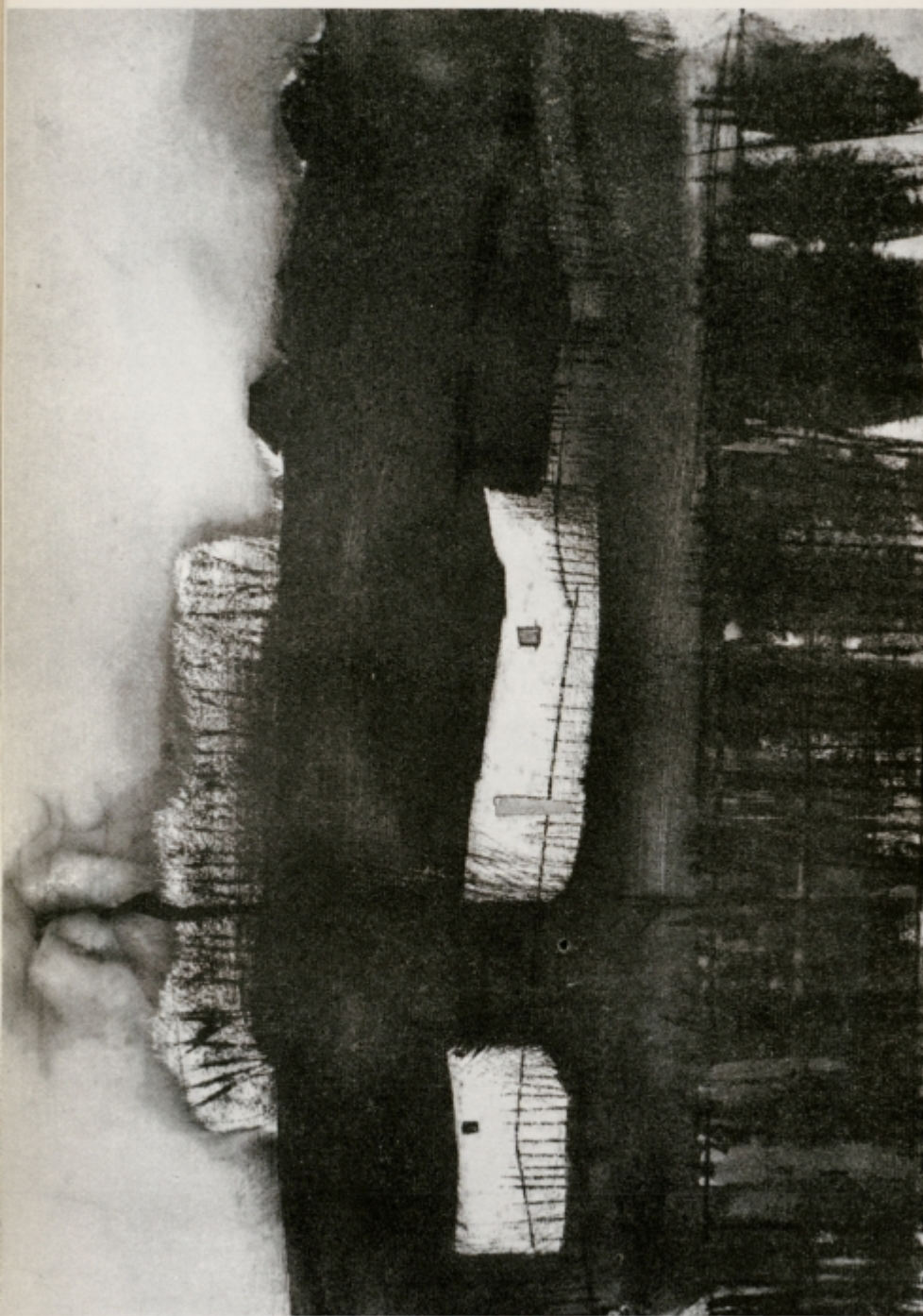

MAKSIM SEDEJ: Vid (olje, 1966);

BOŽIDAR JAKAC: *Predpomlad* (barvni lesorez, 1966);

DORA PLESTENJAK-SLANA: Oblačen dan (akvarel), december 1966.

Čas in smisel prebivanja

Tine Hribar

*Bratje le k soncu, k svobodi,
bratje le k luči, na plan,
noč je bolestna za nami,
pred nami svobode je dan.*

*Nezadostnost sveta
njega samega spodbuja
a bitja so enako zvesta usodi
Sveder, F. Zagoričnik*

Odkar je nastala Platonova prispodoba o votlini in soncu, se ustroj sveta ni bistveno spremenil. Zmeraj znova se človek skuša povzpeti iz teme votline k soncu. Zmeraj znova se pojavlja tisti človek, ki se je v Platonovi prispodobi osvobodil spon v votlini, zapustil sence v njej, se povzpел na plano, zagledal sonce, se vrnil v votlino, da bi še vklenjene ne samo osvobodil njihovih okov, temveč jih tudi popeljal k soncu svobode, ter se pri tem spravil v nevarnost, da mu z brlečim ognjem zaslepljeni v votlini vsega skupaj ne bodo verjeli in da ga bodo zaradi pohujševanja umorili. Če pa se ljudje vendarle odpravijo na pot in se vzgoji (paidea) pridruži revolucionarno (samo) spreminjanje, kako dolga bo njihova pot? Se da na tem potovanju sploh zničiti votlina in vse, kar je prebivanje v nji zapustilo na človeku?

Se ustroj sveta ne more spremeniti kako drugače?

Kajti doslej se je vsaka pot iztekla ali pa je bila pretrgana že daleč pred soncem. Temeljna razklanost sveta ostaja. Kaj je bistvo razklanosti sveta, katere prispodoba je razpon med votlino in soncem?

Se dandanes sem in tja beremo po zidovih: Vzemimo usodo v svoje roke... Naša usoda je v naših rokah... Besede so klic človeka, ki se mu je zazdelo, da je zavzel vrhove pričujočega sveta. Na vrhu je zasadil zastavo svojega hotenja. Prevzela ga je moč in že je na široko razprostrl roke: iz njih se razrašča volja po spreminjanju smisla prebivanja. Spodbudila in napotila ga je nezadostnost sveta. In ko sestopa, spreminja: zagotoviti si je treba zvestobo usode. Toda temu zanosu se je kmalu pridružila grenkoba streznjenosti, ki je sledila spoznanju: Preraščajo nas odtujeni odnosi in njihova samovolja. Korak popotnika z gore je zmeraj težji. V očeh nosi strah pred spoznanjem in priznanjem, da se nam neodtujeni odnosi obetajo šele v pojutrišnjih stoletjih fizikalnega časa, če bo človeštvo takrat sploh še prebivalo.

Je odtujenost nujnost našega časa? Znanstvena preračunljivost političnih ekonomistov, ne da bi se vpraševala po bistvu odtujenosti, to potrjuje s tem, da zanjo nakazuje časovni proračun 200—300 let. Tedaj bo po njihovem nastopilo vozlišče proizvodnih sil in proizvodnih odnosov, ki se bo razpletlo v neodtujene odnose; torej tam okrog leta 2100. Kaj pa do takrat? Do takrat moramo biti zvesti nujnosti in kar se da pospešeno razvijati materialne proizvodne sile, ki so pogoj razpleta. Tako da bo organska sestava proizvodnih faktorjev od današnjega razmerja 4 : 1 v korist materialnih proizvodnih sil nasproti človeku kot proizvodni sili narasla v razmerje 40 : 1. Mere tega razmerja, je sklep političnih ekonomistov, ni mogoče odpraviti z nikakršnim spreminjanjem človeka in z nikakršnim kombiniranjem medčloveških odnosov: z nikakršno revolucijo.

Razmerje je torej temelj spleta proizvodnih sil in proizvodnih odnosov, ki bo postal osnova nepotujenega domovanja. Je s kvantiteto izražena neogibnost usode. Še več; kvantiteta te mere je po tem računu pravzaprav bistvo usode, saj naj bi opredeljevala pota usode. Določa obrat usode, v katerem se bo spremenila kvaliteta njene neogibnosti. Ob določenih pogojih zagotavlja vzratnost zvestobe med usodo in človekom: če bomo usodi zvesti v obdobju neogibnosti tujstva, nam bo usoda zvesta z obratom in v domu, ki ga bo prinesel obrat.

Mera razmerja je dana. V tem je gotovost in subjektivizem politično ekonomskega računa. Pomembno je to, da je mera dana, ne da je razmerje ravno 40 : 1. Lahko bi bilo nekoliko drugačno. Tudi tedaj bi mogli računati nanj. Njegove mere tudi tedaj ne bi mogli odpraviti in po drugi plati se tudi usoda ne bi mogla izmuzniti iz območja naše preračunljivosti. Zmeraj bi lahko izračunali, ali je odtujenost še nujnost našega časa ali ne, oziroma kdaj bo napočil čas njene premenitve. Računanje omogočajo, pravijo politični ekonomisti, materialne proizvodne sile, ki so v osnovi kot substanca in zato izhodišče, iz katerega se da izhajati. Ko ne bi bilo te osnove kot dna, na katerem stoji vse drugo, bi bilo zgolj brezno, ki ne more biti nikakršno izhodišče. Ker so materialne proizvodne sile opredmeteno človeško delo, jih more človek razvijati hitreje ali počasneje. Čeprav je dana mera razmerja (med materialnimi proizvodnimi silami in človeško delovno silo), ob kateri naj bi nastal neodtujen svet, jo je torej mogoče doseči v daljšem ali krajšem času. Čas je variabla. To pomeni, da bi bilo ob povečanih naporih ob dani meri (40 : 1) mogoče zgraditi neodtujeni svet prej kot v 200 letih. Račun političnih ekonomistov temelji po njihovem namreč na obstoječi delovni »lagodnosti«.

Toda kaj je bistvo odtujenosti? Je to zares nekaj kvantitativno-materialnega?

Po politično-ekonomskem računu odtujenost zgodovinsko sicer že zahaja, a nam v času našega prebivanja vendarle usodno prihaja naproti kot naša prihodnost. Račun nas vse žive, ne da bi bili kdaj odšli z doma, obsoja na smrt tujca v tujih pokrajinah lastne domovine. Razprostira nam razsežnosti zdajev, v katerih naj bi zamrli naši klici po domačnosti doma. Pomeni za nas neizmerno razbitost med dejanskim domom našega prebi-

vanja in pravo domačnostjo, ki se kaže kot hrepenenje in najstvo. Naše prebivanje je razklano med zdajšnjostjo in prihodnostjo. In če je združitev doma z domačnostjo v času mojega prebivanja nekaj, kar pričakujem v prihodnosti prihodnih rodov, ne v svoji prihodnosti, bo združitev ob moji smrti že pre-teklost mojega preteklega hrepenenja. Naš čas je končen. Kar se v njem dogaja in se z njim zgodi, je naša zgodovina. Vse drugo je v ne-skončnosti: v zanikanju naše končnosti in zgodovine. Kakor hitro nas ni, je naše upanje in boj za združitev doma in domačnosti bivšost minule zgodovine. Račun političnih ekonomistov nas tako spreminja v brezdomce: brezdomec namreč prav tako nima bližnjice do doma.

Bi imelo tedaj skrčevanje časovnega razpona tako zamišljene odtujenosti za nas kakšen pomen? Recimo: skrčenje za nekaj desetletij? Ali za nas res ni drugega izhoda, kot je zgođba tega računa? Odgovor na vprašanje bo mogoč po razrešitvi naslednjih vprašanj: Kakšen pomen je v našem prizadevanju za združitev obstoječega doma in »prave« domačnosti? Ne gre za razglašani cilj ali smoter, ki je jasen: združitev, ne za razglašano osnovo ali razlog prizadevanja, ki je tudi jasen: razdruženost. Gre za pomen same osnove in cilja samega. V čem je pomen preobrata razdruženosti v združenost? Kaj, če ni razklani svet samo človekova samoprevara? Tedaj bi bil prevara tudi sam preobrat, in hrepenenje po njem bi bila laž, ki nam lajša takšno prebivanje, kakršno je.

Razglašani pomen preobrata je v nerazklanem prebivanju. Preobrat bi imel tako pomen samo zaradi svojega namena. Toda v čem je pomen nerazklanega prebivanja, če je sam namen razklanega prebivanja? Kot končni problem se nam torej kaže prebivanje. Ima samo prebivanje smisel zavoljo nekega namena in pomena? Ne! Prebivanje ima svoj smisel ne glede na to, kakšno je. Kajti vse, kar je, ima svoj smisel, svojo resnico. Osnovni problem je torej smisel prebivanja. Dokler se potemtakem ne reši problem smisla prebivanja, ni mogoče odgovoriti ne na vprašanje o pomenu skrčevanja časovnega razpona odtujenosti, saj se sploh ne ve, v kakšni zvezi sta čas in prebivanje, ne na vsa druga vprašanja.

Marxova misel zadeva v jedro teh vprašanj. Zato premislimo, preden sprostimo svoje mišljenje, kakšen je njegov odnos do časa in smisla prebivanja.

Marxov odnos do časa in smisla prebivanja

1.

Dvoje opredelitev časa je značilnih za Marxa:

1. *»Kot je kvantitativno bivanje gibanja čas, tako je kvantitativno bivanje dela delovni čas.«* (Marx, Zur Kritik ... str. 5.)

2. *»Čas je prostor za človeški razvoj.«* (MEW-16, str. 144.)

V prvi opredelitvi je čas izenačen s kvantitativnim bivanjem gibanja, v drugi s prostorom. Obakrat se pojavlja v območju »fizikalnih« kategorij.

Čeprav sta to dve opredelitvi, sta torej zasnovani na skupni osnovi. Čas je zapopaden ali kot vzporedje ali kot zaporedje zdajev. Zdaji so časovne točke. Čas je gledan prostorsko.

O prostorskem gledanju časa pravi Marx: »Toda delovni dan, gledan prostorsko — čas sam, gledan prostorsko — je vzporedje mnogih delovnih dni.« (Gr. 380.) Natančneje: vzporedje mnogih ur, minut, sekund... in končno zdajev. Čas je prostor, v katerem biva človek. Ta prostor je nazaj in naprej neskončen. Neskončno je zaporedje zdajev tega prostora. Tudi ko človeka ni bilo, je čas tekel svojo pot, in ko človeka ne bo več, tok časa ne bo minil. Večnost je v preteklost in prihodnost neskončno raztegujoča se sedanost. Je neskončna kvaliteta zdajev.

Čas je v odnosu do kvalitativnega bivanja gibanja njegovo kvantitativno bivanje. Da je čas kvantitativno bivanje gibanja, je mogoče zapopasti samo s stališča, da je čas zaporedje oziroma vzporedje zdajev.

Čas je prostor za razvoj človeka kot subjekta. Da bi se razvijal sam subjekt, se mora razvijati predvsem subjektiviteta subjekta. Subjektiviteta subjekta, po čemer subjekt je subjekt, je za Marxa delo: delo kot »opredmetujoče se, delo kot subjektiviteta.« (Gr. 183.) Delo je modus gibanja. Zato je čas njegova naravna mera: »Ker je delo gibanje, je čas njegova naravna mera.« (Gr. 119.) Njegova naravna mera je zato, ker je delovni čas kot modus časa kvantitativno bivanje dela. Delovni čas je torej za Marxa mera in bivanje, čeprav kvantitativno, same subjektivitete subjekta. Čas je prostor za razvoj človeka: njegove subjektivitete — dela. Razvoj dela je razvoj človeka.

Čas, v katerem človek dela, to je delovni čas, je razvojni čas človeka. Po drugi plati pa je delo edina oblika eksistence delovnega časa kot takega: »Sam delovni čas eksistira kot tak samo subjektivno, samo v obliki dejavnosti.« (Gr. 87). Delo je v tem odnosu potemtakem oblika, to je prostor eksistence delovnega časa in s tem tudi časa samega. Ni le čas prostor dela, tudi delo je prostor časa. Čas se je s tem izkazal kot tisto subjektivno. Čas kot delovni čas je torej po Marxu sama subjektiviteta subjekta. »Delo je živi, oblikujoči ogenj; minljivost stvari, njihova časnost, kot njihovo oblikovanjem z živim časom.« (Gr. 266.) Delo kot subjektiviteta subjekta proizvaja stvari iz nečasovnosti v časovnost. Kot živi čas je časnost stvari. Njihova pričujočnost in nepričujočnost. Subjektiviteta subjekta in živi čas sta isto. Časnost časa je subjektiviteta subjekta in subjektiviteta subjekta je časnost časa.

V času določenega sklopa proizvodnih sil in proizvodnih odnosov se materializirani, opredmeteni čas po Marxu spreminja v substanco vrednosti. Vrednost je v blagovnih, posebno pa v blagovnih kapitalskih odnosih, opredmetena in odtujena subjektiviteta subjekta. Subjekt in subjektiviteta, človek in njegovo delo, sta razcepljena. Subjektiviteta subjekta, delo, njegovo bistvo in njegova substanca, se sprevrže v bistvo njemu nasproti postavljenega subjekta (substance) — kapital. Človek postane brezsubstančen, objekt svoje v odtujeni subjekt sprevrnjene subjektivitete. Ker mu je to, po čemer on je to, kar je, odtujeno, je odtujen sam

sebi. Razklan je med svojo esenco in svojo eksistenco (dejansko pričujočnostjo). Kot eksistenca je v sporu s svojo esenco in z esenco pričujočega odtujenega sveta.

Ta delovni čas kot substanco vrednosti analizira Marx kot kvantitativno bivanje dela: »V uporabni vrednosti blaga opredmetni delovni čas je substanca, ki jih spreminja v menjalno vrednost in zato v blago, kot tudi menjalna vrednost je vsako blago samo določena mera strjenega delovnega časa... Razpust vsakega blaga... v delovnem času ni nič večja abstrakcija, pa obenem nič manj realna, kot razpust vseh organskih teles v zrak.« (Marx, Zur Kritik... str. 5).

Ko postane blago tudi človekova delovna sila, človeško delo v tekočem stanju, doživi isto usodo: razpust v delovnem času. Pomembno je samo toliko, kolikor proizvede strjenega delovnega časa. »Delovni čas je živo bivanje dela. Brezbrižno do njegove vsebine, njegove oblike, njegove individualnosti, je njegovo živo bivanje kot kvantitativno, obenem s svojo imanentno mero.« (ibidem.)

S spreminjanjem delovnega časa v vrednost se delo razcepi samo v sebi. Po eni plati je še zmeraj časnost stvari, živi oblikujoči ogenj, po drugi plati pa svoja abstrakcija — abstraktno delo. Kvaliteta in kvantiteta dela se razideta.

Človek sam je razklan. Njegova individualnost, njegova vsebina ne velja nič. Velja le toliko, kolikor strjenega delovnega časa je zmožen dati, namreč delavec. Po drugi plati je v istem položaju tudi nedelavec. Velja le toliko, kolikor je lastnik v posebni obliki strjenega delovnega časa in kolikor ga kvantitativno ima. Odkar se je namreč vse blago razpustilo v delovnem času se sam splošni delovni čas predstavlja »kot neka posebna stvar, neko blago poleg in zunaj vsega drugega blaga.« (Prav tam, str. 36.)

To blago je denar. »Denar kot mera vrednosti je nujna pojavná oblika imanentne mere vrednosti delovnega časa.« (MEW 23—109.) Delovni čas v svoji pojavní obliki kot denar je brezbrížen do konkretnega človeka. Kot njegovo kvantitativno abstraktno postvarelo bivanje ga spreminja v abstraktno osebo brez lastne osebnosti. Osebnost je postala njegova odtujena subjektiviteta — abstraktni opredmeteni delovni čas — vrednost kot subjekt odtujenega sveta.

Živi čas, delo, ni več časnost stvar', temveč se je sam sprevrgel v stvar — v poosebljeno stvar. Subjektivno je postvarelo, ker se je stvar subjektivirala. V stvareh opredmeteni delovni čas kot substanca vrednosti spreminja te stvari v subjekt, osebe pa v objekt dogajanja. Je stremiljenje, ki v vsaki stvari najde in spozna samega sebe. Zato stremi tudi po »zničenosti prostora s časom«. (Gr. 438.)

Zakon delovnega časa kot substance vrednosti je zakon vrednosti. Zakon vrednosti je družbeno nujni čas, ki se uveljavlja kot fizikalni zakon prostega pada. Postvarel je v naravni; družbene odnose vnanje prisilno urejajoči zakon. V vsej svoji moči nabrekne v popolnoma razviti blagovni produkciji, kjer se zasebna dela — ki se sicer opravljajo neodvisno med seboj, so pa kot členi družbene delitve dela vsestransko medsebojno odvisna — »neprenehoma reducirajo na družbeno sorazmerno mero«. V

»slučajnih in vselej nihajočih menjalnih odnosih njihovih produktov se nasilno uveljavlja kot urejajoči naravni zakon čas družbeno nujen za njihovo produkcijo«. (MEW 23—68.) Iz posameznih slučajnih časov raste obči nujni čas kot obči zakon, ki si nasilno podreja posamezni subjekt produkcije. Samovoljno z žrtvovanjem posameznikov ureja družbena ravnotežja. Družbeno ravnotežje je zanj takrat, kadar so vsi odnosi, kakor pravi Marx, kvantitativno znivelirani v povprečja in v povprečja povprečij. Čas kot zakon vrednosti je vse, individualni subjekt nič.

»Čas je vse, človek ni nič več, je kvečjemu le še utelešenje časa. Nič več ne gre za kvaliteto. Vse odloča edinole kvantiteta...« (MEW 4—85.)

Ni več čas prostor za človeški razvoj, temveč je človek prostor za orgije časa. Čas je kvantitativno bivanje dela, ki se je proti konkretnemu delu in s tem proti konkretnemu človeku postavilo kot tuja mistična sila. Živi samo svoje življenje nadčutnega bitja. Je bog, ki se uteleša v človeku. Človek je kvečjemu njegova inkarnacija. Ponižno se mu mora priklanjati, če sploh še hoče prebivati. Saj pa tudi ni nič drugega kot njegova pritklina. Čas je kvantiteta, ki se priznava za edino kvaliteto. Zato zničuje vse druge kvalitete. Sprevrnjenost sveta je popolna.

Sprevrnjenost vzdržuje človek-delavec sam s svojim presežnim delovnim časom. Z vsrkavanjem presežnega delovnega časa se vrednost producira in reproducira kot kapital. Kapital je popredmeteni, minuli delovni čas. Kapital je čas, ki kot vampir vsrkava živi čas.¹ Čas sam je torej razklan. Mrtvi in živi čas sta si v nasprotju. Oživel mrtvi čas kot preteklost tlači in opredeljuje sedanost.

S presežnim delom človek-delavec producira in reproducira kapital. Sklop proizvodnih sil in proizvodnih odnosov, ki je postavil čas kot vse, človeka pa zničil v nič, ga v to prisiljuje: »Delavec mora delati presežen čas, da bi smel popredmetovati delovni čas, nujen za njegovo produkcijo« (Gr. 528.) Nujni delovni čas je »za neposredno sub-sistenco zahtevani čas.« (Prav tam.) Da bi se v teh odnosih ohranil, mora torej delati presežni čas.

Prva postavka produkcije, ki temelji na tem sklopu proizvodnih sil in proizvodnih odnosov,« je in ostane masa neposrednega delovnega časa« (Gr. 592) kot odločujoči faktor produkcije bogastva. Toda čim bolj se razvijajo proizvodne sile, tem manj je ustvarjanje dejanskega bogastva odvisno od delovnega časa. Odvisno je od »moči agencij, ki je v gibanju med delovnim časom in ki sama zopet — njena power-ful effectiveness — ni v nikakršnem odnosu z neposrednim delovnim časom, ki stane njeno produkcijo, temveč je mnogo bolj odvisna od občega stanja znanosti in napredka tehnologije... Dejansko bogastvo se mnogo bolj

¹ Mrtvi, opredmeteni, materializirani čas niso različne vrste časa. Marx imenuje s temi imeni isti delovni čas glede na različne lastnosti subjekta. Subjekt je nekaj živega, nepredmetnega, nematerialnega — namreč v svoji subjektivnosti. Takšen je torej tudi čas, ki je v njem. Kot objektiviteta pa je čas v odnosu do subjekta kot nečesa nepredmetnega, nematerialnega in živega nekaj predmetnega, materialnega in mrtvega.

manifestira — in to odkriva velika industrija — v neizmernem nesorazmerju med uporabljenim delovnim časom in njegovim produktom...« (Prav tam.)

S samorazvojem razvija kapital torej tudi svoja protislovja. Po eni strani skuša na vse načine napraviti samorazraščanje neodvisno od delovnega časa, poceniti svojo produkcijo in reprodukcijo. Po drugi strani pa mora velikanske družbene sile, ki jih s tem ustvarja, še naprej meriti z delovnim časom in jih omejevati, da bi se obdržal in da bi ohranil že ustvarjeno vrednost kot vrednost. Zato je kapital »procesoidno protislovje (s tem), da skuša reducirati po eni strani delovni čas na minimum, medtem ko ga po drugi strani postavlja kot edino mero in vir bogastva.« (Gr. 593.)

Zmanjšuje delovni čas v obliki nujnega, da bi ga pomnožil v obliki preobilnega, katerega utelešenje je rezervna delavska armada. Zato zmeraj bolj vzpostavlja preobilni čas kot pogoj za nujni delovni čas. »Kapital je sam protislovje, ker skuša nujni delovni čas (in to je hkrati redukcija delavca na minimum, to je njegove eksistence kot gole žive delovne zmožnosti) stalno prerasti, toda presežni delovni čas eksistira samo nasprotno, samo v nasprotju do nujnega delovnega časa, torej kapital postavlja nujni delovni čas kot nujni pogoj svoje reprodukcije in ovrednotenja. Razvoj materialnih produktivnih sil, ki je obenem razvoj sil delavskega razreda — preraste v določeni točki sam kapital.« (Gr. 441.) Delovni čas preneha in mora prenehati biti mera bogastva in zato menjalna vrednost neha biti mera uporabne vrednosti. Ker bo postala odločilna obča produktivna sila človeka, njegovo razumevanje in obvladovanje narave, čas preneha biti vogelni kamen produkcije in bogastva. Vogelni kamen postane družbeni individuum sam s svojimi mnogoterimi sposobnostmi.

Družbeno-nedružbena relevantnost časa kot kvantitativnega bivanja gibanja in delovnega časa kot kvantitativnega bivanja dela izgine. Vendar ostaja kot popkovina, ki veže človeka z naravno nujnostjo. Kajti »nobena družbena oblika ne more preprečiti, da ne bi way or another disposable delovni čas družbe urejal produkcijo«. (Pismo Marxa Engelsu 8. januarja 1868.) Čas je še zmeraj urejevalec, čeprav ga po drugi plati porazdeljuje družba kot skupnost svobodnih ljudi sama.

»Predpostavljajoč skupnostno produkcijo, ostane določitev časa seveda bitnostna. Čim manj (!) časa potrebuje družba, da bi producirala pšenico, živino itd., tem več (kvantiteta TH) časa posveča drugi produkciji, materialni ali duhovni« (Gr. 89.) Da bi družba dosegla svojim potrebam primerno produkcijo mora svoj (!) čas smotrno porazdeliti, kakor si mora svoj čas pravilno porazdeliti posameznik, če si hoče pridobiti znanje v odmerjenem sorazmerju ali če hoče zadovoljiti različne zahteve po svoji dejavnosti.

V družbeni ekonomiji časa se končno razreši vsa ekonomija. »Ekonomija časa kot tudi planska razdelitev delovnega časa na različne veje produkcije, ostaja torej prvi ekonomski zakon na podlagi skupnostne produkcije. To bo celo v mnogo večji stopnji zakon. Vendar je to v bistvu različno od merjenja menjalne vrednosti po delovnem času.« (Prav tam.) Različno je zato in ta prvi ekonomski zakon je zato v mnogo večji stopnji

zakon, ker je rezultat racionalnega preračuna, ne pa slepih iracionalno delujočih družbenih tendenc, ki zmeraj povzročajo različen odklon.

Pri ekonomiji časa gre za porazdelitev delovnega časa in za prihranitev časa. Prihraniti čas pomeni skrajšati delovni čas, ki je za produkcijo in reprodukcijo neposredne subsistence zahtevani čas. Skrajšati delovni čas pomeni razširiti prosti čas. »Prihranitev delovnega časa je enaka pomnožitvi prostega časa, to je časa za polno razvijanje individuumov, ki sam zopet vzvratno učinkuje kot največja produktivna sila dela.« (Gr. 599.)

Reduciranje prostega časa, da bi se doseglo presežno delo, zamenja redukcija nujnega delovnega časa na minimum, ki mu ustreza svobodni razvoj individualitet — umetniško, znanstveno itd: oblikovanje individuumov. »Ker je vsak prosti čas čas za prosti razvoj« (Gr. 528) in ker je torej »pri posameznem individuumu vsestranskost njegovega razvoja, njegovih užitkov in njegovih dejavnosti odvisna od prihranitve časa« (Gr. 89) je ta prihranitev »identična z razvojem produktivne sile. Torej nikakor ne odrekanje užitku, temveč razvoj od power, od sposobnosti do produkcije in zato prav tako sposobnosti kot sredstva užitka. Sposobnost uživanja je pogoj za prav tega, to je njegovo prvo sredstvo in ta sposobnost je razvoj individualne zasnove (Anlage) produktivne sile.« (Gr. 599.)

Neposredni delovni čas in prosti čas si nista več abstraktno nasprotna kot v času v kapital postvarelega časa. »Prosti čas — ki je prav tako praznični čas (Mussezeit) — kot čas za višjo dejavnost — je svojega posevalca seveda spremenil v drug subjekt in kot ta drugi subjekt potem tudi stopa v neposredni produkcijski proces.« (Prav tam.) Čas je prostor za človeški razvoj in čim več je prostega časa, tem svobodnejši je razvoj človeka: svobodnejši je človek sam. Po drugi plati pa je pestrejši tudi neposredni produkcijski proces.

Iz odnosa človek-čas raste kvaliteta človeka kot subjekta: »Človek, ki nima prostega časa, je manj kot tovarna žival.« (MEW — 16 — 144.) Je bodisi suženj ali pa zgolj opredmetovalec in utelešenje občega delovnega časa. Vreden ni nič ali pa je njegova vrednost zgolj kvantitativna, kolikor je pač vredna njegova delovna sila, kolikor materializiranega občega delovnega časa pomeni njegova delovna sila: kot utelešenje kvantitativnega bivanja dela je na podlagi zgolj kvantitativne razlike od drugih podvržen stalnemu mehaničnemu izenačevanju z njimi. Kot subjekt ne biva. Nositelj dogajanja ni on, temveč postvareli delovni čas. Ta vnaprej opredeljuje vse njegovo ravnanje. Mrtvo obvladuje živo, preteklost, sedanost in prihodnost. Človek v svoji pričujočnosti je zgolj objekt.

»V buržoazni družbi gospoduje torej preteklost nad sedanostjo, v komunistični družbi sedanost nad preteklostjo.« (MEW 4-476.) V komunistični družbi človek gospodari času, delovnemu in prostemu času. Ravna z njim po svoji volji, čeprav ne samovoljno, temveč smotno. Človek, ki razpolaga s časom, ni samo več kot žival, marveč več kot čas sam. V svoji sedanji pričujočnosti gospoduje nad preteklostjo in ker je sedanost le vez med preteklostjo in prihodnostjo, odloča tudi o prihodnosti. Čas je

njegov hlapec. Človek je koren in najvišja bitnost samega sebe. Je bog samega sebe in svojega časa. Je subjekt svojega sveta, vsega človeškega.

Do sklepov o menjajočih se odnosih človeka in časa je prišel Marx ob prepričanju, da se more potek zgodovine preračunati. Obstajajo enačbe, ki predstavljajo racionalnost zgodovine ter omogočajo sklepanje o povezanosti preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Pravilna dedukcija obstoječega sistema produkcijskih odnosov »vodi zmeraj do prvih enačb — kot empirična števila, npr. v naravni znanosti — ki kažejo na neko preteklost za tem sistemom. Ti namigi, hkrati s pravilnim dojetjem sedanjega, potem tudi dajejo ključ za razumevanje preteklosti...« (Gr. 365.) Oboje pa nakazuje dogajanje prihodnosti.

Čas je sosledje zdajev. Vsak zdaj izhaja iz prejšnjega, ga preraste in sam preraščajoče zahaja v prihodnjega. Povezanost vseh teh zdajev je zgodovina kot njihovo obče. Zgodovina je obče v odnosu do posameznikov. V obdobju postvarelega časa, odtujenosti subjektivitete subjekta, je zgodovina obče, ki posameznika nasilno opredeljuje in ga podreja tujim silam. Individue so subsumirani pod družbeno produkcijo, ki eksistira zunaj njih kot usoda; toda družbena produkcija ni subsumirana pod individue...« (Gr. 76.) Zgodovina je usoda (nujnost), človek njen objekt.

S pravratom odnosa med človekom in časom, ko človek preneha biti suženj v zakon preoblikovanega časa in postane njegov gospodar, postane tudi subjekt zgodovine — usode kot nujnosti.

Kot subjekt vzame »svojo usodo v svoje roke«. Seveda pa si ljudje gradijo nov svet »iz zgodovinskih pridobitev svojega zahajajočega sveta. V razvoju morajo materialne pogoje nove družbe sami šele producirati in noben napor mišljenja ali volje jih ne more osvoboditi te usode.« (MEW 4-339.) Novi svet more biti »samo progresivno delo časa.« (MEW 17-549), katerega »naravnih razvojnih faz« družba ne more preskočiti, temveč jih kvečjemu s samorevolucioniranjem »lahko skrajša in olajša«.

Vsako bivajoče ima svojo mero bivanja; tudi človek. Ta mera je razvijajoča se in zato gre Marxu predvsem za to, da se ji v skladu z njenimi tendencami sprošča pot. Če se ne sprošča, je človek odtujen: hoče ostati nekaj postalega in ni sproščen za stalno postajanje.

Človekovo bivanje je proizvajanje, ki je delo. Delo je proces med človekom in naravo, subjektom in objektom. Proizvajanje je smiselno, če je in kolikor je sproščanje vseh človekovih sil — sposobnosti ter proizvajanje novih. Sproščanje sposobnosti je hkrati zadovoljevanje potreb. Te so samo druga plat človekovih zmožnosti. Smisel proizvajanja je »manifestiranje (MEGA I-3-536) človekovega življenja: tega, da je, kar je. Subjekt karakterizira volja do bivanja. V odtujenem svetu se ta volja do bivanja kot proizvajanja po postvarelem času sprevrača v voljo do moči nad bivanjem, ki se izraža v hotenju pollaščenja in imetja.

Cilj se potemtakem zgrinja vase, saj je v tem, da se človekova mera razvija v svoje možnosti, to pa spet ni cilj, ker razvijanje nima konca. Dogajanje in z njim zgodovina se vrača vase, ker je človek koren in najvišja bitnost samega sebe. Človekovo bivanje po Marxu nekje je, se nekoč-nekje začne in se kot poltrak vleče v prihodnost fizikalne večnosti,

ki pa je po drugi plati spet le človekov odnos, kajti človek je subjekt in večnost zunaj njega je zanj nič. Večnost je, kolikor je sestavina njegovega sveta, kolikor je zanj objekt.

Človek kot subjekt je za Marxa odprta možnost. Čas je prostor za njegovo ožpiranje. Meje tega prostora so človekova usoda. Usoda je negotovnost. Dokler človek teh mej ne vzame v svoje roke, so zanj neprebojen zid, ki ga duši in zavira njegov razvoj. Temelj teh mej so materialne proizvodilne sile. Čim ožje so, tem bolj so stisnjene tudi meje človekovega razvoja, njegovega časa. Sproščena razširjena reprodukcija je zato pogoj za razpiranje mej, če jo družbeni odnosi zavirajo in če sprevrtačo meje v neprebojen zid, jih je treba spremeniti.

Porušiti je treba zid, tako da človek ne bo več težil po samoograjevanju, temveč je zdaj »v absolutnem gibanju postajanja... se ne reproducira v neki opredeljenosti, temveč producira svojo totaliteto...« (Gr. 387). Novi svet je nov sklop proizvodilnih sil in proizvodnih odnosov. Prinaša ga čas. Ščasoma mora priti vse ali pa vse preminiti. Čas po Marxu v neskončnosti svojih zdajev vsebuje vse možnosti. Čas je neskončen prostor možnosti in zato tudi prostor človekovega razvoja.

Razvoj je gibanje. Kot kvantitativno bivanje gibanja je čas torej hkrati prostor gibanja. Marx obravnava potemtakem čas skupaj s prostorom in gibanjem. Povezavo časa s prostorom in gibanjem nahajamo že v Aristotelovi Fiziki. Prav tako Hegel drugi del svoje Enciklopedije filozofskih znanosti z naslovom »Filozofija narave« (latinski prevod grške besede *physis* je *natura*, naš prevod latinske besede pa *narava*) pričinja s prostorom, časom in gibanjem. Za Hegla je prostor čas. Čas je resnica prostora in njegova negativiteta. Obrat, ki ga je napravil Marx: čas je prostor, se je kasneje pojavil tudi pri Bergsonu. Osnova je povsod ista, ne glede na to, ali se čas izenačuje s prostorom ali prostor s časom. Čas je kvantiteta zdajev. Da je čas kvantitativno bivanje gibanja, je mogoče dojeti samo s stališča, da je čas zaporedje ali, prostorsko gledano, vzporedje zdajev. Naj si bodo ti zdaji v zaporedju ali vzporedju, zmeraj jih je določena količina.

Svoj izvor ima to pojmovanje časa pri Platonu, ki si je čas predstavljal kot nekaj, kar »se giblje primerno številu«. (Timaeus, 37.) Dalje ga je razvil Aristotel: »Zdaj predstavlja kontinuiteto časa in njegovo deljenje ali razlikovanje obeh njegovih momentov: prej in potem. Glede na to je podoben točki, a ni kot neka trajna točka... Od tod je čas število gibanja glede na prej in potem; ni samo gibanje, temveč kolikor gibanje poseduje neko število. Več ali manj se meri s številom, več ali manj gibanja pa s časom.« (Physic, IV, 11—13.)

Čas je za Aristotela merljivo gibanje. Gibanje ima osnovo v prvem in najbolj zaresno bivajočem (bogu), zato tudi čas kot njegovo kvantitativno bivanje. Človek participira (je deležen) pri tem gibanju in času. Tudi takrat, kadar se čas razglša za nekaj subjektivnega, lastnega človeku kot subjektu. Kajti človek je tedaj samo toliko človek (*animal rationale*) in subjekt, kolikor je udeležen pri subjektivnosti samega sebe, katere derivat je. Posebno jasno se to izraža v metafiziki od Descartesa dalje. Za meta-

fiziko tega obdobja je značilen odnos subjekt-objekt. Iz tega odnosa naj bi se razjasnjevala tako subjekt kot objekt. Toda zmeraj znova se je izkazalo, da je subjekt pravzaprav isto kot objekt ali pa objekt isto kot subjekt: glede na svojo bivajočnost namreč. (Ali je objekt projekcija subjekta ali pa subjekt odsev objekta.) In sicer prav zato, ker je subjekt samo po svoji subjektivnosti, objekt pa samo po svoji objektivnosti to, kar je. Subjektivnost in objektivnost pa sta zmeraj isto. Tako objekt kot subjekt sta namreč bivajoče, in njuna bivajočnost, to, po čemer sta, kar sta, ne more biti nekaj, kar ne bi bilo obema isto. Nekaj podobnega nahajamo tudi pri Marxu, ki mu je bivajočnost bivajočega delo kot proizvajanje. Človek je subjekt, kolikor dela (ne zgolj miselno, kot velja od Descartesa do Hegla) in predmet je predmet, kolikor je izdelan, proizveden. Človek je izdelovalec in predmet je izdelek. Subjektivnost subjekta in predmetnost predmeta je za Marxa isto: delo. Delo je gibanje. In zdaj se pokaže problematično. Kaj je gibanje? Po Marxovi definiciji je gibanje osnova časa kot svojega kvantitativnega bivanja.

Gibanje je esenca časa, ki je v odnosu do gibanja eksistenca. Kvalitativna eksistenca gibanja so za Marxa stvari v širšem pomenu. (V ožjem pomenu so zanj stvari le materialne stvari. Izvzete so osebe). Gibanje, njegova kvantitativna in kvalitativna eksistenca, sestavljajo torej to, kar se pri Marxu imenuje narava. (Spet v širšem pomenu.) Gibanje je substanca, osnova, bistvo narave. Delo je le deležnik tega gibanja; zato je tudi delovni čas le deležnik časa kot takega.

Kako vskladiti to z Marxovo mislijo, da je narava, fiksirana v ločenosti od človeka, za človeka nič?

Če je narava, fiksirana v ločenosti od človeka, za človeka nič, more biti nekaj le v povezavi z njim. Povezava med naravo in človekom je za Marxa delo. Narava je za človeka nekaj le po delu. Človek je po delu »koren in najvišja bitnost samega sebe« (Marx, Frühe Schriften, Cotta, str. 487) — svojega sveta in vsakega bivajočega v njem: tudi narave.

Ta narava, ki je nekaj za človeka, je torej človekov proizvod, kar seveda ne pomeni, da je ustvarjena iz nič. In vendar je to, od koder se proizizvaja, po Marxu nič, kolikor ni predmet proizvajanja, ki je hkrati osnova proizvajanja. Predmet je osnova in osnova je predmet, toda osnova se v predmetu nikdar popolnoma ne razpusti. Tu je jedro in izvor vsakršne dialektike pri Marxu.

S tem Marx združuje tako Aristotela, ki mu je vsako bivajoče *hypokeimenon* in zato biva, čeprav ni predmet, kot Descartesa, ki mu bivajoče biva in je bivajoče samo, kolikor je ali predmet, predstavljen, ali subjekt, predstavljaajoče. Toda nastopili so novi problemi. Vse, kar je, se je podvojilo.

Čeprav Marx ne bi smel nič govoriti o naravi ali njeni osnovi, ki je gibanje, ločeno od proizvajanja, saj sta zanj fiksirana v ločenosti od proizvajanja nič, vendarle išče osnovo proizvajanja prav v gibanju kot takem in osnovo proizvodnega časa prav v času kot takem.

Čeprav je proizvajanje bivajočnost bivajočega, išče osnovo bivajočnosti same, torej bivajočnost bivajočnosti. Čeprav je človek koren in najvišja

bitnost samega sebe, išče Marx njegovo osnovo in jo tudi nahaja v gibanju kot takim, v času kot takim in v stvareh kot takih.

Od tod izhaja tudi Marxova razlaga, da je vsaka stvar »celota svojih lastnosti« in da je odkritje teh lastnosti »delo zgodovinskega razvoja«. S tem je zagotovljena bogatitev subjekta, ki odkriva zmeraj nove lastnosti, bogatitev proizvodnje, ki je to odkrivanje in bogatitev predmeta, ki je skupek zmeraj večjega števila odkritih lastnosti ter zato zmeraj bolj mnogostransko uporaben. Vsaka stvar ima bistvo in lastnosti so pojavi tega bistva, zato jih proizvodnja tudi le izvaja, ni pa njihov izvir. Proizvod je torej predmet, ne pa stvar, ki je bistvo tega predmeta. Skratka: proizvod in predmet je proizvedena stvar, ne pa stvar kot taka. Kar velja za stvar, velja tudi za stvar kot stvar in v občem, to je za naravo kot tako.

Če tedaj Marx govori, da narava kot taka, gibanje kot tako in čas kot tak so, ter o odnosih med njimi kot takimi, zakaj potem ne govori tudi o človeku kot takim ali roži kot taki, temveč da sta človek in roža leto, kar se kažeta v proizvodnji: če je čas vse, je človek nič itd.; roža je le toliko roža, kolikor jo subjekt sprejema kot rožo. Svet, ki je substanca, osnova človekovega sveta, se razkriva samo skozi človekov svet. Na dan ga prinaša proizvodnja, ki je prav zato pro-iz-vajanje, ker človekov svet od nekdaj izvaja. Skozi pro-iz-vajanje postaja svet po sebi svet za nas. V osnovi vsega je torej prekrivajoča — razkrivajoča se substanca, ki je gibanje kot tako. Iz te osnove je razloženo človekovo bivanje, potem ko se je povedalo, da je razalaga mogoča zato, ker človek biva, proizvaja. V tej osnovi je zasnovano človekovo bivanje. Kako je prišlo, ostaja problem. S proizvodnjo? Toda proizvodnja je proces med človekom in naravo, subjektom in objektom in zato predpostavlja subjekt — človeka. Kar iz tega sledi, je to, da človek, če si narava in človek v svoji vsaksebnosti nista večna, v svojem začetku ni bil koren in najvišja bitnost samega sebe: da je bil po nečem proizveden in da je samo njegovo proizvodnjo proizvod nečesa, kar je njegova osnova. Človek torej ni primarni subjekt, temveč je primarni subjekt tisto, česar proizvod je človek. Na bivanje je prav tako usojen, kakor je usoda njegova smrt. Kajti če bi bil človek dejansko koren samega sebe, bi bil tudi koren svoje smrti ali nesmrtnosti. Totalno sprevrnjenega odnosa subjekt-objekt tedaj ne bi moglo nikdar biti. Tudi na najvišji stopnji odtujenosti bi moral biti človek še zmeraj subjekt in kapital objekt.

Iz tega protislovja raste tudi protislovno pojmovanje časa. Čas je kvantitativna eksistenca gibanja. Je tok svoje esence od »prej« in od »poprej« k »potem«: iz preteklosti in predpreteklosti v prihodnost. Tok je brezbarven. Toda kaj vse se zgodi, ko postane čas proizvodni čas in prostor človekovega gibanja?! *Delo kot živi čas je časnost stvari in njihova minljivost.* Kaj stvari zunaj človekovega dela nimajo časnosti? Kaj ni že gibanje kot tako časnost stvari? Ker gre tukaj (pri Marxu) očitno za stvari v njihovem odnosu do človeka, pri čemer je človek koren in najvišja bitnost samega sebe, ostaja to vprašanje v svoji vprašljivosti še naprej odprto. Čas je postal subjektivnejši od vsakega subjekta in objektivnejši

od vsakega objekta, saj je subjektiviteta subjekta in zato tudi objektiviteta objekta. Je bivajočnost in časnost tako subjekta kot objekta. Bivajočnost je, kolikor je časna in kolikor časuje. S tem je Marx prerastel večno metafizično nasprotje med bivajočnostjo bivajočega, ki je bila zmeraj nekaj stalnega, obstojnega, trajnega, nosečega, večnega, in bivajočim kot nestalnim, neobstoječim, netrajnim, časnim, nošenim. Transcendence, h kateri naj bi človek neprenehno težil, ni več, ker je ta transcendenca človek sam. Človek stalno proizvaja svojo totaliteto, je stalno prehajanje samega sebe v sebi samem, in zato ni treba, da bi se prehajal k neki nadčasovni bitnosti.

Če se čas kot postvareli čas v sodobni družbi kapitala postavlja kot esenca vnaprej opredeljujoča človeka, in hoče to ostati, je ta prevrnjeni odnos zato treba podvreči prevratu. Človek je koren in najvišja bitnost samega sebe in to je, po svojem delu kot živem času. Zato za Marxa nikakor ni dopustno, da bi si mrtvi čas kot ostvarelost podrejal sedanost.

Mrtvi čas kot kapital z zakonitostjo zakona vrednosti prihaja naproti konkretnemu človeku kot opredeljujoča prihodnost, ki se ji ne more izmakniti. Preteklost srečuje človek kot prihodno nujnost. Zato je nesvoboden. Njegovo bistvo je dano vnaprej. Vsa objektiviteta služi oživiljanju in oživljenjemu mrtvemu času v njegovem razraščanju, njegovi volji po moči in njegovem osvajanju. Subjektiviteta tega odtujenega subjekta je samovolja, ki v vsem in povsod hoče in ve samo sebe.

Toda naj si prisvaja nove in nove pokrajine objektivitete, naj sega v mikrokozmos ali v medplanetarni prostor, naj si podreja nove in nove moči človeka, v osnovi je slej ko prej večno vračanje istega: brezbriznosti do vsebine in oblike, obče izpraznjenosti vsake kvalitete. Za seboj pušča puščavo pohojenih cvetov, ker je sam edini cvet, toda cvet sivine. Njegova sivina ne premine niti tedaj, kadar njegova oblast nad ljudmi preide v oblast ljudi nad ljudmi (birokratizem).

Vendar je kapital prav zaradi tega bog, ki je obsojen na smrt. Vso svojo močo črpa iz živega časa, in ko ga popolnoma izčrpa in se popolnoma napolni v svoji praznini, umre. Umre naravne smrti, če ga človek že poprej ne pripravi do nasilne, ker si sam spodnese tla, iz katerih je rasel.

Njegova smrt bo po Marxu ponovno rojstvo človeka kot korena in najvišje bitnosti samega sebe. Kot zdajšnjost zagospoduje nad preteklostjo in časom sploh. Svoje bistvo si bo človek krojil po svoji volji. Nastopil je čas človekovega maščevanja. Toda zakaj maščevanje?

Iz prevrata je nastal zgolj zaokret. Če je bil prej čas vse in človek nič, je zdaj človek vse in čas nič. Če je bila prej preteklost vse in sedanost nič, je sedaj sedanost vse in preteklost nič. Hlapec se je spremenil v gospodarja, toda hlapčevstvo je ostalo in ostalo je gospodovanje. Dominacija ni odpravljena iz sveta, z njo pa tudi služnost (servitus) ne. Raznovrstni servisi bohotijo naprej. En bog je mrtev, toda zamenjal ga je drug.

Izkazalo pa se je ob tem, da je nemogoče, da bi bil človek koren in najvišja bitnost samega sebe. Kdor je koren in najvišja bitnost, je koren

in najvišja bitnost vsega bivajočega. Kajti pogajanja tu ni: jaz ali ti! Dveh korenov in dveh najvišjih ne more biti.

Človek je bog svojega sveta: Je edini subjekt in vsako in vse bivajoče je njegov objekt. V ozadju pa ostaja čas kot tak. Ne samo, da je človekovo prihajanje k sebi za osebe po Marxu odvisno od čela časa, tako da so razvojne faze njegova usoda, tudi v svetu, kjer je že popoln gospodar, je še vedno vezan na gibanje kot tako in na čas kot tak, katerih deležnik je. Podvojenost sveta na »svet kot tak« in človekov svet prihaja na dan v samem človekovem prebivanju. Izraža se v večni razcepljenosti človekovega časa na delovni in svobodni čas. Sam svet človeka je razklan na svet svobode in svet nujnosti. Še več: svet nujnosti je nujni pogoj in noseči temelj sveta svobode. Človek je sicer gospodar sveta nujnosti, a prav v tem je posmeh. Brez hlapca ne more. Neprenehoma mora računati nanj, če hoče, da mu bo služil. V zameno za svojo služnost zahteva namreč spoštovanje do svoje relativne samostojnosti. Ravnanje in razpolaganje s seboj dopušča le v določenih mejah in po določenih pravilih, ki jih človek ne sme kršiti.

Človek je lahko samovoljen samo v svojem svetu, ne pa v odnosu do sveta kot takega. Čeprav mu je na voljo, da ga zmeraj bolj podreja, vendarle ostaja le neskončna možnost. Ta njegova neizčrpnost in navsezadnje nepotrebno česar koli zunaj njega, kar je bistvena lastnost substance, spreminja njegovo relativno samostojnost pravzaprav v absolutno: človekova resnica je potemtakem zmeraj aproksimativna. Človek koplje za dnom, ki ga ni. Človek svoj končni svet razširja v neskončnost, ki je nezožljiva.

Gonijo-jo ga njegove potrebe. In ta potrebnost, ki opredeljuje človeka, je pravzaprav tisto, kar odvzema človeku njegovo božanskost. Bog, substanca kot *causa sui*, ki ni podvržena potrebam, za to, da bi bila, ne potrebuje nobenega drugega bivajočega. Je najpopolnejše bivajoče — *ens perfectissimum*. Človek, ki nima te lastnosti — nepotrebosti, je zato nepopolno bitje. Od tod njegova volja po popolnosti, težnja po večnosti, neskončnosti, obstojnosti.

Udejstvovanje te volje je človekov razvoj k popolnosti. Zato je ta razvoj napredek. Pogoj zadovoljitve potrebe kot užitka je po Marxu namreč sposobnost. Sposobnost je sredstvo užitka, in zadovoljevanje potreb razvija nove sposobnosti. Vsaka nova potreba je že tudi nova sposobnost. Sposobnost je potreba in potreba je sposobnost. Razširjena reprodukcija pospešuje standard in standard pospešuje razširjeno reprodukcijo. Nesorazmerje med njima je lahko glede na celoto človekovega časa samo začasno. Napredek proizvodjalnih sil je nujen. Približevanje popolnosti je zato dejansko prav tako aproksimativno, kot je spoznavanje resnice. Še več: čim večje so sposobnosti, tem večje so potrebe. Čim večje so potrebe, tem večje so sposobnosti. Pa tudi narobe: kolikor popolnejše so sposobnosti, toliko bolj prazna se kaže človekova nenasitnost, ki se razprostira v brezdanje globine njegovega prostora. Prostor za človekov razvoj je čas. Brezdanost prostora razkriva človekovo ujetost v čas. Razvoj kot napredek naj bi privedel do situacije, v kateri bi bil

čas človekov ujetnik. Toda čim bolj se človek približuje cilju, tem dalj se mu cilj odmika. Vsakršno vzpenjanje je zato hkrati tudi sestopanje. Dno se razpira kot brezno.

Človek je možnost, ki se ne bo nikdar izčrpala v dejanskost. Razkol med možnostjo in dejanskostjo, esenco in eksistenco, subjektom in objektom je ostal. Čeprav je v njem dialektično prepletanje, so te dvojice vendarle neprenehoma vsaksebi. Čeprav dejanski človek kot dejanskost (eksistenca) proizvaja samega sebe (svojo esenco), svoje nadaljnje zmožnosti, mu ta možnost ne prihaja naproti kot nujnost samo iz prihodnosti, temveč tudi iz preteklosti. V dejanskost udejstvenjena možnost (esenca) ga kot preteklost neprenehoma prehiteva v njegovi dejavnosti in se mu kot preteklost, ki ga je pretekla, spet kaže kot nujnost, ki jo srečuje v svoji prihodnosti. Prihodnosti ne more nikdar docela spremeniti v svojo bodočnost, ki naj bi bila opredeljena zgolj po njegovem: bodi! Tako človek neprenehno dohiteva samega sebe. Lovi se zato, da se ne bo nikdar ujel. Usode kot nujnosti ne bo nikdar docela dobil v svoje roke.

Odtujenosti ne bo nikdar mogoče popolnoma odpraviti. Kaj je pravzaprav po Marxu odtujenost? Odtujenost je »postvarelost oseb in posebljenje stvari«. Njeno bistvo je postvarelost. Iz postvarelosti človeka izhaja posebljenje stvari. Kako je mogel Marx razviti teorijo odtujenosti kot postvarelosti? Samo na podlagi svoje zamisli sveta kot podvojenega sveta: sveta kot stvari in predmeta, stvari in osebe.

Svet kot stvar, narava, gibanje v svojem kvantitativnem in kvalitativnem bivanju, je podvržen svojim imanentnim železnim naravnim zakonitostim. Človek kot subjekt spreminja to stvar v predmet oziroma, kolikor gre za stvar kot tako in v celotnem, naravo, v predmetnost svoje subjektivitete: dela, delovnega časa. V predmetnost vnaša človek svoje zakonitosti, zato v njej ni podvržen železnim naravnim zakonitostim. Te zakonitosti spreminja v človeške zakonitosti. Skratka: človek po svojem bistvu ni stvar, temveč oseba.

Stvar postane šele v procesu odtujevanja. V odtujitvi kot postvarelosti mu je odtujena njegova subjektiviteta, po kateri ni stvar, temveč subjekt. Subjekt postanejo njegovi postvareli odnosi, njega pa sprevrnejo v stvar. In ker so subjekt, tudi v svoj objekt. Človek je degradiran nazaj na stvar in s tem avtomatično zapade pod železne naravne zakonitosti, v katere so sprevrnjene tudi družbene zakonitosti. Je enak med enakimi, stvar med stvarmi. Pritiklina kapitala kot vsaka druga stvar. Komaj se je postavil kot samostojen subjekt nasproti naravi in vsem njenim stvarim, že je spet padel.

Da bi se ponovno vzdignil, mora prerasti postvarelost — odpraviti odtujenost. Spet mora postati subjekt samega sebe, subjekt samega sebe seveda ne more biti drugače, kakor da je samoustvarjalec svojega sveta. Samoustvarjalec svojega sveta pa je, če vse, kar je, proizvede v svojo predmetnost. Če je vse, kar je, samo toliko, kolikor je po njem proizvedeno. Tudi zakonitosti, po katerih se ravna.

Da bi to dejansko bil, ne sme biti stvar in ne sme biti podvržen železnim zakonitostim stvari. Ničesar, do česar je zaradi svoje potrebnosti

v odnosu, ne bi smelo nanj delovati kot stvar oziroma kot železni, od njega neodvisni zakon. To so nasledki popolne razpostvarelosti in stavka, da je človek koren in najvišja bitnost samega sebe.

In vendar se to ne zgodi. Ne more se zgoditi. Človek je po Marxu vendar del narave: stvar vendar ne more nikdar popolnoma preiti v predmet. Razkol med stvarjo in predmetom obstaja, dokler obstaja človek. Dokler obstaja človek, obstaja tudi razkol med stvarjo in človekom kot subjektom. Kot del narave bo človek delno zmeraj stvar in zmeraj bo po tej plati tudi podvržen železnim zakonitostim, po katerih se gibljejo stvari. To pomeni, da dejansko nikdar ne bo popolnoma subjekt, popolni subjekt.

Popolna razpostvarelost človeka je nemogoča, ker bi tedaj prenehal biti del narave. Odtujenost človeka je večna. Večen je razcep med svetom nujnosti in svetom svobode.

Kvalitetna sprememba v dejanski konsekvenci pri Marxu torej ni mogoča, mogoč je le kvantitativni napredek v korist človeka kot subjekta, v korist sveta svobode.

Nasledki podvojenega sveta so prišli na dan v vsej svoji moči. Če je človek del narave, pri čemer je narava mišljena kot sub-stanca (subjekt), potem človek ne more nikdar postati popolni subjekt. Z drugimi besedami: človek ne more biti popoln subjekt, če je njegova substancialiteta substance, na kateri je zasnovan človek.

Če pa človek ni koren in najvišja bitnost vsega, kar je, tudi ne more biti koren in najvišja bitnost samega sebe.

Človek kot popoln subjekt, katerega lastnost bi bila nepotrebnost, in človek kot nosilec potreb sta si v protislovju. Je tedaj človekova potreba po popolnosti upravičljiva? Je upravičljivo njegovo hrepenenje po absolutnosti, iz katerega izhaja njegova samorazklanost med tem, kar je in — tem, kar želi in hoče biti? Od kod sploh ta potreba in to hrepenenje?

Potreba in hrepenenje, ki obstajata kljub temu, da človek ve svojo končnost, kar jasno zveni iz Kantovih vprašanj:

Kaj morem vedeti?

Kaj naj storim?

Kaj smem upati?

Ne samo, da jo vem. Neskončnost kot ne-končnost je negacija končnosti. Večnost je negacija smrti. Tako za neskončnost kot za večnost ve človek samo iz svoje končnosti in smrtnosti. Ne-minljivost je ne-človeška in vendar hoče človek preiti svojo minljivost, da bi bil neminljiv. Človek je razpetost med seboj in nad-človekom kot ne-človeškim.

Kaj sedaj pri Marxu pravzaprav pomeni prevrat sprevrnjenega odnosa subjekt—objekt? Človek je spet subjekt, ne pa objekt časa! Že. V svojem svetu, čeprav brez objekta ne more! Njegov cilj — razkol njegovega sveta v otujeno carstvo nujnosti in carstvo svobode, ki zmeraj bolj narašča — je dosežen. Dosežen je bil z nujnostjo, da se zanj gradi materialna baza. Na poti skozi to nujnost so bili v korist generičnega človeka žrtvovani individui, ki niso nikdar dočakali vzcveta sveta svobode in prebivanja v njem. To je »zgodovina«. Dogajanje, ki vase povzema individualne

usode: naj bo samovoljno, naj bo s privolitvijo. Čemu človek? Čemu nebesa iz pekla preko vic? Tisočletno hrepenenje, ki se je na koncu zavedelo, da bog in nebesa nista transcendenca za generičnega človeka, sta pa transcendentna za individua, ki umira na poti generičnega človeka k večnemu zveličanju. Njegovo upanje je eshatološko. Razklan med tem, kar je, in tem, kar naj bi bil po svoji možnosti, prenaša svoj cilj na induvidue prihodnjih časov in končuje s teleološko zavestjo v imenu boga — človeka, ki bo kot generično bitje eksistencializiral in aktualiziral svojo potenco (esenco). Toda če jaz kot individuum ne aktualiziram svoje potence, ali nisem tedaj in-potenten? Ali pa naj se zadovoljim s tem, da sem pač toliko potenten, kolikor pripravljam plodna tla za omnipotenco (vsemogočnost) prihodnjih ljudi?

In je navsezadnje cilj zgodovine res samo poroditev sveta svobode, ki naj se potem nekončno in na vso večnost razrašča? Ekspanzija sveta svobode naj nadomesti človekovo neogibno priklenjenost na železno nujnost gibanja kot takega? To je cilj. In mi naj se z vsemi silami pogajamo, da bi ta čas čimprej dozorel in čimprej potekel. Potekel zato, da bi čas kot tak, ki je večni v svojem toku, neskrčljiv in neraztegljiv, končno s svojim tokom odnesel kratkočasnost naše svobode in svobodnega časa. Človek je subjekt, točla usoda kot nujnost ga ima po Marxovi zamisli še zmeraj v svojih rokah, kakor ga je imela poprej, ko je bil še objekt. Njegova težnja po tem, da bi vzel usodo kot nujnost v svoje roke, se je izjalovila v seganje po usodi, ki se zmeraj znova izmika. Kajti usoda je eno: ne more iti usoda kot taka svojo pot, moja usoda pa svojo. Sem tedaj še koren in najvišja bitnost samega sebe? Nisem obsojen zgolj na večno približevanje temu, da bi res bil koren in najvišja bitnost samega sebe, s tem pa tudi na večno nasprotje s samim seboj?

Razplet med tem, kar sem, in tem, kar naj bi bil, človek prihajam in odhajam. Je razpetost tisto bistveno človeka? Saj razpetost nikakor ni odpravljena s tem, da se človek spremeni v stalno postajanje in stalno proizvajanje svoje totalitete. Postala je aktivnejša kot kdaj prej. Ko sem si jo kar se da skrčil, jo potegnil vase, je postala želo, ki me neprenehno spodbuja v moji nezadostnosti. Bit in najstvo sta se zlila, ker se je moja bit spremenila v neprenehno postajanje — v najstvo samo. Je moja bit res skrčljiva na eksistenco postajanja: na delo kot deležnik gibanja?

3.

V metafiziki, ki ji je človek animal rationale, čutno — nadčutno, živalsko — nadživalsko, telesno — duhovno, se to nasprotje kaže prav v vzdrževanju živalskega in racionalnega. Da bi človek bil človek, si mora neprenehno racionalno podrežati svojo živalskost. Ker pa je po definiciji animal rationale, si je vendar nikdar ne more dokončno podrediti. Zato je ena sama težnja in hotenje po preseganju samega sebe. Ker je vsaka metafizika onto-teologija, razlaga vse, kar je, iz neke pracsнове, ki je hkrati najvišje bivajoče. Iz razlage bivajočega kot bivajočega izhaja tudi

razlaga človeka. Človek v hierarhiji bivajočega, ki temelji na tem, da biva najvišje bivajoče, zmeraj zavzema določeno mesto. Kako je torej v vsej metafiziki razlagano bivajoče kot bivajoče, da je človek razložen kot animal rationale?

Na vsej poti samoizpopolnjevanja metafizike od Grkov do Hegla prvo in najvišje bivajoče, bivajočnost bivajočega, nikdar ne obstaja sama zase. Potrebuje nekaj, v odnosu do česar je sama to, kar je. Naj se imenuje tisto nekaj prazni prostor, materija ali nič, zmeraj je tisto »brezno«, ki šele omogoča, da se nekaj postavlja kot dno in osnova. Zmeraj je tudi tisto, ki se hkrati, ko omogoča postavljanje sveta, upira bivajočemu, da bi popolnoma prešlo v prvo in najvišje bivajoče. Vsako bivajoče zdaj in tu je zato enotnost tega brezna in osnove (bivajočnosti bivajočega).

Najčistejšo strukturo teh odnosov nahajamo pri Aristotelu. Nasproti sta proté ile in forma form. Forma form je prvo in najvišje bivajoče, bivajočnost bivajočega. Proté ile je brezno. Ni pa čisti nič, temveč vzrok učinkom. Vsak zase sta možnosti: proté ile (stvar, materija) je čista možnost, forma form (substancia, ousia, théon) je vse omogočajoča entelehija. Kar zares je, kar je aktualno in dejansko eksistira, je enotnost njiju obeh: tudi človek. Je enotnost in razpetost med njima. Vse to dejansko bivajoče teži k formi form kot svojemu smotru (telos), pa ga nikdar ne doseže. Zato je ta forma form tudi vzrok vsega gibanja. Vse, kar je, je torej po štirih vzrokih: materialnem (causa materialis), oblikovnem (causa formalis), smotrnostnem (causa finalis) in dejavnem (causa efficiens). Forma form združuje vse zadnje tri vzroke.

Aristotelova podoba sveta je projekcija delovno-proizvodnega procesa na bivajoče kot tako v celotnem in občem. Sam odnose med vsemi štirimi vzroki razlaga ob zgledu umetnikovega (kiparjevega) ustvarjanja: imeti mora tvar (snov), na kateri bo oblikoval zamišljeno obliko, ki je smoter njegovega dela. Delo kiparja je dejavni vzrok. Seveda je za Aristotela to kiparjevo ustvarjanje samo primer vsesvetovnega dogajanja narave (physis = samovzhajanje). Zato kipar ne vnaša s silo oblike v snov, sama snov teži k določeni obliki. Dogajanje same narave se je tako izkazalo kot onto-teološko in razlaga tega dogajanja kot onto-teologija, to je metafizika.

Pri različnih metafizikih nastajajo različne preparacije in različne projekcije. Vendar osnova pri vseh ostaja ista: projekcija in reprojekcija različno razloženega proizvodnega procesa. (Seveda pri tem na proizvodni proces ni treba misliti kot na nekaj po človeku umišljenega, zgolj iz njega izhajajočega. To je že posebna razlaga.)

Od Descartesa naprej se vse skupaj sicer prenaša v subjektiviteto subjekta, vendar znotraj nje ostajajo isti odnosi. Človek, ki je kot Ego postal odločilni in oblikovani subjektum (primum fundamentum, primum philosophicum), si predmete predstavlja kot pred-mete. Predmeti so posavljani po njem. Vsa dotedanja metafizika se je izčrpavala v golem predstavljanju objektivnega, kamor je spadal tudi človek s svojo dušo. Zdaj pa vsa objektiviteta temelji na subjektu oziroma na subjektiviteti subjekta. Človek je bil do sedaj zgolj opazovalec, zdaj je postal ustvar-

jalec. Ustvarjalec je po svoji subektiviteti, čeprav je kot dejanski človek zgolj njen derivat in kultura.

Kaj je človek? Descartes odgovarja: »Misleča stvar (res cogitans).« Spada med stvari, njegova specifičnost pa je mišljenje; to, kar je, je po strukturah cogita: po vrojenih idejah, ki jih je v človeka vtisnila subjektiviteta kot taka — bog. Prav te strukture pa so subjektiviteta človeka kot subjekta. Vendar človek ni samo misleča, temveč tudi razsežnostna stvar (res extensa), kar je za Descartesa isto kot materialna oziroma telesna stvar. Človek je dvojen. Zato je nepopoln. Popoln je samo bog, ki je nerazcepljen. Kajti »ne more biti znamenja popolnosti, če je bog sestavljen iz dveh narav, uma in telesa, ... potemtakem ni sestavina obeh«. (Descartes, Razprava o metodi, stran 63, Ljubljana 1957.)

Da je človek umno-telesna stvar, je njegova osnovna pomanjkljivost in nepopolnost. Od tod izhaja njegova vezanost na drugo in njegova potrebnost drugega. »Ko bi namreč eksistiralo samo jaz, neodvisno od česar koli drugega, tako da bi imel od sebe samega vso popolnost,« si pravi Descartes, »bi si mogel iz istega razloga pridobiti od sebe samega tudi vse popolnosti, za katere sem vedel, da mi manjkajo, in tako bi mogel sam po sebi biti neskončen, večni, nespremenljiv, vsevečen, vsemogočen — skratka, imeti bi mogel vse popolnosti, ki sem jih mogel razbrati v Bogu.« (Prav tam, stran 63.)

Ker človek kot animal rationale torej ne eksistira neodvisno od česar koli drugega, je v njem večno hrepenenje po preraščanju samega sebe: iz tega hrepenenja raste dejavnost, ki naj bi ga približala popolnosti — nepotrebnosti, vsemogočnosti, nepomanjkljivosti... Dejavnost omogoča njegova razsežnost, materialnost, telesnost, pa jo hkrati tudi zadržuje: obsoja na poseganje po nedosegljivem.

Popolnost je pač dosegljiva, kolikor jo človek jasno in razločno spozna iz svoje ne-popolnosti in jo zato priznava. V tem smislu je bog za človeka samo po človeku in človek ostaja odločujoči subjektum. Nisem zato, ker je bog ali pa hudič. Sem zato, ker mislim: »Cogito ergo sum, sive existero.« Zato tudi razsežnostna stvar obstaja samo, če si jo predstavim predse po vrojeni ideji razsežnosti, ki jo nosim v sebi, ker spada v mojo subjektiviteto. Res ekstensa je zame samo, če je nekaj predstavljenega, če je pred-met. Kar je zunaj moje pred-stave, kar ni moj pred-met, je zame nič. Po teh obratih bi se zdelo, da je Descartes boga v sklop svojih zamisli vnesel pri stranskih vratih. Ampak, brž ko sem se razložil kot nekaj razcepljenega, kot nasprotje tega, po čemer sem to, kar sem in tega, po čemer nisem to, kar sem, oziroma sem to, kar nisem, sem se moral spoznati kot nepopoln, katerega nasprotje je popolnost — ens perfektissimus (bog).

Pri tem je vseeno, ali je to Aristotelov, Descartesov ali krščanski bog. Očitno je to, da bog v filozofijo ni bil vpeljan od zunaj, na primer iz krščanstva, temveč ji je imanenten. Kateri je tisti izvir obeh?

Zakaj je bit kot bivajočnost bivajočega zmeraj pogojena s svojim nasprotjem? Pa čeprav ga sama ustvari ali je že sama enotnost s svojim nasprotjem kot pri Heglu: čista bit je isto kot čisti nič! Zato ker je

projekcija delovnega procesa. Bivajoče kot derivat tega procesa je njegov izdelek in zato tudi zmeraj enotnost obeh nasprotij. Človek ni izjema. Tembolj prihaja to do izraza pri Marxu, ki mu je človek sam svoj izdelek.

»Človek lahko v svoji produkciji ravna samo tako, kakor narava sama, to je, lahko spreminja samo obliko snovi.« (Marx, Das Kapital, I, str. 47.) Človekovo delo je delo oblikovanja. S svojim »smotrnim produktivnim delovanjem« oblikuje »naravno snov« glede na svoje »posebne potrebe«. Če odstranimo vse oblike, ki jih je delo izoblikovalo na snovi, pa »preostane vselej materialni substrat, ki je pričujoč od narave brez sodelovanja človeka (ohne Zutun des Menschen von Natur vorhanden ist)«. (Prav tam.)

Človek kot subjekt je s svojim smotrnim delom kot subjektiviteto torej vezan na svoje nasprotje: materialni substrat. Substrat je brezobličen, zato možnost vseh oblik. Brezobličen je, ker je snov, ki svojo obliko neprenehoma spreminja. Nima oblike, ki bi se ji lahko reklo, ta je pa prava. Je »tisto enako, to je skupna substanca« (MEW, 23—74), ki je »v vseh oblikah ohranjena«. (GR. 266.) Človek jo lahko oblikuje v katerokoli obliko, tola brez nje ne more. Tudi človek se lahko izoblikuje in se oblikuje samo na osnovi svojega substrata. Čista subjektiviteta ne more postati nikdar. Nikdar ne more postati to, po čemer je, kar je: bivajočnost bivajočega sama. Zmeraj, dokler bo, bo tudi bivajoče, ki vsebuje bivajočnost bivajočega in njeno nasprotje: materialni substrakt.

Človek sam po Marxu ni nič drugega kot posebna oblika naravne snovi, naravne substance, ki se ohranja. Naj se razvije v karkoli, nikdar ne bo v svoji osnovi odrešen snovi, katere oblika je. Proizvedla ga je narava, kvantitativno in kvalitativno bivanje gibanja, s tem da je razvila posebno obliko svoje snovi. Proizvedla je tudi to, po čemer ta posebna oblika je to, kar je: delo — delo kot posebno obliko svojega gibanja.

Delo — proizvajanje je dejavni vzrok, aktivni princip v človeku. Snov (»materija kot zgolj pasivno« — Gr. 213) je pasivni princip v njem. Podvržen je oblikovanju po delu, ki je tako tudi oblikovni vzrok. Proizvajanje, oblikovanje človeka po svojem delu je smotrno. Človek si sam postavlja smotre. Njegovo proizvajanje nima nobenega drugega smotra razen tistega, ki si ga zastavi sam. Taka je po Marxu podoba proizvajanja. Proizvajanju človeka je podobno proizvajanje sploh. Podoba sveta je zato podoba proizvodnega sveta, sveta proizvodnje. Ne spreminja oblik samo človek, temveč tudi narava. Ne proizvaja samo človek, temveč tudi narava. Vse, kar je, spada v proizvodjalne sile ali v proizvodne odnose.

Aristotelova, Descartesova in Marxova razlaga vsega, kar je, se torej naslanja na isto: na proizvodno strukturo sveta. Marx je ostal zvest izročilu filozofije. Bivajoče v občem in v celotnem je na voljo človeku-proizvajalcu kot najvišjemu bivajočemu med bivajočim. Človek je krona stvarstva. Sem kot proizvajalec. Proizvajalec sem kot del narave. Le zato lahko od nekoč sploh pro-iz-vajam. Temu se upira moj jaz, ki hoče biti popoln. Biti hoče iz samega sebe proizvođači proizvajalec, to je ustvarjalec: popolni manipulator z bivajočim. Če to ni oziroma se k temu akpro-

ksimativno približuje, je v stalnem nasprotju s svojo bitjo. Jaz in moja bit sva razcepljena. Težim, da bi jo spremenil in postal nekaj drugega, kar sem: prav tako kakor teži pri Aristotelu vsako bivajoče razen Theosa, da bi postalo nekaj drugega, kot je, ali kakor pri Descartesu vse teži k najpopolnejšemu. Težnja po samopreraščanju k popolnejšemu je v osnovi proizvodne podobe sveta, po kateri obstaja nasprotje med materialom proizvajanja in proizvajajočim. Proizvodna podoba sveta gospoduje od Platona naprej, to je odkar se je uveljavil svet proizvodnje. Razlika med platonovsko-aristotelovskim obdobjem in postdescartovskim je v tem, da zdaj nele gospoduje proizvodna podoba sveta, temveč da je svet sam postal kot proizvod podoba: nekaj preračunljivega in izračunljivega. Človek kot edini subjektum si svet proizvaja. Upravlja proizvode in jih razmešča, medtem ko je še pri Aristotelu kot hypo-keimenon med hypo-keimenoni pro-izvedeno, ki opazuje samo-proizvajanje fysisa. Delo samo je tu še zgolj so-oblikovanje, ne pa pred-metanje pred-metov.

Proizvodna struktura in naravnost sveta dobi polet z vrtinčasto-spiralnim dialogom subjekt-objekt novoveške metafizike sveta in sveta metafizike. Dialektičnost tega dialoga si podreja vse odnose. Z Marxovo materialistično dialektiko nahaja iztočišče in stečišče v sproščeni, neprenehno razširjajoči se proizvodnji komunizma. Nezadrževana razširjena reprodukcija je pomiritev med doslej zmeraj prehitevajočo podobo sveta in zastajajočim materialnim svetom.

Dokler je razširjena reprodukcija na pohodu v svoji popolni sprostitvi, se njeni samovolji nič ne more upreti. Danes si ne more nobena država privoščiti, da ne bi vseh sil vlagala v razširjeno reprodukcijo. Razvoj standarda je samo druga plat razširjene reprodukcije in na določeni doseženi stopnji tudi njen pogoj. Za razvoj tehnike je neogiben. Razširjena reprodukcija je usodnost pričujočega dogajanja. Ona nosi zgodovino zdajšnjega človeka. Marx je to usodno samovoljo, ki je po njem rezultat zgodovinsko opredeljenega spleta proizvajalnih sil in proizvodnih odnosov, imenoval vrednost oziroma samoovrednotujočo se vrednost (kapital); Nietzsche ji pravi volja do moči, ki prinaša večno vračanje enakega; Hegel absolutna ideja, ki povsod hoče sebe samo.

Kapital je sicer proizvodni odnos, toda nošen po proizvajalnih silah. Zato njegova smrt ni odvisna prvenstveno od odnosov, temveč od sil. Kapital zato po Marxu dejansko ni zgolj proizvodni odnos, temveč določen splet proizvajalnih sil in odnosov. Ko ne bi bilo tako, bi bilo potrebno le odstraniti določene odnose, pa kapitala ne bi bilo. Toda kapitala na določeni stopnji razvoja proizvajalnih sil sploh ni mogoče odstraniti. Kapital je zato usoda kot nujnost zgodovine, ne njena samovolja. Razvoj proizvajalnih sil je za Marxa nujen tudi še po odstranitvi kapitalskih odnosov. Ohrani kot razširjena reprodukcija torej temeljno lastnost kapitala: podrejanje volje človeka, čeprav človek nanj privoljuje. V zašnji instanci se zato izkaže, da je razvoj proizvajalnih sil neodvisen od človeka: človek s svojimi odnosi ga lahko samo zavira ali pospešuje, ne more pa ga temeljno predrugčaiti. Temeljni potek je nujen. Toda ali je mogoč samo proizvodni svet? Kar se tu kaže kot usodno, je namreč usodno samo

tu: v proizvodnem svetu, svetu proizvodnje, v tem je proizvodnja genus subjektium, svet pa genus objektium.

Samo tu je najvišji cilj mobilizacije in organizacije vseh sil za zgraditev perfektno funkcionirajočega proizvodnega sveta, katerega značilnost je vdiranje v zadnjo osnovo vsega bivajočega in med zadnje meje bivajočega v njegovi vesoljnosti. Ekspanzija in pohlep! Ofenziva mehanizmov v odnosu do vsega bivajočega! Družbeni mehanizmi! Cilj: splet vseh področnih mehanizmov avtomatizacija prebivanja. Organiziranje avtomatizirani prodorov in njihovega zbiralnega povračanja v roke združenega in avtomatično delujočega svetovno-medplanetarnega subjekta. Ves čas je proizvodni čas ali čas proizvodnje, kamor spada tudi rekreacijski čas kot čas za pripravo proizvodnje. Kakšen smisel ima prebivanje sredi tega prodiranja? Ali ni smisel prav prodiranje samo? Kaj je sploh smisel prebivanja?

Smisel prebivanja je resnica prebivanja

Ali človek ve, kam gre? Vprašanje pred-postavlja, da je človeštvo na poti. Sprašuje po cilju poti. Misel, ki hoče cilj (telos), je teleološka. Takšna je krščanska misel: cilj človekove poti ali njeno zadnje križišče je sodni dan. Zato je ta misel hkrati tudi eshatološka. Ve za poslednje človeka (eshata = poslednje, logos = nauk, učenje). Sodni dan je konec človekovega popotovanja. Na ta dan bo vsakdo zvedel, kakšno prebivališče mu je namenila božja previdnost. Misel, ki cilj poti ve, je torej prepričana o uravnanosti človekove poti. Človekova hoja ni svojevoljna, temveč vnaprej naravnana po določeni zakonitosti. Zato nima samo cilja, ima tudi osnovo, iz katere izhaja. Kar je med osnovo in ciljem, je pot do: methodos.

Teleološko-eschatološka misel je metodična. Bistvo filozofije in duša stvarnosti je zato za Hegla, ki tudi ve začetek in konec človekove poti, metoda. Marx, ki išče dejansko osnovo, naravnano in cilj pričujočega človekovega popotovanja, prav zato soglaša, da se po Heglu metafizika, vsa filozofija, povzema v metodo. Prava metoda je zanj prvi pogoj do spoznanja dejanske človekove naravnano, se pravi, ne tiste, ki je zgolj posledica njegovih želja in hotenj. Za metodično teleološko misel potemtakem obstaja osnova, naravnano in cilj človekovi poti ne glede na njegovo hotenje ali nehotenje. Kraj (topos) prebivanja je neodvisen od človekovega hotenja. Od kraja pa do kraja je nujen. Čeprav imajo ljudje v komunizmu usodo v svojih rokah, jim je bilo to usojeno. Kar je odvisno od človek, je čas poti.

Na času temelji zgodovina. Zgodovinskost je časovna variacija usodnosti kot nujnosti. Zgodovina ima opraviti z usodo, naj je kot predzgodovina po njej nošena ali pa je kot zgodovina njena nositeljica. Usoda se temu mišljenju dostavlja kot zakonita nujnost, ki je v nasprotju s človekom, dokler si je ne podredi, to je, dokler se sam iz zgolj naključnega ne spremeni v zakonito nujnost sveta.

Marx ve za osnovo, naravnost in cilj pred-zgodovine. Za uravnanost in cilj zgodovine ne ve. Po njem se to tudi ne more vedeti, ker bodo ljudje imeli tedaj cilj v svojih rokah in se bodo po njem tudi ravnali. Če bi zanju vedel, bi to pomenilo, da sta že vnaprej dana — nujna. V čem bi tedaj pač bila razlika med pred-zgodovino in zgodovino? Zato se Marx po zadnjem kam? človekove poti niti ne sprašuje. Ve seveda, kolikor obstaja po njem tudi v komunizmu svet nujnosti (postvarelost), da je človekov cilj reduciranje postvarelosti na nič. *Toda, ker je zničenje postvarelosti nemogoče, je v cilju brezcilnost.* Človeštvo je na neskončni poti k popolni nepostvarelosti.

Na tistem delu poti, ko se preraščanje stvarnih zakonitosti narave steka z naraščanjem družbene postvarelosti, je cilj jasen: odprava te dvojnosti in prehod k pospešenemu premagovanju železnih zakonitosti stvarnosti. Cilj je toliko bližji, kolikor večja je družbena postvarelost. Čim večja je nevarnost, tem bliže je raz-rešitev.

Je raz-rešitev tudi rešitev? Na to zaskrbljeno vprašanje sodobnih filozofov, ki pa ima za vsakogar poseben pomen, je zadel tudi Marx. Vendar se mu negativni odgovor ni zdel vreden podrobnejše obdelave, ker je kot naključnost nepreračunljiva možnost zakonitega vedenja pred-zgodovine. Razrešitev je rešitev, če kapital s svojim samomorom ne bo potegnil v smrt tudi človeka. V tem primeru bi bila razrešitev zrušitev vsega človeškega. Od tega dela poti naprej je pot potemtakem že vnaprej problematična, s tem pa tudi potenje do preloma poti. Problematična, problematicos — vržena v ospredje naloge razreševanja, postaja pot kot taka. Je človek splòh popotnik?

Kaj, če človek od nikoder ne prihaja in tudi nikamor ne gre, ker je že zmeraj na svojem kraju? Vprašanje ni znanstveno-tehničnega značaja. Z ekonomsko-sociološkega vidika je jasno, da se človeštvo nagiblje k obči svetovni medsebojni združenosti, k enakosti in avtomatizaciji. (V to smer se usmerja tudi praktično-politično delovanje.) Gre za to, da se danes v teh procesih zlorablja prebivanje kot sredstvo za dosego združitve, enakosti, avtomatizacije. Politiko nosi ta notranji gon sveta, bistvo tehnike ali, kakor bi rekel Marx, objektivne tendence razvoja proizvodjalnih sil, razširjene reprodukcije. Toda ali je ta gon mojega prebivanja po samozlorabljanju tisto vse in smisel prebivanja? Zato izvirno vprašanje sprašuje in hkrati izreka: ni človek najpoprej prebivalec?! Domovalec svojega doma; popotnik svoje poti: preden sem domačin in preden se napotim z doma in postanem popotnik, moram prebivati, imeti prebivališče, ki je kraj mojega prebivanja.

Prebivam, ker sem človek; sem človek, ker prebivam. Sem prebivalec svojega prebivališča. Kamen ali žival nista prebivalca, ker ne prebivata, temveč samo bivata. Pre-bivanje je način bivanja: bivanje časa. Prebivanje ni zgolj bivanje v času — trajanje, temveč bivanje s časom, bivanje svojega časa — prestajanje. Prebivam, ker sem svoj čas, ker hočem z njim pre-bit. . . . Kaj? Ko iščem odgovor na ta kaj, se prebijam v smisel prebivanja, zakaj čas se ne da prebiti, kakor prebiješ noč, temveč si z njim, dokler ne premineš. Svojega časa ne morem ne prehiteti ne zaostajati za

njim. Govorjenje o tem, da je nekdo pred svojim časom ali za njim, izahaja iz prostorsko-fizikalnega dojetja časa, ne iz časa kot takega, ki fizikalno dojemanje časa kot kvantitativne mere gibanja zmeraj že omogoča.

Če sem zmeraj že na kraju svojega prebivanja, je ta zmeraj že čas mojega prebivanja. Kjer sem, sem s časom svojega prebivanja. V vsakem trenutku je prečujoča tako zdajšnjost kot bivšost in prihodnost. Ta čas ni mrtvo potekanje, vrsta sedajev, od katerih vsakdo rezko razmejuje bivšost od prihodnosti. Ko občutim stisko minevanja časa, je vseeno, koliko časa mi še preostane. Še je čas! To pomeni: še lahko spremenim *kako* svojega prebivanja. Ni pa več časa, da bi spreminjal kraj svojega prebivanja. Spremenil sem ga, ko sem zašel v stisko. Toda tudi v tem spreminjanju sem bil s svojim časom na svojem kraju (na svojem začetku, središču in koncu). *Kraj mojega časa je čas mojega kraja*. Čas ne prinese ničesar, kar ne bi bilo prineseno po meni. Ali to pomeni, da čas ne gre nikamor, če sam nisem na poti? Da, kadar sam prihajam, prihaja čas. Napočil je čas: sem na kraju razpoke svojega prebivanja. Čas hiti, kadar se mi mudi.

Čas kot kvantitativno bivanje gibanja (fizični čas) ne hiti. Se ne obira, ne prehiteva in ne zakasnjuje. Je enakomeren tok. Iz njega ne izhaja ne kratkočasje ne dolgočasje. Lepih časov ne prinaša, pa tudi grdih ne. V njem letni časi nimajo izvira. Čas kot kvantitativno bivanje gibanja je abstrakcija. Barvo imajo dejansko le letni časi. Barvo ima le moj čas, čas človeka. Šele če je čas razcepljen na obče, posebno in posamezno, se mi lahko kot obče odtuji v blagu ali denarju.

Čas kot takšno metafizično obče potem lahko nosim v žepu. Lahko ga kupujem in prodajam: po nizki ali visoki ceni. Dobim ga lahko na obroke. Samopostrežba časa! Non stop in večno vračanje enakega. Eksport-import časa! Vložite svoj čas v banko. To so gesla metafizičnega sveta. Svet in metafizika zato nista nekaj, kar bi bilo vsaksebi. Svet metafizike je metafizika sveta. Razcep sveta, časa in prebivanja v obče, posebno in posamezno, je v temelju metafizičnega sveta, ki raste kot proizvodna struktura in proizvodna podoba sveta, časa, prebivanja.

Obče je bivajočnost bivajočega — bog. Zato je tudi čas kot abstraktno obče bog, ki se mu podrejam, čeprav navidezno kaže, da je on podrejen meni. Za lažno zunanjo podobo sveta naj bi se skrivala resnica. Kar je po naravi stvari prvo (proteron te physei), pravi Aristotel, torej obče, se zdi človekovemu spoznavanju kot kasnejše, kar je treba šele doseči (hysteron pros hemas); in narobe je posamezno, meni najbližje (proteron pros hemas), izvedeno po svoji pravi biti, kasnejše (hysteron te physei).

Od tod tudi zahteva, da naj vsaka definicija poteka od občega pojma (genus) prek posrednega pojma (diafora) do vrstne razlike (differentia specifica). Vsako prisiljevanje k definiciji časa bi bilo torej prisiljevanje h gibanju v svetu metafizike oziroma v metafizičnem svetu.

Z definicijo časa kot kvantitativnega bivanja, ki posebej v zakonu vrednosti postane bog obstoječega sveta, v katerem prebivamo. Razcep-ljanje časa na obče, posebno in posamezno ter abstrahiranje časa v meta-

fizično je zgodovinsko dogajanje, se pravi, da je nastalo. Da je nastalo in da se to še zmeraj dogaja, je moralo izhajati in izhaja iz nerazcepljenega časa. Nekaj se lahko razcepi in razceplja samo, če je temeljno zmeraj že ne-razcepljeno. Prav za ta temeljni nerazcepljeni kraj kot čas-kraj prebivanja pa gre. Do njega nikakor ni mogoče priti zgolj s prevratom obstoječe strukture: obče—posebno—posamezno, ker bi struktura ostala ista, čeprav sprevrnjena. Rešitev torej ni v tem, da bi se zrušila prevlada časa kot metafizično občega in se postavila prevlada mojega časa kot posameznega nad tem občim časom. Rešitev je le v nerazcepljanju časa, v primitivi strukture: obče—posebno—posamezno.

Ne gre za povrnitev k izvirnemu kraj—času, ker ta je zmeraj že pričujoč, problematično je, kako vzrajati z njim, ne pozabljati nanj kljub gonu razširjene reprodukcije, ki spreminja moje prebivanje v sredstvo zmeraj perfektnejšega funkcioniranja ter razceplja čas v metafizično obči čas in v moj čas kot zgolj posamezni, kot tisto zgolj notranje, privatno in subjektivno. Če se gonu razširjene reprodukcije že ni mogoče izmakniti, dokler se ne dopolni, se mu vsaj podrediti ni treba popolnoma; kako varovati in obvarovati izvirni kraj—čas?

Čas mojega kraja je kraj mojega časa. Tudi kadar sem na poti, sem zmeraj že na kraju svojega prebivanja, ker mi gre zato, da bi pre-bil svoj čas. Pre-bití čas?! Biti. Sem in moja pot ima smisel v mojem prebivanju. S svojim časom nočem pre-bití nič drugega kot svoj čas. Če smisel ne prihaja zmeraj že iz kraj—časa mojega prebivanja, potem je v cilju človeštva, ki je vnaprej dano in vedeno. Moje prebivanje ima tedaj smisel, kolikor je samo v sebi nesmiselno. Ker smisla nima v sebi, temveč v neskončnosti fizikalne prihodnosti, se-m si brezsmiseln, če ne verjamem v božanstvo človeka kot človeštva. Verjeti moram v njegovo večnost, zakaj v čem je sploh smisel, če bo nekoč — nekje vsega skupaj konec? Pa smo tu: če je cilj v neskončnosti, je v njem brezciljnost — nahajanje smisla v neskončno oddaljenem cilju je nesmiselno.

Smisel prebivanja izhaja iz mojega prebivanja: iz njega prihaja in vanj zahaja. Ker je kraj mojega časa čas mojega kraja, je cilj moje poti, zaradi katerega sem se napotil na pot, zmeraj že moj cilj, ne cilj človeštva. Človeštvo kot tako nima cilja. Ima pa smisel, zakaj tudi ono je zmeraj že na kraju svojega prebivanja. Ko bi človeštvo imelo svoj cilj, bi bil ta cilj že od vsega začetka prvo in najvišje bivajoče človeka: bog. Iskanje cilja prebivanja je iskanje boga: bogoiskateljstvo. Je iskanje pokrovitelja prebivanja, pod okriljem katerega naj bi človek dobil svoj smisel. Hkrati pa je tudi iskanje samega sebe. Ko iščem cilj svojega prebivanja, priznavam ne samo, da sem izgubil vero v stare bogove, temveč tudi to, da nimam*novih. Napočil je čas: sem na kraju razpoke svojega prebivanja. Morda prihajam že prepozno za bogove in prezgodaj, da ne bi imel domotožja po njih. Morda pa nisem prezgodnji? Kaj, če sem pravočasen? Tedaj je iskanje cilja prebivanja na neki način že nahajanje smisla biti mojega prebivanja. Iskanje je nahajanje, toda prikrito, saj je zastrto s ciljem prebivanja. Našel bom takrat, kadar v stečiču svojega iskanja ne bom nahajal cilja prebivanja — boga.

Kdaj ni boga? Boga ni, če ne postavljam boga nad sabo in tudi ne postavljam samega sebe za boga. Kaj je, če ni boga? Če ga tudi kot zanikanega ni (zakaj odkar so bogovi, so tudi »brezbožci«)? Kaj je, kadar ni več malikov? Ali si na to vprašanje moram odgovoriti? Moram se vpraševati. Vprašanja ne smem prelagati ne na drugega ne na prihodnost. Umrl bom namreč sam; čeprav lahko kdo umre zame, ne more umreti namesto mene. »Smešni smo, če se upiramo na druženje s svojimi bližnjimi: bojazljivi, kakor mi, nemočni kakor mi, nam ne morejo poagati: vsakdo bo umrl sam. Delati moramo torej, kakor da smo sami. Bi v tem primeru gradili vele-lepe domove itd. Iskali bomo resnico brez obotavljanja.« (Pascal, Misli: 211, Kultura, 1965, Beograd.) Kaj je, kadar postane nesmiselna tako teizem kot a-teizem? Kaj je, kadar se razkroji hierarhija obče — posebno — posamezno? Tedaj pre-ostane bivajoče in njegovo je. Tedaj bivajoče je in jaz sem, ne da bi bil kultura prvega in najvišjega bivajočega in ne da bi sam sebe postavljaj kot prvo in najvišje bivajoče — kot kreatorja vsega, kar je. Tedaj razumem smisel biti prebivanja, ne da bi jo osmišljaj glede na cilj, ki ga je šele treba doseči. Verujem, ne da bi bila to vera v cilj prebivanja. Verujem, da sem zmeraj že na kraju svojega prebivanja. Našel sem se, ker nisem izgubljen. Izgubljen nisem, ker se v iskanju nisem nikdar do konca izgubil, to je pogubil. Nisem postal žrtev ne postavljenega cilja svojega prebivanja, ne brezcilnosti. Ker sem zmeraj že na kraju svojega prebivanja, je vsakršen cilj zmeraj že osmišljen iz smisla prebivanja. Nima prebivanje smisla šele zaradi cilja prebivanja, ker smisel prebivanja zmeraj že omogoča kakršenkoli cilj. Zato ni cilja prebivanja, temveč so le cilji znotraj prebivajočnosti. Cilj ni vnaprej dan. Torej sem sam odgovoren za cilj, ki mu sledim, ker dejansko cilj sledi meni.

Kaj je smisel prebivanja? Vprašanje ne sprašuje po kajstvu smisla prebivanja, temveč preprosto, kaj da je. Verujem, da sem zmeraj že na kraju svojega prebivanja, ker verjamem v smisel prebivanja. (Če namreč nisem že zmeraj na kraju svojega prebivanja, moje prebivanje ne nosi smisla samo v sebi, marveč v cilju prebivanja, kar je nesmiselno.) Sem odkrit pred samim seboj. Kadar sem odkrit, izrekam in govorim resnico. Ne lažem se. Moja odkritost je moja resničnost. Ker sem odkrit, sem resničen. Med mojo notranjostjo in mojo zunanostjo, med mojim »bistvom« in mojim »videzom« ni nasprotja. Če sem resničen, moj videz ni navidezen. Med tem, kakor sebe vidim in kar sem, ni razlike. Kakor se kažem, takšen sem. Da bi vedel, kdo sem in kaj je smisel mojega prebivanja, zadošča zato to, kar vidim: moje prebivanje. Odprt sem za njegov smisel, zato je smisel prebivanja odprt zame. Raz-odeva se mi, ker sem se razodel sam sebi. Smisel prebivanja stopa iz razpirajočega se prebivanja. *Resnica smisla je smisel resnice prebivanja.*

Smisla resnice prebivanja ni mogoče spoznati, sledeč vprašanju po zakaju prebivanja. Zakaj in za-kaj prebivam? Vprašanji sprašujeta po prvi osnovi in zadnjem smotru prebivanja. Zvedeti hočeta metafizično resnico.

Zakaj prebivam? Prebivam kot človek zato, ker me je rodila mati, ki je pripadnica človeške družbe. Zakaj je pripadnica človeške družbe? Zato ker človek lahko živi samo v družbi. Zakaj človek lahko živi samo v družbi? Zato ker ga je tako opredelila narava. Zakaj ga je narava tako opredelila? Zato ker... itd., tja do vesoljskih meglenic in še dalje. Čim bližji je odgovor resnici, tem dalj je od nje: približuje se ji aproksimativno. Vendar vprašanje ne bo nikdar dospelo do svoje osnove, saj jo bo pomikalo zmeraj dalj. Zmeraj bo še mogoč kak zakaj. Rešitev z najdenjem neke prve osnove, ki je, brž ko jo najdemo kot tako, tudi zadnji cilj, na primer boga, ki da je ustvaril človeka in ki je cilj človeka, je zgolj navidezna. Zakaji se tudi tu vrstijo v neskončnost: zakaj je bog ustvaril človeka? Zato ker je vsemogočen, in podobno. Zakaj je vsemogočen? Zato ker... itd. in infinitum.

Prav tako je z vprašanjem: za-kaj prebivam? Prebivam zato, da bi s svojim delom koristil razvoju človeštva. Za-kaj naj bi s svojim delom koristil razvoju človeštva? Zato da bi se človeštvo razvilo v vseh svojih potencah. Za-kaj naj bi se človek razvil v vseh svojih potencah? Zato da... itd.

Namesto da bi vprašanji pokazali prvo osnovo in zadnji cilj prebivanja, kažeta na brez-osnovnost in brez-smotrnost, čeprav do njiju ne moreta nikdar dospeti. Zanju pričujeta s svojo nedospešnostjo. Brez-osnovnost in brez-smotrnost se kažeta iz prve osnove in poslednjega smotra. Iskanje v brezdanjost nas tako vrača k najbližjemu. Če brezno nima dna, pa ima vrh svojih robov. Čim globlje se spuščamo v globino, tem bolj se zavedamo, da puščamo za seboj vrh, da se tem bolj zapuščamo, čim bolj se prepuščamo prvemu in poslednjemu kot najvišjemu bivajočemu — bogu. Bog ni nič, marveč tisto, kar me spominja na dom mojega prebivanja. Zato v metafizičnem svetu ni nikogar, ki ne bi veroval v svojega boga, čeprav morda zanikuje obče priznanega. Bog ni namreč samo nadomestilo, marveč tudi zakrito bivanje smisla prebivanja. Je odtujeni smisel prebivanja in greh je braniti človeku vero vanj, dokler se mu ne odkrije neodtujeni smisel prebivanja. Vere v boga namreč nikdar ne bo opustil, boga bo kvečjemu menjal. In kaj pomeni, da nas iskanje v brezdanjost vrača najbliže? Pomeni, da nas vrača tja, od koder pravzaprav bežimo — k resnici našega prebivanja.

Prebivanje je, ker je. Prebivam, ker prebivam. Zmeraj sem že na kraju svojega prebivanja. Šele če prebivam, lahko postavljam ali moram postavljati zakaje. Šele če prebivam, se morem spremeniti v žrtev svojega cilja. Prebivanje se razodeva iz sebe samega. To pomeni, da prebivanje resnico hkrati odeva v neresnico.

Smisel resnice prebivanja se izroča. Ni za zmeraj razodeto, temveč se razodeva. Tako ima prebivanje vsakokratni smisel, s katerim je vsakdo zmeraj že sam odkrit ali neodkrit. Kakršnokoli poimenovanje (definicija) smisla bi njegovo vsakokratnost zreduciralo na že dano in poznano. *Resnica smisla prebivanja je, da ni smisla prebivanja brez vsakokratnega smisla.*

Smisel prebivanja, ki je reduciran na enkratni končni cilj in zato na edini cilj, v odnosu do katerega so vsi drugi cilji zgolj sredstva, pa naj bo predstavljen kot cilj prebivanja ali kot edini zaresni znotrajprebiva-jočnostni cilj, ni resnični smisel. Je osiromašenje prebivanja, ker zanika vsakršno skrivnost prebivanja. Za tistega, ki ve za ta končni cilj prebi-vanja, ni nič več skritega. Resnica prebivanja kot razodevanje zanj nima nobenega smisla; človek zanj nima nobenega smisla, če nima vrednosti in pomembnosti za končni cilj. Svet se mu je enkrat za vselej odkril. Ima resnico in jo hoče posredovati vsakomur. Ne dopušča, da bi se prebivanje odkrilo še komu drugemu in da bi bil še kdo odkrit sam pred seboj, to je resničen. Če mi je namreč odkritost že vnaprej vsiljena, ne morem in se ne morem odkrivati. Če v to privolim, prebivanje kot tako tedaj nima več smisla, ker si zakrivam, da sem zmeraj že na kraju svojega prebivanja. Ne odkrivam se sam, marveč samega sebe sprejemam od drugega. Ker se mi odtuji smisel resnice prebivanja, se odtujujem resnici smisla prebi-vanja.

Cilj prebivanja me spreminja v malikovalca, ker sam spreminjam cilj v malika (fetiš). Pripisujem mu čarovno silo, da mi daje smisel prebivanja, zato izdajam smisel kot čar prebivanja. Malikovanje je zamenjavanje smi-sla prebivanja z zadnjim ciljem prebivanja, ki je zmeraj že tudi prva osnova prebivanja: na primer ideja, duh, volja, človek kot koren in naj-višja bitnost samega sebe, volja do moči itd. Smisel se je izrodil v causa causarum: vzrok vzrokov kot cilj ciljev. Njegovi preroki in reprezentanti so živi maliki človekovega prebivanja.

Malikovalstvo je tisto bitno odtujenosti. Kaj ga nosi? Nikakor ne po-stvarelost, saj postvarelost sama je že razložena iz razumevanja smisla kot cilja ciljev. Postvarelost človeka kot korena in najvišje bitnosti.

Postvarelost prinaša po Marxu malikovanje izdelkov človeških rok. Blago je stvar »polna metafizične zvitosti in teoloških muh«. Analogijo nahajamo v področju verskega sveta. »Tu so produkti človeške glave vi-deti kot samostojna bitja, obdarjena s svojim življenjem in v odnosih med seboj in ljudmi. Tako je v blagovnem svetu s produkti človeške roke. To imenujemo *fetišizem*, ki se *prilepi k produktom dela, brž ko se producira kot blago, in ki je zato neločljiv od blagovne produkcije*«. Malikovanje se prilepi produktom dela v blagovni produkciji. Blagovna produkcija in postvarelost sta vzrok malikovanja produktov človeške roke, toda da bi se jim malikovanje lahko »prilepilo«, mora biti že pričujoče. Postvarelost torej ni vzrok malikovanja kot takega, marveč le malikovanja produktov človeške roke. Tako malikovanje kot postvarelost slonita na istem, zato postvarelost ne more biti tisto najusodnejše sveta.

Če postvarelost ni tisto najusodnejše sveta, nasprotje med stvarjo in osebo ni osnovno nasprotje sveta. Le s stališča, da je osnovno nasprotje in najusodnejše sveta sprevračanje oseb v stvari in stvari v osebe — »po-stvarelost oseb in poosebljenje stvari« — pa je mogoče razložiti odtuje-nost kot postvarelost. Samo iz tega žarišča se potem more poimenovati tisto usodno sveta kapital, ki da kot moč in kot razraščajoča se volja do moči jemlje človeku njegovo moč s tem, da ga sprevrača v postvarelo

osebo, v orodje sebe kot posebej stvari. Tako osvetljena zadeva potem nakazuje rešitev v obratu, v katerem naj bi se človek kljub kapitalu postavil kot tista najkorenitejša in najbitnejša moč, kot cilj ciljev. Rezultat bi bil negacija odtujenosti kot postvarelosti: razpostvarelost. Vendar je očitno, da je razpostvarjenje kot raz-rešitev postvarelosti projekcija iz žarišča malikovanja, saj je osvetljeno kot cilj prebivanja. Se tedaj s preraščanjem postvarelosti prerašča tudi malikovanje? Ne! Postvarelost mora imeti zato svoj izvir v odtujevanju smisla prebivanja, ne pa odtujevanje smisla prebivanja v postvarelosti. Odtujevanje smisla prebivanja omogoča tako postvarelost kot njej pripadajoče žarišče ter osvetljava.

Zato odtujenosti smislu prebivanja ni mogoče odpraviti z akcijo proti postvarelosti, katere brezdanji cilj naj bi bila absolutna človekova moč. S tem je dan odgovor na tisto prvo spodbudno vprašanje, ki je spodbudilo vse to razmišljanje: Ima skrčenje časovnega razpona odtujenosti za nekaj desetletij kakšen pomen za nas? Ima pomen, ni pa to smisel prebivanja. Nezadosnost sveta nas spodbuja, da sledimo imanentnemu gonu razširjene reprodukcije proizvodjalnih sil, njeni težnji po samorazraščanju in po odpravi postvarelosti ter neenakosti med ljudmi, ki sta zavori na poti njenega razraščanja. Morda smo s tem usodi zvesti, kar pomirja našo vest, vendar nam enakost med ljudmi, njihova skoncentrirana nedrobljena moč, njihova razširjajoča reprodukcija (plodenje), ki je pogoj za prihodnostno prisvajanje in naseljevanje novih kozmičnih področij, še ne zagotavlja neodtujenosti smislu prebivanja in sreči, čeprav nam ju obljublja. Absurdnost dogajanja je tem večja, ker se z izbiranjem med krčenjem časovnega razpona postvarelosti in med sproščanjem odnosov, ki začasno povečujejo postvarelost, odločamo navsezadnje le za to, ali se bomo priklanjali pretežno samovolji ljudi ali pa samovolji gmotnih malikov, zakaj oboje v določeni medsebojni prepletenosti zmeraj služi razširjeni reprodukciji. V prvem primeru subjektivne sile hote pospešujejo razširjeno reprodukcijo, v drugem pa nas razširjena reprodukcija sama pospešuje.

Malikovanje cilja prebivanja v obeh primerih ostaja, kar človeku prikriva, da je zmeraj že na kraju svojega prebivanja... Malikovanje zastira smisel resnice prebivanja, ker je neresnica smisla prebivanja. Nošeno je po tistem usodnem sveta, ki vsakršno »zgodovinsko« akcijo spreminja v prigoden ukrep. Kaj je usoda sveta? Nikakor ni nekaj, kar se je prikradlo v svet med včerajšnjostjo in jutrišnjostjo, ter traja v današnjosti. Čas je kraj in kraj je čas prebivanja: (kraj — čas) svet prebivana. Zato je usoda sveta svet usode. Zgodovina usode je usoda zgodovine. Ker sem zmeraj že na kraju svojega prebivanja, se dogajam. Zato sem zgodovinski. Svet mojega prebivanja je prebivanje mojega sveta. Moj svet je svet moje usode, ker je moja usoda usoda mojega sveta. Kaj je usoda?

Povrnimo se k tistemu prvemu mislecu usode, k Heraklitu kot našemu pred-hodniku: *Aion pais esti paizon, pettenon; paidos he basilese*. Besedo *aion* bi težko prevedli zgolj z našo besedo čas, ne da bi se pri tem zavedli. *Aion* pomeni namreč čas sveta. Skozenj šele dobijo smisel *logos*, *physis* in *cosmos*. *Aion* je isto kot *heimarmene* (odmerjajoče), usoda. Zato bi bil najboljši prevod zanj vek s pomenom: preživeli smo svoj vek, to je svoj

čas in svojo usodo. Vek je usoda naše biti. Torej: »Vek je igra igrajoč se otrok...« (Heraklit, fr. 52). Vek je otrok igre in igra otroka. Za-kaj se otrok igra? Zato ker se. Igra ni proizvodnja. Zato nima prve osnove in poslednjega cilja. Tudi ni koristna. Čemu koristi otrok in njegova igra? Zato tudi sama ni prva osnova in poslednji cilj. Vendar ni brez smisla. Mar je radostna igra ljubezni brez smisla? Vsaka igra ima svoj smisel. To-liko bolj ga ima usoda kot vek, saj je igra sveta. Prav zato ni preračunljiva in izračunljiva. Njene globine se ne dajo kvantitativno določiti. Da bi si jo lahko računala, jo je proizvodna usmerjenost sveta, ki ima v sebi gon po dostavi zadostnega razloga (osnove) za vse, kar je, razcepila v nujnost in naključnost. Tako dobi usoda dvojni pomen: enkrat pomeni že-lezno brezprizivno nujnost, drugič pa spet brezprizivno, vendar samo-voljno naključje. Ker moremo z nujnostjo in na nujnost z gotovostjo računati, se zdi, da je s tem tisto igrivo usode pregnano v kotiček naključnosti. Beseda igra je s tem dobila prizvok smešnosti: v očeh poslovnega sveta tudi igra igralca ali pianista. Toda kaj je za nujnostjo drugega kot igra? Za pojavom je nujnost, za to nujnostjo druga nujnost itd. v brez-končnost do brezarložnosti. Zadnje nujnosti ni, torej vse obstoječe nujnosti visijo pravzaprav v praznem, temeljijo na naključju. Sklop nujnosti ni nič drugega kot igra vzvratnih učinkovanj. Nedoračunljivo usode in z njim svoboda ostajata. Zničiti je ne more niti verjetnostni račun, ki računa z naključjem, saj ostaja le verjeten. Zato je igra prekrivajoče — odkrivajoče povsod pričujoča. Kje je bolj pričujoča kot v najbolj zaresnem ustvarjanju: v tisti igri radosti in tesnobe, ki te prevzame, ko se ti rodi novo. Hkrati, v istih trenutkih, vse drsi v nič in hkrati se vse zasniva v blesku svoje biti.

Usoda kot vek ni človeku ustavljajoča se zakonita nujnost, temveč razigrani dom njegovega prebivanja, ki druží prebivanje z domačnostjo pred vsako razdruženostjo in razdvojenostjo med domom in pravo domačnostjo. Razhajanje med njima lahko nastaja šele na tej temeljni združenosti. Šele utemeljena razigranost daje človeku izkušnjo utesnjenosti. Kako pride utesnjevanje razigranosti? Kaj je smisel usode? V čem je skrivnost vira malikovanja malikov, odtujevanja smislu prebivanja? V čem je skrivnost spreminjanja usode kot igre v izigravanje? Kako naj se človek obnaša v igri sveta, da ga ne bi izigral s svojo samovoljo in da ne bi bil od njega izigran? Ali morda že tli obrat v neodtujeni smisel prebivanja?

Moja usoda je usoda mojega sveta, ker je moj svet svet moje usode. Usoda obrnitve je obrnitev usode. Ker je kraj čas in čas kraj mojega prebivanja, se vsak trenutek lahko dogodi ali se mi zgodi, da se mi odpre ali se odprem za resnico smisla prebivanja, ne da bi bil zastrt s ciljem prebivanja, skozi katerega ga sicer zmeraj že razumem, vendar odtujeno. Upanje je zmeraj navzoče, zato tudi tesnoba. Obrnitev ni vezana na potek fizikalnega časa, na pretek nekega števila zdajev, nekega števila sekund, minut, ur, dni, in nazadnje let, s katerimi se sicer da pogajati, vendar le v določenih, vnaprej danih mejah, ki mi s svojo razsežnostjo onemogočajo, da bi sploh kdaj dospel do resnice smisla prebivanja, če ga iščem v po-

krajinah med njimi. Čas kot kvantitativno bivanje gibanja, kot zaporedje zdajev, me zato vodi le v brezup, ker so mi po njem že vnaprej dane preračunane meje, znotraj katerih nimam nobenega upanja. Da bi prenesel obup, v katerega me peha brezup, prenašam upanje v boga ali zanamce ter si prav s tem zakrivam resnico smisla prebivanja; ker sem zmeraj že na kraju svojega prebivanja, je to prenašanje upanja na zanamce, ki prihajajo za menoj, v tem trenutku zmeraj že puščanje resnice za seboj. Ker sem sam zmeraj že v svojem ospredju, ne more biti zame nihče drug spredaj. Če ni izračuna, sem zmeraj že sam odgovoren zase, ker le sam odgovarjam ali ne odgovarjam tistemu, kar igra v meni.

Odtujenost smisla prebivanja je usoda našega časa, kolikor je to usoda časa kot kraja in kraja kot časa prebivanja vsakega izmed nas. Je odtujenost kot postvarelost usoda našega časa? Odgovor na to vprašanje je mogoč le ob prigovoru: je vprašanje pravilno zastavljeno? Vprašanje že namreč predpostavlja, da postvarelost je. Predpostavlja, da je človek nasprotje med stvarjo in osebo. Sprašuje le, če tega nasprotja ni mogoče takoj premagati, če ni mogoče takoj odpraviti blagovnih oziroma birokratskih odnosov, ki človeka razcepljajo in ga spreminjajo v stvar svoje samovolje. Vprašanje torej predpostavlja zgodovinski nastanek in zgodovinsko preminitev postvarelosti, njegovo prvo osnovo in poslednji cilj kot nepostvarelost, ter tako vse skupaj potihoma vnaša malikovanje tega poslednjega cilja. Temelji torej na odtujenosti smislu, to je smislu prebivanja, ki nikakor ni zgolj nekoč-nekje nastalo ter zdaj zaradi svoje vztrajnosti še zmeraj vztraja tu, marveč je zmeraj že najpoprej dogajanje mene samega — vsakogar izmed nas in se izraža v malikovanju nekega poslednjega cilja. Očitno se vrtimo v krogu. Malikovanje hočem odpraviti z malikovanjem, odtujenost smisla prebivanja z odtujevanjem smislu prebivanja. Sem za takojšno odpravo blagovnih in birokratskih odnosov! Morda celo vem, da so za odpravo že dane dejanske možnosti. Še poprej pa vem, da bi bila za njihovo uresničitev potrebna organizacija moči. Potrebno bi bilo skoncentrirati določeno voljo do moči in jo usmerjati k razpostvaritvi kot cilju prebivanja.

Postaviti bi bilo treba dominacijo te volje do moči nad silami, ki bi se ji upirale. Kljub vsem žrtvam bi torej dominacija moči ostala še naprej. To je zgodovinska izkušnja. Čeprav postvarjenje in razpostvarjenje ni enako, je tisto neenako istega. Imam tedaj pravico do akcije? Ne! Nimam pravice zavestno znova prispevati k večnemu vračanju enakega. Nimam pravice zavestno zamenjavati smisel prebivanja s ciljem prebivanja. Ni namreč res samo to, da nihče ne more umreti namesto drugega, marveč tudi to, da nihče ne more prebivati namesto drugega.

Prav v tem smislu je postvarelost šele dejansko usoda našega časa, ki se nam izroča kot razkol prebivanja, kot razkol med dejanskim domom in pravo domačnostjo. S postvarelostjo, z nasprotjem med stvarjo in osebo prihaja pri Marxu na dan tisto usodno, kar je poprej prihajalo s predstavljanjem nasprotja v človeku samem med tistim živalskim in človeškim, med telesom in duhom, in z drugimi razdvojenostmi človeka, ki se opredeljuje kot anial rationale. Če je tedaj metafizični svet usoden za naš

čas, se ne da odpraviti z nobeno akcijo in se, obrat sveta v metafizični svet ne da preprečiti z nikakršno re-akcijo. Tako akcija kot re-akcija sta kot načina prebivanja v odnosu do usode isto in naj se vedeta kakorkoli, zmeraj sta njen glas. Zmeraj sta tudi njeno molčanje, saj ne naglašata obrnitve usode. Vendar se more obrnitev usode oglasiti le iz prebivanja samega, ki zmeraj že je in ima svoj smisel, preden se sploh razcepi. Prav za smisel prebivanja pa gre.

Če klije obrnitev v neodtujeni smisel prebivanja, potem že zveni iz posebnega načina prebivanja. Ta način je vpraševanje. Obrnitev vzbrsteva v vprašanje, kaj da je smisel prebivanja. Vprašljivost raste iz tistega, kar omogoča to radovednost in dvom o raznovrstnih malikih prebivanja: tako o gmotnih kot o živih predstavnikih cilja prebivanja, ki je danes en sam: Moč. Vprašljivost je danes tisto najnevarnejše. Tudi zaradi tega, ker v njej ni volje do moči. To pa je za tistega, ki sloni na cilju ali ve za cilj prebivanja, nedopustno. Vzdržati v vprašljivosti sredi tega sveta hotenja moči je za filozofa tisto sodobno najtežje. Najtežje je po prečutih nočeh prisostvovati svitanju jutra.

Morala je nemorala

Ivo Urbančič

(Nadaljevanje)

III — Konkretna vsebine nekaterih zgodovinskih moral

Oglejmo si sedaj na nekaj primerih pravo, tj. dejansko vsebino določenih moral in moralnih norm, ki so bile postavljene in so veljale za »občečloveške«.

V novem veku je vsekakor najbolj izdelana in utemeljena *Kantova morala* in je zato imela in še vedno ima najbolj pomembno mesto v zgodovini moralne misli Evrope. Najvišje načelo Kantove morale oziroma praktične filozofije ali etike je tako imenovani *kategorični imperativ*. Kant ga je različno formuliral, vendar sta osnovni dve formulaciji.

Prva formulacija se glasi: »Ravnaj samó tako, da bi mogel maksimo svoje volje obenem hoteti kot obči zakon.« Druga formulacija se glasi: »Ravnaj takó, da človečnost tako v svoji osebi kakor tudi v osebi vsakega drugega vedno jemlješ obenem kot smoter in nikoli samo kot sredstvo.«¹

Ta najvišji moralni zakon je Kant izvedel iz uma, iz »umne volje, ki je s svojo maksimo obenem obče zakonodajna«. Vsi nravni pojmi imajo po njem »svoj izvor« v umu, in to najobičajnejšem človeškem umu prav tako kakor v tistem, ki je v največji meri spekulativen«. Moralni zakon ima zato *apriorni značaj*. Prav zato pa, ker je vsak človek umen, je udeležen pri tem občem umu in je njegova lastna maksima (pravilno ravnanje) kot umna obenem veljavna za vsa umna bitja kot taka. V tem je zasnovana *moralna avtonomija*, ker je vsak kot umen sam svoj in s tem obenem obči zakonodajalec, se torej ne podreja tuji volji, ni v svojem ravnanju heteronomen, temveč ravno *avtonomen*. *Dolžnost* pa je rigorozno spošto-

¹ Kant: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, drugo poglavje.

vanje tega svojega avtonomnega zakona, ki je obenem obči zakon. *Apriornost, avtonomija in dolžnost* so glavni elementi Kantove morale.

Kategoričnost moralnega imperativa je v tem, da se imperativ ne nanaša na materialno delovanje (tj. vsebinsko določeno delovanje), niti ne na tisto, kar iz tega delovanja sledi (posledice), temveč na formo in princip, iz katerega delovanje sledi ne glede na uspeh ali posledice. Zato princip tega delovanja — kategorični imperativ — ne prihaja iz kake posebne človekove narave, temveč iz človekove obče, tj. umne narave. Dolžnost je praktično brezpogojna nujnost delovanja in mora veljati za *vsu umna bitja*. Svoboda človekove volje je zasnovana po Kantu ravno na *avtonomiji* slehernega človeka kot umnega bitja, ki je sam svoj in s tem obči moralni zakonodajalec. V podrobnosti Kantove morale se tu ne moremo spuščati. Ugotovimo lahko samo to, da je ta morala postavljena kot absolutno občečloveška, še več, *veljavna za vsa umna bitja kot taka*, če niso božanska bitja. Božanska bitja namreč ne potrebujejo nobenega imperativa, nobenega *najstva*, ker je njihova sveta volja že sama po sebi *nujno* v skladu z zakonom, za človeška, tj. tudi *animalna bitja* pa to ne velja. (Spomnimo se: človek je *animal rationale*).

Ker je ta Kantova morala apriorna in velja samo za princip delovanja, ne za delovanje *sámo*, ker je torej strog *formalna*, se sama sebi predstavlja kot neodvisna oči takih ali drugačnih družbenih vsebin, te konkretne zgodovinsko-družbene vsebine nje same nikoli ne zanimajo. Toda ali je zato že res zunaj teh konkretnih zgodovinskih vsebin?

Svojo moralno filozofijo je Kant zasnoval v letih 1780—1790. To je čas Adama Smitha in Davida Ricarda — najpomembnejših političnih ekonomistov hitro razvijajočega se klasičnega liberalističnega kapitalskega procesa pred Marxom. Kapitalški proces ne pomeni kaj postranskega, temveč pomeni posebno naravo, *poseben zgodovinski način celotne družbene produkcije in reprodukcije v tem času*, ki zajema skoraj že vso temeljno človekovo dejavnost — proizvodnjo v najširšem pomenu.

Iz Ricardovih, predvsem pa iz Marxovih analiz tega kapitalskega procesa vemo, da je za ta proces bistveno nasprotje med lastniki proizvodnih naprav in proletarci kot lastniki zgolj svoje delovne sile, ki je kot posebna vrsta blaga na voljo na delovnem trgu in ima kot vsako drugo blago svojo ceno. To nasprotje se imenuje razredno nasprotje in je neogiben korelat kapitalskega procesa in njegovih zakonitosti. Kapitalški proces je torej okvir in medij delovanja slehernega posameznega človeka, stoječega neodvisno od njegovih želja na tej ali oni strani razrednega nasprotja znotraj kapitalskega procesa. Kapitalist kot lastnik proizvodnih naprav in kot agent rasti kapitala je moral neogibno kupovati na trgu delovno silo in jo zaposlovati, če je hotel večati svoj kapital. In zares je samo to imel nenehno v mislih, »svobodno« se je temu podrejal, ker ga je celotni kapitalški proces neogibno silil k temu. Seveda se je »lahko« temu tudi odpovedal, in potem neogibno izgubil svoj kapital, lastnino nad proizvodnimi napravami (ali katerokoli drugo obliko lastnine) in postal proletarec. Proletarec pa je kot lastnik edine posesti — svoje delovne sile, spremenjene v blago — »svobodno« in »enakopravno« prodajal to svoje

blago na trgu, ker je bil v to neogibno prisiljen po zakonitosti samega kapitalskega procesa, če ni hotel umreti od lakote. Tako je torej kapitalist kupoval to delovno silo na delovnem trgu po njeni povprečni normalni ceni. Z drugimi besedami se je to reklo: najemati delavce in sklepati z njimi delovne pogodbe ter jih zaposlovati na svojih delovnih napravah. Vse to ni bila prazna domislica tega ali onega, to se tudi ni godilo po odloku kake vlade, temveč se je dogajalo kot običi zakon tega človeškega produkcijskega in reprodukcijskega procesa, ki smo ga imenovali kapitalski proces.

Spričo osnovne teme našega razmišljanja je nemogoče podrobneje eksplahirati Marxovo analizo kapitalskega procesa, zato moram pač domnevati, da bralec vsaj do določene mere pozna te temeljne Marove analize.

Kar nas tu sedaj še posebej zanima, je vprašanje pogodbe med kapitalistom in proletarcem in vprašanje, od kod večanje količine kapitala v delovnem procesu. Rekli smo, da sklene kapitalist s proletarcem pogodbo, ki pomeni dogovor, da bo kapitalist delavcu plačal določeno vsoto za določeno količino dela (ur, dni, tednov ali izdelanih kosov), ki ga bo ta opravil za kapitalista. Pogodba je bila sklenjena med »svobodnima« subjektoma nakupa in prodaje na docela »enakopraven« način in zamenjava je bila *ekvivalentna*: za določeno količino dela določeno vsoto »denarja«, tj. za določeno količino blaga določeno *enako* — *ekvivalentno* — količino drugega blaga. Toda prav tu se vsa stvar zaplete. Ko bi namreč ta zamenjava bila ekvivalentna, kapital v delovnem procesu ne bi niti malo narasel, kapitalist ne bi imel nobenega interesa za organiziranje dela in kapitalski proces bi sploh ne bil mogoč. Marx je ta problem razvozljaj s tem, ko je pokazal, da kapitalist sicer plača delavčevo tržno ceno, v kateri je izražena le količina potrebnih sredstev za produkcijo in reprodukcijo delavca kot delavca, njegove delovne sile, da pa mu delavec v delovnem procesu, tj. v tistih urah, za katere sta s kapitalistom sklenila dogovor, dejansko proizvede več, kot mu je ta po dogovoru plačal, tj. več kot znaša cena delovne sile, ki jo objektivno določa količina sredstev (tj. dela) za njeno reprodukcijo. Blago (v našem primeru delovna sila) je torej plačano po ceni, določeni po količini dela, potrebnega za proizvodnjo tega blaga. Delovna sila kot posebna vrsta blaga, ki ga kapitalist kupuje, pa ima to posebno lastnost, da v uporabi ustvarja vrednost. V času, ki ki sta se zanj pogodila delavec in kapitalist, proizvede delavec večjo vrednost, kot pa je njegova tržna cena. V tem je po Marxu vsa skrivnost kapitalskega procesa.

Izkazalo se je torej, da menjava med kapitalistom in delavcem kljub »svobodni«, »enakopravni« in »ekvivalentni« menjavi *nikakor ni bila ekvivalentna*. Kapitalist je delavca »ogoljufal« za presežek in tako povečal svoj kapital. Toda te »goljufije« nikakor ne gre razumeti v *moralnem* pomenu, ker je to pravzaprav eden izmed temeljnih objektivnih in občeveljavnih zakonov kapitalskega procesa, ki je sleherni morali docela nedostopen. To kapitalistovo »goljufijo« lahko označimo tudi kot pogoj rasti in obstoja kapitala sploh in je kapitalistovi konkretni zavesti docela tuja,

transcendentna.² Neznana pa je tudi delavcu samemu, saj ga njegova »svobodna« prodaja lastne delovne sile potiska v bedo bistva lastne eksistence, ne le v materialno bedo. Prav tako »neznana« je vsa ta zadeva celotni moralni zavesti, kolikor je ta zavest zavest prav teh ljudi.

Vse to je bilo torej temeljno in razvijajoče se dogajanje celotne družbe v času, ko je nastajala Kantova morala. To temeljno dogajanje je, kot smo videli, proizvodnja v najširšem pomenu, ki je celotni proces produkcije in reprodukcije te družbe. V Kantovi morali kot da vsega tega temeljnega dogajanja kratko malo ni, kot da je zvišena nad vsem tem, kot da se je vsa ta »umazana« kapitaliska realiteta prav nič ne tiče. V svoji čistosti Kantov kategorični imperativ samo kategorično zahteva: Ravnaj samo tako, da bi mogel maksimo svoje volje obenem hoteti kot obči zakon.« Kdor ravna po takih maksimah, je moralen. Sedaj pa se vsak lastnik (in videli smo, da so vsi ljudje tega časa na neki način lastniki), lahko potrka po prsih in začne — če o svojem ravnanju premišlja — sama seboj spoštovati zaradi svoje velike moralnosti, zakaj v vsem svojem bistvenem ravnanju vidi, da so maksime njegovega ravnanja hkrati obči zakoni ravnanja vseh drugih. Vsak lastnik, posebno pa zemljiški lastnik in kapitalist je bil v okviru kapitalskega procesa avtonomen; red, ki ga je s svojim ravnanjem postavljaj, je bil red, ki so ga po enakih občih zakonih postavljali tudi vsi njegovi »sobratji«. Kapitalist, če je bil »pošten« — in pravi kapitalist je bil navadno »pošten« —, je vedno vestno izpolnjeval svoje pogodbene obveznosti do delavca, do drugega kapitalista itd. Natančno do pare je plačal delavca po vnaprejšnjem dogovoru, tj. po njegovi ceni. Tudi pri dogovorih ga nikoli ni skušal priškrtniti — plačeval je po občem zakonu, po tržni ceni delovne sile, ki je bil obči zakon in je veljal za vse. Blago, ki mu ga je delavec proizvajal, je »pošten« kapitalist prodajal in kupoval s povprečno občeveljavno profitno stopnjo. Skratka, v vsem »poštenem« in moralnem kapitalistovem ravnanju ni bilo ničesar, kar bi nasprotovalo imperativu, ki zahteva, naj bi bila maksima njegovega delovanja hkrati obči zakon, ker je vse to dejansko bilo obči zakon. »Pameten, pošten in moralen kapitalist« — to je tak, ki se popolnoma predaja in podreja zakonitostim in zahtevam kapitalskega procesa in obenem tudi sam noče nič drugega kot perfektno delovanje teh zakonov (ki je torej docela »avtonomen«), ki se je odpovedal samovoljnemu odsto-

² Glej k temu orisu kapitalskega procesa naslednje tekste:

Marx: Kapital I, Cankarjeva z. 1961, str. 199, 200; predvsem drugi oddelek 4. in 5., poglavje v celoti.

Engels: Položaj Anglije, Marx-Engels — Rani radovi, Naprijed, Zagreb, str. 132.

Engels: »Predgovor k »Položaju delavskega razreda v Angliji«, Marx-Engels, Izbrana dela, II, Cankarjeva založba 1951, str. 522, 523.

³ F. Engels: Predgovor k »Položaju delavskega razreda v Angliji«, Marx-Engels, Izbrana dela II, Cankarjeva založba 1951: »Čeprav v priznanih učnih knjigah ni izrecno naveden, velja v moderni politični ekonomiji vendarle zakon, da kapitalistična oblika proizvodnje ne more uspevati z drobnjakerskim načinom odiranja in sleparjenja, ki je bil značilen za prejšnje stopnje, in to tem manj, na čim višji stopnji razvoja je.« (str. 519). »Dejansko se te zvijače in ukane več ne spletajo na velikem tržišču, kjer je čas denar in kjer se razvija

panju od teh obćih zakonov, kršenju teh zakonov. To pomeni, da delavcev ne goljufa (v obćajnem pomenu te besede), da ne goljufa svojih kolegov, da ni goljufiv kramar, da se drži pogodb in poslovnih dogovorov itd.³ Tak kapitalist bi bil prav po bistvu Kantove morale obenem najmoralnejši, zakaj vse njegovo ravnanje je izhajalo iz njegovih lastnih in hkrati obćih zakonov. In kapitalisti so zares opustili vse drobne prevare in kramarske goljufije in postali po obćih zakonih kapitalskega procesa samega nujno »pošteni«. Šele s tem poštenjem so drug drugega omogoćali in ustvarjali celoten red dogajanja te druŹbe.

Maralna zahteva *pravićnosti*, ki jo je mogoće izvesti iz kategorićnega imperativa, sicer lahko vpliva na odloćitev posameznega kapitalista, da ne izkorišća delavce čez mero, ki je obća. Ta mera izkorišćanja pa je seveda doloćena brez zavestnega sodelovanja posameznega kapitalista ali delavca; doloćena je z moŹnostjo reprodukcije delavskega razreda in navsezadnje vse druŹbe. Šele tedaj, ko posamezni kapitalist izkorišća delavca čez to »objektivno« doloćeno in obćo mero izkorišćanja, je podvrŹen moralni obsodbi kot krivićneŹ, sebićneŹ itd. Vendar ga k sprejetju te obće uveljavljene mere izkorišćanja ne prisilijo moralne norme ali obsodbe, temveć sam »objektivni« obćeveljavni zakon kapitalskega procesa na trgu delovne sile. Njegovo kršenje povprećne mere je zato lahko le posamezno in kratkoroćno (in le to lahko korigira morala), ne more postati pravilo. Ko pa ta kapitalist doseŹe povprećno *normalno* mero izkorišćanja delavca, ni već pod moralno obsodbo, je moralno neoporećen, čeprav šele sedaj v pravem pomenu izkorišća — vendar sedaj v okviru »pravićne« pogodbe, ki jo doloća objektivni in obćeveljavni zakon.⁴ Nobena morala, nobena moralna obsodba in ogorćenost, nobena moralna refleksija pa ne more niti malo spremeniti te povprećne, obće, »objektivne« mere izkorišćanja, ker je sploh ne vidi već kot izkorišćanje, temveć kot nekaj pravićnega.

Pa tudi po drugi formulaciji Kantovega moralnega imperativa bi se lahko vsak lastnik pobahal pot zelo moralen ćlovek. Kapitalist in delavec — oba lastnika (seveda v razlićnem poloŹaju) — sta sklepala pogodbo, sta zamenjavala svoje blago kot docela »enakopravna« in »svobodna« ćloveka, ki sta hkrati, ko sta drug drugega jemala kot sredstvo, jemala drug drugega *tudi kot smoter*. Kapitalist je vendar s tem, ko je kupil delavćevo blago (njegovo delovno silo), omogoćil delavcu (in sebi) eksistenco, Źivlje-

neka poslovna poštenost, ne zaradi ćednostnega zanesenjaštva, ampak iz preprostega razloga, da se ne trati brez potrebe ćas in trud. In prav isto pot je na Angleškem šel razvoj *glede razmerja med tovarnarjem in njegovimi delavci*. (Prav tam, str. 520, podćrtal I. U.)

Prav tako, kakor je napredovala industrija, je napredovala navidezno tudi poštenost v veliki industriji. Konkurenca med tovarnarji z drobnim ropanjem delavcev se ni već splaćala. (Prav tam, str. 521.) »Vsa ta popustljivost pravićnosti in ćlovećanski ljubezni je bila v resnici samo sredstvo, da se pospeši nakopićenje kapitala o maloštevilnih rokah in zaduŹijo manjši tekmeći, ki brez takega posebnega zasluŹka niso mogli Źiveti.« (Prav tam, str. 522.)

⁴ K. Marx: Kritika gotskega programa. »Kaj je pravićna razdelitev? Ali ne trdijo burŹuji, da je današnja razdelitev »pravićna«? In ali ni resnićno »pravićna« razdelitev na temelju današnjega reŹima proizvodnje? (M. E. Izbrana dela II, Cank. z. 1951, str. 16.)

nje, delo, uživanje — kako zvišen moralni občutek za kapitalista! In vendar je bilo vse to grozotna farsa.

Najvišja stopnja morale je bila tedaj po kriterijih prav te morale obenem najvišja stopnja nemorale, zakaj »pošten« kapitalist je bil ravno največji »goljuf« v neobičajnem pomenu te besede. Kapitalist, ki je deloval z največjim spoštovanjem občega zakona delovanja — po Kantovi morali najmoralnejši — je bil hkrati in v istem odnosu najbolj nemoralen, zakaj med enim in drugim ni bistvene razlike. Ta njegova bistvena goljufivost pa je bila zunaj njegove zavesti, posebno pa še zunaj njegove moralne zavesti, ki je bila dominantna moralna zavest. Ali je tu še mogoče govoriti o bistveni razliki med moralo in nemoralo?

Proletarci kot delovna sila, spremenjena v blago, nastopajo v okviru kapitalskega procesa kot »svobodni« in »enakopravni« lastniki posebnega blaga — svoje delovne sile — in to blago »svobodno« — kot vsi drugi — prodajajo na trgu delovne sile po ceni, ki jo določa objektivni zakon tega trga. Kot posamezniki in kot razred so sicer vrženi v to, vendar nič bolj kot kapitalisti, kolikor je kapitalski proces kot celota po Marxu nujna in neogibna, po zakonu razvoja proizvodjalnih sil nastajajoča faza razvoja, tj. zgodovine človeka. Samo dejstvo, da nastopajo proletarci kot »svobodni« lastniki svoje delovne sile, ki je le vrsta blaga, sili proletarce, da »sprejemajo« vso moralno pogodbo med kupcem in prodajalcem. K temu jih močno spodbuja tudi vizija »enakih možnosti« (da bi postali kapitalisti, obogateli itd.). Prav zato tudi je lastniška morala vladajoča morala dobe. Kot vsak lastnik blaga je moral tudi proletrec s svojim blagom na trg. Bil je svoboden, vendar je *moral* na trg kot vsak lastnik blaga. Prav to »svobodo« je tudi sam hotel, ker ni maral biti »nesvoboden« tlačan. To »hotenje« pa ni bilo nič drugega kot uveljavljajoči se obči zakon za vse proletarce v razvijajočem se kapitalskem procesu. Maksima delovanja slehernega posameznega proletarca je bila torej vedno tudi obči zakon. Nikakor pa ne smemo domnevat, da je to proletarčevo dejanje (prinašanje svoje delovne sile na trg kot blago) le eno izmed mnogih drugih njegovih dejanj, za katera pa to pravilo ne velja v taki obliki. *To proletarčevo dejanje moramo gledati kot temeljno dejanje, ki opredeljuje vsa druga njegova dejanja.* Seveda se za to dejanje »svobodno« odloča, nihče ga k temu ne sili. Sam sebe sili v to, njegova lastna volja do življenja, postavljena v kapitalске odnose, ga sili v to. Toda ko tako ravna, ravna v skladu z občim zakonom in torej po Kantovi morali moralno. Ena »nadlog« kapitalskega procesa pa je po Marxu tudi rezervna delovna armada. Ko torej proletarec stopa na delovni trg — tako kot vsi — do neke mere onemogoča druge, pravzaprav pa *vsakdo* s tem dejanjem že onemogoča tudi sebe — streže po življenju drugemu in v drugem sebi. Tudi tu se moralno ne razločuje od nemoralnega, zakaj vsakdo krni človeškost tako v svoji osebi kakor v osebi vsakega drugega. Marsikatero človekovo dejanje v okviru tega odnosa lahko korigira moralno načelo, moralni imperativ, to mnogo obravnavano *najstvo*. Toda kakorkoli ga že obrnemo, *nikoli ne bo zoper ta temeljni odnos*, po katerem so vsi spremenjeni v lastnike blaga, kupce, prodajalce itd., po katerem je vse spremenjeno v blago in vrednost. Na-

sprotno, s to osnovo bo docela konformno. Njegova zahteva, njegovo najstvo se nanaša samo na samovoljne odmike od te osnove, samo osnovo pa docela sprejema. V njem je tale zahteva: kot lastniki, kupci in prodajalci se držimo takih načel, ki so obenem lahko obči zakoni. To pomeni, ne goljufajmo se v običajnem pomenu te besede, držimo se pogodb, delovnih dogovorov, kupčijskih določil itd. Šele vse to pa dejansko tudi omogoča kapitalski proces. To je osnova, na kateri šele smo ali nismo moralni. Ta osnova NAJ BO, mi pa bodimo — na nji zasnovani — moralni.

Če govorimo o Kantovi morali, njeni faktični vsebini v okvirih kapitalskega procesa, se moramo vprašati, kaj je ta morala lahko korigirala. Pokazalo se je, da je lahko uravnavala samo tiste odmike posameznikov od obče uveljavljenih zgodovinskih zakonov kapitalskega procesa, ki jih je v bistvu vedno korigiral že avtomatizem samega procesa, do samega tega procesa pa je ostajala docela konformna, »sprejemala« je osnovno danost obstoječega in ga pospeševala. Tako je bila dejansko le samorazkritost načina bivanja teh in takih ljudi te konkretne zgodovinske realitete same. V svojih bistvenih točkah ni bila abstraktna prazna misel, temveč misel tega »sveta«.

Kantova morala lahko v svoji formalnosti velja kot obča struktura vsake morale kot take. Kar smo tu govorili o Kantovi morali, pa nikakor ni in noče biti kritika te morale, tudi ne kritika morale kot take, temveč samo poskus, da bi pokazali, kako se vsaka morala omejuje samo na obrobno, samo na korekcijo odmkov od obče uveljavljene danosti obstoječega, da pa je z bistvom tega obstoječega absolutno konformna in prav zato iz bistva odnosov tega obstoječega (tj. nji transcendentnega) nerazlična od tistega, kar je zanjo samo nemorala.

Oglejmo si sedaj še neko drugo temeljno moralno pravilo oziroma temeljno moralno formulo, za katero so ugotavljali, da velja za vsa kulturna ljudstva sploh. To je tako imenovano *zlato pravilo moralnega obnašanja*. V evropski zgodovini ga najprej srečamo v svetem pismu v Matejevem in Lukovem evangeliju.⁵ V Matejevem evangeliju se glasi: »Vse torej, kar hočete, da bi ljudje vam storili, storite tudi vi njim; zakaj to je postava in preroki.« V Lukovem evangeliju pa se glasi: »Kar želite, da bi ljudje vam storili, to storite tudi vi njim.« Presenetljivo je, da najdemo to pravilo tudi v stari kitajski zgodovini že v 6. stol. pred Kr. pri Konfuciju: »Ce Kung je spraševal, rekoč: 'Ali je kak nauk, da bi se mogel človek vse življenje ravnati po njem?'

Mojster je dejal: 'Ljubezen do bližnjega, ali ne? Česar ne želiš, da bi storili drugi tebi, tega ne stori ti drugim.'«⁶ Kot vidimo, je pravilo izraženo tu v negativni obliki.

⁵ Matej 7, 12; Luka 6, 31.

⁶ Konfucij: Ljun jü; XV, 23. (Iz stare kitajske filozofije, Slov. Matica 1962.)

Naš sinolog Č. Veljačić takole komentira to mesto: »To pravilo je temelj Konfucijevega nauka o vzajemnosti (šu), ki ni omejen samo na ožje moralno področje, temveč ustreza obćim socialnim in tudi religioznim principom o vzajemnosti, norme (tao) in kreposti (te). Iz tega se razvija nauk o 'vzajemnosti, zasnovani na zavesti o dolžnosti' (Cung Su).« (Filozofija istoćnih naroda II, Matica Hrvatska 1958; Filozofska hrestomanija XII, str. 152.)

To formulo нравnega obnašanja, iz katere je mogoče izpeljati vseh deset »božjih zapovedi« in vso »*tostransko*« krščansko moralo, so kasneje obravnavali tudi neodvisno od svetega pisma in evangelijev kot občečloveško moralno formulo.⁷ To zlato pravilo lahko gledamo kot posebno obliko kategoričnega imperativa v Kantovem pomenu, čeprav bi ga Kant ne mogel priznati za najvišji princip ravnanja iz čiste dolžnosti, temveč iz totaliziranega egoizma, tj. koristi vseh. Za Kanta človek po tem pravilu ne ravna iz dolžnosti, temveč iz sebičnega računa. Ne glede na to pa so Kantov moralni imperativ, posebno pa njegovo utemeljitev često kritizirali in jasno pokazali, da je v utemeljitvi kategoričnega imperativa skrit tak totaliziran egoizem.⁸

Poglejmo, kakšna je lahko dejanska vsebina zlatega pravila moralnosti v *določenih* zgodovinskih razmerah in situacijah, v *določenih* razrednih nasprotjih itd.

V klasični kapitalistični družbi bo vsebina tega pravila za vse lastnike jasno določena in v sebi protislovna, vendar bo njen protislovni značaj zunaj neposredne moralne zavesti lastnikov. Tako je npr. spoštovanje pogoib, poslovnih in trgovskih dogovorov, delovnih dogovorov itd. (to so temeljne dejavnosti, ki opredeljujejo vse druge dejavnosti teh ljudi), vedno v interesu posameznega lastnika in vseh lastnikov v medsebojnih odnosih, skratka v interesu celotnega kapitalskega procesa. Lastnik ne povzroča drugim »zla«, da ga drugi ne bi njemu — ravna se tedaj po zlatem pravilu moralnosti. S tem je šele zagotovljena obča »zanesljivost« uspeha slehernega posameznega lastnika, to šele ustvarja možnost neovirane rasti kapitala vsakogar, zakaj najhujše zlo, ki lahko zadene lastnika, je izguba lastnine. Vsi tedaj ravnaajo po tem »zlatem pravilu« in se s tem omogočajo. To njihovo ravnanje je moralno. Toda po občem zakonu kapitalskega procesa prav s tem, ko tako ravnaajo, strežejo drug po drugem, strežejo drug drugemu po lastnini, se prav s tem uničujejo. Rast kapitala vsakega kapitalista sledi namreč imanentnemu zakonu te rasti: vse večji koncentraciji, to pa vključuje množično propadanje posameznih kapitalistov, da niti ne omenimo, kako jih kapitalski proces še vse drugače človeško siromaši. Tisto, kar je po »zlatem pravilu« samem veljalo za *moralno*, ni torej prav nič različno od tistega, kar je po prav tem pravilu *nemoralno*: s tem, ko so ravnali moralno, so ravnali nemoralno. Morala »zlatega pravila«, ki se kaže kot »občečloveška«, je v svoji konkretni podobi nerazlična od nemorale. »Zlato pravilo« kot moralno najstvo *vedno absolutno sprejema* bistvo danosti obstoječega, je z njo absolutno konformno, korigira pa nebstvene samovoljne deviacije od te osnove.

Vzemimo za zgled krajo, ki jo vsaka »občečloveška morala« prepo-veduje. Zapoved »ne kradi« je mogoče izvesti tako iz Kantovega kategoričnega imperativa kakor iz zlatega pravila moralnosti. Po Kantovem kategoričnem imperativu maksima kraje ne more postati obči zakon, ker

⁷ Npr. H. Reiner: Die Goldene Regel; Die Bedeutung einer sittlichen Grundformel der Menschheit; Zeitschr. f. philos. Forschg. III, L, 1948.

⁸ Glej npr.: A. Schopenhauer, Preisschrift über die Grundlage der Moral II, § 7. Sämtliche Werke, Band 4, Brockhaus 1950.

se kot obča sama onemogoči: vsi bi kradli, nihče ne bi delal, zato ne bi imeli več česa drug drugemu krasti. Po zlatem pravilu pa nihče ne želi biti okraden, zato (naj bi) tudi drugim ne krade. Zapovedi »ne kradi« je dalo poseben poudarek krščanstvo, saj je celo ena od desetih »božjih zapovedi« in je kot vse druge izvedena iz zlatega pravila.

Zapoved, ki prepoveduje krajo, ima kot taka pomen le v takih družbenih razmerah, v katerih ima kraja sploh pomen. S krajo so mislili nedovoljeno prisvajanje tuje lastnine in so jo kot tako tudi preganjali pravno in z državnimi organi. Kraja je torej mogoča le tam, kjer je zasebna lastnina. Proudhon pa je npr. s svojimi analizami prišel do sklepa, da je lastnina tatvina. Ta tatvina seveda zanj ni bila enaka preprosti tatvini, ko nekdo ukrade komu kokoš, temveč mu je pomenila način nedovoljenega prilaščanja. Marx je Proudhona kritiziral in pokazal, da je zasebna lastnina nujna stopnja v razvoju proizvodjalnih sil, prav zato pa tudi prehodna oblika. Kljub temu je bila tudi za Marxa lastnina (spremenjena v kapital) rezultat zamenjave predmeta pogodbe med delavcem in kapitalistom: po pogodbi bi moral kapitalist plačati delavčevo delo, dejansko pa je plačal delavčevo tržno ceno (stroški produkcije in reprodukcije delovne sile). Tudi po Marxu je šlo torej za »nedovoljeno« prisvajanje presežka ustvarjene vrednosti, ki jo je ustvaril delavec v času svojega dela, ker je kapitalist delavca na neki način »goljufal«. Ta način »goljufanja« je pravzaprav celotni kapitalski delovni proces, ki ga Marx analizira v »Kapitalu«.

Kako je sedaj s krajo tuje lastnine? Ali lahko tatú (v običajnem pomenu te besede) še naprej meni nič tebi nič kar moralno obsojamo? Ali ni krasti in ne-krasti isto, če okradeni krade kradljivcu? Še več: ali ni táko moralno obsojanje, ali ni sama zapoved »ne kradi« že direktno podpiranje celotnega kapitalskega procesa, tj. danosti obstoječega?

Tako se morala v sleherni svoji normi kaže kot principialen absolutni konformizem, kot vnanja samorazkritost že obstoječega. To je Marx spoznal že v svojih zgodnjih delih.*

Podobno je tudi s pravičnostjo, ki velja za socialno vrednoto, in iz nje izvedeno normo »bodi pravičen«. Formalna oblika te norme in vrednote je videti kot večno človeška, kot nenehna zahteva v človekovih odnosih. Vendar je njena vsakokratna zgodovinska vsebina zelo različna. V antični družbi npr. pomeni biti pravičen do sužnja ali do svobodnega meščana dve povsem različni stvari. Različna je tudi vsebina grške pravičnosti do Grka ali do barbara. Vsebina krščanske pravičnosti je spet povsem drugačna od grške. Pa tudi za bogatega kristjana pomeni biti pravičen nekaj docela drugega kot za revnega kristjana. Spet nekaj drugega je vsebina pravičnosti v kapitalizmu. Pravično je tu, da imajo vsi enake možnosti, vsi lahko postanejo tovarnarji. Da jih je to postalo le

* Marx: Ekonomsko-filozofski rokopisi III, 3. »Navsezadnje je nasprotje med nacionalno ekonomijo in moralo zgolj *privid* in kakor je nasprotje, tako spet tudi ni nasprotje. Nacionalna ekonomija le po svoje izraža moralne zakone.

Rani radovi (1961), str. 258. Glej ves ta odlomek pod naslovom »Potreba, proizvodnja in delitev dela«.

manjše število, to pač — »žal« — ni bilo odvisno od moralnih norm. Lastnina, pridobljena na osnovi pravične pogodbe med delavcem in kapitalistom, je bila *pravično* pridobljena in kapitalist je imel vso pravico, da jo brani pred lakomno sodrigo, da jo zakonsko zavaruje, da jo sakralizira kot svojo nedotakljivo pravico, da uporablja državno nasilje za obrambo te pravično pridobljene lastnine itd. Tako je lastniški človek uveljavljal to posebno vsebino pravičnosti, to svojo lastno moralo, ki se od nji lastne nemorale ne razločuje. »Pravično« pridobljena lastnina, z vsem, kar to pomeni — ali je to kaj v bistvu različno od tistega, kar jim je pomenilo »nepravično«? Pravica in pravičnost je tu samo posebna oblika moči: kdor ima moč, ima tudi pravico, in moč ima, kdor ima.

»Sočrğa« je seveda s pravičnostjo in normo »bodi pravičen« izražala nekaj drugega. Pravična ji je bila zahteva po enakomerni razdelitvi dobrin in bogastva, pravična se ji je zdela kazen za »lakomne bogatine«, pravično je bilo povračilo, ki ga bo bog dal: bogatinom muke, revežem pa radost ob pogledu na to »pravičnost«. ¹⁰ Iz krščanske mitologije štrli na dan sprostitev zadrževanega in besnega sovraštva, maščevalnosti, resentimenta, ki nahaja v tej »moralni pravičnosti« svoj sproščajoči ventil; katerega naloga je uravnavanje potlačenih pritiskov, da ne bi razneslo kotla. Taka morala »naročenega ventila« pa ni prav nič različna od nemorale. Skozi to potlačenost udarja na dan samo pervertirana zahteva po moči. Brez pomena je tudi iskati človeškega človeka.

¹⁰ V krščanstvu se je to že mnogo prej pokazalo in velja še danes. Tako npr. pravi *Tomaž Akvinski*: »Blaženi bodo v nebeškem kraljestvu gledali muke prekletih, na bi še bolj uživali v svojem blaženstvu.« *Tertuljan* takole opisuje sodni dan: »Kako velik bo prizor tega dne in kako širen! Kakšen prizor bo zbudil moje čudenje, kakšen bo moj smeh, moja radost, moje veselje, ko bom videl vse kralje, te velike kralje, ki so (kot nam pravijo) dobrodošli v nebesih z Jupitrom vred skupaj s tistimi, ki se bodo tega dne rjoveč vzdignili iz globin svoje teme! In sodniki, ki so preganjali Kristusovo ime, kako gorijo v divjih plamenih, s katerimi so v svojem besu vihrali zoper kristjane! Tudi tiste modrijane, tiste filozofe, kako zardevajo pred svojimi učenci in gorijo skupaj z njimi, z učenci, katerim so govorili, da bog ni z ničemer v zvezi, da ljudje sploh nimajo duše ali pa, da se duša, ki jo imajo, nikoli ne bo vrnila v njihova telesa. In potem pesnike, kako drhtijo pred sodnim stolom — ne Rhamantis, ne Minosa, temveč Kristusa, ki ga nikoli niso upoštevali. Potem bomo videli tam tragične igralce, še bolj grlate v svoji tragediji; in videli bomo igralce, ki bodo v ognju mnogo gibkejših nog; in tedaj bomo zagledali voznike na vozeh, popolnoma rdeče od ognjenih zubljev; potem bomo gledali atlete — ne na boriščih, temveč vržene v plamene. Čeprav jih niti tedaj ne bi hotel gledati, bom uprl nenasičen pogled nanje, na tiste, ki so zasmehovali in žalili Gospoda... Takšne prizore, takšne radosti — kateri pretor, konzul, kvestor ali svečenik bi vam jih mogel kdaj velikodušno kazati? Vse to so na neki način naše radosti, zamišljene v duhu in s fantazijo po zaslugi vere. Toda kakšne so te reči, ki jih človeško oko še nikoli ni videlo, ne uho slišalo, niti niso kdaj vstopile v človeško srce? Reči, ki bolj vzradoščajo kot cirkus, gledališče ali amfiteater ali katerikoli stadion, *verjamem*«. — *Tertullian De Spectaculis*, 29. pogl. (Citat vzet iz revije »Danas« 1966 št. 1—2, str. 90—91). Kako resničen je ta Tertuljanov božansko-peklenski smeh in kako živ še danes! Toda ali smo že premislili, kam in v kaj prehaja sproščanje sovraštva in besne potlačene maščevalnosti človeka v našem času mrtvega boga? Ali pa — to je najlažje — kar zatismemo oči in ušesa ter menimo, da tega dandanašnji sploh ni več...

Vsebina »zlatega pravila« za delavski razred, za proletariat, kolikor je v nasprotju in boju s kapitalističnim razredom, bo spet drugačna. Vladajoča morala je bila sicer prej opisana lastniška morala, ki vključuje po svoje tako revne kot bogate. Ta je vladala v družbi tistega časa prav zato, ker so jo priznavali in ji sledili tudi proletarci, ko so neizogibno nastopali kot lastniki določenega blaga (svoje delovne sile). Vendar je v okviru te dominantne morale in v skladu z rastjo moči delavskega razreda v njegovem boju in v uveljavljanju njegove moči zoper moč lastniškega razreda rasla tudi »proti-lastniška« vsebina morale »zlatega pravila«. Pravilo: »česar ne želiš sebi, ne delaj drugim«, je v tem konkretnem primeru lahko pomenilo tisto, kar se sicer imenuje »delavska (proletarska) solidarnost«. Pravilo je pomenilo: če nočeš biti sam izdan, ne izdajaj drugih. To se je lahko nanašalo na stavkajoče in stavkokaze; ne odžiraj drugim dela, da ga ne bodo drugi tebi itd. V okviru kapitalskega procesa, ko vsi nastopajo kot lastniki blaga, je najhujše, kar lahko doleti delavca, izguba dela, saj je s tem obsojen na propad. Izguba dela pomeni, da ne more prodati svojega edinega blaga (delovne sile). »Zlato pravilo morale« sedaj od njega zahteva, naj ne odžira drugim dela, ker je to tudi zanj najhujše zlo. Toda v kapitalskem procesu, ki ustvarja vedno določeno rezervno armado delavcev, delavec vsakokrat, ko dela, tudi že komu odžira delo. Če ga noče odžirati, se mora sam žrtvovati za druge in biti sam brez dela. »Mezdno delo temelji izključno na medsebojni konkurenci delavcev,« pravi Marx.¹¹ Če delavec sledi ali če ne sledi onemu »zlatemu« pravilu, vedno nekoga v bistvu prizadeva — sebe ali svoje sodelavce. Med moralnim in nemoralnim torej ni razlike. »Solidarnost« lahko realizira samo v nebitnem, v bitnem pa ne, kakaj delo je temeljni odnos, ki vključuje vse druge odnose. Besedici »sebi« in »drugim« v »zlatem pravilu« se lahko za razredno prebujeno proletarsko zavest nanašata le na »svoje«, torej na pripadnike razreda, ki mu sam pripada in ki je v nasprotju z drugim razredom. Najmočnejša vez pripadnikov proletarskega razreda v teh razmerah je bilo prav nasprotje do drugega, tj. vladajočega razreda. Obveza ali pogodba z nasprotnim razredom je bila zgolj taktika in moralno ni zavezovala, obveza ali dogovor s pripadniki lastnega razreda pa je bila vez tega razreda. Sprejemanje morale vladajočega razreda je tej zavesti pomenilo le sprejemanje dominacije tega razreda; njegova morala ji je pomenila le orodje za ohranjanje dominacije. Zato je bil upor zoper vladajočo moralo nujen. Zlato pravilo moralnosti se je za proletarsko zavest v odnosu do pripadnikov sovražnega razreda sprevrglo v svoje nasprotje: »česar sebi ne želiš, stori drugemu.« »Sebi« se tu nanaša na pripadnike proletarskega razreda, »drugim« pa so sovražni pripadniki nasprotnega razreda. Vsebina proletarske morale je zato določena z vladajočo lastniško moralo kot njenim nasprotjem in jo zato v tem nasprotju ravno potrjuje. Kantovsko rečeno je to *heteronomija iz negacije*. Oglejmo si to proletarsko moralo kot moralo razreda, ki se bojuje zoper drugi razred in tudi zoper njegovo dominantno moralo.

¹¹ Glej K. Marx, F. Engels: Manifest, konec prvega poglavja.

Ena izmed temeljnih Marxovih misli je misel o sprevrnjenem odnosu subjekta in objekta, o perversiji tega odnosa v kapitalnem procesu. Človek kot dejanski akter in subjekt zgodovinskega dogajanja je spremenjen samo še v objekt in predikat svojega odtujenega in v kapital spremenjenega dela, kapital kot odtujeno človekovo delo pa je postal subjekt vsega dogajanja. Alienacija pri Marxu je prav ta temeljna perversija odnosa subjekt — objekt, o tem bomo govorili še obširneje. Glede na to alienacijo in sprevrnjenost je revolucionarna akcija usmerjena v pervertiranje obstoječe perversije, v odpravo alienacije. Tej akciji gre za to, da bi človek *dejansko* postal to, kar je v njenem okviru prvobitno: subjekt zgodovinskega dogajanja, zavestni kreator sebe in zgodovine, gospodar svoje usode itd. Šele to je Marxov človeški človek — homo humanus — in njemu velja Marxov miselni napor, predvsem pa napor proletariata kot nosilca te revolucionarne akcije, ki je kot proletarijat samo potencialni, tj. samo mogoč, ne pa že dejanski človeški človek. Proletariat za Marxa (pa tudi za Engelsa in Lenina) še nikakor ni udejanjen človeški človek, temveč zgolj njegova *možnost*. Udejanja pa se ta človeški človek z revolucionarnim bojem proletariata za spremembo družbenih proizvodnih odnosov, kar je identično z bojem za lastno osvoboditev, ki pomeni odpravo sebe kot proletariata (tj. kot posebnega razreda) v integrirano človeštvo. Proletarska morala je morala boja, rušenja vseobsegajoče obstoječe perversije subjekta in objekta v vseh oblikah. Proletarska morala je *negacija* in v tem obenem potrditev sleherne obstoječe morale (zato je heteronomija iz negacije), kot je proletarijat negativiteta obstoječega.¹²

Te abstraktne besede pa pomenijo strašno krvavo, mučno, uničujoče trpljenje, morjenje, vseh vrst zverinstva, mučenja in nečloveškosti, skratka boj na življenje in smrt.¹³

Na poti k cilju obeh strani je proti sovražniku dovoljeno vsako sredstvo.¹⁴ Vse moralne norme izgubljajo pomen in se neogibno sprevračajo v svoje nasprotje. O kaki »občečloveški morali« v pomenu človeškega človeka v brezkompromisnem boju združenih proletarskih sil, ki bi veljala zunaj teh razmer, ni mogoče govoriti. Vsa ta morala je prav toliko kot

¹² Marx-Engels: Manifest kom. partije, I. poglavje: »Živiljenjski pogoji proletariata. Proletarec nima lastnine, njegov odnos do žene in otrok nima nič več sorodnega z buržoaznim družinskim odnosom; moderno industrijsko delo, moderno podjarmljenje kapitalu, ki je enako v Angliji kakor v Franciji, v Ameriki kakor v Nemčiji, mu je odvzelo ves narodni značaj. Zakoni, morala, religija — so zanj le buržoazni predsodki, za katerimi se skrivajo buržoazni interesi«...

»Proletarci nimajo nič svojega, kar naj bi si zavarovali, uničiti morajo vse, kar je doslej zagotavljalo in varovalo privatno lastnino.« M. E. Izbrana dela I, Cankarjeva založba 1950, str. 30.

¹³ Marx: Ekonomsko-filozofski rokopisi: »Da bi se odpravila dejanska privatna lastnina, je potrebna *dejanska* komunistična akcija. Zgodovina jo bo prinesla in tisto gibanje, ki ga v mislih že vidimo, kako se samo odpravlja, bo šlo v stvarnosti skozi zelo surov in obširen proces.« (Podčrtal I. U.) Rani radovi (1961), str. 260.

¹⁴ Glej Lenin: »Levičarstvo«, otroška bolezen komunizma. 10. pogl. V. I. Lenin, Izbrana dela IV, str. 394—395, Cankarjeva založba 1950.

memorala, ni razlike po bistvu. Prav zato pa proletarska morala ne more veljati in po Marxu tudi ne velja za človeškega človeka prihodnosti, kakor tudi proletarci še niso človeški ljudje. Vse je samo prihodnost, katere edina možnost, vendar *samo možnost*, potencialiteta, je za Marxa edino proletariat, nikakor pa še ni dejanskost.¹⁵ Samo ta *možnost* kot upanje *prihodnosti* je edina pozicija tega boja. Med moralo in nemoralo ene in druge strani v medsebojnem boju bojujočih se sil ni razlike. Nobena ne more biti primerna človeškemu človeku, tj. neodvisna od dejanskih okoliščin boja, nobena ne more veljati za človeškega človeka prihodnosti, in tudi ne vsebuje kakih »elementov« tega prihodnjega. Posamezni proletarci se morajo v celoti neogibno podrediti zahtevam boja celotnega proletarskega razreda. Lastna razrednost zahteva od vsakega posameznega proletarca popolno konformnost celotni skupini (tj. razredu) zaradi njene učinkovitosti v boju, ker učinkovitost boja sicer ni mogoča. Vsa »morala« razredno prebujenega proletarca (tj. zoper vladajočo lastniško moralo, ki je obenem *tudi* njegova morala, bojujočega se proletarca) je torej popolna konformnost zahtevam, nalogam in možnostim celega razreda v boju z drugim.¹⁶ To pa ne more biti človeški človek, temveč je — čeprav njegova možnost — deformacija, človeška spaka in sicer s stališča bodočega človeškega človeka. Enako velja tudi za razred kapitalistov.

Že sama revolucionarnost in revolucionarni boj v okviru kapitalskega procesa pomeni torej prav v svoji lastni možnosti *bodočega* človeškega človeka strašno deformacijo človeškosti človeka sedaj (tj. v boju). Če dodamo k temu grozljivo deformacijo človeka, deformacijo, ki so jo opisali Marx, Engels in Lenin in ki zajema tako proletarski kakor kapitalistični razred, torej deformacijo človeka v denarnih, blagovnih, tržnih in delovnih odnosih kapitalskega procesa, potem niti proletarski niti lastniški razred po Marxu ne moreta veljati za *dejanska* nosilca prave, že *udejanjene* človeškosti človeka. Za Marxa je prava človeškost človeka udejanjena šele onstran teh polov, onstran razrednega boja, onstran blagovnotržne proizvodnje, onstran pervertiranega odnosa subjekta in objekta. Vse, kar je »sedaj«, je le možnost, le prehod k temu.

¹⁵ Marx: H kritiki Heglove pravne filozofije: »V čem je torej *pozitivna* možnost nemške emancipacije? Odgovor: v oblikovanju razreda z *radikalnimi* okovi, razreda meščanske družbe... sfere, ki se ne more emancipirati, ne da bi se emancipirala od vseh drugih družbenih sfer in ne da bi s tem emancipirala vse druge sfere družbe, skratka sfere, ki je *popolna izgubljenost* (izguba) človeka in se lahko vzdigne le, če človeka ponovno popolnoma pridobi. Ta razkroj družbe v obliki posebnega stanu je *proletariat*«. Rani radovi (1961) str. 94.

¹⁶ Lenin: »Levičarstvo« otroška bolezen komunizma, 5. pogl. »Zanikanje partijnosti in partijske discipline — to so plodovi opozicije. To je enakovredno popolni razorožitvi proletariata v prid buržoazije. To je enakovredno ravno tisti maloburžoazni razcepljenosti, nestanovitnosti, nesposobnosti za vztrajnost, za združevanje, za skladno delovanje, ki neizogibno uničijo vsako proletarsko revolucionarno gibanje, če jim pustimo, da se razbohoto.«

V. I. Lenin, Izbrana dela, IV, Cankarjeva z. 1950, str. 339, »Diktatura proletariata je trdovraten boj, krvav in nekrvav, nasilen in miren, vojaški in gospodarski, vzgojni in administrativni boj proti silam in tradicijam stare družbe«. Prav tam, str. 340.

To isto izraža tudi Nietzsche, le da na drugačen način. To je njegova misel o »poslednjem človeku« (der letzte Mensch), ki mu pomeni okrnjeno, revno, izpraznjeno, zanikrno in zakrnelo *človeškost* človeka sedanjosti, ki človeško zgolj še vegetira, ki pa je kot »poslednji človek« lahko najtrajnejša človeška oblika v popolnem telesnem in duševnem zdravju. Nasproti mu postavlja »nad-človeka« (der Übermensch) kot možnost in upanje bodočnosti. Danes se vse bolj uveljavlja spoznanje, da ta Nietzschejev »nad-človek« nikakor ni nacistični hitlerjansko napihnjeni nad-človek.¹⁷ Ta nima z Nietzschejevim »nad-človekom« nobene druge zveze kot prazno besedno obliko. Res je ravno nasprotno: hitlerjevski nadčlovek je pravzaprav hipertrofirana podoba tistega, kar Nietzsche imenuje »poslednji človek«. Upoštevati moramo tudi, da naš prevod besede »Übermensch« z »*nadčlovek*« ne ustreza, zakaj »über« pomeni »čez«, torej »človeka, ki je čez«, ta »čez« pa pomeni: »čez poslednjega človeka«. To je Nietzsche jasno povedal: »Človek je vrv, pritrjena med žival in nad-človeka, vrv nad prepadom.

Nevaren Čez, nevaren Na-poti, nevarno Oziranje, nevarno Obotavljanje in Ustavljanje.

Kar je veliko na človeku, je to, da je most, ne pa smoter: kar je mogoče ljubiti na človeku, je to, da je *prehod in zahod* (ein Übergang und ein Untergang).¹⁸ Človek je torej tudi za Nietzscheja le možnost, upanje prihodnosti. Kolikšna je tu bližina oddaljenosti med Marxom in Nietzschejem?

Četrty odlomek uvoda v svojega »Zaratustro« končuje Nietzsche s temle stavkom: »Glejte, jaz sem oznanjevalec bliska in težka kaplja iz oblaka: ta blisk pa se imenuje nad-človek.« V naslednjem — petem — odlomku tega uvoda pa takole govori o »poslednjem človeku«: »Ko je Zaratustra izrekel te besede, se spet ozre na ljudstvo in umolkne. 'Stojijo tu', si reče v srcu, 'in se smejejo: ne razumejo me, nimam ust za ta ušesa.

Mar jim je treba najprej razbiti ušesa, da bi se naučili poslušati z očmi? Mar je treba rožljati kot bobneči govorniki in pridigarji pokore? Ali mar verjamejo samo jecljavemu?

Nekaj imajo, na kar so ponosni. Kako neki imenujejo tisto, s čimer se tako ponašajo? To imenujejo izobrazba (Bildung), ta jih odlikuje pred kozarji.

Zato ne poslušajo radi o sebi besede »prezir«. Želim torej govoriti o njihovem ponosu.

Pripovedoval jim bom torej o tistem, kar je najbolj prezira vredno: to pa je *poslednji človek*.

In tako govori Zaratustra ljudstvu: Čas je, da si človek potakne svoj cilj. Čas je, da si človek zasadi kal svojega najvišjega upanja.

Njegova tla so za to še vedno dovolj bogata. Ta tla pa bodo nekoč postala siromašna in krotka in iz njih ne bo moglo več zrasti visoko drevo.

¹⁷ Glej: D. Grlić: Smisao i sudbina filozofije Friedricha Nietzschea; prevod Zaratustre, Mladost Zagreb 1962.

¹⁸ Nietzsche: Also sprach Zarathustra I. 4.

Gorje! Prihaja čas, ko človek ne bo mogel več sprožiti puščice svojega hrepenenja čez človeka in ko tetiva njegovega loka ne bo znala več brneti.

Povem vam: treba je imeti v sebi kaos, da bi bilo mogoče roditi plešočo zvezdo. Povem vam: še imate kaos v sebi.

Gorje! Prihaja čas, ko človek ne bo porajal nobene zvezde več. Gorje! Prihaja čas najbolj prezira vrednega človeka, ki ne more več prezirati sam sebe.

Glejte! Kažem vam *poslednjega človeka!*

„Kaj je ljubezen? Kaj je stvaritev? Kaj je hrepenenje? Kaj je zvezda?“ — tako vprašuje poslednji človek in videzuje (blinzelt, mežika)¹⁹.

Zemlja je potem postala majhna in na nji poskakuje poslednji človek, ki dela vse majhno. Njegov rod je neuničljiv kot rod žuželk; poslednji človek živi najdlje.

„Iznašli smo srečo“ — pravijo poslednji ljudje in videzujejo.

Zapustili so kraje, kjer je bilo težko živeti: zakaj potrebna jim je toplina. Ljubijo še soseda in se drgnejo obenj: zakaj potrebna jim je toplina.

Zboleti in biti nezaupljiv jim je pregrešno: skrbno in pozorno stopajo. Norec tisti, ki se še spotika ob kamenje ali ljudi.

Od časa do časa malo strupa: to dela prijetne sanje. In nazadnje mnogo strupa za prijetno umiranje.

Še se dela, zakaj delo je vzdrževanje in zabava. Skrbi pa se, da vzdrževanje in zabava ne bi utrujala.

Ne postaneš več reven in bogat: oboje je prenaporno. Kdo še hoče vladati? Kdo še ubogati? Oboje je prenaporno.

Nobenega pastirja in Ena čreda! Vsakdo hoče enako, vsakdo je enak: kdor čuti drugače, gre prostovoljno v norišnico.

„Nekoč je bil ves svet zmeden“ — pravijo najobčutljivejši in videzujejo.

Bistri so in vedo vse, kar se je zgodilo; tako se lahko rogajo brez konca in kraja. Še se prepirajo, toda kmalu se spet pobotajo — sicer se pokvari želodec.

Imajo svoja mala zadovoljstva za dan in svoja mala zadovoljstva za noč: toda častijo zdravje.

„Iznašli smo srečo“ — pravijo poslednji ljudje in videzujejo.

Tu se končuje prvi Zaratustrov govor, ki se imenuje tudi „predgovor“: zakaj na tem mestu ga je zmotilo kričanje in poželenje množice. „Daj

¹⁹ Beseda »Blinzeln« tu v skladu z vnanjostjo podobe sicer pomeni najprej »mežikanje«. Za globlji pomen te podobe — in samo to je njen edini pomen — pa pomeni »blinzeln«: podajati in vzpostavljati neki videz in neko dozdevanje, tj. *videzovati* in se sklicevati na to videzovanje kot na nekaj veljavnega v medsebojnem, ne sicer izrecno sklenjenem sporazumu, da se vse to tako postavlja in dostavlja predmetnega in dostavljivega, ki ne potrebuje nobenega premisleka več in po čemer človek vse ravna in ocenjuje. Samo »mežikati« pa bi pomenilo, da vsega tega ljudje ne jemljejo več resno, da se le šaliijo. (Glej Heidegger: Was heisst Denken: VII in VIII.)

nam tega poslednjega človeka, o Zaratustra, — tako so klicali — stori nas take poslednje ljudi! Mi pa ti podarimo nad-človeka! In vse ljudstvo je vriskalo in mlaskalo z jezikom. Zaratustra pa se je užalostil in je rekel svojemu srcu:

‘Ne razumejo me: nimam ust za ta ušesa.

Predolgo sem pač živel v gorah, preveč sem poslušal potoke in drevesa: sedaj pa jim govorim kot kozar.

Negibna je moja duša in jasna kot gora v dopoldnevu. Oni pa menijo, da sem hladen in porogljivec s strašnimi domislicami.

In me gledajo in se smejejo: in ko se smejejo, me še sovražijo. Led je v njihovem smehu.²⁰

K temu lahko dodamo neko Leninovo misel, čeprav je po videzu sodeč nekaj drugega: »Komunizem lahko gradimo in moramo graditi iz množičnega človeškega materiala, ki je pokvarjen po stoletjih in tisočletjih suženjstva, tlačanstva, kapitalizma, drobnega in razdrobljenega gospodarjenja, ki je pokvarjen v vojni vseh proti vsem za borno mesto na trgu (tržnici), za višjo ceno proizvodov in dela.«²¹ Lenin torej tu govori o proletariatu le kot o možnosti človeškega človeka, ne o njegovi dejanskosti. Naj navedemo samo še neko Marxovo misel, ki jasno kaže njegovo pojmovanje človeka kapitalskega procesa: »Proizvodnja ne proizvaja le človeka kot *blago*, *človeško blago*, človeka opredeljenega kot blago, temveč ga — ustrežno tej opredeljenosti — proizvaja tudi kot duhovno in telesno *razčlovečeno* bitje. Nemoralnost, spačenost, suženjstvo delavcev in kapitalistov.

Njen proizvod je *samoosveščeno in samodejno blago... človeško blago...*«²²

Kaj je torej proletarska morala? Predvsem moramo ugotoviti, da sta to nujno dve morali. Prva je lastniška in nujno pripada slehernemu delavcu kot svobodnemu lastniku *posebnega blaga* (tj. lastne delovne sile). Ta je za vse ljudi kapitalskega procesa *dominantna*, torej obča. Pokazalo se je, da je ta morala v celoti nerazlična od tistega, kar je zanj samo nemorala, da je absolutno konformna z danostjo obstoječega, tj. s kapitalskim procesom.

Druga pa je tista, ki se poraja v rastoči proletarski zavesti o razrednem nasprotju do kapitalističnega razreda, v rastoči zavesti lastne razrednosti. To je izrazito skupinska, bojna morala, ki smo jo imenovali heteronomija iz negacije, ker je, kakršna pač je, po nujnosti nasprotja obstoječi morali, ker je v to prisiljena. Ta morala spreminja slehernega posameznega proletarca zgolj v sredstvo boja in uspešnosti v boju, mu jemlje še zadnji ostanek njegove posameznosti in enkratnosti in ga spreminja v golo sredstvo ter ga tako docela razčlovečuje. Biti »*pravi človek*«

²⁰ Nietzsche: Also sprach Zarathustra, I. 5.

²¹ Zapisi Leninovega Instituta, T. I., str. 98 v ruščini.

²² K. Marx: Ekonomsko-filozofski rokopisi, II, Rani radovi (1961), str. 226. Glej tudi odlomke na straneh 210, 211, 212, 214, 253, 254.

za to skupinsko moralo pomeni biti *nečloveški človek*. Ne samo da ta morala zahteva totalno konformnost s skupino, temveč tudi zavestno ruši vsako dano pozitiviteto, je njena negacija.

Če strnemo dosedanje razmišljanje, lahko rečemo:

1. Nobene skupine ali sistema zgodovinsko določenih moralnih norm, zakonov, moralnega presojanja itd. ni mogoče pripisati kakemu »rodovnemu« bistvu človeka, »človeku kot človeku«, tudi ne »človeškemu človeku«. Za vse velja, da pripadajo vedno le dejanskim zgodovinskim ljudstvom, razredom, kastam, stanovom, slojem, skupinam in posameznikom, in sicer v njihovi volji do samopotrjevanja in samoohranitve nasproti drugim ljudstvom, razredom, kastam, stanovom, skupinam in posameznikom. Vse te morale so v celoti zgodovinsko skupinsko (v najširšem pomenu) vezane. S tem pa ni rečeno, da ne bi mogel kak moralni zakon ali norma imeti *formalno* »obče veljavnosti«, rečeno je samo to, da določene vsakokratne zgodovinsko vezane vsebine tega formalno vedno enakega moralnega zakona ali norme na noben način ne morejo imeti »obče veljavnosti«. Ni torej mogoče govoriti o pomenu kakega moralnega pravila, kake morale zunaj konkretnih vsakokratnih zgodovinskih razmer in zunaj pomena, ki ga v teh razmerah in družbeno-zgodovinskih situacijah vsakokrat ima. Zunaj teh dejanskih vsakokratnih razmer, dobe, razredov, skupin itd. nobeno pravilo, nobena morala ne pomeni ničesar, je prazna beseda, s katero lahko počnemo vse, kar hočemo ali pa tudi nič.²³ Govorjenje o trajnih moralnih normah, o »moralno občečloveških elementih posameznih moral«, ki da bi se naj »povzemali« v nekakšno bolj in bolj »občečloveško« moralo, primerno za »človeka kot človeka«, je prazno obračanje abstrakcij, v katerih ni več dejanskih vsebin. Taka »morala« sicer zaobsega in prekriva vse morale, hkrati pa je od zgodovinskih vsebin vsakokratne morale tako daleč, kot so nebesa od zemlje. Delanje moralnih sistemov iz takih praznih abstrakcij pa se v bistvu prav nič ne razlikuje od tistega, kar se prav v teh sistemih samih oznanja za nemoralno.

2. Iz dosedanje razprave se je tudi pokazalo, da je vsaki dejanski zgodovinski vsebini morale »v osnovi« nekaj, kar je sami morali in moralnim pravilom nedosegljivo, kar moralo presega, kar ji je transcendentno in kar jo kot tako moralo šele omogoča. *To smo doslej obravnavali z Marxovega stališča*. Pokazalo se je kot kapitalski proces, ki je neodvisen od hotenj in želja posameznikov, pa naj bodo to kapitalisti ali delavci. Ta proces sam vedno spreminja »moralno« delovanje delavcev in »moralno«

²³ Glej: K. Marx in F. Engels: Nemška ideologija: »Če sedaj, pri pojmovanju zgodovinskega toka, ločimo misli vladajočega razreda od tega vladajočega razreda, če jim pripišemo samostojnost in če ostanemo pri tem, da so v tem ali onem obdobju vladale te ali one misli, ne meneč se za razmere proizvodnje in proizvajalce teh misli, če torej izpustimo individue in zgodovinske razmere, ki so osnova mislim, potem npr. lahko rečemo, da so v času, ko je vladala aristokracija, vladali pojmi časti, zvestobe itd., v času vladavine buržoazije pojmi svobode, enakosti itd. Sam vladajoči razred si v glavnem tako domišlja.« Rani radovi (1961), str. 370.

delovanje kapitalistov po njihovi morali v »nemoralno«, čeprav so sami zase subjektivno lahko najbolj »moralni«. Zato ta morala ni različna od nemorale. Razpon moralnega in nemoralnega je v celoti samo na površini kapitalskega procesa. Ostajajoč v tem razponu na tej površini, nikoli ne moremo zagledati specifične enakosti moralnega in nemoralnega. Ta se nam razkrije šele, če gremo pod to površino — po Maxu v bistvo kapitalskega procesa samega. To pa pomeni, da »transcendiramo« horizont morale. Marx je z analizo kapitalskega procesa, tj. z analizo danega obstoječega (des Bestehenden) po svoje transcendiral tako moralo kot moralo. Zato je tudi lahko zapisal, da komunisti ne pridigajo morale.²⁴

3. Končno nam dosedanje razmišljanje kaže tudi to, da morala kot vsakokratno vsebinsko konkretno določen sistem pravil in norm, ki vsa izhajajo iz enega samega vrhovnega pravila, ker so v njem že vsebovana, lahko uravnava in je regulativ samo za tiste odnose in dejanja, ki so glede na sam temeljni družbeni proces (v našem dosedanjem primeru kapitalski proces), »pretirana« in »nedopustna« za *normalno* funkcioniranje tega procesa samega. Tako npr. moralna obsodba zadeva le takega kapitalista, ki izkorišča »pretirano«, čez občo določeno mero; ta pa je določena z zakonom, ki je imanenten samemu kapitalskemu procesu. Moralne norme ga skušajo torej uravnati v »obči red družbe«. Tega pa morala ne določa, temveč je sama le prav to obstoječe. Morala tedaj v temelju neogibno in absolutno »sprejema« ta kakorkoli že vsakokrat zgodovinski »obči družbeni red« (npr. kapitalski proces in njegove zakone, katerih naj nihče ne krši, zakaj kršenje — tj. kramarsko goljufanje — je nemoralno). *Normalno* je moralno in moralno je *normalno*. Normalno pa je to dano obstoječe (pri Marxu *das Bestehende*). Morala kakor tudi nji kot nasprotje (ki pa se je danes razkrojilo) pripadajoča nemorala v svojem jedru sprejema dano obstoječe, oziroma bolje: je poseben način bivanja tega obstoječega in s tem po Marxu sama po sebi ovira, da bi se premagalo to obstoječe. Šele v tem pomenu lahko rečemo, da je moralna presoja v svoji celoviti podobi kot etični sistem oziroma kot praktična filozofija, kot posebna disciplina filozofije po svojem bistvu absolutno konformna z danim obstoječim. Tak konformizem pa ni vsklajenost nečesa z nečim drugim, temveč je to isto, je samorazkritost obstoječega. Marx bi rekel temu »pozitivizem principa«. Po Sartru pa bi lahko temu rekli že *vnaprejšnja določenost človeka, nesvoboda človeka*. Človek kapitalskega procesa je nesvoboden, njegova svoboda je nesvoboda, njegova morala je nemorala.

4. Vse to pa pomeni, da morala kot najstvo ni abstraktno postavljanje proti dejanskosti, ni nasprotno in se ne upira tej dejanskosti in realiteti, temveč je njena drugobit in absolutni konformizem z danim obstoječim, s to realiteto. Kritika morale, ki se opira na ta videz upiranja oziroma nasprotovanja, zato ne zadeva jedra morale, ta videz je namreč kot tak mogoč le z radikalnega moralnega stališča. K tem implikacijam se bomo vrnili kasneje.

²⁴ MEW 3, str. 229.

IV. Vsebinska socialistične morale

Prvi korak k dezalienaciji, kot jo razume Marx in o kateri bomo govorili v naslednjem poglavju, korak k pervertiranju obstoječe kapitalске pervertiranosti, je po Marxu odprava zasebne lastnine sredstev za proizvodnjo. Dezalienacija je torej vezana na odpravo zasebne lastnine in s tem odpravo na nji zasnovanih razredov, blagovnotržne proizvodnje itd. — skratka vseh kapitalskih odnosov.²⁵ Vendar dobi odpravljena zasebna lastnina najprej obliko *družbene lastnine*. S to obliko lastnine pa še ni odpravljeno tisto, kar delavca določa kot delavca: mezdni odnos.²⁶ Ta skrajna oblika lastnine je za Marxa hkrati prva pozitivna oblika odpravljene zasebne lastnine in jo pojmuje kot prehodno obliko razvoja v smeri h komunizmu kot dovršenemu naturalizmu, ki je humanizem.²⁷

Razvoj odnosov v SZ in drugih socialističnih deželah ter nekako do 1950. leta tudi v Jugoslaviji kaže izrazite poteze takega primitivnega komunizma, o katerem govori Marx v tem svojem zgodnjem delu. Te odnose so običajno imenovali državni kapitalizem ali tudi administrativni socializem.

V »Kritiki gotskega programa« pa Marx z gotovostjo trdi, da bo z uvedbo družbene lastnine (torej še vedno neke lastnine) odpadla tudi *blagovnotržna oblika proizvodnje*.²⁸ Med kapitalistično družbo in komunizmom kot humanizmom, kakor ga imenuje v Ekonomsko-filozofskih rokopisih, pa je neka »*prehodna oblika*«, ki se je še drže znamenja stare družbe.

²⁵ K. Marx: Ekon. fil. rok. III. 2.: »Zato je pozitivna odprava zasebne lastnine kot prisvajanje človekovega življenja pozitivna odprava vsake odtujenosti, torej vrnitev človeka iz religije, družine, države itd. v njegovo človeško, tj. *družbeno bivanje*.« Rani radovi (1961), str. 242.

²⁶ »...opredeljenost delavca ni odpravljena, temveč razširjena na vse ljudi; odnos privatne lastnine ostaja odnos skupnosti do predmetnega sveta... Skupnost je samo skupnost dela in enakost plače, ki jo izplačuje skupni kapital, tj. skupnost kot obči kapitalist.« Prav tam, str. 240.

²⁷ »Komunizem kot pozitivna odprava zasebne lastnine kot človekove samoodtujenosti in zato kot resnično prisvajanje človeškega bistva po človeku in za človeka je zato popolna, zavestna in znotraj celotnega bogastva dosedanjega razvoja nastala vrnitev človeka sebi, vrnitev človeka kot *družbenega*, tj. človeškega človeka. Ta komunizem je kot dovršeni naturalizem = humanizem, kot dovršeni humanizem = naturalizem (...) Je razrešena uganka zgodovine in ve, da je ta rešitev.« Prav tam, str. 242.

²⁸ K. Marx: Kritika gothskega programa: »V kolektivistični, na skupni lasti proizvajalnih sredstev temelječi družbi proizvajalci svojih proizvodov ne zamejujejo (v mislih ima lahko le blagovno obliko menjave — op. I-U), prav tako se tudi delo, pretvorjeno v proizvode, ne pojavlja kot vrednost teh proizvodov, kot neka njihova materialna lastnost...« Marx-Engels, Izbrana dela II, Cankarjeva z. 1951, str. 18.

»Kar je značilno za komunizem, ni odprava lastnine nasploh, temveč buržoazne lastnine«. Manifest kom. partije, Marx-Engels, Izbrana dela I, Cankarjeva založba 1950, str. 33.

Ta prehodna oblika je tisto, kar danes običajno imenujemo »socialistična družba.«²⁹ V znamenju tega »prehoda« se po tem pojmovanju razvija tudi današnja jugoslovanska družba in družbe drugih socialističnih dežel, katerih vsaka ima svoje specifičnosti.

Temeljno za Jugoslavijo danes je dvojje:

a) družbena oziroma državna lastnina sredstev za proizvodnjo, danih v upravljanje, tj. omejeno razpolaganje samoupravnim kolektivom,

b) blagovnotržna proizvodnja in na nji zasnovani blagovnotržni odnosi, korigirani z različnimi ukrepi državne administracije in političnega vrha. Jasno je, da gre pri tem le za pretežno družbeno ali državno lastnino sredstev za proizvodnjo, ker obstaja hkrati tudi še zasebna lastnina, čeprav ima le podrejeno vlogo; jasno pa je tudi, da blagovnega značaja nima absolutno vsa proizvodnja, temveč le pretežni del družbene proizvodnje.

To dvojje v medsebojni prepletenosti je okvir in medij vsega delovanja, ravnanja, vedenja in odnosov ljudi naše družbe, kakor tudi moralne presoje vsega tega. Upoštevanje tega medija je in mora biti za naše premišljanje o morali naše družbe odločilno, če se nočemo izgubiti v praznih besedah o »zvišeni socialistični morali«.

Eno izmed znamenj stare (tj. kapitalistične) družbe, ki se še vedno drži naše jugoslovanske družbe kot opisane »prehodne«, je zato po prej omenjeni Marxovi misli prav gotovo *morala*. Poiskati moramo zato najprej, kaj je jedro te morale, kateri je njen najvišji princip, če tak sploh je, kako se kaže, kaj v danih odnosih dejansko pomeni, in končno, ali je mogoče iz njega izvesti vse druge moralne norme v njihovi specifično naši današnji vsebini. Glede na naše premišljanje pa moramo ugotoviti, ali za ta, sedaj še predpostavljene najvišji socialistični moralni princip veljajo sklepi, do katerih smo prišli v prejšnjem poglavju, ko smo obravnavali moralo kapitalistične družbe.

V dnevnem in revialnem tisku, v različnih političnih aktih in programih kakor tudi v različnih statutih in pravilnikih v delovnih kolektivih, skratka v celotnem razvejenem družbenem življenju lahko zasledimo neko načelo, ki ga moramo označiti kot najvišje načelo socialistične družbe, imenovane v prej omenjenem pomenu »prehodna«.

Pot, ki jo bomo tu izbrali, da bi prišli do tega načela, ne bo empirično raziskovanje časopisja, javnega mnenja ali mnenja mnogih izbranih posameznikov (npr. anketiranje po socioloških metodah ipd.), tudi ne bo raziskovanje upravnih ali političnih aktov, statutow, pravilnikov, ustave itd. Menimo namreč, da ta pot ne zadošča, ker je tako najvišje socialistično načelo moralo obstajati že pred vsemi temi akti, statuti, pravilniki, ustavo in javnim mnenjem, saj jim mora biti vsem osnova. Gola empirija pa nas k temu izvoru ne pripelje, čeprav nam lahko v marsičem pomaga.

²⁹ K. Marx: Kritika gotskega programa: »Družba, s katero imamo tu opraviti, ni komunistična družba, ki se je razvila na lastnih temeljih, temveč družba, ki se šele poraja iz kapitalistične družbe; ki se je zato v vseh pogledih, ekonomsko, moralno in duhovno, še drže znamenja stare družbe, iz katere izhaja.« Prav tam, str. 18.

Ubiramo torej drugo pot z vprašanjem, kaj je tista osnovna vrednota socializma in komunizma, v imenu katere se je mogla postaviti zahteva zavestnega vključevanja v revolucioniranje dane obstoječe perverzije kapitalskega procesa, perverzije, ki spreminja človeka le v objekt in privesek. Po Maxu nič drugega kot človek sam, ki naj bi iz objekta zgodovine postal njen subjekt in lastni ustvarjalec. *Tisto najvišje je torej človek kot dejanski subjekt, človek kot avtokreator, človek kot koren in najvišja bitnost samega sebe.* To pa je — kot smo že videli — človek prihodnosti, ker kot tak še ni udejanjen.

Kaj pomeni človek kot avtokreator? To pomeni: človek z zgodovinsko generično proizvodnjo svoje celotne predmetnosti, *s svojim lastnim delom* ustvarja tudi samega sebe kot subjekta te predmetnosti (v odtujenosti seveda na odtujen način, po nujnosti, ne svobodno v smislu spoznane nujnosti). To se pravi, da je proizvodnja — *človeško delo* — tisto, kar človeka ustvarja, po čemer človek šele je človek, po čemer se vzdiguje in kar ga vzdiguje nad živali. Lahko torej rečemo, da je človek samoosveščeno lastno delo; dela in človeka ne moremo ločevati. Delo, ki pa seveda ni mišljeno več zgolj kot mezдно delo, je tedaj kot bistvo človeka kot subjekta in njegovega objekta (vsega objektivnega, predmetnega) subjektiviteta človeka kot subjekta ali — kar je isto — objektiviteta njegovega objekta, predmetnosti. Zrav zato je delo tu tisto, kar je v samem človeku najbolj človeško. V tem pomenu velja obenem tudi za najvišjo vrednoto.

Iz take najvišje vrednote je potem izvedeno tudi najvišje moralno načelo vsega delovanja, ravnanja in odnosov ljudi v socialistični družbi kot »prehodni«. To je na videz preprosto, v mnogih oblikah izrečeno, vsem znano in v tem znanju že skoraj obrabljeno načelo *samoupravnne delitve oziroma prisvajanja po delu*. Delo v vseh svojih oblikah je mera vseh odnosov, vsega ravnanja in vedenja ljudi in šele s tem tudi delitve plodov dela. Zato v tem načelu izvirno ni tisto prvo *delitev*, temveč *sámo delo*, in sicer v določenih razmerah, tj. določenih nepoljubnih družbenih odnosih ali bolje: je *sámo* le način bivanja teh odnosov. Načelo namreč najprej zahteva in obvezuje: *vsakdo delaj po svojih zmožnostih* ali: *uresničuj se v svojem delu*. Kolikor je delo (ne mezдно delo) pojmovano kot bistvo človeka, v tej obvezi ni moralne heteronomije, temveč *avtonomno izražanje bistva vsakogar in vseh*. Prav v tem je jedro Marxove misli. Zato je iz prej omenjene najvišje vrednote prvotno izvedeno najvišje načelo: *vsakdo delaj po svojih zmožnostih*, to načelo samouresničevanja v lastnem delu pa se v določenih in konkretnih naših družbenih razmerah (»prehoda«) neogibno preoblikuje v prej omenjeno *naše* — za »prehodnost te družbe »prehodno« najvišje načelo *samoupravnne delitve oziroma prisvajanja po delu*. Med oblikama pa je neka *ne ravno* neznatna razlika. Naše današnje najvišje moralno načelo so pravzaprav naši družbeni odnosi družbe *relativnega pomanjka dobrin*, to je namreč poleg prej omenjenega temeljnega medija današnje jugoslovanske družbe hkrati obči medij vseh današnjih družb. Prav zato tudi je potrebno *merilo* delitve oziroma prisvajanja dobrin, ki nima za osnovo potreb vsakogar in vseh; relativno pomanjkanje pomeni namreč prav to, da vse potrebe ne morejo biti krite;

zato ima merilo za osnovo njihovo delo, njihov prispevek k celotni družbeni količini dela, tj. proizvedenega družbenega bogastva. Če igra pri tem delo vlogo merila prisvajanja, pomeni to, da tisti, ki dela, ne dobi iz proizvedenega družbenega fonda bogastva absolutnega ekvivalenta za posebno bogastvo, ki ga je sam s svojim delom prispeval k družbenemu bogastvu, temveč po raznih neogibnih odbitkih le svojemu prispevku sorazmeren (glede na prej omenjeno merilo odmerjen) del, tako je to formuliral že Marx.³⁰

V svoji prvi in izvirni obliki pa načelo o kakem relativnem pomanjkanju, ki bi zahtevalo kako posebno merilo delitve oziroma prisvajanja, ne govori, ker gre tam za proizvajanje v bistvenem pomenu, za uresničevanje po delu in v delu.

Govorimo o delu kot merilu, o odmerjanju količine proizvedenega družbenega bogastva (dela), ki si ga prisvoji vsakdo sorazmerno s svojim delom itd. Brez take mere in odmerjanja družba relativnega pomanjkanja dobrin ne more obstajati, v drugačni družbi pa tako odmerjanje nima pomena. Dokler obstaja družba relativnega pomanjkanja dobrin, mora biti torej tudi ta mera in odmerjanje.

Kaj pa je pravzaprav pri delu tisto, kar je lahko taka mera? Nič drugega kot delovni čas v svoji enostavni in potencirani obliki, ki se izraža v obliki vrednosti proizvedenih produktov dela v blagovni menjavi. Produkti sami nastopajo v tej menjavi kot blago. Tam, kjer je mera in odmerjanje v prej opisanem pomenu, je neogibno tudi delovna sila, vrednost, blago, trg, temu ustrezni blagovnotržni odnosi, prosti čas kot korelat delovnega časa itd.³¹ Vse to je torej že zajeto v našem najvišjem moralnem načelu samoupravnega delitve ali prisvajanja po delu. V moralnem pogledu pa tudi pri tej obliki načela ne gre za moralno heteronomijo, ker ne družbi ne delovnim kolektivom tega nihče ne vsiljuje od zunaj, temveč gre za avtonomijo, ki temelji na samoupravljanju. Samoupravljanje delovnih kolektivov v tem aspektu pa pomeni na osnovi družbene ali državne last-

³⁰ K. Marx: Kritika gotskega programa: »Od tega [misli na celotni produkt družbe] je treba odstraniti:

Prvič: to, kar je potrebno, da se nadomestijo porabljena proizvodna sredstva.

Drugič: dodatni del za razširitev proizvodnje.

Tretjič: rezervni sklad za zavarovanje proti nesrečam, škodi zaradi naravnih nezgod itd.

Ti odtegljaji (...) so ekonomska nujnost in njih velikost se mora določiti deloma z verjetnostnim računom po obstoječih sredstvih in silah, nikakor pa jih ni mogoče preračunati na osnovi pravičnosti. (...)

Preden pridemo do individualne razdelitve, je treba odtegniti še:

Prvič: splošne upravne stroške, ki ne spadajo k proizvodnji (...)

Drugič: to, kar je namenjeno za zadovoljitev splošnih potreb, kakor za šole, zdravstvene naprave itd.

Tretjič: sklad za nezmožne za delo itd., skratka za to, kar spada danes k tako imenovanemu uradnemu skrbstvu za revne«.

Prav tam, str. 16—17.

nine, dane v omejeno razpolaganje, *samostojno* z menjavo proizvodov prisvajati si plodove svojega dela *sorazmerno s svojim delom*. Samoupravljanje je v tem pomenu tedaj zares moralnost.³² Celota vsega tega so enake možnosti in enaka pravica za vse in vsakogar.

Po tej morali je *nemoralno* prisvajati si *nesorazmerno* s svojim delom, tj. več, kot je kdo dal svojega dela v skupni družbeni fond dela, skupaj z vsemi posledicami za družbo in za posameznika, ki iz tega sledijo in ki so znatne.

Kar smo govorili doslej, je oris *jedra* socialistične morale družbe, ki jo označujemo kot »prehodno«. Znale in tolikokrat premlete reči ponavljamo tu zato, da bi se v tem pokazale glavne točke izvajanja socialistične morale, kar je manj znano.

Zdi se, kot da je vse, kar smo govorili doslej o jedru naše morale, samo veliki »naj bi bilo tako«, čeprav vsi »vemo«, da »ni« tako. Kako je torej?

Preden nadaljujemo, primerjajmo še v nekaj potezah najvišje socialistično moralno načelo samoupravne delitve oziroma prisvajanja po delu s principi, ki smo jih doslej že obravnavali. Predvsem moramo ugotoviti, da se to načelo kot praktična maksima za delovanje docela ujema s Kantovim kategoričnim imperativom, ki zahteva, naj bo maksima ravnanja in delovanja vedno mogoča kot obči zakon. Načelo, o katerem govorimo, je zares obči zakon; vsakdo in vsi si prisvajajo sorazmerno s svojim delom in načelo se tako potrjuje, se ne uniči. Če pa bi ravnali po »načelu« čezmernega prisvajanja, tj. če bi si jemali več, kot smo dali, bi skupnega fonda dobrin zmanjkalo in »načelo« bi onemogočilo samo sebe. Načelu je torej zagotovljena občest. Hkrati temelji to načelo na moralni avtonomiji in svobodi vsakogar, ker nihče nikogar vnanje ne sili v tako obliko prisvajanja, pač pa si vsakdo iz spoznanja bistva tega načela sam nalaga dolžnost spoštovati to načelo, oziroma — če človek do teg spoznaja pride — vsaj priznava, da bi tako *moral* vedno vsakdo

³¹ K. Marx: Kritika goatskega programa: »Zato prejema vsak posamezni proizvajalec — po odtegljajih za družbene fonde — natanko to nazaj, kar ji daje. Kar je družbi dal, je njegova individualna količina dela. Npr. družbeni delovni dan sestoji iz vsote individualnih delovnih ur; individualni delovni čas posameznega proizvajalca je tisti del družbenega delovnega dne, katerega je on prispeval, je njegov delež družbenega dne. Od družbe dobi potrdilo (danes je to seveda denar — op. I. U.), da je prispeval toliko in toliko dela (po odbitku njegovega dela za družbene fonde) in s tem potrdilom dobi iz družbenih zalog toliko potrošnih sredstev, kolikor velja enaka količina dela. Isto količino dela, ki ga je dal družbi v eni obliki, prejme vrnjeno v drugi obliki.

Očitno vlada tu isto načelo, ki urejuje blagovno menjavo, kolikor je to menjava enakih vrednosti. (Podčrtal I. U.) Vsebinska in oblika sta spremenjeni, ker v spremenjenih okoliščinah nihče ne more dati kaj drugega kakor svoje delo, in ker na drugi strani ne more preiti v lastnino posameznika, kaj drugega kot individualna potrošna sredstva. Kar se tiče razdelitve potrošnih sredstev med posamezne proizvajalce, velja isto načelo kakor pri menjavi blagovnih ekvivalentov, zamenja se enaka količina dela v eni obliki za enako količino dela v drugi obliki«. Prav tam, str. 18—19.

³² Glej: *Vojan Rus*: Problemi št. 44, 1966.

ravnati, čeprav često tudi ne ravna tako. To načelo je seveda tudi umno (če umnosti ne razumemo le kot abstraktno sposobnost pojmov itd., temveč kot človeško praktično dejavnost) in velja za vsa v tem pomenu »umna« bitja. Prav tako bi mogli reči, da je to načelo apriorno, saj je »pred« vsakim posameznim ravnanjem, delovanjem, odločanjem že tu kot zahteva, ki naj se v tem ravnanju izpolni. To načelo bi torej prav tako lahko obravnavali kot »občečloveško načelo«, kakršen je tudi Kantov kategorični imperativ. Tako načelo kot načelo »občečloveške morale« izraža tedaj hkrati obče bistvo človeka, kot smo to govorili v prvem poglavju tega spisa.

Delujoč po tem načelu, pa tudi nihče ne jemlje ne sebe ne drugega človeka zgolj kot sredstvo, temveč obenem kot smoter. Kot sredstvo jemlje druge ljudi, ker le v skupnosti z njimi zadovoljuje *svoje* potrebe z delom *drugih* sorazmerno s svojim delom, obenem pa jemlje vsakogar tudi kot smoter, ker s svojim delom sam prispeva delež k zadovoljevanju potreb drugih ljudi. Ker pa so delo in delovni odnosi temeljni za vse druge človekove odnose in vsi drugi človekovi odnosi slonijo na teh temeljnih delovnih odnosih, se moralnost teh temeljnih odnosov razteza tudi na vse druge odnose.

Tako vidimo, da se naše socialistično moralno načelo na tej »občečloveški« ravni in samo na nji v glavnih točkah ujema s Kantovim kategoričnim imperativom.

Se bolj se naše načelo ujema z zlatim pravilom vsake moralnosti. Nihče si ne želi, da bi mu drugi jemali njegov delež skupnega družbenega proizvoda, zato (naj bi) ga tudi sam ne bo jemal čez svojemu delu sorazmerno mero. S tem vsakdo vzdržuje pravičnost, pravičen red, »najboljši mogoč svet od vseh mogočih svetov« (po Leibnizu). Kdo bi po vsem tem ne bil ponosen na veličino človeka in njegove morale? Ljudje radi slišimo o takem ponosu, radi imamo nekaj, na kar smo ponosni, in ne maramo poslušati o tem kaj prezirljivega, kot pravi Nietzsche. Zato je treba govoriti o tem »ponosu« in tako izreči to najprezirljivejše.

Se neko temeljno in nadvse pomembno potezo načela samoupravnih delitve oziroma prisvajanja po delu moramo spoznati, da bi to načelo v celoti doumeli. Govoreč o meri prisvajanja od celotnega družbenega produkta, tj. sorazmerno s svojim delom, se moramo namreč vprašati: *zakaj prav takšno prisvajanje*, tj. sorazmerno s svojim delom? Prej smo rekli, da je v družbi relativnega pomanjkanja dobrin neizogibno potrebna neka mera prisvajanja. To je sicer res, vendar bi ta mera lahko bila tudi enaka mera za vse člane družbe, ne pa po delu, za delovne člane družbe. Celotni družbeni produkt, ki ga ustvarjajo delovni člani družbe (kamor ne sodijo otroci, matere, starci, invalidi, nezmožni za delo itd.), bi se tedaj razdeljeval enakomerno na vse člane družbe. Vidimo, da takega egalitarizma danes ni nikjer, ne v socialističnih ne v nesocialističnih deželah, čeprav zgolj logično ni nemogoč. Zakaj ga torej ni, zakaj ne more biti take enakosti kljub relativnemu pomanjkanju dobrin? Zakaj mora biti mera enaka le glede na enako delo, ne pa glede na abstraktno enakost ljudi? Odgovor na to vprašanje je dan dovolj prepričljivo za družbo »pre-

hoda«. Takšna enakost ni mogoča zaradi tega, ker bi tedaj popolnoma zmanjkalo individualne in grupne *spodbude za delo in predvsem za razvoj produktivnih sil*, to pa bi rodilo družbeno stagnacijo in celo propad. Takšno spodbudo imenujemo danes *stimulacija* in jo vsi avtorji, ki se z njo ukvarjajo, priznavajo kot neogibno in nujno za povečevanje produktivnosti dela in s tem rast standarda, tj. večanja svojemu povečanemu delu sorazmernega prisvajanja. O tem se danes toliko razpravlja, da tega ni potrebno obširneje izvajati in dokazovati. Toda v tej stimulaciji za povečevanje produktivnosti in intenzivnosti dela, zasnovani na večanju prisvajanja sorazmerno z večanjem produktivnosti in intenzivnosti dela je nekaj, kar je manj očitno: delo je še vedno vnanje in tuje, ni rezultat najvišje človeške potrebe in izraz bistva človeka, še vedno je zgolj sredstvo, ima še vse poteze meznega dela itd., skratka ni svobodno delo, temveč je odtujeno in prisilno, delovna sila je še vedno vrsta blaga, čas razdeljen na delovni in prosti čas (o tem smo že govorili), ni več zasebne lastnine sredstev za proizvodnjo, je pa še vedno družbena lastnina.³³ Poleg tega stimulacija sloni na *egoizmu* posameznika in grup, zakaj vsakogar spodbuja le njegova volja po večjem prisvajanju. Zato lahko rečemo, da je načelo samoupravnih delitve oziroma prisvajanja po delu s tem svojim momentom stimulacije, ki ga vsebuje, *princip samoizkoriščanja*, o tem bomo še govorili.

Ta *egoizem* vsakogar in vseh, ki prežema in pogaja vse človeško javno in zasebno vedenje in ravnanje, ima seveda v moralnem pogledu nenavadno pomembne implikacije.

Sámo načelo samoupravnih delitve oziroma prisvajanja po delu v tej svoji celotni družbeni kompleksnosti kot prisvajanje po *enaki* meri za *enako* delo pa je v prav istem odnosu, času in kraju *neenakomerno* prisvajanje. Ta enakost je neenakost, ta pravica je nepravica, ta morala je nemorala; v »luči« te morale se je razkrila istočasno tudi njena »tema«, med njima ni razlike, vse je le pusta brezrazlična sivina enakega. Tudi to je o tej morali »prehodne« družbe izrekel že Marx:

»*Enaka pravica* je tu v načelu torej še zmerom — *buržoazna pravica*, čeprav si načelo in praksa ne nasprotujeta več, medtem ko se pri blagovni menjavi zamenjujejo ekvivalenti samo v *povprečju*, ne v posameznih primerih. (Imejmo tu v mislih, da imamo še vedno tudi blagovno menjavo. — Op. I. U.). Kljub temu napredku ima ta *enaka pravica* še vedno neki buržoazni okvir. Pravica proizvajalcev je *sorazmerna* z njihovimi prispevki dela; enakost je v tem, da se meri z *istim merilom*, z delom. Toda eden lahko prekaša drugega telesno ali duševno, daje torej v istem času več dela ali lahko dela dlje časa (npr. nadure pri nas — op. I. U.); da pa se delo lahko uporabi za merilo, se mora določati po trajanju ali po intenzivnosti, sicer ne bi moglo biti merilo. Ta *enaka pravica* je neenaka pravica za neenako delo. Ne priznava nobenih razrednih razlik, ker je vsak le delavec, kakor so drugi; molče pa priznava

³³ Glej k temu: K. Marx: Ekon.-filozofski rokopisi I, 4, odtujeno delo. Rani radovi (1961), str. 209—221.

neenako individualno nadarjenost in zato neenako storilnost kot naraven privilegij. Je torej po svoji vsebini pravica neenakosti kakor vsaka pravica. Pravica lahko po svoji naravi obstoji le, če uporablja isto merilo; toda neenaki individui (in ti ne bi bili različni individui, ko bi ne bili neenaki) se dajo meriti z enakim merilom samo, če jih gledamo z enakega stališča, samo z določene strani, v tem primeru npr. *samo kot delavce* in nič drugega, vse drugo pa abstrahiramo. Dalje: en delavec je oženjen, drugi ne, eden ima več otrok kakor drugi itd., itd. Pri enakem delu in zato enakem deležu iz družbenega potrošnega fonda dobi potemtakem dejansko eden več kot drugi, je eden bogatejši kot drugi itd. Da bi te pomanjkljivosti odpravili, bi pravica ne smela biti enaka, temveč neenaka. Toda te pomanjkljivosti so neogibne v prvi fazi komunistične družbe, kakršna se po dolgih porodnih bolečinah rodi iz kapitalistične družbe.³⁴

Če smo to prebrali ali slišali, potem se mimo tega ne moremo mežikajoč izmuzniti z veljavno nazpotegnjenim obrazom in zatrjujoč, da je ta misel zanimiva, da pa vsekakor postaja vse boljše in boljše, in nato mirno spet vrteti svoj stari moralni boben in lajno, kot da ni nič. Če bo boljše, potem prav gotovo ne zato, ker bomo vse bolj pozabljali na vse to. Moramo premisliti, kaj to pomeni že na nivoju principa in potem pogledati, kaj tak princip, tako načelo pomeni v dejanskih odnosih, oziroma kakšni so dejanski odnosi tega načela.

Nas sedaj zanima predvsem to, ali ima to socialistično moralno načelo isti pomeni za vse člane družbe brez razlik, ali pa je mogoče že v načelu samem implicirano nekaj, kar ljudi diferencira. Videli smo, kaj meni glede tega načela Marx: načelo enakega prisvajanja oziroma delitve za enako delo je hkrati in v istem odnosu načelo neenakega prisvajanja oziroma delitve za neenako delo; je torej princip, ki družbo neogibno diferencira. To misel v celoti sprejemamo, ne zaradi Marxove avtoritete, temveč ker ugotavljamo, da so takšni naši današnji družbeni odnosi. Čeprav bi tedaj to načelo veljalo *enako* za vse člane družbe, bo (tudi če bi ga vsi idealno spoštovali) po sebi lastnem principu diferenciacije, temelječe v bistvu stimulacije oziroma samoizkoriščanja, povzročalo slojevitost družbe glede na količino prisvojenega družbenega bogastva in imelo nato v teh slojih različen dejanski pomen, tj. šele pravi pomen, ne le abstraktno »občečloveški« pomen za kakega socialističnega »človeka nasploh«, ki ga ni. Glede na to načelo se uveljavlja zelo razčlenjena diferenciacija odmerjenosti vloženega dela med posameznimi ljudmi glede na njihovo kvalifikacijo, ker pač ne obstaja le enostavno nekvalificirano delo, temveč tudi potencirano enostavno delo, tj. kvalificirano delo, na katerem je zasnovana diferenciacija prisvajanja, tj. dohodkov. Diferenciacijo potencira različna grupna, tj. kolektivna proizvodnost in intenzivnost dela, individualna intenzivnost dela (norma, akord itd.), z nadurami, podaljšan delovni čas ali dodatna zaposlitev zunaj delovnega časa v »prostem« času itd. Vse to so sredstva za doseganje večjega deleža

³⁴ K. Marx: Kritika gotskega programa. Prav tam, str. 19—20.

v prisvajanju na osnovi dela in torej v celoti moralna, skratka sredstva samoupravnega samoizkoriščanja delavcev. Na to, kot smo že omenili, zato ne moremo gledati kot na naključno in samovoljno iznajdbo kogarkoli, temveč je to nujen in zato neogiben element samega proizvodnega procesa. Te diferenciacije torej ne more odpraviti nobna morala, nobeno moraliziranje, saj je pravzaprav v skladu z jedrom same morale, saj je morala že sama po sebi ta diferenciacija. Prav tako pa je ne more odpraviti noben administrativni ukrep. Ta način samoupravnega samoizkoriščanja delavcev in njihove lastne na tem zasnovane reprodukcije kot vedno bolj samoizkoriščujočih se delavcev (kar se z drugimi besedami danes imenuje rast življenjskega standarda), je torej že hkrati najvišja morala. In spet lahko morala uravnava le odmike od tega temeljnega dogajanja, medtem ko je sama istovetna z njim, je absolutno konformna kot vsaka morala. To doslej rečeno velja seveda le za razmere, ki bi se v ničemer ne oddaljevale od našega glavnega moralnega načela, tega pa dejansko nikjer ni. Še zdaleč ni v naši družbi tako, da bi si vsakdo prisvajal sorazmerno s svojim delom, saj pravimo, da to načelo šele »uresničujemo«. Vendar ni v tem glavni problem, čeprav ni nepomemben.

Za naše razmišljanje je pomembna ugotovitev, da morala kot skupek ali sistem moralnih norm, vsebovanih v najvišjem načelu morale, že po tem načelu samem ne more prodreti do vprašanja tega diferenciranega in vse bolj diferencirajočega se samoupravnega samoizkoriščanja delavca in ne more v tem ničesar spremeniti, ker sama po svojem najglobljem jedru prav to vsebuje, ker prav to je. Ne le, da »sprejema« to kot neogibnost, ne le, da je s tem »konformna«, temveč je absolutno konformna, kar pomeni: sama je prav to, če upoštevamo opredelitev morale, ki smo jo skušali opisati v drugem poglavju tega spisa. Skratka, tudi ta morala kot določeno presojanje, vrednotenje itd. vsega delovanja ravnanja, odnosov itd. je samorazkritost danega obstoječega, obstoječih odnosov in ravnanja, obstoječe diferenciranosti družbe z vsem, kar to pomeni. Kot taka korigira lahko le odmike od tega temeljnega diferencirajočega dogajanja same sebe (npr. prisvajanje, ki je večje od prisvajanja, sorazmernega delu), ki pa jih prej ali slej korigira že sam osnovni proces te družbene reprodukcije, zato teh odmikov v principu moralna zavest ne korigira, čeprav se jim zoperstavlja kot najstvo.

Po principu diferenciacije v temeljnem načelu morale nastajajoči sloji sestavljajo neke zaključene, vendar ne zaprte kategorije prebivalstva s posbnimi načini vedenja, ravnanja, želj, aspiracij, interesov itd. v okviru običajnih načinov; skratka, poraja se tudi v različnih slojih različno moralno presojanje, vrednotenje, posebne, med seboj razlikujoče se moralne zavesti, ki so le posebne oblike iste obče družbene moralne zavesti. Posebni načini vedenja, ravnanja, presojanja tega ravnanja (vrednotenja, vrednotni sistemi) raznih slojev in družbenih skupin nastajajo iz temeljnega diferenciacijskega momenta osnovnega načela in slonijo na njem, jih vse prežema. Biti »moralen«, ravnati »pravično« pomeni toliko kot »prisvajati si sorazmerno s svojim delom«. To pomeni najprej sakralizacijo samoizkoriščanja, dalje pa pomeni, da so družbene razlike, tako nastale med

ljudmi, »moralne« in »pravične«. ³⁵ Sloji bogatejših, ki tako nastajajo, »so pač« obenem tudi sloji »delavnejših«, »bogatejša« področja dežele so glede na »revnejša« pač pa tudi »bolj delavna«. Vidimo, da dobiva moralnost in pravičnost tukaj poseben ton. Njena vsebina je primerna »delavnejšim«, izraža »delavnejše«, tj. »bogatejše« sloje in področja. Samoreprodukcija takega sloja ali področja v njegovi različnosti od drugih in po možnosti še večanje te različnosti po temeljnem načelu samoizkoriščanja, se temu sloju kaže kot pravična in moralna. Omejevanje te in take samoreprodukcije se mi zdi krivično, ni v skladu z načelom. Toda ko tak »višji« sloj skuša sam sebe reproducirati v svoji družbeni diferenci, določa na drugi strani »samoreprodukcijo« »revščine« tako, da že vnaprej onemogoča možnost enakega dela, onemogoča po samem načelu prisvajanja po delu, ker že vnaprej krni delovno zmožnost revnejših, saj le-ti nimajo možnosti razviti svoje delovne zmožnosti na njemu enakovreden nivo. ³⁶ Zato je tudi njihov delež dela (produktivnost) manjši in je seveda tudi prisvajanje sorazmerno z manjšim delom manjše itd. Kakšna je sedaj razlika med to moralo in to nemoralo? Menim, da je ni. In katerim slojem najbolj ustreza celotna vsebina te morale? Vsekakor »delavnejšim«, kar tu pomeni »bogatejšim«. Prav tako ustreza ta morala »delavnejšim«, tj. »bogatejšim« področjem.

Toda tudi pri nižjih slojih, ki so nižji tako po proizvedenem kakor tudi prisvojenem bogastvu in ki prav tako v celoti priznavajo princip prisvajanja v skladu z vloženim delom, tudi pri njih ima ta morala poseben ton. Pri njih se namreč porajajo zahteve po »pravični« uveljavitvi tega principa. Ta »pravičnost« pomeni tu zahtevo po *rigorozni* uveljavitvi tega principa, kar pomeni zahtevo po uveljavitvi enega samega merila

³⁵ Celotno naše izvajanje na neki način potrjuje in ilustrira članek Romana Albrehta »O ekstra dohodku« v Teoriji in praksi št. 6—7, 1966, kjer med drugim pravi: »Te opredelitve, kako je treba določati ekstra dohodek, so zelo pomembne, kajti v naši javnosti pa tudi v ZK še nismo do kraja zavrgli mnenja, po katerem je ekstra dohodek sleherno nadpovprečno presežno delo, ne glede na produktivnost dela, s katerim je bil pridobljen. Na podlagi takšnih ekonomsko docela napačnih opredelitev (ki so napačne, ker so nestimulativne za večanje produktivnosti — op. I. U.) ekstra dohodka, ga skušajo seveda tudi napačno odpraviti. Skupni imenovalec rešitev, ki jih na takšni podlagi predlagajo, je, da bi izenačili rezultate gospodarjenja z najrazličnejšimi egalizatorskimi instrumenti (različne obresti na osnovna sredstva, tehnična in naturalna renta, obdavčenje dohodka in osebnih dohodkov, investicijskih skladov delovnih skupnosti itd.) (...) Omenjeni instrumenti ne odstranjujejo škodljivega vpliva ekstra dohodka, temveč pačijo delitve po delu in namesto nje izenačujejo rezultate gospodarjenja in zavirajo proces ponovne delitve dohodka med gospodarstvom in državno administracijo. (Str. 896.) ... Zategadelj so te metode, s katerimi se usmerja gibanje denarja, v svojem ekonomskem bistvu groba kršitev delitve po delu... (...) Bistveno je to, da gredo posledice vseh teh administrativnih posegov zmeraj na rovaš dohodka delovnih skupnosti, s čimer je kršena delitev po delu (...) Izvajanje delitve po delu resno zavira tudi administrativno odvzemanje deviz delovnim skupnostim in administrativno razpolaganje z njimi.« (Str. 897.)

³⁶ Analize socialnega porekla dijakov in študentov kažejo zelo jasno te tendence.

vlaganja in prisvajanja, ki bi kot en sam »center« onemogočalo zgolj »navidezno« enakost merila. Ta navidezna enakost merila (za zavest teh nižjih slojev seveda) izhaja iz določenih *izjemnih okoliščin*, v katerih se določena konkretna proizvodnja vrši. Te so npr. trenutna konjunktura določenega produkta (lahko npr. zaradi razmer na svetovnem trgu) ali določene delovne usposobljenosti, višja proizvodnost kot posledica zgodovinske dediščine ali osebne tradicije itd. Gre skratka za predpostavko implicitnega ekonomskega prelivanja proizvedenega nacionalnega bogastva od nižjih k višjem slojem, iz manj k bolj razvitim področjem itd., ki se sicer vrši po principu prisvajanja po delu, vendar bi se moralo — v skladu s to rigorozno zahtevo seveda — pri tem upoštevati *okoliščine možnosti* večjega delovnega prispevka »višjih« posameznikov, slojev in pokrajin. Teh možnosti si namreč za zavest »nižjih« »višji« niso sami omogočili, ampak že v njih začeli in iz njih izšli. Tako »nepravilno« implicitno »prilivanje« bi bilo treba zato »odliti« nazaj, da bi tako ostalo zares samo tisto, kar so posamezniki vložili svojega. Tega pa bi ne bilo mogoče izvesti drugače kot s temeljnimi centralnimi ukrepi. Ti pa spreminjajo ljudi v nesamostojne priveske, ker jim jemljejo samoupravno avtonomnost in obenem ovirajo napredek »višjih« in s tem napredek sploh, s čimer pa se ta posebni ton občepriznane morale spet ne razlikuje od nemorale.

Morala, ki jo vsebuje in vzpostavlja načelo samoupravne delitve oziroma prisvajanja po delu potemtakem ustreza vsem in številnim »srednjim« slojem. Pa tudi narobe: samo to načelo po svoji imanentni vsebini že uveljavlja in vzdržuje »srednje« sloje, ki na njegovi osnovi nastajajo. Srednji sloji tu niso določeni po lastnini proizvodnih sredstev, temveč po prisvajanju proizvedenega bogastva in *odnosu do tega prisvajanja*. Srednjih slojev zato tu nimam za nekaj vmesnega med npr. proletariatom kot najnižjim slojem in peščico magnatov kot najvišjim slojem. Zato tudi ne govorimo in ne moremo govoriti več o proletariatu, če ni več njegovega nasprotja — kapitalističnih industrijskih in finančnih mogotcev. »Srednji« sloji kot jih tu razumem zajemajo vso družbo, zakaj vso družbo obvladuje princip samoupravne delitve oziroma prisvajanja po delu. »Srednji« sloji zato tu sploh niso mišljeni kot sociološke kategorije prebivalstva, ki bi bile določene npr. z določeno višino prisvojenega bogastva, po poklicih, ki te razlike implicirajo ali podobno. Kar te sloje dela za »srednje«, je njihov *osrednji odnos do prisvajanja kot prvega in edinega gibalca oziroma stimulatorja*. Samo zato, ker so le v »sredini« oziroma mediju tega in takšnega odnosa do prisvajanja kot prvega stimulatorja *proizvodnje*, so srednji, ne pa po količini prisvojenega bogastva. Zunaj te sredine pa so na eni strani npr. relativno maloštevilni izobčenci družbe (brezposelni pohajači, tatovi, pijanci, roparji, cipe itd.), ki prav nič ne proizvajajo, zato svojega »prisvajanja« ne merijo po delu, so zunaj vseh priznanih mer; zato so nevarni in družba se pred njimi zavaruje pravno in jih tudi moralno izobči. Na drugi strani pa so zunaj prej omenjenega medija oziroma »sredine« družbe lahko npr. tudi še bolj maloštevilni umetniki in intelektualci, ker njihovega *dela oziroma ustvarjanja*

ne stimulira in ne določa (vsaj v pristnih primerih ne) oni obči družbeni stimulator: prej opisani odnos do *prisvajanja*, zakaj prisvajanje družbenega bogastva v doslej obravnavanem pomenu je za njihovo ustvarjalno delo nebitveno, čeprav neogibno. V tem dvojnem pomenu so torej vsi ti sloji označeni kot »srednji« sloji.

Vse doslej povedano pa je šele moment celotnega temeljnega družbenega dogajanja. Vse naše dosedanje premišljanje v tem poglavju se je gibalo na nivoju *načela*, ki smo ga obravnavali, in njegovih implikacij, ki smo jih skušali nekaj v grobem pokazati. Načelu samoupravne delitve oziroma prisvajanja po delu kot načelu samoupravnega samoizkoriščanja so — kot smo videli — *inherentni* blagovnotržni odnosi in njihovi zakoni: proizvodnje blaga za trg, konkurenca, povprečje povprečij v cenah posameznega blaga in od tega odvisna realizacija dohodka posameznih kolektivov in s tem vsakega posameznika v kolektivih. Zakon tržne realizacije dohodka kakega podjetja za neko blago, ki se realizira preko povprečja povprečij vseh količin dela, porabljenih za to blago (kar je družbeno potrebno delo za proizvodnjo tega blaga), je, da iztržijo produktivnejša podjetja (ki porabijo manj dela za enoto blaga) *več* kot tista podjetja, ki porabijo za isto enoto blaga *več* dela.³⁷ To pa pomeni, da bodo ti produktivnejši kolektivi zato tudi večali svoj delež pri prisvajanju iz celotnega družbenega fonda potrošnih dobrin, večali bodo dohodek svojih članov. Zato je popolnoma pravilna Albrehtova ugotovitev, da trg s tem zakonom pravzaprav spodbuja proizvajalce k povečanju produktivnosti, pa tudi intenzivnosti dela. Zdi se, da tržnoblagovna menjava s svojimi zakoni bistveno spreminja in onemogoča načelo delitve oziroma prisvajanja po delu. Toda to je le videz. Ugotovili smo že, da je pglavitni moment tega načela v njem vsebovana *spodbuda* za večanje dela (produktivnosti in intenzivnosti), ki sloni na egoizmu vsakogar, na volji za večanje prisvajanja na osnovi povečanega dela. *Sedaj smo videli, da osnovni blagovni tržni zakon prav tako spodbuja (stimulira) produktivnost in intenzivnost dela.* Pokazala se je torej že druga bistvena notranja vez med našim najvišjim moralnim načelom delitve oziroma prisvajanja po delu in blagovno menjavo. Prva *bistvena* vez med njima je — kot smo videli — neogibnost, da se v družbi relativnega pomanjkanja dobrin delo meri (da nastopa v obliki *vrednosti* in *blaga*), da bi sploh bilo mogoče prisvajanje *sorazmerno* z delom (tj. nekako odmerjeno). Zato tudi pravimo, da je temu načelu v njegovi konkretni obliki blagovnotržno

³⁷ To ugotavlja tudi R. Albreht v članku *O ekstra dohodu*: »To se pravi, da daje trg za blagovno menjavo prednost tistim proizvajalcem istega blaga, kateri proizvedejo enoto proizvoda (kos, tona, meter, kwh, PS ipd.) z manjšo porabo dela (opredmetenega ali živega). Tako trg pravzaprav spodbuja proizvajalce, da povečujejo produktivnost dela ter zmanjšujejo porabo dela pri enoti blaga. Prav v tem pa je tudi izrazita spodbujevalna funkcija menjave: proizvajalci nepretrgoma povečujejo svojo produktivnost dela, da bi dosegli v delitvi delež, ki ustreza njihovi porabi dela v proizvodnji.« Prav tam, str. 889.

To moramo v celoti sprejeti. Videti moramo le, da je to zelo podobno kapitalškemu podjetniškemu principu, samo da tu ne gre za individualnega kapitalista, temveč izkorišča kolektiv sam sebe.

gospodarstvo *inherentno*, čeprav je Marx v »Kritiki gotskega programa« predvideval, da bi bilo mogoče urediti družbo na osnovi skupne lastnine proizvodnih sredstev in po načelu delitve po delu (tj. merjenju in odmerjanju dela in prisvajanja dela) brez blagovne menjave. Ta nadaljnja stimulacija oziroma spodbuda za večanje produktivnosti in intenzivnosti dela, izvirajoča iz blagovne menjave, je torej v istem odnosu tudi nadaljnja spodbuda samoupravnemu samoizkoriščanju delavcev na osnovi dela in s tem dodatni moment večanja družbene diferenciacije in *nenakosti* — skratka, širjenju »pahljače« srednjih slojev, ki smo jih že obravnavali. Torej je tudi trg in blagovna menjava z vsem, kar vsebuje, temeljna danost te naše morale, tisto, na kar se ta morala nanaša z absolutnim NAJ BO (samo odmikom od tega in pačenj tega *naj ne bo*). Ta potencirana stimulacija (bič, ki ga vsakdo sam vihti nad svojim hrbtom) samoupravnega *samoizkoriščanja*, ki se mu po domače pravi rast standarda delovnih ljudi, potiska ljudi v vse večje bistveno človeško eksistenčno uboštvo in izpraznjenost golega vrtinca porabe, da bi se *zagotovila* rast proizvodnje in večanje proizvodnje, da bi se *zagotovila* rast porabe, vse drugo pa ostaja bolj ali manj nepomemben privesek in dobiva značaj enega ali drugega. Celo umetnost, znanost, filozofija, šola itd. niso izvzeti iz tega samogibnega vrtinca. V tem vrtincu in zanj v njegovem samogibanju je človek spet le njegov predikat, objekt, privesek in s tem vržen iz svoje človeškosti, prepuščen zgolj odnosu do bivajočega. Kaj je središče tega vrtinca, naj ostane za sedaj odprto vprašanje. S tem pa ne mislimo, da je to absolutno tako, zakaj to bi bila brezsvetnost, brezgodovinskost, konec človekovega časa.

Kako je sedaj s to moralo? Nemoralno zanjo *sámo*, smo videli, je prisvajanje čez mero, ki je sorazmerna delu. Šele iz takega prisvajanja bi se za to moralno presojo in vrednotenje (*sámo* moralno zavest) porajala tista bistvena človeška eksistenčna revščina. Sedaj pa se je pokazalo — ne sicer s stališča same te moralne presoje — da se ta revščina poraja iz jedra samega najvišjega moralnega načela, in to kljub temu, da imajo sedaj ljudje množstvo raznih tehničnih predmetov, »standard« in tehnično udobje. Zato pravimo, da med to moralo in nemoralo ni razlike. S tem še ne obtožujemo ne ene ne druge v imenu kake tretje. Pokazati skušamo le celotno dejansko vsebino te morale, vse, kar vsebuje to, na kar so ljudje običajno ponosni.

Vrnimo se k trgu. Zdi se — če gledamo površno, da se samoupravno načelo delitve oziroma prisvajanja po delu v tržni menjavi blaga docela zamegli, ker zaradi tržnega povprečja povprečij pravzaprav nihče več ne ve in ne more zagotovo vedeti, ali res dobiva oziroma si prisvaja sorazmerno s svojim delom ali ne. To velja tako za kolektive kakor za posameznike. Odtod potem zahteve po administrativnih posegih, ki naj bi preprečevali ta morebitni krivični vpliv blagovne menjave in trga, abstraktno obsojanje blagovne menjave in abstraktne zahteve po odpravi tržne menjave blaga. Ekonomski rezultat tega je seveda lahko le zastoj razvoja proizvodnega potenciala, po drugi strani pa je to tudi v nasprotju z načelom delitve oziroma prisvajanja po delu, kot ugotavlja R. Albreht

v svojem že citiranem članku in to s poenostavljenim primerom tudi ilustrira.³⁸ Primer, ki ga navaja, je prav osupljivo preprosta potrditev načela delitve oziroma prisvajanja po delu v blagovnotržnih odnosih, potrditev teze o *inherentnosti* blagovnotržnega gospodarstva temu načelu z vsem, kar spada zraven. Kaj more katerakoli morala zoper to, ko pa je sama samo to.

Po načelu samoupravnega delitve oziroma prisvajanja po delu preko blagovne menjave in trga se porajajo med posamezniki in med delovnimi kolektivi neki že vnaprej določeni odnosi. Kolektivi se morajo pri svojem ravnanju odločati pred vsem drugim tako, da s tem zagotavljajo predvsem svoj nadaljnji obstoj in nadaljnjo rast. V tem svojem odločanju kolektivi ne morejo upoštevati koristi drugih kot regulativa svojega ravnanja, ker prav s tem odločanjem druge kolektive (lahko) prizadevajo v njihovem obstoju in rasti, kakor tudi drugi (lahko) s svojim ravnanjem prizadevajo nje.³⁹ Iz tega rastejo ozki interesi posameznih kolektivov, ki se skušajo realizirati na račun drugih kolektivov, nastaja prikrita vojna vseh proti vsem. Moment samoupravnega samoizkoriščanja oziroma prisvajanja po delu z blagovno menjavo je v tem aspektu *dezintegracija* ljudi in tudi kolektivov, ta proces sam deluje dezintegrativno. Porajajo se interesno ozke klike.

Dezintegriranost ljudi je lahko v osnovi dvojna: pasivna in aktivna. Pri pasivni dezintegraciji so ljudje razdrobljeni na razne skupine ali

³⁸ R. Albrecht: O ekstra dohodka.

³⁹ V razmerah blagovne menjave (povprečna poraba dela) ustvarjajo vse delovne skupnosti, ki dosegajo, presegajo ali ne dosegajo povprečne produktivnosti dela pri proizvodnji določenih proizvodov, ravno tolikšen dohodek, s katerim morejo kupiti enako količino proizvodov, ki jo sami proizvedejo. To tezo je mogoče dokazati z zelo preprostim zgledom, ki je zaradi jasnosti do kraja poenostavljen. Dve delovni organizaciji izdelujeta čevlje. Prva porabi za par čevljev dve uri oziroma 3000 dinarjev za par. Drugi pa so potrebne štiri ure oziroma porabi pri tem 6000 dinarjev. Čevlji se prodajajo na trgu po povprečni porabi dela, se pravi tri ure za en par oziroma 4500 din. Nadaljnji račun je naslednji: produktivnejša delovna organizacija pridobi pri paru čevljev dohodek, ki je za eno uro oziroma za 1500 din večji, kot znaša njena poraba dela. Toda z doseženim dohodkom od čevljev lahko delovna skupnost kupi na trgu natanko toliko čevljev, kolikor jih je sama proizvedla. Isto velja tudi za manj produktivne delovne skupnosti.

To pomeni, da blagovna menjava pravzaprav omogoča delovni skupnosti, da lahko z doseženim dohodkom od svoje proizvodnje kupi na trgu natanko toliko čevljev, kolikor jih je sama izdelala. Zatorej v razmerah blagovne menjave delovne skupnosti prisvajajo enako količino proizvodov, kot so jih same proizvedle. To se pravi, da prisvajajo rezultat svojega dela. Edina posebnost je v tem, da ne prisvajajo rezultate svojega dela neposredno, temveč s posredovanjem blagovne menjave, ki na podlagi priznavanja družbeno potrebne porabe dela zagotavlja delovnim skupnostim, da tudi s posredovanjem blagovne menjave pridejo do iste količine proizvodov, ki so jo same proizvedle, seveda različnih vrst blaga. — Prav tam, str. 890—891.

Korigirati je treba to, da bi si lahko delovne skupnosti v razmerah blagovne menjave prisvajale *enako* količino proizvodov, kot so jih same proizvedle. Od česa pa bi tedaj živela vojska, državna administracija itd.?

³⁹ Ta moment je obširno razložil F. Černe v svojem članku »Protislovja našega družbeno-ekonomskega sistema v moralni presoji.« Problemi št. 42—43.

posameznike, ki so med seboj ravnodušni; pri aktivni dezintegraciji pa je razdrobljenost ljudi konfliktnega značaja, med skupinami in posamezniki obstajajo bolj ali manj močna trenja zaradi nezdržljivosti interesov itd. Pasivna dezintegracija implicira osamljenost in »praznost življenja«, »nesmisel bivanja« in beg v vsakdanji vulgarno materialistični odnos pri posameznikih v njihovi zasebni sferi, v prostem času. Temu begu streže potem lahko za ta namen postavljena industrija porabnih, luksuznih itd. predmetov, tako imenovana industrija prostega časa. Ta oblika dezintegracije s svojimi posledicami v zasebni sferi je primernejša pripadnikom istega družbenega sloja. Pasivnost medsebojnih človeških odnosov se tu lahko reducira na popolno ravnodušnost do drugega, lahko pa ima obliko opreznosti, prežanja, zavisti, prikrita zlobe, skrajne površnosti itd. Toda ta pasivna dezintegriranost v zasebni sferi ne izključuje, temveč vključuje aktivno dezintegriranost istih ljudi v njihovi javni, »delovni« sferi, v okviru delovnega procesa, kjer se kaže v obliki boja vseh proti vsem, prikrita pod videzom sodelovanja. Med pripadniki različnih slojev pa se dezintegracija kaže v zasebni sferi kot usmiljenje, sočutje, prezir, sovraštvo, prikrito ali neprikrto nasilje itd. Poraja se miselnost avtoritete, zasnovane na denarju (»denar sveta vladar«), pri čemer lahko denar pomeni marsikaj. Iz principa same morale izvirajoča diferenciacija in dezintegracija poraza lakomnost, ki se v spektru razslojenosti zgleduje vedno le po relativno »višjih« in jim skuša po vsi sili slediti najprej z intenziviranjem svojega dela, če pa to ne zadošča, tudi z nedovoljenim načinom prisvajanja, protizakonito; slediti najprej po miselnosti, vedenju itd., nato po opremljenosti, luksuzu itd., zakaj od tega je odvisna njegova veljava, ugled itd. Tu pa — čeprav je vse to že vsebovano v jedru same morale, v njenem najvišjem principu — doleti tega človeka moralna obsodba, zakaj to je že odmik in kršenje temeljne danosti obstoječega in je kot tako dosegljivo moralnemu korektivu ali bolje apeliranju ali sodišču.

Toda ta dezintegrativni moment tega procesa je hkrati in prvotno tudi integrativni moment. Ljudi združuje in enači načelo prisvajanja po delu kot načelo enakosti, ki pa je prav v tem tudi razdružujoče kot načelo neenakosti. Vsi so združeni v svojevrstno skupnost med seboj ogrožajočih se subjektov, ki se z istimi dejanji hkrati omogočajo in onemogočajo. Vse to ni samovoljna in zla iznajdba kolektivov ali katerih koli posameznikov, temveč je že vsebovano v najvišjem moralnem načelu, ki tudi ni izmišljeno. Če vzamemo integriranost ljudi kot moralno kategorijo, je neintegriranost nemarolna, je pa vendarle v celoti pričujoča že v sami morali. Zato med moralo in nemoralo tudi tu ni razlike.

Ko smo govorili o razlikah v prisvajanju, ki nastajajo glede na različna kvalificirana dela kot potencirana enostavna dela, nismo omenili, da lahko nastanejo nesorazmerna prisvajanja zato, ker je mogoče, da se tako kvalificirano delo ne odmerja po delu samem, temveč se lahko ravna po ponudbi in povpraševanju po tej vrsti kvalificirane delovne sile na delovnem trgu, često pa tudi po čisto subjektivni oceni o pomembnosti takega dela. Vendar se taka nesorazmerja v daljšem času po samem

zakonu trga lahko sama uravnajo. Drugače pa je glede tega z delom državne administracije, s političnimi funkcionarji, z vojsko, organi državne varnosti itd. Le-ti svojega »dela« ne realizirajo preko blagovne menjave na trgu, temveč se udeležujejo prisvajanja družbenih potrošnih dobrin iz tistih odbitkov od celotnega doprinosa vsakega delavca, ki proizvaja blago za trg, o katerih govori že Marx v »Kritiki gotskega programa«. Ker državno-politični organi sami določajo višino teh odbitkov ali vsaj odločilno vplivajo na to in sami subjektivno (tj. ne preko blagovne menjave) *ocenjujejo* »vrednost« svojega »dela«, je v tem dana *možnost* za zelo velike zlorabe. Prisvajanje dobrin od celotnega družbenega produkta za vso tako imenovano kulturno sfero, kamor sodijo vse znanosti, znanstveno-raziskovalni inštituti in laboratoriji, umetnosti vseh vrst, vse šole itd., je deloma mogoče na neki način vskladiti z načelom samoupravnih delitve ali prisvajanja po delu preko blagovne menjave, deloma pa je ta sfera v tem odvisna od neogibno subjektivnih ocen funkcionarjev političnega in državnega aparata, ki ji z raznimi sistemskimi instrumenti že vnaprej odloča in določa ne le udeležbo pri prisvajanju, temveč tudi obseg njenih dejavnosti. V nekoliko manjši meri uravnavajo sistemski instrumenti tudi obseg dejavnosti raznih gospodarskih panog.

Vse to pa močno zapleta prej opisani preprosti sistem prisvajanja po delu preko blagovne menjave in trga in ustvarja zelo velike napetosti in trenja.

Analizo vseh teh odnosov v vse podrobnosti bi lahko nadaljevali v nedogled, ker je vsa ta problematika nenavadno zapletena. Vendar nam je šlo tu za to, da *na nivoju načela* v grobem prikažemo vso dejansko moralno vsebino našega moralnega načela, ki ga ne razumemo kot kak izmišljen princip, temveč kot celoten kompleks temeljnih družbenih in človeških odnosov (tj. delovnih odnosov), ki so poclaga za vse različno vedenje in ravnanje ljudi, za vse njihove *posebne moralne norme* itd.

Kdor bi domneval, da nam gre tu morda za *kritiko* načela delitve oziroma prisvajanja po delu preko blagovne menjave in s tem morda za posredno kritiko našega družbenega sistema, bi s tem zgrešil namen te študije. Prav tako bi zgrešil namen tega premišljanja, kdor bi domneval, da nam gre za *kritiko* morale; da ni tako, je dovolj jasno povedano že v prvem poglavju.

Gre preprosto za to, da se pokaže vsa vsebina morale, vsa vsebina našega najvišjega moralnega načela, kakršna pač je, vsa njegova »diagnostika«.

Ali nam je po vsem tem potrebno ponavljati, da sklepi iz tretjega poglavja veljajo tudi za to moralo?

(Se nadaljuje)

Izgubljeno orodje učenja

Dorothy Sayers

Dorothy Sayers se je rodila 1893. leta v Oxfordu, tam je tudi študirala in diplomirala l. 1915 iz srednjeveške književnosti. Potem je bila poklicna pisateljica: preživljala se je najprej s pisanjem detektivskih povesti, ki so jo naredile slavno, pa so vedno bolj postajale pravi romani, dokler jih ni opustila. Pozneje je postala znana po svojih religioznih igrah v verzih, ki so jih igrali tudi na radiu. Prevedla je celotno Dantejevo »Božansko komedijo« in izdala nekaj zbirk esejev, v katerih je izkazala svojo učenost in kritičnega duha. Pričujoči esej je izšel v zbirki »The Poetry of Search and the Poetry of Statement« (Pesništvo iskanja in pesništvo ugotavljanja) že po njeni smrti, leta 1958. — Prevod ni popoln, deloma zato ne, ker bi bil predolg, deloma ker marsikaj velja za posebne angleške razmere, za katere je bil napisan. Tudi njena glavna ugotovitev — da učimo učence vsega samo ne tega, kako se naj učijo — in da ima to usodne posledice za splošno raven izobrazbe in za vse javno življenje — velja za nas prav tako kakor za Anglijo. Z njenimi predlogi za izboljšanje se pač ne bodo vsi strinjali, tudi ne trdim, da se sama strinjam z vsem. Toda veliko misli v tem eseju se mi zdi zelo pomembnih in lahko bi postal vsaj izhodišče za razpravo o tem vprašanju, tako pomembnem za našo družbo. — Prevajalka.

Menda se mi ni treba opravičevati, ker se jaz, ki imam zelo skromne izkušnje v poučevanju in že leta prav malo stika s prosvetnimi krogi, drznem govoriti o učenju. Sedanje ozračje je zelo naklonjeno takemu početju. Škofje objavljajo svoje mnenje o gospodarstvu, biologi o metafiziki, neoženjeni o zakonu, kemiki o teologiji; ljudje brez primerne izobrazbe postajajo ministri v tehnično zelo zahtevnih ministrstvih; in preprosti, navadni ljudje pišejo v časnike, da Epstein in Picasso ne znata risati. Do neke meje, in če je politika kolikor toliko ponižna, je taka dejavnost hvale vredna. Prevelika specializacija ni dobra. Sicer pa ima vsak nestrokovnjak dober izgovor (če se čuti upravičenega), da pove svoje mnenje o izobraževanju. Če nismo že vsi poklicni učitelji, so nas vsaj vse nekoč učili. Tudi če se nismo ničesar naučili — mogoče še posebno če se nismo — ima naš prispevek k razpravi vendar neko vrednost.

Torej bom začela kar brez opravičevanja. Ker je mnogo tega, kar imam povedati, močno sporno, bom začela z izjavo, s katero vem, da se bodo vsi učitelji od srca strinjali: da imajo namreč vsi vse preveč dela. Človeku je treba le pogledati kakršen koli učni načrt ali izpitna vprašanja, že vidi, da je natlačen z obilico utrudljivih predmetov, ki jih morajo učitelji poučevati; to poučevanje pa jih odvrča od tistega, kar mora vsak misleči človek priznati za njih pravo opravilo, da namreč delijo mleko, nadzirajo učence pri jedi, pazijo na garderobo, tehtajo in merijo učence, pazijo ali se pri kom nemara ne kažejo začetki ošpic, mumpsa ali noric, sestavljajo sezname, vodijo skupine po muzejih, izpolnjujejo obrazce, se pogovarjajo s starši in sestavljajo ob koncu polleta poročila, ki združujejo največje spoštovanje do resnice z nežnim ozirom na čustva vseh prizadetih.

O teh resnično pomembnih dolžnostih ne bom govorila. Omejiti se mislim na poučevanje kot tako. Skušala bom raziskati, ali pri obilici učnih predmetov, ki jih lahko najdemo v učnih načrtih, res učimo prave reči na pravi način; ali ne bi mogli olajšati truda in hkrati doseči boljših uspehov če bi učili manj reči na drug način.

Nikar se ne vdajajte ne upanju ne strahu. Skrajnje neverjetno je, da bi kdaj izvedli reforme, ki jih bom predlagala. Ne starši, ne učiteljišča, ne izpitne komisije, ne šolski sveti, ne prosvetno ministrstvo jih ne bi niti za hip sprejeli. Kajti v bistvu predlagam tole: če hočemo dobiti družbo izobraženih ljudi, ki bodo znali sredi zapletenih pritiskov naše moderne družbe ohraniti svojo umsko svobodo, moramo zavrteti kolo napredka nazaj za kakih štiri ali pet sto let do mesta, ko je začelo izobraževanje izgubljeni izpred oči svoj pravi smoter, nekako h koncu srednjega veka.

Preden me odpravite s primerno frazo — reakcionarka, romantična duša, *laudator temporis acti*, ali katera vam že prva pride na jezik — vas prosim, da premislite o enem ali dveh vprašanjih, ki se nemara skrivata na dnu vseh naših src in se od časa do časa prikažeta na dan in nas vznemirjata.

Če pomislimo, kako zgodaj so šli mladi ljudje na univerzo, recimo, v tudorski dobi, in kako so jih potem imeli za zmožne, da prevzamejo odgovornost za svoje opravilo — ali smo res čisto zadovoljni s tistim umetnim podaljševanjem razumskega detinstva in nezrelosti v leta telesne dozorelosti, ki je tako značilno za našo dobo? Odlaganje odgovornosti na poznejša leta prinaša s seboj vrsto psiholoških zapletov, ki sicer najbrž zanimajo psihiatra, gotovo pa nišo v korist ne posamezniku ne družbi. Običajni razlog, ki ga navajajo za podaljševanje obveznega šolanja, je ta, da se je treba sedaj toliko več učiti kakor v srednjem veku. To je deloma res, popolnoma pa ne. Res da sodobnega dečka in deklico učijo več predmetov — toda ali sta potem res bolj učena, ali res vesta več? Prav o tem mislim govoriti.

Ali se vam je kdaj zazdelo čudno in neugodno, da so danes, ko je pismenost v zahodni Evropi na višji stopnji kot kdaj koli poprej, ljudje tako

nezaslišano dovzetni za vpliv reklame in množične propagande? Ali to pripisujete zgolj mehaničnemu dejstvu, da so tisk in radio in tako dalje omogočili, da se propaganda mnogo laže širi čez vse večje območje? Ali včasih vznemirjeni čutite, da produkt modernih izobraževalnih metod ne zna dovolj dobro razločevati dejstev od trditev in dokazanega od samo pričljivega?

Ali ste kdaj poslušali razpravo med odraslimi in, človek bi mislil, odgovornimi ljudmi, pa vas je vznemirila nezmožnost povprečnega razpravljavca, da bi se držal vprašanja ali odgovarjal na argumente nasprotne strani in jih zavračal? Ali ste kdaj pomislili na velikansko količino, čisto postranskih reči, ki se pojavljajo na raznih sejah, in kako zelo redke so osebe, ki bi znale seje voditi? In ali vam je kdaj malce upadlo srce ob misli, da odločamo večino naših javnih zadev v razpravah in v odborih?

Ali ste kdaj sledili kaki razpravi v časopisih ali drugje in opazili, kako redko pisci definirajo svoje izraze? Če pa jih kdo le definira, kako pogosto se zgodi, da nasprotnik v odgovoru piše, kakor da jih uporablja v ravno nasprotnem pomenu, kakor jih je že definiral?

Ali vas je kdaj vznemirila obilica površne sintakse, na katero nalezite? In ali vas je vznemirila zato, ker to ni elegantno, ali zato, ker lahko pripelje do nevarnih nesporazumov?

Ali ste kdaj opazili, da mladi ljudje, ko so zapustili šolo, ne samo pozabijo večino tega, česar so se naučili (to je samo pričakovati), da tudi pozablajo ali kažejo, da se nikoli niso naučili, kako bi se sami lotili novega predmeta? Ali vas je kdaj motilo, če ste naleteli na odrasle moške in žene, ki niso znali razločevati dobre, znanstvene, primerno dokumentirane knjige od druge, za katero bi izurjen duh takoj spoznal, da niso take? Ali ki ne znajo ravnati s knjižnim katalogom? Ali ki ne znajo iz priročnika dobiti tistega, kar se nanaša na vprašanje, ki jih zanima?

Ali često srečujete ljudi, ki jim je »predmet« vse življenje samo »predmet«, neprodušno oddelje od vseh drugih »predmetov«, tako da jim je zelo težko hitro v duhu povezati, recimo, algebro in detektivske zgodbe, kanalizacijo in cene lososa, celulozo in porazdelitev padavin — ali, bolj na splošno, filozofijo in gospodarstvo, kemijo in umetnost?

Ali ni velika pomanjkljivost naše današnje izobrazbe — pomanjkljivost, ki jo lahko sledimo skozi vse omenjene vznemirljive simptome — da se nam sicer pogosto posreči, da naučimo svoje učence »predmetov«, da pa jih ne naučimo misliti? Vsega se uče, samo tega ne, kako se naj učijo. Tako je, kakor da smo otroka naučili, da zaigra kako skladbo, a ga nismo učili ne lestvic ne branja not; tako da si je sicer zapomnil skladbo, a nima najmanjšega pojma, kako se naj nauči druge. Zakaj pravim »kakor da«? V nekaterih spretnostih delamo prav to — zahtevamo od otroka, naj »se izraža« v barvah, preden smo ga naučili, kako naj ravna z barvami in s čopičem. Neka miselna šola trdi, da je to pravi način. Toda opazujte — izurjen delavec se novega pripomočka ne loti tako. On,

ki se je iz izkušnje naučil, kako si najbolje prihrani delo in prime stvar na pravem koncu, se bo najprej vadal na kakršnem koli končku materiala, da »dobi občutek za orodje«.

Sedaj si pa oglejmo srednjeveški načrt izobraževanja — učni načrt šol. Za trenutek je vseeno ali je bil namenjen majhnim otrokom ali starejšim študentom. Pomembno je, kaj so ljudje srednjega veka imeli za namen in pravo zaporedje izobraževalnega procesa.

Učni načrt je bil razdeljen na dva dela: trivium in quadrivium. Drugi del — quadrivium — je bil sestavljen iz »predmetov« in nas za zdaj ne zanima. Za nas je zanimiva sestava triviuma, ki je bil priprava na quadrivium. Bil je sestavljen iz treh delov: slovnice, dialektike in retorike, v tem zaporedju.

Prvo, kar bomo opazili, je to, da vsaj dva izmed teh »predmetov« sploh nista to, kar bi imenovali »predmete«, temveč samo metoda, kako se predmetov lotimo. Slovnica je zares »predmet« v tem pomenu, da se pri njej naučiš nekega jezika — v tistem času je pomenila učenje latinščine. Toda jezik sam ni drugega kot orodje, s katerim izražamo misli. Ves trivium je v resnici imel namen, da nauči učenca, kako naj pravilno uporablja orodje učenja, preden se sploh loti »predmetov«. Najprej se je naučil nekega jezika; ne samo, kako naj naroči kosilo v kakem tujem jeziku, temveč ustroja jezika — enega jezika, in zato jezika kot takega — kaj je, kako je sestavljen, kako deluje. Drugič se je naučil uporabljati jezik: kako naj definira izraze in izreka pravilne ugotovitve; kako je treba sestaviti argument in kako odkrivati zmote v argumentih (svojih in pri drugih ljudeh). To se pravi, dialektika je obsegala logiko in razpravljanje. Tretjič, naučil se je izražati se v jeziku — kako naj lepo in prepričljivo pove, kar ima povedati... Na koncu tečaja je moral učenec sestaviti tezo o predmetu, ki mu jo je zadal učitelj ali pa si jo je sam izbral, in potem braniti to tezo pred fakulteto. Do takrat se je že naučil — sicer mu gorje! — ne samo napisati esej na papir, temveč tudi jasno in razločno govoriti z odra in naglo odgovarjati na medklice. Ti medklici niso bili samo žaljive osebne opazke ali nesmiselna vprašanja. Odgovarjati je moral tudi na stvarna in predirna vprašanja tistih, ki so že prebili preizkušnjo debate ali pa so se nanjo pripravili.

Seveda je res, da posamezni preostanki srednjeveške tradicije še vedno životarijo ali pa so jih spet oživili v današnjem, običajnem šolskem učnem načrtu. Nekaj znanja slovnice se še vedno zahteva pri učenju tujega jezika — mogoče bi morala reči »se spet zahteva«; kajti pomnim čas, ko so imeli učenje spregatve in sklanjatve za graje vredno in so mislili, da naj učenec to kar mimogrede pobere med učenjem. Imamo cvetoča debatna društva v šoli. Pišejo eseje; poudarjajo potrebo po »izražanju samega sebe« — mogoče še preveč. Toda te dejavnosti gojijo bolj ali manj ločeno, kot da pripadajo posameznim predmetom, pri katerih se jih uče, ne pa kot strnjen načrt duhovnega urjenja, kateremu bi bili vsi »predmeti« podrejeni. »Slovnica« spada k predmetu »tuji jezik«, pisanje esejev k predmetu »materinščina«; dialektika je skoraj popolnoma ločena od ostalega učnega

načrta in jo često prakticirajo nesistematično in mimo učnih ur kot posebno vajo, le zelo rahlo povezano z glavnim delom učenja. V celoti opazujemo veliko razliko v poudarku pri dveh pojmovanjih: moderni izobrazbi je v središču »učenje predmetov«; metode mišljenja, zagovarjanja in izražanja svojih sklepov pa naj se učenec nauči mimogrede; srednjeveški izobrazbi je bilo osrednje to, da najprej izdelava orodje učenja in nauči učenca, kako ga uporabiti; kakršen koli predmet je bil le snov, na kateri se je učenec vadil, dokler mu ni uporaba orodja prešla v meso in kri.

Nekaki »predmeti« seveda morajo biti. Človek se ne nauči uporabe kakega orodja s tem, da maha z njim po zraku; tudi se ni mogoče naučiti teorije slovnice, ne da bi se naučil določenega jezika, kot se ne moreš naučiti govorništva in razpravljanja, ne da bi govoril o nečem določenem. Debatni predmeti srednjega veka so bili navadno vzeti iz teologije ali iz etike in zgodovine starega veka. Često so zares postali stereotipni, posebno proti koncu dobe, in za lase privlečeni in izumetničeni nesmisli sholastičnih argumentov so dražili že Milтона in se jim smejemo še danes. Ali so bili sami po sebi bolj obrabljeni in malenkostni kakor običajni naslovi naših današnjih prostih spisov, ne bi hotela reči: tudi mi smo se že nekoliko naveličali tem kakor »En dan mojih počitnic«, »Kaj bi rad postal, ko zapustim šolo« in tako naprej. Večina našega norčevanja pa ni na mestu, ker smo pozabili cilj in namen debatne teze. Neki zgovorni član »možganskega trusta« je nekoč kratkočasil poslušalstvo z trditvijo, da je bilo v srednjem veku stvar vere vedeti, koliko nadangelov lahko pleše na konici igle. Upam, da mi ni treba reči, da to nikoli ni bilo stvar vere; bila je le vaja v debati, katere téma je bila narava angelske substance: ali so angeli snovni, in če so, koliko prostora zavzemajo? Odgovor, ki so ga navadno imeli za pravilnega, je, mislim, bil, da so angeli čisti razumi, nesnovni, toda omejeni, tako da lahko imajo mesto v prostoru, ne pa razsežnosti. Lahko bi to primerjali s človeško mislijo, ki je prav tako nesnovna, a podobno omejena. Če je vaša misel usmerjena na neko stvar — recimo na konico igle — je na tistem mestu, v tem pomenu, da ni drugje; toda dasi je »tam«, ne zavzema prostora tam, in ni ovire, da ne bi neskončno število ljudi svoje misli istočasno usmerilo na isto konico igle. Prava téma argumenta je torej razlika med mestom in razsežnostjo v prostoru; snov, ki jo argument uporablja, je po naključju narava angelov (pa bi prav lahko bila tudi kaj drugega); praktični nauk argumenta je, da ne smemo uporabljati besedice »tam« ohlapno in neznanstveno, ne da bi pojasnili, ali mislimo »na tistem kraju« ali »zavzemajoč prostor tam«. Veliko se norčujemo iz srednjeveškega dlakocepstva; toda če pogledamo nebrzdano zlorabo spornih izrazov z dvoumnimi ali spremenljivimi pomeni v tisku in na govorniškem odru, si bomo nemara v srcu zaželeli, da bi izobrazba dala vsakemu bralcu ali poslušalcu obrambno orožje, da bi lahko zaklical »Distinguo«.

Mi namreč dovoljujemo svojim mladim možem in ženam, da gredo neoboroženi v svet, kjer orožje še nikoli ni bilo bolj potrebno. Naučili smo jih brati in sedaj so izročeni tiskani besedi. Z iznajdbo filma in radia smo zagotovili, da jih tudi še taka nenaklonjenost branju ne bo obvaro-

vala pred nepretrdnim navalom besed, besed, besed. Ne vedo, kaj besede pomenijo; ne vedo, kako bi se jih obranili, jim jemali ostrino ali jih zagnali nazaj; namesto da bi njih razum vladal besedam, vladajo besede njih čustvom. Mi, ki smo se razburjali leta 1940, ko so poslali s puškami oborožene ljudi proti tankom, se nič ne razburjamo, ko pošiljamo mlade moške in žene v svet, da se bojujejo proti množični propagandi oboroženi samo s površnim znanjem »predmetov«; in kadar celi razredi ali celi narodi zapadejo demagogu, se upamo čuditi. Govorimo in govorimo o pomembnosti izobrazbe — govorimo in včasih dajemo malo denarja; podaljšujemo dobo obveznega šolanja in delamo načrte za večje in boljše šole; učitelji vestno garajo v šolskih urah in mimo njih, tako da jim odgovornost postaja breme in môra; in vendar mislim, da je ves ta predani trud obsojen na neuspeh, ker smo izgubili orodje učenja, in ker ga nimamo, je vsako učenje le skaza in skrpucalo.

Kaj naj torej storimo? Ne smemo se vrniti v srednji vek. Tega vzklika smo že vajeni. Ne moremo nazaj — ali pač? *Distinguo*. Rada bi definirala vsak izraz v tem stavku. Ali »vrniti se« pomeni vrniti se v čas ali popraviti napako? Prvo je očitno samo po sebi nemogoče, drugo pa je nekaj, kar modri ljudje delajo vsak dan. »Ne moremo« — ali to pomeni, da naše vedenje določa nepremagljiv kozmični mehanizem, ali samo, da bi bilo tako dejanje zelo težavno, ker bi izzvalo toliko odpora? »Srednji vek« — dvajseto stoletje ni in ne more biti štirinajsto; toda če je »srednji vek« v tej zvezi zgolj slikovita fraza, ki pomeni določeno izobraževalno teorijo, se mi zdi, da ni a priori nobenega razloga, da bi se ne »vrnili« k njej — z modifikacijami — kakor smo se že, z modifikacijami, »povrnili« npr. k temu, da igramo Shakespearove igre tako, kakor jih je napisal, in ne »modernizirane« verzije kakega Cibbra ali Garricka, kar se je nekoč zdelo najnovejši korak v gledališkem napredku.

Zabavajmo se torej z mislijo, da je taka vrnitev mogoča. Odpravimo vse šolske oblasti in si zamislimo čedno malo šolo za dečke in deklice, ki jih lahko umsko pripravimo za intelektualni boj, kakor sami hočemo. Obdarili bomo učence z izredno pohlevnimi starši; najeli si bomo učitelje, ki so jim metode in nameni triviuma popolnoma domači; stavba naj bo dovolj velika in učno osebje dovolj številno, da bomo lahko imeli tako majhne razrede, da se bo dalo delati z njimi. In zamislimo si še izpitno komisijo, ki bo zmožna in voljna, da izprašuje naše »proizvode«. Tako pripravljeni, bomo sestavili učni načrt — moderni trivium »z modifikacijami«, in pogledjmo, kam bomo prišli.

Toda naprej: koliko naj bodo otroci stari? No, če jih hočemo učiti na nov način, je bolje, da jim ne bo treba veliko pozabljati; sploh z dobro stvarjo ni mogoče začeti prezgodaj in trivium po svoji naravi ni učenje, temveč priprava na učenje. Zato jih bomo jemali mlade in od svojih učencev ne bomo zahtevali drugega, kakor da znajo brati, pisati in računati.

Priznati moram, da moji nazori o otroški psihologiji niso ne pravoverni ne razsvetljeni. Če pogledam nazaj nase (saj sem jaz tisti otrok, ki

ga najbolje poznam, in edini otrok, ki lahko trdim, da ga poznam od znotraj) spoznavam v sebi tri stopnje razvoja, ki bi jih imenovala papagajsko, predržno in pesniško. »Papagajska« starost je tista, ko se otrok rad in lahko uči na pamet, medtem ko mu je umsko sklepanje navadno težko. V tej starosti otrok dobro pomni zunanjo podobo stvari; navaja številke avtomobilov; rad prepeva rimane vrstice in se veseli blagozvočja dolgih besed z mnogimi zlogi; rad zbira razne reči. »Predrzna« starost, ki tej sledi, je le predobro znana vsem, ki imajo kaj opraviti z otroki; značilno zanjo je upiranje in oporekanje, otrok rad koga »ujame«, posebno starejšega od sebe, rad zastavlja uganke. Ta izredno nadležna doba se prične navadno nekako z 11. ali 12. letom. »Pesniška« doba je tista, ki je znana kot »težavna« doba. Otrok je usmerjen vase; želi se izražati; uživa v misli, da ga ne razumejo; nemiren je in si želi neodvisnosti; z nekaj sreče in ob primernem vodstvu bi moral sedaj pokazati začetke ustvarjalnosti, si prizadevati za sintezo tega, kar že ve, in pokazati željo, da bi se učil in delal predvsem eno stvar, raje kot vse druge. No, meni se zdi, da se trivium posebno lepo prilega tem trem podobam: slovnica »papagajski«, dialektika »predrzni«, in retorika »pesniški«.

Torej začnimo s slovnico. To v praksi pomeni slovnico nekega jezika, in sicer jezika z obrazili. Slovnična struktura jezika, ki ne pozna obrazil, je vse preveč analitična, da bi se je lotil kdo, ki še nima vaje v dialektiki... Takoj bom odločno povedala, da je najboljši temelj za izobrazbo latinska slovnica. Tega ne pravim zato, ker je latinščina tradicionalna in srednjeveška, temveč preprosto zato, ker nekaj znanja latinščine vsaj za petdeset odstotkov zmanjšuje trud in muko pri učenju skoraj vsakega drugega predmeta. Latinščina je ključ k besednemu zakladu in ustroju vseh romanskih jezikov, k ustroju germanskih jezikov, kakor tudi k strokovnemu izrazju vseh ved in literature vse sredozemske civilizacije z njenimi zgodovinskimi listinami vred. Kdor hoče iz pedantične naklonjenosti živemu jeziku odreči ruščino, katere slovnica je še bolj primitivna. (Glagol ima celo vrsto »vidov«, in zdi se mi, da ima tri kompletne načine in par aoristov — toda mogoče mislim na baskovščino ali sanskrt). Ruščina seveda pomaga pri drugih slovanskih jezikih. Tudi klasična grščina se da zagovarjati. Toda jaz bi izbrala latinščino. Ko sem tako razveselila klasične med vami, jih bom sedaj razjezila z dodatkom, da se mi ne zdi modro natezati vsakega navadnega učenca na Prokrustovo posteljo avgustovske dobe z njenimi skrajnje izdelanimi in izumetničenimi pesniškimi oblikami. Poklasična in srednjeveška latinščina, ki je bila živ jezik še do konca renesanse, je lažja in v nekaterih pogledih živahnejša, tako v sintaksi kakor v ritmu; in študij te latinščine lahko pomaga ovreči razširjeno mnenje, da sta se učenost in književnost končali z rojstvom Kristusovim in se zbudili šele ob razpustitvi samostanov.

Toda prehitro grem, še smo v slovnični fazi. Latinščino naj bi začeli čimprej, v času, ko je recitiranje »amo, amas, amat« prav tako ugodno otroškemu čustvu kakor recitiranje »An, ban, pet podgan«.

Seveda moramo v tej dobi uriti duha še na drugih stvareh. Najbolj razviti zmožnosti sta v tej dobi opazovanje in spomin; če naj se otrok uči kakega modernega jezika, naj začne sedaj, preden se obrazne in duhovne mišice začenjajo upirati tuji intonaciji. Govorjeno francoščino ali nemščino lahko vadimo v slovnici disciplini latinščine.

V materinščini se lahko učenec uči na pamet pesmi in prozo. Sedaj je čas, da mu opremimo spomin z vsemi mogočimi povestmi — s klasičnimi miti, z evropskimi legendami itd. Mislim, da klasične pripovedke in mojstrska dela starodavne literature ne bi smeli biti mrtva snov, ob kateri bi urili tehniko slovnice — to je bila napaka srednjega veka, ki ni treba, da jo ponovimo. Teh povesti se otrok lahko veseli in si jih zapomni v materinščini in jih primerja z izvirnikom, ko bo dovolj star zato. Treba je vaditi recitacije — posamične in zborovske, ker ne smemo pozabiti, da polagamo temelj dialektiki in retoriki.

Slovnica *zgodovine* bi morala, mislim, obsegati letnice, dogodke, anekdote in osebnosti. Vrsta letnic, na katere obesimo vse svoje kasnejše zgodovinsko znanje, je pozneje velikanska pomoč pri spoznavanju zgodovinske perspektive. Ni posebno pomembno, katere so te letnice. Angleški kralji so popolnoma primerni, če spremljajo letnice slike oblek, arhitekture in drugih »vsakdanjih reči«, tako da bo zgolj omemba letnice priklicala v spomin živo sliko vse dobe.

Tudi *zemljepis* bomo predstavili v obliki dejstev, z zemljevidi in s podobami narave, s slikami navad, oblek, rastlinstva, živalstva in tako naprej; za svoj del mislim, da zavržena in staromodna metoda, naj se učenec nauči na pamet nekaj glavnih mest, rek in gorovij, tudi nič ne škoduje. Lahko bi spodbujali učence k zbiranju znamk.

Naravoslovje se v »papagajski« starosti čisto naravno razvršča okrog zbirk, identifikacije in imenovanja primerkov... Vedeti imena in lastnosti stvari je v tej dobi že samo po sebi zadovoljstvo; da na prvi pogled spoznaš slepca in zagotavljaš neumnim odrastlim, da kljub svojemu videzu ne piči; da znaš spoznati kasiopejo in plejade in mogoče celo več, kdo so bili Kasiopeja in Pleiade; da veš, da kit ni riba in netopir ni ptič — vse to daje otroku prijeten občutek večje vrednosti; in razločevati belouško od gada in užitno od strupene gobe ima tudi svojo praktično vrednost.

Slovnica *matematike* se začenja seveda s poštevanko, ki se je otrok nikoli ne bo z veseljem učil, če se je ne nauči sedaj; in s spoznavanjem geometričnih likov in skupin števil. Te vaje naravno vodijo k preprostim računskim operacijam; in če kaže učenec nagnjenje v to smer, je sedaj pridobljena spretnost pozneje zelo koristna. Bolj zapletene matematične procese lahko ali, mislim, bi jih celo morali pustiti za kasneje, iz razlogov, ki jih bomo še navedli.

Doslej se naš učni načrt ne oddaljuje preveč od splošne prakse — razen latinščine, seveda. Razlika bo bolj v odnosu učiteljev, ki morajo gledati vse te dejavnosti ne toliko kot »predmete« same po sebi, temveč bolj kot zbiranje *snovi* za uporabo v naslednjem delu triviuma. Kakšna

je ta snov, v resnici ni posebno pomembno. Toda dobro je, da se učenec v tej dobi nauči na pamet vse tisto, kar se da s pridom učiti na pamet, tudi če mogoče česa ne razume popolnoma. Moderna tendenca je, da skušamo prezgodaj vsiliti otroškemu duhu razumsko razlago. Inteligentna vprašanja, ki jih otrok sam od sebe zastavlja, morajo seveda takoj dobiti razumen odgovor; toda velika zmota je misliti, da otrok ne zna zares uživati in si zapomniti reči, ki jih še ne more analizirati — posebno če imajo te reči močno čustveno plat (kakšna pesem), če prijetno zvenijo (kakor nekatere spominske rime za spol latinskih samostalnikov) ali so bogate z zvonečimi dolgimi besedami. To me spominja slovnice *teologije*. Dodala ga bom učnemu načrtu, ker je teologija kraljica znanosti, brez katere bi vsaka izobraževalna zgradba ostala brez končne sinteze. Kdor se ne strinja s tem, mora pač dovoliti, da ostane izobrazba njegovih učencev polna *nedokončanih niti*. To ne bo tako hudo, ker se bo učenec, ko si prisvoji orodje učenja, lahko sam lotil teologije in bo to najbrž tudi hotel storiti in hotel razumeti.

Vendar je kljub temu dobro, če ima učenec tudi to snov pri roki in pripravljeno za obdelavo. V slovnični dobi naj bi se torej učenec v glavnih obrisih seznanil z zgodbo o Bogu in Človeku — tj. s staro in novo zavezo kot eno samo povestjo o stvarjenju, upor in odrešenju — in nauči naj se tudi vere, očenaša in deset zapovedi. V tej dobi ni niti približno tako pomembno, da bi učenec te stvari popolnoma razumel, kakor da jih pozna in si jih zapomni. Pomnite, zbiramo snov.

Težko je reči, v kateri starosti bi morali preiti k drugemu delu triviuma. V splošnem lahko rečemo, kakor hitro pokaže učenec nagnjenje k drznosti in neskončnemu ugovarjanju (ali, kakor se je lepo izrazil neki moj dopisnik, učitelj: »Kakor hitro se začjenja kazati zmožnost abstraktnega mišljenja«). Kajti kakor sta v prvi dobi glavni zmožnosti opazovanje in spomin, je glavna zmožnost druge dobe razumsko razpravljanje. V prvi dobi je bila vsa snov, da tako rečem, uglašena na latinsko slovnico. V drugem delu bo uglašena na formalno logiko. Na tem mestu kaže naš učni načrt prvi ostri odklon od modernega. Sedanje odklanje formalne logike je povsem neupravičeno, in prav zanemarjanje logike je korenina skoraj vseh tistih vznemirljivih pojavov, ki jih opažamo v modernem intelektualnem ustroju. Deloma je prišla logika na slab glas zato, ker smo se navadili misliti, da smo zakoreninjeni izključno v intuiciji in podzvesti. Sedaj ni čas razpravljati, ali je to res; zadovoljila se bom s pripombo, da je pomanjkljivo urejanje duha najboljša pot, da gornja trditev postane resnična in da zagotovimo prevlado intuitivnih, nerazumskih prvin v sestavi našega duha. Drugi razlog za odklanjanje logike je mnenje, da temelji logika popolnoma na univerzalnih domnevah, ki so ali nedokazljive ali tevtološke. To pa ni res. Niso vsi univerzalni stavki takšni. Pa tudi če bi bili, ne bi to stvari nič spremenilo, ker lahko vsak silogizem, katerega glavna premisa je »Ves A je B«, spremenimo v hipotetično obliko. Logika je umetnost pravičnega sklepanja: »Če A, potem B«; hipotetični značaj A-ja metodi ne jemlje veljavnosti. Praktična korist formalne logike danes

sploh ni ugotavljanje določenih sklepov, temveč naglo odkrivanje in razkrinkavanje neveljavnih sklepov.

Sedaj pa naglo preglejmo svoje gradivo in poglejmo, kaj lahko uporabimo za dialektiko. Na jezikovni plati bodo učenci sedaj že imeli besedni zaklad in morfologijo v malem prstu; odslej se lahko usmerimo v sintakso in analizo (tj. logična zgradba jezika) in v zgodovino jezika (tj. kako smo prišli do tega, da lahko z govorom izražamo svoje misli).

Naše branje bo sedaj prešlo s pripovedk in lirike na eseje, razprave in kritike, in učenci se bodo tudi vadili v pisanju takih sestavkov. Veliko pouka katerega koli predmeta bo v obliki debate. Na mesto individualnih ali zborovskih recitacij bodo stopile dramske predstave, posebno takih iger, ki dramsko obravnavajo kak argument.

Matematika: Sedaj prideta v učni načrt algebra in geometrija, in bolj zapletena aritmetika in matematika bo zavzela svoje mesto kot to, kar v resnici je — ne poseben »predmet«, temveč oddelek logike. Saj ni nič drugega kakor pravila o sklepanju, uporabljena za številke in mere, in morali bi jo učiti kot tako, namesto da je za nekatere temna skrivnost, za druge pa razodetje, brez zveze s katerim koli drugim delom znanja.

Zgodovina bo s preprostim etičnim sistemom, pridobljenim iz slovnice teologije, dajala primerne snovi za diskusijo: ali je bilo vedenje tega državnika upravičeno? Kakšen je bil učinek tega dejanja? Kaj govori proti določeni obliki vlade ali zanjo? Tako dobimo uvod v ustavno zgodovino — predmet, ki je brez pomena za mlajšega otroka, toda silno zanimiv za take, ki so pripravljeni razpravljati.

Teologija sama bo dala snov za razpravljanje o vedenju in morali; razširiti bi jo morali s tečajem dogmatične teologije (tj. razumske strukture krščanskega mišljenja), ki naj bi razjasnila odnos med dogmo in etiko in je pripravna za tisto uporabo etičnih načel v posebnih primerih, ki jo pravilno imenujemo kazuistiko. *Zemljepis* in *naravoslovje* bosta prav tako dajala snov za razpravljanje.

Predvsem pa ne smemo zanemariti obilice snovi iz učenčevega vsakdanjega življenja. V knjigi »Živa meja« Leslieja Paula je čudovit odlomek o majhnih dečkih, ki se cele dneve zabavajo z razpravljanjem o izrednem nalivu v njihovem mestu — nalivu, ki je bil tako krajevno omejen, da je bila ena stran glavne ulice mokra, druga pa suha. Ali je mogoče reči, so razpravljali, da je tisti dan deževalo *na* mesto, ali *nad* mestom ali *v* mestu? Koliko kapljic je potrebno, da lahko govorimo o dežju? in tako naprej. Razpravljanje o tem jih je pripeljalo k množici drugih problemov o počitku in gibanju, spanju in bedenju, *est* in *non est*, in o infinitezimalni delitvi časa. Ves odlomek je čudovit primer spontanega razvoja zmožnosti opazovanja ter naravne in pravilne želje prebujajočega se razuma po definiciji izrazov in natančnosti ugotovitev. Vsak dogodek je lahko hrana za tako željo. Odločitev športnega sodnika; do kake mere lahko kršiš duha kake odredbe, ne da bi se ujel v past njene črke? — V takih vprašanjih so otroci rojeni kazuisti in je treba njih naravno nagnjenje samo razvijati in uriti, posebno pa, ga spraviti v razumljiv odnos z dogodki v svetu od-

raslih. Časniki so polni snovi za take vaje; pravne odločbe na eni strani, kjer ne gre za preveč zamotane zadeve; na drugi strani napačno sklepanje in zmedeno razpravljanje, katerih so zvrhano polni dopisni stolpci nekaterih listov.

Kjerkoli naj že najdemo snov za dialektiko, seveda je zelo pomembno, da vedno opozarjamo na lepoto in ekonomičnost lepe izvedbe ali lepó izpeljanega sklepa, da ne bi spoštovanje v učencih popolnoma zamrlo. Kritika ne sme biti zgolj razdiralna. Vendar morajo biti učitelj in učenci vedno pripravljeni, da odkrijejo napačno sklepanje, površnost v mišljenju, dvoumnost, nebitvenost in prazno govoričenje, in skočiti nanje kot risi.

V tej dobi bo koristno pisanje obnov in esejev, ki naj jih učenci potem skrajšajo za četrtino ali polovico.

Brez dvoma bo kdo ugovarjal, da bodo otroci v »predrzni starosti« postali popolnoma neznosni, če jih bomo še spodbujali h kritiki in ugovarjanju starejšim. Moj odgovor na to je, da so otroci v tej starosti na vsak način neznosni in da je dobro, če vsaj uporabimo njih naravno kljubovalnost v dober namen, namesto da se izteče v pesek. Mogoče bo ta kljubovalnost celo manj nadležna doma, če bo disciplinirana v šoli. Učitelji bodo seveda morali zelo paziti, sicer utegnejo dobiti več, kakor si žele. Vsi otroci sodijo svoje učitelje. A če bosta kaplanova pridiga ali ravnateljev vsakoletni govor po naključju dajala špranje za kritični klin, ga bo dialektično kladivo v izurjeni roki vse bolj gotovo zabilo. Zato pa pravim, da bi se morali učitelji sami tudi podvreči disciplini triviuma, preden ga uče svoje učence.

Naj povem še enkrat: vsebina učnega načrta v tej dobi je lahko vse, kar hočete. »Predmeti« dajejo snov; toda imeti jih moramo le za zrno, ki ga naj duhovni mlin zmelje. Učence je treba spodbujati, da si sami iščejo informacije, treba jih je navajati k pravilni rabi knjižnic in priročnikov, da bodo znali razločevati med veljavnimi in neveljavnimi viri.

Proti koncu te dobe bodo učenci najbrž sami odkrili, da sta njih znanje in izkušnja pomanjkljivi in da njih izurjeni razum potrebuje dosti več snovi za obdelavo. Domišljija — ki v »predrzni« dobi navadno spi — se bo spet prebujala in zaslutili bodo meje logike in razuma. To se pravi, da prehajajo v »Pesniško« dobo in so pripravljeni, da se lotijo študija retorike. Sedaj jim je treba odpreti zakladnico znanja, da se je naučijo po mili volji. Česar so se nekoč učili na pamet, to bodo sedaj videli v drugi luči; kar so nekoč hladno analizirali, bodo sedaj lahko združevali v novo sintezo; tu in tam bo nenadno spoznanje privedlo do tistega najbolj razburljivega odkritja: da splošno priznana resnica zares drži.

Težko je sestaviti splošen učni načrt za študij retorike: treba je neke svobode. V literaturi mora sedaj na mesto razdiralne kritike stopiti spet užitek; sedaj se učenci lahko začenjajo sami izražati, saj so si izostrili orodje, da bodo znali pisati jasno in v pravih sorazmerjih. Če otrok že kaže nagnjenje k specializaciji, mu je treba ugoditi, saj če se je dobro in resnično naučil uporabljati kako orodje, je le-to na voljo za kateri koli študij. Dobro bi bilo, mislim, če bi se učenec učil enega ali dveh predmetov

zares temeljito, a imel nekaj pouka tudi v dodatnih predmetih, da mu ostane duh odprt za povezanost vsega znanja. V tej dobi bo naša težava v tem, da sploh ločimo »predmete«; kakor bo namreč dialektika pokazala, da so vse veje učenosti med seboj povezane, tako bo retorika pokazala, da je vse znanje eno. Vsekakor bi morali zahtevati, naj imajo otroci, ki se žele posvetiti matematiki ali raznim znanostim, vsaj nekaj pouka tudi v humanističnih vedah, in narobe. V tej dobi je tudi latinska slovnica že opravila svojo nalogo, in tisti, ki raje študirajo moderne jezike, jo lahko opustijo. Tisti, ki ne kažejo posebne nadarjenosti za matematiko in je verjetno ne bodo nikoli potrebovali, jo lahko tudi opuste. Skratka, vse kar je samo pripomoček, lahko stopi v ozadje, medtem ko se izurjeni duh postopoma pripravlja za specializacijo v »predmetih«; po končanem triviumu bi moral biti učenec zmožen, da se vsakega predmeta že loti sam. Lahko bi spet v eni ali drugi obliki obnovili končno sintezo triviuma — javno obrambo kake teze — mogoče kot nekaj »končni izpit« v zadnjem semestru.

(Nadalje pisateljica razpravlja o praktični strani učnega načrta, ki velja posebno za Anglijo, kjer otroci zapuščajo šolo pri 16-ih letih. Za take, ki žele iti v poklic, naj bi retorika obsegala praktične, strokovne predmete, tako da bodo po končani šoli lahko koj šli v poklic; drugi, ki mislijo na univerzo, bi jemali retoriko že na višji šoli, preden preidejo na »quadrivium« — na predmete. V splošnem, pravi, bi se učenci učili slovnice od 9. do 11. leta, dialektike od 12. do 14. leta, in potem prešli na retoriko. Pri nas bi to pomenilo nekako 3. in 4. razred za slovnico, 5. in 6. razred za dialektiko, 7. in 8. za retoriko — quadrivium pa bi ostal za višje šole.)

Ali pa je trivium zadostna izobrazba za življenje? Če ga prav učijo, mislim, da bi moral biti. Na koncu dialektike bodo otroci najbrž daleč za svojimi vrstniki, vzgojenimi po staromodnih »modernih« metodah, kar se tiče podrobnega znanja posameznih predmetov. Toda po 14. letu bi jih morali z bliskovito naglico prehitovati. Ne vem, ali ne bi mogel v triviumu temeljito podkovan učenec, iti naravnost na univerzo pri 16-ih letih in tako dokazati, da je enak svojim srednjeveškim vrstnikom... Kajti orodje učenja je isto pri prav vsakem predmetu; kdor ga zna uporabljati, bo v vsaki starostni dobi obvladal nov predmet v polovici tistega časa in s četrtino tistega truda, ki ju potrebuje, kdor tega orodja ne obvlada. Naučiti se šest predmetov, ne da bi se spominjali, kako smo se jih naučili, nič ne pomaga pri učenju sedmega; če pa se je kdo učil in ve, kako se je učil, so mu vrata odprta v vsak nov predmet.

Preden končam te nujno zelo nedodelane predloge, naj še povem, zakaj se mi zdi tako pomembno, da se danes povrnemo k disciplini, ki smo jo nekoč že zavrgli. Resnica je ta, da že nekako zadnjih tristo let živimo od našega izobraževalnega kapitala. Po renesansi se je svet, zmeden in razburjen od obilice novih »predmetov«, ki so se mu ponujali, iztrgal stari disciplini (ki je zares v praksi postala že hudo dolgočasna in stereotipna) in si domišljal, da lahko poslej tako rekoč srečno uživa v novem

in razširjenem quadriviumu, ne da bi šel skozi fazo triviuma. Vendar je sholastična tradicija, dasi raztrgana in pohabljena, še nekako životarila v višjih šolah in na univerzah. Prav do 19. stoletja so upravljali naše zadeve in pisali naše knjige in časnike ljudje iz domov in šol, kjer je bila tradicija še živa v spominu in skorajda v krvi. Prav tako danes mnogi ateisti in agnostiki še uravnavajo svoje vedenje po zakonih krščanske etike, ker je tako zakoreninjena v njih podzavesti, da jim niti ne pride na misel, da bi podvomili o njej. Toda od kapitala ni mogoče večno živeti. Še tako trdoživa tradicija bo na koncu odmrla, če je nihče ne goji. In danes veliko — mogoče večina — mož in žena, ki vodijo naše zadeve, piše naše knjige in časnike, raziskujejo, predstavljajo igre in filme, govorijo z govorniških odrov in prižnic — da, in vzgajajo naše mlade ljudi, pa niso nikoli, niti v preostankih tradicionalnega spomina, doživeli sholastične discipline. Otroci, ki prihajajo v šole, vse manj prinašajo to tradicijo s seboj. Izgubili smo orodje učenja — sekiro in zagozdo, kladivo in žago, dleto in oblič — ki je bilo tako priročno za naše delo. Namesto njih imamo zgolj vrsto kompliciranih aparatov, katerih vsak opravlja samo eno operacij in nič več in pri katerih uporabi se ne urita ne roka ne oko, tako da noben človek ne vidi dela kot celote in ne vidi smotra dela. Kakšen pomen ima kopičiti nalogo na nalogo in podaljševati delovni dan, če na koncu glavni cilj ostane nedosežen? Niso krivi učitelji — že tako preveč delajo. Združena norost civilizacije, ki je pozabila na svoje korenine, jih sili, da podpirajo majavo stavbo izobraževalnega ustroja, postavljenega na pesek. Opravljajo za svoje učence delo, ki bi ga morali ti opravljati sami zase. Edini pravi smoter izobrazbe je namreč preprosto ta: da se ljudje naučijo, kako se naj sami učijo; in pouk, ki tega ne doseže, je prazen trud.

Prevedla Olga Grahor

Kaj je resnica

Lado Kralj

RESNICA pomeni enakost, prileganje med duhom (duhovnim spoznavanjem) in bitjo (ada equatio intellectus et rei), pomeni neko popolno prepletenost duha in biti — Najprej se nam resnica predstavlja kot resničnost našega spoznavanja. Ta *resničnost spoznavanja* (logična resnica) zavzema območje sodbe in obstoji v tem, da se mišljenje prilega biti, da torej mišljenje pripomore k izrazu resničnega stanja stvari. Naša človeška resnica torej ne določa biti, temveč obratno, resnica se meri ob biti in izpoveduje, da bit določa mišljenje, da je torej mišljenje »bitno resnično«. Prava resnica je torej »splošno veljavna«, to se pravi, da velja za vsakega spoznavajočega duha. Kar je za nekega duha resnično, ne more biti za drugega neresnično. V tem smislu je vsaka resnica absolutna in ne obstoji nobena »relativna resnica«, to se pravi, resnica zaradi drugačnosti spoznavajočega subjekta ne more biti drugačna.

Od resničnosti spoznavanja razlikujemo *resničnost biti* (ontološko, *ontično resnico*), ki zadeva področje bivajočega. Ta izpoveduje prileganje biti duhovnemu spoznavanju. Resničnost biti skupaj z enostjo in dobroto štejemo k transcendentalijam; s tem je mišljeno tisto prileganje vsega bivajočega mišljenju, zaradi katerega lahko bivajoče postane predmet mišljenja. Resničnost biti nam torej transcendentalno določa vse bivajoče. Spoznavnost (intelligibilitas) vsega bivajočega je torej določena tako, da je vse nebožje bivajoče ustvarjeno po božji ideji. Tako torej resničnost biti pomeni končno to, da ima vse bivajoče svojo mero v božji ideji in je tudi na ta način z njo presvetljeno. Resničnost spoznavanja in resničnost biti vseh človeških bitij imata torej svoj poslednji bitni vzrok v *božji resnici*, v kateri sta bit in spoznavanje popolnoma eno in isto. Stavek »Bog je svetloba« prinaša to misel v čutno predstavno podobo.

Iz filozofskega slovarja jezuita W. Bruggerja.

Ta tekst dovolj izčrpno pojasnjuje svojo lastno resnico oziroma neresnico, zato ni potreben posebne razlage. Sem sem ga postavil predvsem zato, ker nas more dovolj hitro in nasilno potopiti v bližino tiste problematike, ki jo načenja drama Roberta Bolta — ČLOVEK ZA VSE ČASE.

Kaj je resnica Thomasa Mora in njegovega ravnanja, kaj je torej resnica te drame? Bolt nas v obširnem uvodu posebej opozarja, da ima ta njegova drama izrazito moralističen značaj in namen, da torej ne gre za shakespearsko obravnavanje silovitih razponov in pretresov vitalnih človeških značajev, temveč za zgled, zgled humanističnim normam ustreznega »posameznika« sredi »družbe, ki nas navaja k tistemu, kar je najnižje, se pravi najmanj zadovoljivo v nas«. Pred seboj imamo torej

moraliteto in kot tako jo bo tudi potrebno obravnavati. Thomas More je, kot pravi Bolt, »človek z neomajno trdnim občutkom o samem sebi,« je torej v posesti neke resnice o svetu in o svojem mestu v svetu, in ta posest resnice ga na neki poseben način izvzema, ga ločuje iz njegove okolice in ga tira na posebno pot, težko in mukotrpno, vendar edino mogočo. Pri vsem tem pa More v svojem življenju ni bil nikakršen asket ali religiozni dogmatik — nasprotno — znal je iz družbe, v kateri je živel, iztisniti kar največ mogoče, bil je čaščen, bogat in slaven. In vendar je bilo v nekem trenutku potrebno, da je zapustil to svoje vsakdanje življenje in se podal na pot mučeništva in svetništva. Kdaj je nastopil ta trenutek? Očitno takrat, ko se je svet ene in nedeljive resnice, absolutne resnice, pred njegovimi očmi razklal, je bil More naenkrat postavljen pred izbiro med dvema resnicama: med tisto prejšnjo, enotno, absolutno in božjo in neko novo resnico, ki pa ni večna in statična, temveč je prav po človeško pragmatična, ki je torej orodje neke akcije, nekega projekta.

Obe resnici sta na neki način »humanistični«: božja resnica je tisto jamstvo, ki zagotavlja svetu njegovo trdnost, smiselnost in obstoj. V božjo resnico je svet pravzaprav položen, narejen je po njeni meri in šele ona mu omogoča biti to, kar je. Če se torej človeška resnica ne prilega božji resnici, bo izguba samo na človeški strani: človek ne bo več človek, svet ne bo več svet, svet in človek bosta izgubila vez s samim seboj in se spremenila v nekaj samemu sebi nasprotnega, to je nečloveškega. — Po drugi strani pa si je More kot državni kancler moral biti dovolj na jasnem o dimenzijah in praktičnih posledicah tiste »druge«, torej neresnične, človeške resnice: monarhija potrebuje naslednika. Če kralj ne dobi naslednika, je pred vrati resna in popolna realna nevarnost nove vojne dveh rož, novega večletnega pokola, po katerem bo seveda v svetu ostalo zelo malo človeškosti in v katerem se bo tisočkrat kršila božja resnica. Vendar pa je More v tem trenutku že prestopil meje pragmatične človeške pameti in na vprašanje, kaj misli ukreniti glede naslednika, odgovarja preprosto in prepričano: »Vsak dan molim za to.« Vsekakor pa Morova božja resnica tudi v tem primeru ni povsem v nasprotju s praktičnimi človeškimi koristmi države, to je svetá, le da je dolgoročnejša, torej resničnejša: »Mislim, če se državniki zavoljo svojih javnih dolžnosti odrečejo svoji zasebni vesti, pripeljejo svojo deželo po najkrajši poti v zmešnjavo.«

Opraviti imamo torej z neko zasebno vestjo, zasebno resnico kot participacijo pri božji resnici, ki stoji nasproti neki drugi, nebožji, vendar »objektivni« resnici. More se kot čisti, z resnico razsvetljeni subjekt znajde v spopadu s trdnim, brutalnim, božjo resnico zavračajočim objektom. Božja resnica se mora spopasti z vsakdanjo človeško resnico in v tem spopadu neizogibno propade. Še več: prav s tem propadom z dokončno žrtvijo dokaže nosilec božje resnice njeno resničnost in nedeljivost. Kaj pa objektivni svet, svet kratkoročnih načrtov, akcije in politike? Ta živi naprej. Ta živi kot tak pravzaprav v perpetualizaciji spopada božje in človeške resnice, subjekta in objekta, humanizma in pragmatizma in se potrjuje z vsakokratnim propadom božje resnice, s tem istim propadom, s katerim se tudi ona sama vsakokrat znova potrjuje.

Ce si zadevo ogledamo iz malce bolj oddaljene perspektive, ki pre-sega horizont obeh temeljnih resnic, potem se nam izkaže, da je to dialektično prileganje in spopadanje splošne in posebne resnice, subjekta in objekta, vesti in pragmatizma, oblasti in upornikov proti oblasti, dobrega in zla — da je ta nenehni spopad pravzaprav skrajšani kurz evropske humanistične moralke. Subjekt in objekt, dobro in zlo sta drug drugemu neobhodno potrebna, kajti šele v tem vnaprej začrtanem spopadu se metafizična moralka sploh lahko realizira. Absolutna ideja se dokončno potrjuje s svojim perpetualiziranim poginom, objektivni svet pa se prav tako ohranja s perpetualiziranim uničevanjem te iste absolutne ideje.

Ce je torej Morova neomajna zvestoba njegovi resnici obsojena na pogin, pa je moralistični poduk te igre v tem, da je prav tako: absolutna resnica potrebuje svoje mučenike. Perverznost te moralke je pravazprav samo v tem, da gre spopad subjekta in objekta *mimo nas* po pravilih te igre same: nosilec čiste resnice se žrtvuje za nas, vendar mimo nas. Pravila igre so vedno ista: žrtev, rabelj in gledalci. Žrtev in rabelj sta si med seboj potrebna, obema so potrebni gledalci, in oba sta potrebna gledalcem. Kristusu so potrebni rablji, gledalcem pa je potreben Kristus, kajti z ogledovanjem njegove žrtve so to, kar so, in njegova žrtev je pravzaprav njihov način udeležbe v svetu, njihova kazen in njihova radost obenem, njihova edina dejavnost, skratka način njihovega bivanja. In pri tem žrtvovanje nosilca čiste resnice nikdar ne more biti obvezujoče, saj je vendar ta božja resnica nekaj nadčloveškega, nedojemljivega; v tej resnici sicer po malem participiramo vsi, vendar pa nam postane tuja, kadar se v nekom od nas koncentrira v taki meri, da prizadeti odide na usodno pot: pravila igre pač določajo, da se nosilec resnice žrtvuje za resnico, ki je tudi naša, to pa je tudi vsa naša funkcija. Ker bo po njegovem dejanju ostalo vse, kot je bilo, ni storil pravzaprav nič. In to je tudi vse, kar ob njegovem dejanju občutimo: nič.

S tem v zvezi je v Boltovi moraliteti zanimiva pojava Navadnega človeka, ki spokojno opazuje Morovo mučeniško pot, se okorišča z njo, kolikor je pač mogoče, pri tem pa ga tudi večkrat zlorabi in izda. Avtorjev namen je očitno bil, da z Navadnim človekom pokaže publiki ogledalo: pogledajte se, taki ste. Vendar je tak poziv po vsej strukturi te moralistične drame zgrešen, kajti k čemu pa naj poziva? Mar k temu, da bi se tudi kdo iz publike odločil za pot Thomasa Mora? Hvala lepa. Kako se naj odločim za neko resnico, ki je v osnovi nespoznatna, ki je spoznatna samo na način vere, popolnega prileganja absolutni ideji, jaz pa te vere nimam in pri tem sem v tej igri vnaprej določen, da je nimam, kot je vnaprej določen spopad in izid spopada? Spopad med humanistom in oblastjo naj se opravi brez mene. Obred absolutne resnice naj se še vnaprej dogaja v obredno določeni shemi, na način, ki potrjuje tako humanista kot oblast in gledalca. Po vsem tem je torej očitno, da ni Thomas More tisti, o katerem govori naslov: Človek za vse čase. Človek za vse čase je Navadni človek, kajti edino on bo v tej shemi preživel vse čase, vse tiste čase, v katerih bodo humanistična žrtvovanja omogočala ohranjanje metafizične strukture sveta.

To je struktura sveta, kjer so trdno določene vse tri vloge: humanistova, oblastniška in gledalčeva. Vsak ima svojo resnico: humanist božjo, absolutno, oblastnik človeško, relativno in »objektivno«, gledalec vsakršno, to je nobene. Po neki vnaprejšnji urejenosti bo humanistova resnica vselej splošno veljavna in obvezna vse dotlej, dokler ne bo oblastniška resnica zaslutila nekih novih, uspešnejših in »objektivnejših« poti. V luči te nove resnice, ki je neobhodnejša od absolutne, dobe vsa dejanja neki svoj »objektivni« značaj: tudi humanistov pogin je objektivno nujen, prav tako pa dobe vsa dejanja oblasti značaj »objektivne zgodovinske nujnosti«.

To »objektivnost« demonstrira tudi angleška zgodovina: Morov pogin je bil v luči njegove humanistične resnice »objektivno nujen«, prav tako pa je bilo »objektivno nujno« dejanje Henrika VIII.: s tem dejanjem se je odtrgal od katoliške cerkve in zgodovina je pokazala, da je ta razkol prinesel Angliji nesluten razvoj, ki se je začel kmalu po Henrikovi smrti z elizabetinsko dobo.

Vendar pa svet verjetno ni tukaj niti na način subjektivne niti na način objektivne resnice niti na način nikakršne. Resnica sveta se v tej shemi ne more razkrivati, v njej se lahko razkriva samo neresničnost sheme same. Zatorej tudi ne moremo govoriti o upravičenosti ali avtentičnosti Morove resnice, temveč samo o njeni neresnici.

Boltov tekst, kakršen je, je vsekakor spolzek in neprozoren predmet za roke vsakega režiserja. Vendar pa je režiser Slavko Jan v celoti podlegel perverzemu šarmu Morove žrtvene pozicije. Ta ugotovitev ni nikakršna obsodba niti ni vrednotenje režiserjevih estetskih ali moralističnih sposobnosti. Težko si namreč zamišljam danes na Slovenskem režiserja, ki temu šarmu ne bi zapadel, zato torej ta ugotovitev samo evidentira neko prevladujoče nagnjenje v slovenskem duhovnem ozračju in torej tudi na gledališkem področju. Boltov tekst je v ljubljanski uprizoritvi v celoti postal moraliteta o dobroti dobrega in zlohotnosti zla. Ta vtis je kar najbolj krepila neka vznesena himnična atmosfera, ki si je dala duška v prizoru usmrtilve: ta prizor je dobil naravnost značaj obrednosti. Stane Sever je v svoji nehvaležni vlogi podčrtal svetniške, vznesene in blagohotno vdane poteze Morovega značaja, Morov dogmatizem je dobil značaj nekakšnega priljudnega in odpustljivega martirija, kar je osnovno ubranost predstave še krepilo. Vsekakor je treba pripomniti, da je Severja sam tekst gнал v takšno interpretacijo in da mu je dajal relativno malo možnosti, kjer bi lahko razvil Morovo trmoglavo dogmatsko pozicijo. Vendar tudi teh možnosti ni izrabil. Morova protiigra je bila uravnana v zlu in v onemogočanju dobrega, zatorej je bila shematizirana in potisnjena ob stran, kot se v moraliteti spodobi. Edina izjema je bil Henrik VIII. Jurija Součka, kajti temu igralcu njegov indirektni, intelektualni, suhi in emocionalno odmaknjeni odnos do igrilstva že v osnovi onemogoča vsakršno totalno identifikacijo z igranim likom in vsakršno čustveno prenapenjanje: interpretacija Henrika VIII. je bila stvarna in neobremenjena, dajala je ustrezno predstavo o močnem, razumnem, cinичnem in samopašnem vladarju, ki prav toliko ceni Morovo izobraženost in poštenost, kot mu je nerazumljiva in zoprna njegova moralistična poza.

»Kje je pravzaprav resnica?« se v Mrakovi himnični tragediji **MARIJI TUDOR** sprašuje komornik Thomson. »Ta je odločen za kataloški prav, onile spet za anglikanski res bridko smrt storiti.«

V tem primeru ne gre za nasprotje med absolutno božjo resnico in pragmatično, človeško resnico, temveč za nasprotje dveh božjih resnic. Obe sta absolutni in dogmatični, vendar sta tudi obe spremenjeni, devalvirani. Marije Tudor, imenovane tudi Krvava Marija, ne žene na njeno pot samo čista neodjenljiva sla po resnici, temveč še cela kopica posvetnih, človeških nagibov: njena zatrta mladost, v kateri je morala skrivati svojo vero in se tresti za življenje, gnus in sovraštvo do očeta, ki ji je odrekel legitimno rojstvo in ustanovil anglikansko cerkev, sramota in bolečina zaradi jalo-vosti in končno nepotešena ljubezen ostarele ženske do moža, princa Filipa, ki ji ljubezni ne vrača. Pa tudi Cranmerjeva božja resnica je nečista in devalvirana: njegova odločitev za anglikansko vero se je začela iz povsem koristoljubnih namenov in tudi kasneje je v svoji veri še mnogokrat oma-hoval in nihal, v popolni resnici je njegova vera zagorela šele v dokončnem spopadu z nasprotno božjo resnico.

Gre torej za spopad dveh absolutnih božjih resnic, ki pa sta obreme-njeni s človeškimi dimenzijami in v istem hipu prehajata iz božje v člo-veško akcijsko sfero, pri tem pa še vedno ohranjata svoje formalne božje dimenzije. Z drugimi besedami: ker je božja resnica ena sama, lahko kot taka obstoji samo sama po sebi ali pa v žrtveni poziciji nasproti brutalni človeški resnici. Ne moreta pa obstajati dve božji resnici: takoj se bosta obe devalvirali in postali človeški na način akcije in borbe za prevlado, čeprav bosta pri tem obe še vedno ohranjali formalno božjo podobo, na katero se bosta sklicevali. Čista ideja je torej čista le dotlej, dokler ne trči na oviro ali dokler se je voljna žrtvovati. Brž ko postane ideja na način boja in uveljavljanja, takrat postane njena resnica samo še neko sredstvo, ki pa ni večno in vseobvezujoče, temveč na moč gibljivo in pragmatično.

Po vsem tem bi pričakovali, da bomo v Mrakovi drami priče boja dveh razveljavljenih božjih resnic, torej razveljavljanju neke večne resni-ce, ki se dogaja v dinamični pragmatični strukturi, kjer ostaja božja resnica samo še izgovor za neko totalno in brezobzirno akcijo.

Vendar pa ni tako. Mrakova Marija Tudor kakor da si ni v svesti svoje človeške, aktivistične pozicije, saj kar naprej ostaja v obeh sferah: človeški in božji. Njena čista zavezanost božji ideji na neki čuden način vseskoz ostaja prisotna, čeprav jo je že tolikokrat devalvirala z brutalnimi človeškimi dejanji. Podobna reč je s Cranmerjem: čeprav je znan pragma-tik in koristoljubnež, ga kraljičina trdnost in neusmiljenost na koncu vendarle na čudežen način pripravi, da se ponovno in dokončno zaveže božji resnici in gre zanjo v pogin.

Kje je torej resnica te drame?

Pri Thomasu Moru nam je bilo vsaj razloženo, v katerem trenutku in zakaj je odšel na pot resnice. Tega pri Mariji Tudor ne zvemo. Ona katoličanka enostavno je, njena resnica je katoliška resnica, in v to je treba verjeti. Tudi Cranmer anglikanec enostavno je, tudi pri njem ne

moremo zvedeti za njegov dejanski odnos do njegove resnice. Zato si moramo pomagati z rezonerjem in razlagalcem, komornikom Thomsonom: »Za karkoli pod soncem si se od srca in zares razvnel, po pravi poti si jo mahnil.« Ta izpoved pa nas seveda navdaja z dvomi: kje je potem tragični konflikt, kje moreta sploh tragično trčiti druga ob drugo dve taki pravi poti? Izid takšnega boja bi bil tedaj odvisen le od večje ali manjše vitalitete ene od teh poti, od večje ali manjše srčne razvnetosti, ne pa od zavezanosti resnici.

Avtor nas v gledališkem listu posebej opozarja, da je bila drama zasnovana v letu 1948—50. Misliti moramo torej na to, da se mora v tej drami nekako razkrivati dinamizem dveh močnih ideoloških akcijskih struktur, od katerih ima vsaka svojo programatično resnico, in propad ene od teh struktur. Pri tem naj bi se razkrila relativnost in neresničnost obeh akcijskih programatičnih resnic.

Če gledamo na dramo v tej luči, nam postane pod pogledom še bolj motna in neprozorna. Kje se nam razvidi tragična dimenzija Marijinega in Cranmerjevega spopada? Nikjer, saj je spopad že končan in sicer v kraljičino korist. Kje udarja na dan ustreznost ali neustreznost njune resnice? Nikjer, saj ju ne vidimo delovati v razmerju do njune resnice.

Cranmer svoje človeške aktivistične dimenzije nima, vendar pa ga pred koncem vidimo v njegovi zavezanosti božji, absolutni resnici; kraljičina nepopustljivost mu je odprla oči. To njegovo dejanje pa ima vse premalo osnove v njegovi celotni strukturi, zato dobi prizvok nekakšne zasebne psihološke zmage nad kraljico. Ta zmaga pa na neki čuden način zaveže tudi kraljico samo, da doživi ekstatično katarzo, ki je nekakšen tragičen poraz in zmaga obenem. Še vedno pa nam ni jasno, kaj je resnica te katarze, odkod vodi in kam vodi.

Odgovor je vse preveč preprost: resnica te katarze, resnica očiščenja obeh protagonistov, tako rablja kot žrtve, ki je bila še pred kratkim rabelj (saj je Cranmer iz koristoljubja in konformizma baje dal zažgati mnogo katoličanov), njuna skupna in zavezujoča resnica je mesijanizem človeškega trpljenja, trpljenja »gole kreature«: »A vendar, v poslednji trzaj takšna strašna sladkost. Ne, ni ga krika, ki je bil zaman zavpit! Poslušaj človek! Ne zatiskuj si ušes. Ne ogibaj se trpljenja. Mozgaj do norosti ta prečudno lepi svet. Ko se ti bo zvrtelo v glavi, ko bo tvoje roke in noge zvil v pošastni krč vidov ples, ... ko te bo slednji s prezirom v jarek kraj ceste odsunil, pa vedi, da si vekovečni res zaslužil.«

Trpljenje, nasladno in ekstatično trpljenje, to je tista univerzalna in vsezavezujoča resnica, ki se pojavlja kot božja resnica in ki je višja od anglikanske in katoliške dogmatične resnice. Ta resnica podeljuje človeški eksistenci smisel, obenem pa jo tudi odvezuje vseh poprejšnjih grehov in zločinov. To je tista resnica, ki jo doume Cranmer na grmadi, ko se nasmiha milo in strmi žalostno vprašujoč v nas: »Doumel je nekaj, kar mi še ni dano razumeti.« To je tista resnica, ki jo doume tudi Marijin konj, ko »se vzpne, slabotno vzdihne in jo s tistimi presunljivimi očmi vprašujoče pogleda«. To je tudi Marijina resnica, ki ji je čudežno dana

tik pred smrtjo: to je univerzalna, integrirajoča resnica rabljev in žrtev, ljudi in živali. V tej luči je tudi razumljiva tista modrost komornika Thomsona: »Za karkoli pod soncem si se od srca in zares razvnel, po pravi stezi si jo mahnil.« Po pravi stezi zato, ker pač pelje na grmado in od tam v ekstatično odrešitev v trpljenju.

Tako smo zopet prišli do žrtvene pozicije, kakor smo jo zasledili pri Boltu, vendar s pomembno razliko: medtem ko je Boltov svet rabljev in žrtev trdno določen in je tudi trdno določeno, kdo in zakaj se mora žrtvovati in kdo in zakaj mora ostati, tako da razmerje božje in človeške resnice ostaja čisto, je pri Mraku to razmerje nekako zamazano, te dve resnici, božja in človeška, se poljubno mešata in menjavata, zamenjujeta in nadomeščata, kajti njuna naloga ni več ohranjanje tega in omogočanje božjega sveta: njuna naloga je pravzaprav popolnoma neobvezna, je potrjevanje tega sveta z nekim neobveznim, vendar ekstatičnim in mesijanskim trpljenjem, in to trpljenje samo na sebi se naenkrat razodeva kot tisti resnični svet, h kateremu velja težiti. Težiti, vendar kdo? Tretji partner, gledalci, ostajajo v igri zopet neudeleženi, kajti to je poziv na trpljenje na način vere, ta vera pa nam z ničimer ni bila utemeljena. Zanimiva je primerjava obeh navadnih ljudi, tistega iz Boltove igre in Thomsona iz Mrakove igre: medtem ko si je bil Boltov Navadni človek vseskozi v svesti svoje neresnične, to je opazovalske, in torej v odnosu do nosilcev resnice konformistične in parazitske situacije, pa se Mrakov Thomson vede drugače: njemu z nekakšno prizažeto resnicoljubnostjo vseskozi uspeva, da na neki način participira pri delitvi resnice, kljub temu pa ostaja popolnoma neudeležen pri nasledkih te participacije, torej pri trpljenju. Zanimiva figura.

T. S. Eliot pravi v svojem eseu o dramatičnem pesništvu, da je maša sicer res popolna drama na malem prostoru, da pa vendar naše želje po drami nikakor ne smejo in ne morejo najti zadovoljitve v maši. Maša, gledana kot drama, zatrjuje Eliot, nam posreduje samo najbolj zunanje, skoraj nespodobno zadovoljstvo, ki že meji skoraj na orgiastično. Če lahko prebijemo brez religije, potem se držimo teatra, ne da bi si umišljali, češ da je religija; in če lahko prebijemo brez drame, potem si nikar ne umišljajmo, da sta drama in religija eno in isto.

Podobni pomisleki so me obhajali ob uprizoritvi Marije Tudor. Režiserju V. Molki je tekst resda vsiljeval kar največ priložnosti za gloriozen, obreden in povzdignjen način uprizarjanja — režiser jih je skrbno skoraj v celoti tudi realiziral. Na nekem mestu sem se moral zalotiti, da sem padel v pravo *confusion des genres*: ta ganljiva lepota, ki sem jo občutil pri liturgičnem petju — mar je to lepota gledališke predstave ali nečesa, kar je zunaj predstave? Duša Počkajeva kot Marija Tudor je imela na razpolago dve varianti: ali poskus psihološkega utemeljevanja kraljičnih postopkov ali pa ekstatični naturalizem. Odločila se je za drugi način, iz katerega se je reševala z občudovanja vrednim igralskim naprom.

Resnica Marije Tudor je resnica vere v trpljenje in v odrešeništvo trpljenja. To je neobvezna in nezavezujoča resnica, ki pa bo našla svoje

vernike. Gotovo prej kot kakšne drobnohumanistične resnice mnogih slovenskih dramatikov.

Tretja igra, ki se na odru Slovenskega narodnega gledališča ukvarja z mozganjem o resnici, je Pirandellova, ki jo je prevajalec prevedel kar s programatičnim naslovom KAJ JE RESNICA. Ta igra je na metafizični hierarhični lestvici o resnicah na najnižjem mestu — gre za goli spoznavajočega subjekta dejanskemu stanju stvari: *adæquatio intellectus et rei*. In ob tem pomerjanju intelekta ob stvari se lahko zgodi, da se nam stvari enostavno izmikajo, da nikakor nočejo pokazati svoje resnice, ali pa je ta vedno drugačna, torej je ni. Opravka imamo s tipično krizo pozitivizma, racionalizma in objektivizma, s krizno situacijo, ki pa ne beži nazaj v varnost trdnih dejstev, temveč z neko kirurško zvedavostjo brska po svojih spoznavnih nezadostnostih. Ta pozicija je še najdalj od moralne, in res pravi Pirandello na nekem mestu, da sovraži simbolizem, ker je ta tu samo zato, da bi prikazoval neko moralistično resnico. V popolnem agnosticizmu vsekakor tudi moralizmu ni več mesta. Spoznavajoči subjekt se krčevito trudi, da bi pod videzom, ki zakriva bit sveta, našel to bit — vendar pa pod videzom vedno znova odkriva nekaj neobstoječega, nekaj, česar ni. Ljudje niso več nosilci svoje resnice, temveč so le nekakšne neobvezne konstrukcije, pa še te konstrukcije so poljubno zamenljive. Nihče nima trdne, oprijemljive substance, vendar pa se vsakdo krčevito trudi nekaj biti, če ne v resnici, pa vsaj v očeh drugih. In ker so resnice o človeških značajih poljubno zamenljive, zatorej tudi tisti nič, ki ga morda odkrijemo pod videzom, ni zanesljiva resnica, ni absoluten — tudi ta nič je zamenljiv, kot je zamenljiva blaznost z normalno pametjo in sanje s stvarnostjo.

Ta Pirandellov nihilizem je spoznavnoteoretski, mnogo manj pa je uspešen kot dramska poezija. Pirandellova dramaturška inovacija je danes že davno izgubila svoj mik, skromnost zastavljene problematike pa je več kot očitna. Zato je morda tem zanimiveje, da je osrednje slovensko gledališče čutilo potrebo, da dvema igrama o božji resnici pridruži še igro o spoznavnoteoretskih problemih resnice.

Kje je resnica te igre? Njena resnica je pač samo ta, da resnice na ta način ne gre iskati. Človeška duševnost je dinamičen element, ki se sproti izmika pozitivističnim posegom in raziskovanjem, zasidranim v tradicionalni metafiziki. Zato se resnica v tej strukturi ne more razkrivati. To pa je tudi vse.

Univerza – odslej le za nekatere?

Milan Pintar

Uvodna pojasnila

Nobena, še tako ostra in resna opozorila zadnjih let niso dosegla svojega namena: proces študija kakor da ima svojo lastno, svojevrstno zakonitost. Kakšna je ta zakonitost? Ali drugače: v kakšen položaj nas je ta »lastna zakonitost«¹ privedla?

To je vprašanje, ki ga zastavljamo v začetku. Z njim začenjamo, izhajajoč od neke vnaprejšnje opredelitve pomena študija za družbo. To vnaprejšnjo opredelitev pomena postavljamo zato, ker na njej temelji pomen našega vprašanja. Na kratko jo lahko izrazimo takole:

Proces študija se je znotraj globala ostalih družbenih procesov¹ pokazal za občutljiv barometer. Po svoji notranji logiki je eden izmed temeljev družbenega bivanja, porajanja, rasti in samopreraščanja. Vanj se iz jedra družbe stekajo najbolj jedrnate sile in iz njega družba črpa moč svojega samoporajanja. Ta odnos je družba prisiljena premisliti in ga utemeljiti: v tem smislu je (tudi) univerza kot parcialna institucija celotnega procesa izobrazbe presečišče in težišče družbe. Če univerza to ni, tedaj je to notranji, temeljni konflikt družbe; kajti tu se določa in odloča podoba jutrišnjega sveta, misli in hotenj v okvirih možnosti. Družba, ki tega svojega temeljnega načina bivanja ne utrdi v težnji samopreraščanja, je družba brez prihodnosti ali z negotovo prihodnostjo. Njena pot je gozdna stezica, ki se vse prerada izgubi. Neurejenost in neutemeljenost tega temeljnega odnosa pomeni navidezno, fiktivno utemeljenost vsega drugega.

Iz teh postavk izhaja opredelitev pomena študija. Študij v svojem odnosu do sedanjosti nima izjemnega pomena. Njegova izjemnost temelji

¹ Pri tem nimamo v mislih kake konkretne družbe, temveč sedanje stanje v svetu nasploh, ne da bi se opredeljevali ob vprašanju vrednostnih oznak posameznih družb. Sploh se problemu ocenjevanja in vrednotenja, kar bo jasno tudi vnaprej, poskušamo izogibati, da bi lahko brezobzirneje segli za vzrokom tistega, kar se imenuje realnost.

na nujnosti časnosti družbe. Časnost je združitev preteklega kot minulega in prihodnjega kot bodočega v jedru — hotenju sedanjosti. Od tod njegov pomen.

Vse dosežanje opredelitve so abstraktne. Iz tega okvira lahko stopimo le na ta način, da si zastavimo konkretno vprašanje. To se glasi: *V kakšnih odnosih je fenomen študija do drugih družbenih procesov?*

S tem vprašanjem stopamo v razmerje do pomena študija. Ta pomen izhaja iz relacije, ki smo jo opredelili že vnaprej: da se v kvaliteti procesa študija² izraža družbeni premislek in težnja po utemeljevanju. Da skrb za študij prihaja do nas iz grozeče jutrišnje neutemeljenosti.

V tem zapisu želimo vzpostaviti kritičen odnos tudi do nivoja, na katerem smo se prisiljeni gibati, tj. do statističnih podatkov. Zato začnemo brez uvodne hipoteze. Zato ne poskušamo ničesar dokazati in ničesar ovreči. Začenjamo in končujemo z vprašanjem. Če predpostavljamo, da mora vsaka analiza uvodno hipotezo potrditi ali zanikati, potem pričujoči zapis ni analiza.

V uvodnih pojasnilih je potrebno razčistiti še nekaj pojmov. Vse številke (in pojmi: študentje, proces študija itd.), s katerimi bomo operirali, se nanašajo samo na študente ljubljanskih fakultet. Vse drugo smo iz obdelave izključili iz naslednjih razlogov:

1. Višjih in visokih šol ne upoštevamo zato, ker so regionalno neenakomerno razporejene širom po Sloveniji in ne omogočajo vrednotenja, koliko na vpis vpliva bližina šole.

2. Drugič smo jih izključili zaradi tega, ker menimo, da imajo celo vrsto lastnih zakonitosti, ki bi, izražene v številkah, zamegljevale dejansko stanje, če bi jih obravnavali skupaj s fakultetami.³

3. Akademije smo iz obravnavanja izključili predvsem zato, ker sta njihov pomen in namen — in iz tega izhajajoča sestava — bistveno svojevrstna.

S pojmom »štipendijska politika« ne mislimo politike kakega konkretnega organa, temveč tisto družbeno dogajanje v celoti, ki to, kar je, vzpostavlja. Prav isto velja za pojma »univerzitetna« in »študentovska politika«: ne gre za neko »politiko« univerze kot ustanove ali študentov kot organizacije, temveč za tisti realni, hoteni ali nehoteni proces v naši družbi, ki študente in univerzo postavlja v položaj, v katerem ju trenutno nahajamo. Ta »položaj, v katerem ju trenutno nahajamo«, vrednostno ni opredeljen in zato z njim operiramo brez ozira na to, ali je bil to cilj in torej uspeh uspelega gibanja, ali pa je ta »realnost« neuspeh in polom

² Kakor je razvidno iz podatkov, ki jih obdelujemo, tu ne gre za celoten proces študija, temveč le za tisti njegov del, ki poteka na fakultetah; v izrazu je torej zajeta omejitev, ne identifikacija.

³ Npr.: Višje in visoke šole so v preteklih nekaj letih doživele nesluten ekstenzivni razvoj, kar delno vpliva tudi na podatke o vpisu na fakultete. Poleg tega posamezne šole dobivajo slušatelje iz povsem določenih in omejenih regionalnih, socialnih ali politično-družbenih struktur; imajo svojevrstno starostno in izobrazbeno sestavo, druga razmerja v štipendiranju itd.

nekega drugega, povsem določenega hotenja. Prav zato, ker tega položaja ne vrednotimo, temveč ga pojmujeemo kot »stvarnost«, »dejstvo« in »fakt«, upamo, da bomo lahko do vzrokov te realnosti segli brezobzirno, pa vendar brez očitka, da se bojujemo »za ali proti«.

V uvodu zastavljeno vprašanje zdaj omejujemo le na tri aspekte, na tri osvetlitve, s katerimi bomo poskušali prodreti v problem. Ti trije ozki vidiki so: sestava študentov po krajih stalnega bivališča, socialna struktura in štipendiranje. Vse drugo lahko imamo le za dopolnitve.

Regionalna struktura

Prvi podatek⁴, ki ga navajamo, je število vpisanih na ljubljanske fakultete od leta 1954—55 dalje. Število narašča in niha takole: 6111 — 5930 — 6367 — 7116 — 7568 — 7145 — 8813 — 9269 — 8528 — 8350 — 8179 — 7559⁵. Že pri bežnem preletu števil opazimo naslednje: naraščajoče število vpisanih se je v zadnjem desetletju prelomilo trikrat: prvič leta 1955—56, drugič leta 1959—60 in tretjič leta 1962—63. Toda pri prvih dveh nihajih se je število vpisanih v naslednjem letu spet vzdignilo, celo nad število iz preteklega leta. Nasprotno pa opazimo pri zadnjem prelomu. Tedaj je vpis dosegel kulminacijo (leto 1961—62 — 9269), nato pa je uplahnil in se ni več dvignil in še stalno upada, tako da je bil že leta 1964—65 (poslednji podatek Zavoda za statistiko — odslej le še ZS) znatno nižji (za 634) od vpisa leta 1960—61.

Nenavadno gibljivega vpisa ne moremo razlagati s populacijskim gibanjem, kvečjemu nasprotno: številke kažejo, da sta po nataliteti najmočnejša rojstna letnika 1946 in 1947, ki pa sta prišla na univerzo v letošnjem in lanskem šolskem letu.⁶ Ker torej podatek o populaciji zanikuje normalnost in urejenost podatkov o vpisu, je vzrok treba iskati drugod. Vendar ga na univerzi ne nahajamo: leta 1962—63, ko se je padec začel, ni bilo nobene nove zapore v smislu numerus clausus, nobene spremembe glede sprejemnih izpitov, nobenega zapiranja oziroma odpravljanja oddelkov. Ker tudi podatki o učnem uspehu na srednjih šolah te nenormalnosti ne izražajo, ostane en sam možen odgovor. Možnost vpisa na fakulteto se znižuje, vendar to ni utemeljeno z razlogi univerze, temveč z nečim znotraj družbe v celoti. To pa je lahko le materialno stanje. Kolikor se da ta trditev ilustrirati v zvezi s štipendiranjem, bomo to poskušali v tretjem delu.

⁴ Vsi podatki, če zanje ni posebej naveden vir, izhajajo iz publikacij Zavoda za statistiko v Ljubljani.

⁵ Zadnji podatek je z Univerze, ker ZS še ni objavil publikacije za leto 1965—66. Zato tudi vsi podatki, ki se nanašajo na to leto, izhajajo z Univerze.

⁶ Da zavrtnemo misel, da nihanja povzročajo slušatelji drugih republik, navajamo število slušateljev slovenskega porekla. Število zaniha v istem šolskem letu, le da se prevesi počasneje, kar pomeni, da še hitreje pada število slušateljev neslovenskega porekla (od 20 % na 15 %). Podatki za Slovence od leta 1961—62 dalje: 7171 — 7109 — 7031. Za leto 1965—66 podatkov nimamo.

Podatki o regionalni strukturi nam kažejo, kako močan faktor v kompleksu tistih, ki jih na kratko imenujemo »možnost vpisa«, postaja neposredna bližina univerze. Vendar pa iz razmerja med regionalno strukturo vpisanih na fakultete (ali celo samo v I. letnik) in regionalno strukturo diplomiranih ne moremo sklepati na uspešnost študija posameznih regij študentov v smislu vrednostne oznake (da so boljši »centralni« ali »provincionalni« študentje), kajti neraziskani in količinsko neovrednoteni so vzroki osipa, ki pa na ti dve različni kategoriji študentov bistveno različno učinkujejo. Iz tega razloga (ker niso raziskani in ovrednoteni vzroki osipa) sodimo, da je vrednostna oznaka sposobnosti oziroma nesposobnosti za posamezne regionalne strukture ali študentsko populacijo v celoti neprimerna in kaže le na nepoznanje in izoliranost od študentske problematike, pa naj ta »ocena« prihaja iz vrst študentskih vodstev, iz vrst univerzitetnih učiteljev ali od najvišjih političnih in družbenih delavcev. Povsem nesmiselno torej je, da bi pod geslom »Nehajmo trošiti denar za tiste, ki ne študirajo, kot je treba« poskušali zmanjšati stroške študija.⁷

Za leto 1959—60 nahajamo z ozirom na stalno prebivališče naslednjo strukturo študentov fakultet: Celje 498, Gorica 267, Koper 272, Kranj 560, Ljubljana 2782, Maribor 916, Murska Sobota 170, Novo mesto 353, skupno z ostalimi republikami 7145. V tej razporeditvi znaša delež ljubljanskega okraja 38,93 %. Če vzamemo, da spričo reorganizacije okrajev lahko pod ljubljanskega štejemo tudi bivši kranjski in novomeški okraj, dobimo za leto 1964—65 naslednje podatke: Celje 911, Koper (z Gorico) 711, Ljubljana (s Kranjem in Novim mestom) 4487, Maribor (z Mursko Soboto) 1081. Delež ljubljanskega okraja zdaj znaša kar 54,8 %, medtem ko je leta 1959—60 (preračunano na isto strukturo) znašal le 45,1 %.⁸

V tem času je verjetno nastala koncentracija prebivalstva, vendar je koncentracija študentov po stalnem prebivališču znatno hitrejša. Ta proces se najčisteje izkristalizira v navedbi letošnjih podatkov, ko je iz petih ljubljanskih občin, litijske in kamniške, kar 44,4 % vseh letošnjih novincev, čeprav na tem območju živi le slaba tretjina Slovencev.⁹

Glede na rastočo koncentracijo, razvidno iz podatkov, sklepamo, da tukaj prihaja do prvega, »nevidnega« osipa. Oddaljenost kraja stalnega bivališča od kraja šolanja ne nastopa toliko kot faktor osipa v procesu študija, temveč mnogo bolj še pred vpisom na fakultete.

⁷ Podatki o regionalni strukturi študentov so zelo težko prevedljivi z nivoja statističnih dejstev na nivo razlogov, s katerimi se da operirati, saj se omejujejo na stalno prebivališče v smislu pripadnosti občinam, okrajem in republikam, ta struktura pa se je v preteklem obdobju izredno hitro spreminjala. Podatki za leto 1959—60 govore o osmih okrajih, podatki za leto 1964—65 pa le še o štirih. Nato so bili podatki prevedeni na občine ali kar na republike in šele za prihodnje leto obljublja univerza, da bo zbrala podatke po regijah.

⁸ Vendar ti podatki ne izkazujejo točnega stanja, kajti struktura rednih slušateljev kaže še na mnogo večjo osredotočenost na Ljubljano in bližnjo okolico.

⁹ Podatek z univerze.

Nezadostnost navedenih podatkov delno odpravljamo z naslednjimi. Od povprečnega števila prebivalcev, ki so letos stari od 18—19 let (to je starost maturantov gimnazij in obenem novincev fakultet), se jih je letos vpisalo z območja ljubljanskih petih občin, litijske in kamniške (skupaj, zakaj za posamezni zadnji dve podatkov ni) kar 4,27 %, iz Gorenjske (v celoti, čeprav vemo, da kranjska občina znatno prednjači) 1,33 %, iz Primorske in Notranjske 1,23 %, iz Koroške in Štajerske 0,94 %, iz Dolenjske 0,83 %, iz Podravja in Pomurja 0,57 %!¹⁰

Podobne podatke nahajamo tudi iz drugih virov: »Ljubljanska univerza postaja resnično vse bolj ljubljanska, saj je od letos vpisanih študentov kar 57 % doma iz Ljubljane ali bližnje Gorenjske. Na ekonomski fakulteti je ta odstotek kar 67 %, na oddelku za arhitekturo 66 %. Pet od stotih mladih Ljubljančanov si lahko privoščijo univerzitetni študij. Na Koroškem, Štajerskem in Dolenjskem niti eden od stotih, v Prekmurju od dvestotih eden.«¹¹

Ne da bi dalje navajali podatke, lahko že tu sklenemo: ljubljanska univerza zapira svoja vrata vsem tistim mladim Slovenkam in Slovencem širom po Sloveniji, ki niso v kakem izjemnem položaju. In kateri je ta izjemen položaj? Določamo en sam njegov aspekt: univerza stoji pred vrati. Neposredna bližina univerze je tista, ki nekatere postavlja v izjemen, ali točneje, v privilegiran položaj. Da pa to razmerje ne ostane mistično, temveč ga prisilimo, da spregovori na način, ki ga nekateri imenujejo »realna govorica sedanosti«, izpovedujemo naravnost: »neposredna bližina univerze« kot pojem doživlja svojo demistifikacijo le v sferi materialnega izračuna, kjer se kaže kot neverjetno velika denarna postavka.

Vendar opozarjamo, da je na ta gibanja vplivalo mnogo več stvari, kot jih moremo tu obdelati. Naj navedem le nekatere: predvsem je tu ustanovitev sklopa visokih šol v Mariboru — ne toliko zaradi vsebine teh šol, temveč bolj zaradi načina postavitve. Mislim, da se je tu uveljavila ista težnja, ki poskuša danes univerzi njen nacionalni pomen reducirati na nekak medobčinski status — predvsem na področju finansiranja. Veliko vlogo igra nadalje cela vrsta povsem socioloških činiteljev, ki jih pa z obdelavo samo globalnih podatkov ne moremo zajeti.

In narobe: kolikor nas koncentracija slušateljev iz ljubljanskih občin navaja na dejstvo, da se njihova prednost neposredne bližine univerze realno izkaže šele v materialnem obračunu stroškov študija, in kolikor do te koncentracije prihaja vedno bolj, toliko nam to vsiljuje zaključek, da je materialni faktor v zvezi s študijem vedno močnejši. In usodnejši. Povedano preprosto: *univerza postaja vedno dražja, ali, kar je isto, možnosti študija se zožujejo, ker se del Slovenije glede na ceno študija naglo siromaši*. Rastoča koncentracija nam razkriva dejstvo rastočega siromašenja. Tega ne vrednotimo — v skladu z uvodno tezo. To je preprost fakt, ne glede na to, ali smo ga hoteli ali ne.

¹⁰ Podatki z univerze.

¹¹ Tribuna št. 2/1966, Franci Pivec: Po malem o velikih rečeh.

Podatki regionalne strukture nas torej prisiljujejo, da se spoprimemo s problemom materialnega stanja. Da pa se izognemo prehitremu obračunu, bo naša pot posrednejša (in, upamo, temeljitejša). Vprašati se hočemo po tistem, kar to materialno stanje študentov določa. Vprašati se hočemo po tistem, kar je iz tega materialnega stanja določeno: po socialnem izvoru študentov.

Za šolsko leto 1959—60 nahajamo o socialnem izvoru redno vpisanih študentov naslednje podatke: uslužbenskega izvora je 2726 slušateljev, delavskega 978. (Podatkov o tem, kakšen odstotek mladih sinov delavcev oziroma uslužbencev je vpisan, slovenska statistika ne premore.

O teh podatkih naslednje: izredno težko je operirati s statističnimi podatki o socialnem izvoru študentov tedaj, kadar rubrike (kategorije) niso določene po čem bolj temeljnem, kot so to priložnostna določila. In rubrike, ki so tu uporabljene, ne nosijo v sebi tiste osnove, ki bi izhajala iz stvarne družbene strukture in ki bi bila določujoča glede na način življenja in realne odnose, temveč izvirajo iz določil golega razpoznavanja. Konkretnije: rubrika »delavec« je v bistvu neopredeljena, ker določilo ne izhaja iz temeljne družbene strukture — na primer, v kapitalistični družbi iz razredne pripadnosti, v kastovski ali stanovski družbi iz kastovske ali stanovske opredelitve. Rubriki »delavec« in »uslužbenec« imata pri nas umetna, zgolj ideološka, ne pa stvarna, temeljna, strukturalna določila. (Mnogo točnejši bi bili podatki, če bi družbo strukturirali glede na izobrazbo ali višino osebnih dohodkov itd., kot pa glede na fiktivno določene kategorije.)

Kljub temu se na te podatke opiramo, kajti drugih nimamo: 2726 slušateljev, ki so »uslužbenskega« porekla, izhaja iz družin z naslednjimi poklici: prometno osebje 83, trgovsko 186, osebje varstva in storitev 46, administrativno in vodilno osebje 1254, strokovnjaki in umetniki 1157 itn.

Neopredeljenost oziroma ideološka, fiktivna določitev določila rubrike upravičeno dopušča združitve dveh navidezno različnih, stvarno pa nerazločnih in ideološko opredeljenih rubrik, tako da za leto 1964—65 ne nahajamo več dveh, temveč eno samo, združeno rubriko. Temeljni postavki iz rubrike »uslužbenci« (administrativno in vodilno osebje, ter strokovnjaki in umetniki, ki sta sami vsebovali 90 % celotne rubrike), pa te združitve (oziroma prenosa v rubriko »delavci«) ne upravičujeta.

V teh petih letih, ki jih imamo v mislih, je v statističnih pregledih prišlo še do ene spremembe: podatki za 1959—60 leto obsegajo študentsko populacijo v celoti, podatki za leto 1964—65 pa le še novince, torej strukturo študentov ob vpisu v prvi letnik. V zvezi z ugotovitvijo, da je nezadostnost materialnih sredstev eden temeljnih faktorjev osipa, lahko predpostavljamo, da je struktura študentov ob vpisu glede na celotno strukturo izkrivljena v korist enakomernejši razporeditvi.

Ker nimam boljših podatkov, navajam naslednje: v letu 1964—65 se je na fakultete vpisalo 3068 brucev, od teh jih rubrika »položaja v poklicu« kot sinove delavskih in uslužbenskih družin (skupaj!) navaja

1865 ali 60,7 %. Zabrisanost se delno razgubi ob podrobnejši analizi poklicev, od koder se odstotek rekrutira. Iz rubrik: industrijski in obrtni delavci 373, finančni, pisarniški in sorodni uslužbenci 539, strokovnjaki in umetniki 619, prihaja kar 82 % vseh. To pa pomeni, da enotna rubrika »delavci in uslužbenci« zelo uspešno zakriva spremembe o socialni strukturi — naglo padanje števila slušateljev delavskega porekla.

Analiza socialnega porekla zahteva od nas naslednjih ugotovitev: zaradi neopredeljenosti in fiktivne določenosti temeljnih značilnosti rubrik, zaradi menjujočega se načina zbiranja podatkov in zaradi združevanja rubrik realnega stanja ni moč ugotoviti. Določene namige lahko dobimo le iz dejstva, da se pretežno število novincev v rubriki »delavci in uslužbenci« rekrutira iz tistih poklicev, ki po svojem temeljnem položaju v družbeni delitvi dela, ali točneje, v družbeni delitvi osebnih dohodkov, spadajo med privilegirane plasti. Tako npr. rubriki »vodilno osebje« in »strokovnjaki in umetniki« zajemata privilegirane plasti, pa čeprav so te — socialno — po položaju v poklicu štete med »delavce in uslužbence«. Privilegiranost teh plasti se izraža v ugodnejšem materialnem položaju.

To, kar smo si kot postavko postavili v osnovo spraševanja, se je ob odgovoru izkazalo za resnično: materialno stanje ljubljanskih študentov je določeno iz njihovega socialnega porekla, njihovo socialno poreklo pa je določeno iz materialnega stanja, točneje tistega železnega zakona minimuma življenjskih stroškov, ki študenta kot študenta šele omogoča, ne glede na kvaliteto tega omogočanja.

Preprosto lahko povemo to: ljubljanski študentje so samo deloma v neugodnem materialnem položaju, kajti največjo množino teh je proces relativnega siromašenja in absolutne dražitve študija že izločil — in to po principu, ki je z delovnim principom v obratnem sorazmerju.¹²

In to izločanje na osnovi materialnega oziroma socialnega statusa še zdaleč ni omejeno na študij na fakultetah ali na čas neposredno pred vpisom. Nasprotno, močno je tudi v srednjih šolah in celo v osemletkah. Sploh pa organizacija osnovnih šol po principih teoretičnega egalitarizma in stvarne neenakosti ta proces pospešuje, ker ustvarja neenako startno osnovo. To ima za posledico, da upada število študentov s podeželja in iz kmečkih in delavskih slojev. Isto nevarnost (poleg ostalih) vidimo tudi v predlogu reforme srednjega šolstva. Na to opozarja Odprto pismo Filozofske fakultete slovenski javnosti. (Glej Tribuna, št. 21. z dne 13. aprila 1966.)

¹² V obratnem sorazmerju menimo zato, ker tisti, ki so v obupnem materialnem položaju, večinoma iščejo izhod iz stiske v honorarnih, priložnostnih zaposlitvah. V tem primeru so torej bolj »delavni«, čeprav so prisiljeni na račun honorarnih zaposlitev zanemarjati študij, kar jih slednjič, po na videz delovnem principu izloči z univerze.

Že druga pot nas je pripeljala do istega zaključka: materialni položaj študentov je vsaj za zdaj ključna točka vsake raziskave o kvaliteti študija. Regionalna sestava se razreši le v prevedbi na materialne stroške. Ob podatkih o socialni sestavi lahko razpravljamo le o podatkih, ne pa o socialni sestavi. Kljub temu se tudi ta razrešuje prav tako kot regionalna; obe težita h koncentraciji in poenotenju, po tem, da se čedalje večji delež študentov poraja iz tistih sfer, ki so privilegirane ali po kraju stalnega prebivališča ali po višini osebnih dohodkov članov družine, ali pa po obojem. Izkazalo se je, da je socialna opredelitev fiktivna in zakrivajoča. Železni zakon minimalnih stroškov študija je cenzus, ki določa možnost in nemožnost: *selektivni princip, ki deluje še pred vpisom na fakulteto. V družbenem merilu to pomeni: samo najbogatejši sloji družbe dobivajo dostop na univerzo, ali: univerza spet postaja privilegij.*

To dejstvo se v principu da zlahka odpraviti: treba je ali poceniti študij, ali obogatiti družbo (bogatiti enakomerneje — obogatiti celotno družbo). Poceniti študij pomeni: sezidati več študentskih domov, urediti več in poceni menz, poceniti učbenike, podeliti štipendije in pomoči sposobnim, a revnim. Relativno obogatiti družbo pomeni: preko osebnih dohodkov staršev omogočiti visokošolski študij *vsem slojem*. To pomeni odpraviti oziroma razveljaviti železni zakon minimalnih študijskih stroškov. Ta je relativen in se danes kaže kot absoluten (ket selektivni princip) le *delu* družbe.

Znotraj družbene delitve ustvarjenega narodnega dohodka sta možna oba principa sanacije sedanjega stanja. (Kljub temu pa se moramo zavestno dati, da sta navedena predloga le predloga za *odpravljanje določenih pojavov, ne pa njihovih vzrokov!*) Mar ju izvajamo? Poglejmo najprej prvi princip: relativno pocenitev študija, gledano le skozi gibanje štipendiranja:

Leto	Štev. štip.	V %	Leto	Štev. štip.	V %
1954—55	1072	18,1	1961—62	2945	37,6
1955—56	1426	23,4	1962—63	2345	31,5
1957—58	2300	32,4	1963—64	2230	30,5
1959—60	2382	36,6	1964—65	2450	34,4
1960—61	2887	39,1	1965—66	2001	26,4

Ob teh številkah lahko ugotovimo naslednje: število podeljenih štipendij od leta 1960—61 (procentualno, od leta 1961—62 pa tudi absolutno) pada. Ta proces je bil v svojem grozečem pritisku prekinjen samo enkrat: 1964—65, ko je bilo nekaj sto štipendij podeljenih na podlagi političnega pritiska.¹³ Število podeljenih štipendij in podatek o vpisu tragično sovpadata v svojem zlomu. Kaj to pomeni? Da je bil vpis odvisen od števila štipendij? Najbrž ne, kajti nekaj sto štipendij ne more omogočiti ali

¹³ Pri tem ne zastavljamo vprašanja, po kakšnih principih so bile te štipendije podeljene in kakšno usodo so doživele.

onemogočiti vpisa skoraj tisoč študentom. Pač pa lahko pomeni nekaj drugega. Tako štipendija kot vpis sta odvisna od nečesa bolj temeljnega, neposrednejšega in usodnejšega. Štipendije so zlom naraščanja v svojem procentualnem nihanju nakazale že leto dni prej kot vpis. Izkazale so se torej za občutljivejši indikator »tistega temeljnega«. Kaj je tisto usodno in bolj temeljno? Odgovor še ni najden, odgovor ostaja naloga premisleka.

Tisto pa, kar je jasno že tu, je, da je najvišji odstotek štipendij na določen način povezoval in izrekal povezavo med številom štipendistov in številom diplomirancev. Ta povezava je bila v paroli, ki smo jo zakričali tisti trenutek, ko je število štipendistov doseglo število diplomiranih. Parola se je glasila: *Štipendiramo vas več, kot vas diplomiramo. Nesposobneži naj zapuste univerzo!*

Ta odstotek torej nekaj razkriva. To razkriva s svojo zunanjo podobo: 39,1 %. Kaj nam razkriva s tistim, kar se za to razkritostjo in zunanjo podobo skriva? Poglejmo: v letu 1960—61, ko je bilo podeljeno 2887 štipendij ali 39,1 %, je bilo na naše fakultete vpisanih 8813 slušateljev, od tega Slovencev 7132 ali 80 %.¹⁴ 20 % slušateljev je bilo iz drugih republik, zamejcev ali inozemcev. SRS¹⁵ je podelila samo 2222 štipendij. Ne glede na sedež štipenditorja so inozemci prejeli štipendije stodstotno, zamejci okrog devetdeset procentno. Močne grupe Srbov, Hrvatov in Makedoncev so imele štipendije iz svojih republik, precej pa tudi od štipenditorjev iz SRS. Iz tega izhaja, da je bilo razmerje med neštipendisti in štipendisti med Neslovenci znatno ugodnejše kot med Slovenci. Glede na obstoječe podatke ga lahko približno določimo: 80 % štipendistov. *To pa pomeni, da je v istem letu samo okrog 1550 Slovencev prejelo štipendije, ali glede na vpis Slovencev v celoti le 21,6 %.*

Številka, ki se je razkrila v svoji iskrenosti, zbuja osuplost. Tragična koincidenca med odstotkom štipendiranih in diplomiranih Slovencev se ruši.

In ruši se še naprej. Število Slovencev je med diplomiranimi znatno višje kot med vpisanimi (v odstotku). Če je bilo leta 1960—61 le 80 % študentov slovenske narodnosti, leto kasneje 81 %, leta 1963—64 skoraj 85 %, je razmerje med diplomiranci v tem letu naslednje: diplomiralo 849, od teh slovenskega porekla 762 ali skoraj 90 % slušateljev.¹⁶

Za neizpodbitno se je doslej izkazalo dvoje. Število štipendij absolutno in relativno glede na vpis stalno pada, z izjemo leta 1964—65. Drugič, da so odstotki štipendistov v svojem bistvu zakrivajoči in ne izkazujejo realnih odnosov. Tretje, kar iz podatkov lahko ugotovimo, pa je, da se

¹⁴ V istem šolskem letu je bilo na fakultetah in drugih visokih šolah zunaj naše republike vpisanih 310 Slovencev. Od teh jih je samo SRS štipendirala 141 ali skoraj polovico.

¹⁵ Z oznako SRS označujem katerokoli ustanovo, delovno organizacijo ali sklad — štipenditorja torej, ki ima svoj poslovni sedež na ozemlju SRS.

¹⁶ Leta 1964—65: diplomiralo 1123 slušateljev, od tega Slovencev 909 ali skoraj 90 %.

notranja struktura štipenditorjev naglo spreminja. Vedno manj je tistih, ki temeljijo »na proračunu«, malenkostno pa se zvišuje število štipendij, podeljenih iz »gospodarskega sektorja«.¹⁷

Iz preprostega dejstva, da štipendije podeljujejo le gospodarske organizacije v izjemnem položaju (ali strokovnjake zares potrebujemo, ali pa štipendije podeljujejo zaradi lepega videza — oba primera sta na Slovenskem izjema) in da so doslej enostranost tega podeljevanja deloma odklanjale štipendije skladov in občin in vseh mogočih odborov, pa ob teh podatkih prihaja do nas ugotovitev, da so štipendije glede na dejansko strukturo (in potrebe) slovenske družbe bile podeljene v precej primerih nesmiselno: slovenska sedanja zanikrnost ustvarja bodočnost po svoji podobi.

Četrta ugotovitev, ki jo izrekajo podatki: število razpisanih štipendij pada znatno hitreje kot število podeljenih štipendij. Od 1. maja do 20. junija 1964 je bilo v »Delu« objavljenih 1714 razpisov za štipendije na univerzi in ostalih višjih šolah. V istem obdobju 1965 je bilo v istem listu objavljenih 731 razpisov štipendij. Upad znaša 57,4 % ali več kot polovico!¹⁸ Z besedami: v tem obdobju je opazen proces, da je vedno več štipendij podeljenih po »razpisu zvez in znanstev«. Tudi mali bogovi si — po zgledu velikega — ustvarjajo človeka po svoji podobi.

Več kot zanimivi so podatki o nihanju in valovanju števila štipendij skozi celo šolsko leto. Za primer vzemimo leto 1965—66. Oktobra 1965 je bilo podeljenih 2285 štipendij, kar je znašalo 32 % od števila vpisanih. Podrobne strukture štipendistov glede na letnik študija nimamo, pač pa mnogo pove podatek, da je že novembra 1965 samo še 2001 štipendija ali 26,4 %. Osip štipendij gre predvsem na račun diplomiranih. Poslej pa začne število štipendij procentualno rasti — decembra 1965. leta 26,7 %, januarja 1966. leta 27,3 %, februarja 1966. leta 28,2 %.¹⁹ Ker opažamo, da število štipendij narašča povsem neznatno, je ugotovitev na dlani: štipendije naraščajo procentualno zaradi znatnega osipa med neštudenti. Študentje, ki ne prejemaajo štipendij (ali kakšne druge oblike pomoči), se zlasti v tem obdobju naglo osipajo: materialni položaj kot princip osipa se izkazuje z vso močjo. Iste rezultate lahko dobimo iz naslednjih podatkov:

Če primerjamo učni uspeh (prehod v višji letnik) med študenti v celoti, štipendisti, jemalci posojil in študenti v študentskih domovih, dobimo naslednjo sliko:

¹⁷ Leta 1959—60: okrajni (476) in občinski odbori (355), državni organi (210) in družbene organizacije (77) so podelili 1118 štipendij, gospodarske organizacije 1124. Razmerje 49 : 51. Leta 1964—65: občinske (489) in okrajne skupščine (36), državni organi (131) in družbene organizacije (30) so podelile 686 štipendij, gospodarske organizacije 1452. Razmerje: 32 : 68.

¹⁸ Podatki republiškega sekretariata za visoko šolstvo.

¹⁹ Za povsem neznansvene in očitno demagoške imamo razprave, ki za odstotek štipendistov jemljejo podatke iz meseca junija, ko se procentualno število štipendistov naglo dvigne. Zlasti je bilo to očitno v juniju 1965, ko je ta odstotek dosegel višino 43,3 — na tem podatku pa so nekateri gradili svoje razprave o neresnosti in nesposobnosti študentov! (Že oktober 1965 — 32,0 % — vsi podatki z univerze.)

Letnik	Vsi študentje		Študenti		Jemalci posojil		St. v domovih	
	1963 64	1964 65	1963 64	1964 65	1963 64	1964 65	1963 64	1964 65
I.	38	39	63	61	63	48	63	60
II.	59	49	71	63	74	58	74	60
III.	82	84	87	91	88	90	86	91
IV.	92	92	96	93	97	97	99	93
V.	97		97		100		100	
Skupaj	60		80		76		79	

Iz razpredelnice opazimo, da je učni uspeh iz leta 1963—64 v leto 1964—65 padel, da pa je kljub temu učni uspeh med štipendisti (80 % uspešnih), jemalci posojil (76 %) in študenti v domovih (79 %) *znatno višji od učnega uspeha vseh študentov skupaj* (60 % — podatek ni preverjen). O učenem uspehu tistih, ki ne prejemajo nobene oblike pomoči, ne moremo govoriti, kajti njihovo število iz različnih vzrokov ni znano.²⁰

Osip med tistimi študenti, ki prejemajo družbeno pomoč, je torej sorazmerno majhen. Skoraj povsem pa se da odpraviti, če ima podeljevanje te pomoči tudi primerno obliko: da ima štipendija velik variabilni ali stimulativni del, da štipenditor redno spremlja dela štipendista itd. itd. — da s tem, ko je štipendija podeljena, delo štipenditorja ni končano, temveč se šele prične. *Študijski uspeh torej ne bi smel biti podlaga, temveč cilj štipendiranja.*²¹ Obratno pa je štipendija doslej mnogokrat veljala za cilj, ki je bil dosežen, ko je bila izražena kot postavka v statističnih grafikonih, stvarno pa bi morala biti sredstvo za doseg učnega uspeha, prispevek družbe k individualnemu naporu, odprava železnega zakona minimalnih življenjskih stroškov, možnost biti študent itd. Sicer pa, teoretično nam je to jasno.

Podatki Republiškega sekretariata za visoko šolstvo, ki je obenem štipenditor in ki štipendije podeljuje po podobnih kriterijih, govore, da je med štipendisti osip komaj 5 %, pa še tu gre predvsem na račun razmer v družini, zdravstvenega stanja itd. *O osipu tu pravzaprav ni moč govoriti.*²²

Družbena materialna pomoč, podeljena po pravih kriterijih in na primeren način, se torej izkazuje za več kot uspešno. Še več; v družbi,

²⁰ Do števila teh in njihovega učnega uspeha ne moremo priti zato, ker ne vemo, koliko štipendistov prejema tudi posojilo oziroma stanuje v domovih. Pri normalnem štetju bi takšne študente šteli kar v tri rubrike, kar bi povsem izkazalo izračun.

²¹ Zlasti je to pomembno v kriterijih za podeljevanje štipendij, kjer absolutizacija enega principa omogoča povsem pristransko, subjektivno podeljevanje. Sploh pa učni uspeh vso svojo veljavo in realno vrednost prejema šele ob primerjavi z materialnim položajem, v katerem je bil dosežen.

²² Tu ponavljamo nekaj podatkov, mnenj in zahtev, ki jih je avtor tega zapisa že pred več kot enim letom publiciral v študentskem tisku, pa so tedaj naletela na »neugoden politično-ideološki odmev« določene oblastne strukture. Kljub temu odmevu pa podatki ostajajo podatki, ki nadalje opozarjajo.

ki strokovnjakov dejansko potrebuje (in jih v resnici tudi zaposluje — pri nas pa delež visoko izobraženih med nezaposlenimi stalno, številčno in procentualno narašča) se izkaže za rentabilno družbeno investicijo. Drugače je seveda za zdaj pri nas, kjer glede na dejansko stanje velja formula: več pravilno naloženih sredstev v učni proces, večji uspeh, več diplomiranih strokovnjakov — ki pa bodo brezposelni ali na delu v Nemčiji. V teh razmerah bi dodatna vlaganja pomenila — dodatno brez-povračilno kreditiranje nemške industrije.

Če se je družbena pomoč izkazala za izredno pomemben faktor v učnem uspehu (in kot taka se lahko izkaže le, če je materialno stanje temeljni vzrok osipa!), potem se mimo tega dejstva ne moremo izmuzniti s trditvijo, da »nas študij že tako preveč stane«. Vsa dosedanja dokazovanja o tem, da smo v Evropi med prvimi po deležu narodnega dohodka, ki ga odvajamo za univerzitetni študij,²³ zbledijo ob drugem, drastičnejšem podatku: prav na repu lestvice smo tedaj, kadar merimo, koliko tega denarja pride v povprečju na študenta ali univerzitetnega učitelja.²⁴ (Zavod na statistiko ne zbira — ali vsaj »nima« podatkov o povprečnih dohodkih univerzitetnih učiteljev, temveč ima samo podatke o dohodkih »vseh zaposlenih na univerzi«.)

Prav ob problemu te družbene pomoči še naslednje: številke, ki izražajo učni uspeh stanovalcev v študentovskih domovih ali štipendistov, so delno prirejene zaradi dejstva, da »neuspeli študentje pač niso štipendisti ali stanovalci domov«: da jih kriteriji za to družbeno pomoč vsako leto znova samoiniciativno izločijo.

Kljub temu argument te pomoči ostaja izredno močan. V realnih družbenih odnosih pa je še vedno prešibak. To misel povzemamo iz cele vrste pojavov, ki jih na kratko imenujemo »odnos do štipendiranja postaja v naši družbi vedno bolj negativen«. Te pojave opazamo na vseh nivojih: v izjavah in konkretnih odločitvah ljudi na odgovornih družbenih položajih, v zmanjševanju skladov za štipendiranje in odpravljanju štipendij na vseh področjih.

Predlog novega zakona o štipendijah in posojilih (24. 10. 1966) že v naslovu izenačuje štipendiranje s kreditiranjem ne glede na dejstvo, da interes za kredite naglo upada.

V skladu z vsem tem negativnim odnosom do štipendiranja je tudi položaj največjega republiškega štipenditorja, republiškega sekretariata za visoko šolstvo. Samo nekaj podatkov:

²³ Italija 6,3 % narodnega dohodka, Norveška 6,1 %, Anglija 5,8 %, Jugoslavija 5,1 % itd. Glej tudi Tribuna, št. 4., dne 9. novembra 1966.

²⁴ Osební dohodki pedagoških delavcev na univerzi so ostali od januarja 1965 dalje v glavnem nespremenjeni, medtem ko dohodki ostalih delavcev (v industriji npr.) stalno naraščajo, tako da se razmerje osebnih dohodkov pedagoških delavcev in delavcev v industriji spreminja takole: 1963 2,5 : 1, 1965 2,2 : 1. Pri tem pa je znano, da so dohodki profesorjev na nekaterih fakultetah tudi do dvainpolkrat večji od dohodkov profesorjev na drugih fakultetah. In še en podatek: dohodki asistentov na nekaterih fakultetah le malenkostno presegajo povprečni dohodek v Sloveniji sploh! Vse te številke nekaj izražajo!

1. Razpis za štipendije, ki bi bil moral biti objavljen najkasneje do meseca junija, je bil dejansko objavljen šele sredi oktobra 1966. Štipendije na podlagi tega razpisa pa bodo podeljene šele proti koncu novembra, torej dva meseca po končanem vpisu na fakultete. *Štipendije bodo lahko dobili le tisti, ki so se na fakultete vpisali. Tako ravnanje naravnost omo- goča selekcijo po materialnem položaju pred vpisom!*

2. Štipendije sekretariata so sestavljene iz osnovnega in variabilnega dela. Variabilni del je stimulacija in odvisen od povprečne ocene. Pri najboljših študentih lahko dosega eno tretjino štipendije. Višina osnovnega dela štipendije je določena po pogodbi, višina stimulacije s posebnim sklepom komisije pri sekretariatu (v obliki kriterijev). Zadnji kriteriji datirajo z dne 3. 12. 1965, torej iz časov, ko je bila revalorizacija štipendij zaradi reforme v celoti prenesena na stimulativen del.

Vendar sekretariat svojim štipendistom stimulativen dodatek že od 31. marca 1966 ne izplačuje. (Pričakuje se, da bo del te stimulacije izplačan v začetku decembra, vendar samo nekaterim.) Nihče od tistih, ki je v tem času diplomiral, se zaposlil, pretrgal študij, dovršil srednjo šolo ali ni izpolnil pogojev za vpis v višji letnik, te stimulacije za nazaj ne bo dobil, ne glede na to, da mu pravnoveljavno pripada. Še številke: prizadetih je skoraj tristo štipendistov, vsota »dolga« se giblje okrog desetih milijonov. Nekateri najboljši študentje bi morali (vštevši že december) prejeti več kot sto tisoč dinarjev!

3. Isti štipenditor je letos skrčil razpis štipendij in je obenem pri- siljen, da bo polovici letošnjih štipendistov-novincev podelil štipendije šele z novembrom, tj. le za enajst mesecev tekočega šolskega leta. Na ta način bo »prihranil« milijon tristo tisoč dinarjev. (50 štipendistov $\times$ 26 000 din povprečna štip., s stimulacijo.) Tega ravnanja niti ne kome- tiramo niti ne iščemo krivcev!²⁵

Vendar vsi ti podatki, vzeti v svojih popolnih in sklenjenih podobah, kakorkoli jih že obračamo in sučemo, ne povedo ničesar, temveč le naka- zujejo. To nakazovano smo že izrekli, neizrečena pa je ostala zahteva, da se organizira raziskava, ki bi na podlagi resnično znanstvenih metod, drobitve globalov in kvantificiranja doslej neovrednotenih podatkov pri- šla še kam dlje kot do »nakazovanja«, »namigovanja«, »domnevanja« in »sklepanja« — do nedvoumnih rezultatov in nespornih dejstev. Take ana- lize do danes še ni. Tudi ta »ni« pa po svoje izraža tisto globljo dimenzijo, ki smo jo doslej že večkrat omenili.

Do te bolj temeljne dimenzije ne sežemo ne z navedbo socialne struk- ture štipendistov ne z naslednjimi podatki: v letošnjem letu se je šte- vilo štipendij glede na preteklo leto zmanjšalo za 40 %. Podatki po fakultetah (gl. na drugi strani!).

In drugi podatek: v letošnjem letu se je na fakultete prijavilo več kandidatov, kot se jih je dejansko vpisalo: Poglejmo: do 15. julija 1966 je bilo prijavljenih 3075 kandidatov, do prvega avgusta 3105, do 8. sep- tembra 3377. Vendar je celotni vpis do 30. septembra znašal le 2942

²⁵ Podatki iz republiškega sekretariata za visoko šolstvo.

Fakulteta	1965/66	1966/67	Fakulteta	1965/66	1966/67
FF	204	152	FAGG	125	50
PF	133	88	FE	190	93
EF	415	301	FS	244	177
FNT	415	258	MF	237	143

Skupaj vse fakultete brez BTF:

1965/66: 1961 1966/67: 1262

novincev. Razlogov za to razliko ne moremo nakazati v njihovi vrednosti, nedvomno pa so med njimi naslednji: prijave na več fakultet, osip pri sprejemnih izpitih na fakultete,²⁶ neustrezni materialni položaj študentov itd. Ta podatek še korigiramo z naslednjim: vpisalo pa se je veliko število takih, ki se sploh niso prijavili. Npr. FNT: 23 se jih ni prijavilo, so se pa vpisali, ker jim je bila prekasno podeljena štipendija. 37 jih ni bilo seznanjenih s pogoji razpisa, dvema ni bilo zagotovljeno bivanje, 33 jih je najprej želelo iti na medicino itd.²⁷ S tem popravkom, ki je zelo zgovoren, pa se razlika med prijavljenimi in vpisanimi še znatno poglobi.

Neenakost možnosti za vpis na fakultete torej temelji na družbeni neenakosti. Odkod ta? Iz neenake delitve ustvarjenih dobrin. Kakšen je princip delitve teh dobrin? Za odgovor začrtajmo preprosto shemo, ki naj nam pomaga odgovoriti:

Vsaka družba relativnega pomanjkanja (in naša družba je taka) potrebuje merilo delitve dobrin. Merilo mora biti enotno, drugače ni merilo. Vzeto je iz osnove in je izraženo v načelu delitve po delu. Delitev po delu je tisto enotno merilo, s katerim merimo prispevke (delo) posameznih, tj. različnih in po naravi neenako sposobnih individuov.

Kot enako merilo za neenake ljudi je v svojem bistvu krivično (več o tem glej K. Marx, Kritika gothskega programa, str. 14). V tej svoji krivičnosti pa je stimulativno, saj iz sebe — preko težnje po večjem prisvajanju — poraja trud za večje ustvarjanje. Toda ta osnovni princip delitve ustvarjenih dobrin je tisti, ki naravne, iz posameznikov izvirajoče razlike spreminja v razlike participacije pri ustvarjenih dobrinah, v razlike materialnega položaja, v različne in neenake možnosti za študij. Osnovni princip je v svoji stimulativnosti torej ustoličenje, uveljavitev in neprestano povečevanje neenakosti med ljudmi.

To v principu. V stvarnosti pa sploh še nismo vpeljali stroge delitve po delu, ker kako naj s tem principom utemeljimo ali vsaj opravičimo dejstvo, da ima znaten del direktorjev srednje velikih ljubljanskih podjetij mesečne dohodke okrog milijon dinarjev, doktorji in profesorji ljubljanskih fakultet pa petkrat manj?! V stvarnosti je torej proces povečevanja razlik še hitrejši!

²⁶ Gre za sprejemne izpite na medicinski fakulteti in na oddelku za muzikologijo, obenem pa za sprejemne izpite na vse fakultete, ki jih morajo opravljati vsi kandidati brez ustrezne srednješolske izobrazbe.

²⁷ Podatek z univerze.

Že v tem svojem principu pa družba na določen način vzpostavlja svoj odnos do univerze. Zlasti nas vsi procesi na univerzi na vsebino tega odnosa opozarjajo v času, ko nekatera »ideološka« načela zametujemo v korist »ekonomskih«: ko npr. poskušamo proračun sprostiti od vseh »neekonomskih« postavk in obremenitev. Ta težnja pa se na univerzi izraža v dveh hkratnih dogajanjih; po eni strani skušamo finansiranje univerze kot ustanove vsenacionalnega pomena prenesti na nekatere manjše teritorialne enote, kar poleg vsega drugega ustvarja ugodno ozračje za razvoj nekaterih separatističnih tendenc, ki smo jih v našem družbenem prostoru že večkrat zaznali. Po drugi strani pa poskušamo problem finansiranja cele vrste institucij reševati v prevedbi cen njihovih storitev na ekonomske cene — torej prek osebnih dohodkov. Breme dražitve študija bo s tem v celoti padlo na ramena njegovih uporabnikov.²⁸ V tej dimenziji je tudi razločljiv, če že ne razumljiv, odnos nekaterih »odgovornih činiteljev« do problema štipendiranja.

Oba ta dva pojava pa naravnost pospešujeta tisto, na kar smo že vse doslej kazali: da se možnosti za vpis na univerzo počasi, toda vztrajno koncentrirajo na določeno, v družbeni strukturi privilegirano plast. Tega dejstva ne znamo ovrednotiti niti s stališča ekonomske nujnosti niti s stališča splošnega družbenega interesa. Vendar obstaja. In zato, ker mu ne postavimo nasproti nobenega ukrepa, s katerim bi ga skušali omejiti (temveč prej nasprotno), smo se dolžni vprašati po ozadju, po vzrokih tega dejstva. Vendar to vprašanje presega okvir naše naloge.

* * *

Skozi celo vrsto pojavov smo se poskušali dokopati do orisa stvarnega položaja študija v naši družbi, ki naj bi bil opredeljen (in je obenem sam opredeljujoč) z odnosom družbe do univerze. Glede na določitev pomena študija je to obenem odnos družbe do sebe same, do svoje jutrišnje bodočnosti, do svoje utemeljenosti. V tej dimenziji šele, ki smo jo imenovali naloga premisleka, dobe svojo pravo realnost in vrednost podatki in pojavi, ki jih na nivoju, kjer smo se gibali, nismo mogli kvantificirati. Tu šele dobe medsebojno povezano stvari, kot so: reforma visokega šolstva, pravkar izvajana reforma srednjega šolstva,²⁹ vedno bolj negativen odnos do štipendiranja, zakrivajoči statistični podatki in način

²⁸ Do kraja poenostavljene sheme nimajo namena simplificirati družbenega dogajanja, temveč se dotakniti nekaterih ekonomskih postavk le toliko, kolikor v tej svoji poenostavitvi in principialnosti igrajo za problem študija močno relevantno vlogo. Nikakor pa ni naš namen, da bi se na tem mestu globlje spuščali v te povsem ekonomske pojave.

²⁹ Da to notranjo povezanost pojavov, ki jih navajamo, vsaj delno ilustriramo, citiramo iz že omenjenega odprtega pisma filozofske fakultete slovenski javnosti samo dva odstavka. Prvi govori o selekciji na nivoju osnovne in srednje šole in se glasi: »Zaradi samo formalne enotnosti, toda dejanske neenakosti osnovnošolskega izobraževanja nismo dosegli, da bi vsi osnovnošolski absolventi imeli enake možnosti za nadaljevanje šolanja na drugi stopnji. Zato ni mogoče z nobeno reformo druge stopnje doseči demokratičnosti šolanja na tej stopnji, dokler ni urejena osnovna šola.«

zbiranja podatkov sploh, obstoječi predlogi o finansiranju univerze in poskusi določiti univerzi lokalistični, medobčinski status itd.

Te jasne in povsem nedvoumne besede veljajo obenem in hkrati tudi za univerzo: vsaka reorganizacija in sanacija razmer mora nujno vključevati vzroke teh razmer, drugače je to le reforma zaradi reforme.

Vendar je znanstveno-pedagoški svet mnenja, da predlog reforme drugostopenjskega šolanja ni nastal čisto po naključju, da za njim torej stoji določena zahteva, da se ta reforma izpelje kljub svojim posledicam — ali prav zaradi njih. Zato to pismo opozarja: »Demokratizacija izobrazbe«, katere potrebnost se v predlogu večkrat poudarja v prid uničenju (ne reorganizaciji!) sedanje srednje šole, še posebej proti gimnaziji, namreč ni v tem, da bi se s prisilnim etatiističnim ukrepom omejila možnost izobrazbe vsakega mladega človeka največ na še splošno dosegljivo povprečje, marveč le v tem, da se *vsakomur* omogoči doseči *največ*, kar more. Prav zoper to resnično socialistično in humanistično demokratizacijo izobrazbe pa se predlog najdosledneje bori.« In temu mnenju v prid, ki v pismu ni izrecno eksplicirano, se pa da iz njega razbrati, potekajo sedanji dogodki okoli te reforme: kljub temu da so udeleženci kongresa SZDLJ bučno pozdravili omenjeno pismo, kljub številnim protestom z vseh strani zoper predlog reforme so mehanizmi, ki naj reformo izpeljejo, zopet v teku. Dejstvo takih in podobnih družbenih dogajanj pa nas opozarja, da raziskave ne bi smeli zaustavljati na konstataciji posameznih procesov študija, temveč bi morali poiskati in precizirati tisto hotenje in njegove nosilce, ki težnjo po takih in točno takih procesih uveljavljajo.

Zaradi te notranje povezanosti navedenih pojavov in zaradi resničnosti, kot se nam je razkrila iz podatkov, smo na istem abstraktnem nivoju, s katerim smo pričeli, prisiljeni zapisati, da je odnos družbe v tej sferi do same sebe negativen: da enega svojega temelja družba ne reflektira in s tem same sebe in svoje bodočnosti v tem smislu ne utemeljuje. To se nazadnje izkazuje v dejstvu, da med izobrazbo in položajem v družbeni hierarhiji (politični ali gospodarski) ni korelacije. Prav tako ne odkrijemo nobene korelacije med višino dohodkov in izobrazbo (podatkov, ki ilustrirajo navedene misli, je več kot dovolj v vsaki analizi izobrazbe vodstvenega kadra). Vse to pa ima tudi povraten vpliv: izobrazbi se ne vzpostavlja vrednostna opredelitev, kar omogoča, da se sedanje strukture obnavljajo v vedno bolj zaprti obliki. Gledano globalno pa to pomeni, da ima družba negativen odnos do študija — da obstoječa slovenska zanikrnost ustvarja bodočnost po svoji podobi.

Na to resnico smo hoteli opozoriti.

Prepričani smo, da bi se razprava o gornjem vprašanju ne smela omejiti samo na ta članek in da bi v razpravi morala priti do izraza vsa osnovna stališča. Za olajšanje take razprave smo formulirali naslednja štiri vprašanja, ki seveda ne pretendirajo na to, da bi izčrpala problematiko, ali pa celo, da bi jo zaprla v toge okvire. Vprašanja:

1. Socialni izvor študentov ljubljanske univerze se ne ujema direktno z demografsko strukturo Slovenije in na svojevrsten način izraža premike v demografski strukturi. Na kakšen način naj vrednotimo to dejstvo?

2. Štipendiranje, kreditiranje in subvencioniranje so osnovne oblike angažiranja skupnosti v oblikovanju socialne strukture študirajočih. Pri tem angažiranju prav gotovo niso in ne morejo biti na prvem mestu humanitarne pobude. Ali je bilo to angažiranje zadostno, premajhno ali celo predimenzionirano? Ali povzroča sedanja socialna struktura študentov tudi kakšne pozitivne ali negativne efekte v študijskem procesu?

3. Ali sedanje število študentov ljubljanske univerze zadošča za zapolnitev kadrovskih potreb v Sloveniji v krajši časovni perspektivi, ali je morda preveliko ali premajhno? Pri tem računamo z dejstvom, da se bo morala spremeniti sedanja kvalifikacijska struktura zaposlenih v industriji in družbenih službah.

4. Ali uvajanje »principa dohodka« v celotni ekonomski strukturi družbe zahteva, da se ta princip uveljavi na vsakem področju družbe, ali le v tistih strukturah te družbe, ki neposredno ustvarjajo dohodek, in v globalni delitvi?

Nekaj misli ob temi: Vietnam in mi

Marko Kerševan

»Vietnamska vojna ne poteka le v Vietnamu, temveč povsod. V vseh deželah sveta je čutimo, ogroženi smo od nje in upamo na njen konec. Težko je, morda nemogoče, govoriti trezno o njej in presojeti strašno dogajanje brez vsakega patosa. Ta vojna je za naše življenje in naš svet nekaj tako slabega, da je zaradi tega vse slabo pri nas in naših sosedih postalo malenkostno.«

Robert Havemann

Za nas, kot je včasih videti, to ne velja...

Še do pred nedavnim se je v nasprotju s skoraj vsemi drugimi deželami naše angažiranje ob Vietnamu omejevalo na uradne izjave obsodbe ter na komaj opazno, skoraj ilegalno, nabiralno akcijo nekaterih terenskih odborov SZDL in RK.

Nikakor ni mogoče reči, da velika večina pri nas ne obsoja ameriškega početja v Vietnamu, čeprav tudi tistih, ki menijo drugače, ne gre podcenjevati. Napisi »besser tot als rot« in »better dead than red«, ki so se pojavili po zidovih kot odgovor na študentske plakate proti vojni v Vietnamu, verjetno niso padli z neba. (Četudi ni jasno, zakaj so bili v tujih jezikih: ali ker se priljubljena krilatica fanatičnih antikomunistov v slovenskem prevodu ne rima, ali ker so bili namenjeni inteligenci, ali zaradi tujih turistov.) Da se dokajšnje število tistih, ki vsem dejstvu navkljub ves vietnamski problem ožijo na odnos ZDA—Kitajska, odloča v prid ZDA, ob vsej naši protikitajski kampanji tudi ni nič čudnega. (Mimogrede: povsem upravičeno je, da ostro obsojamo sedanjo kitajsko politiko. Toda površno in banalno izživljanje na račun dogajanja na Kitajskem, ki si ga privoščijo večji del našega tiska, moremo označiti edinole kot neodgovornost. Tako vsaj se je vedno označevalo sistematično enostransko, črno-belo in žaljivo pisanje o kaki deželi. Nikakršno opravičilo ni, če počno podobno Kitajci o nas.)

Previranja ob odboru za podporo Russellovemu sodišču so pokazala, da se je pri nas nekaj »zataknilo«. In to celo pri tistih, ki sicer odločno obsojajo ameriško politiko. Pri tem ne mislim toliko na tiste, ki so se izrekli proti podpori odboru in za to navajali razloge, kot so: »da je treba najprej pomesti pred domačim pragom, hrup okrog Vietnama je sprožen

le zato, da se odvrne pozornost od domačih zadev»; »ker nismo obsodili Rusov ob madžarskih dogodkih, tudi mi nimamo moralne pravice, da se opredeljujemo danes«; ali »ker stoje za akcijo ti in ti in ne ti in ti ljudje ali celo ne ve se kateri ljudje«. Več kot očitno je, da podpora Russellovem odboru ne bi v ničemer ovirala ne prejšnjih, ne sočasnih in ne prihodnjih prizadevanj in zahtev po razčiščevanju domačih zadev; dileme »ali-ali« sploh ni bilo. Logika »če nismo takrat, ne moremo tudi zdaj« ima za edino posledico, da ne bomo nikoli ničesar storili — poleg tega da reagiranje ob madžarskih dogodkih velikega dela mlajše inteligence sploh ne veže, saj tedaj še ni bila »navzoča« v našem »prostoru«. Želim, da bi se motil, toda zdi se mi, da so bili tudi motivi za prva dva izgovora v bistvu izraženi v tretjem! Nimamo pravice, da zamahnemo z roko nad grenkimi izkušnjami in razočaranji udeležencev preteklih »kulturnih bojev«. Vendarle pa ni mogoče zanikati, da je tako gledanje le še en izraz atmosfere, v kateri velja za vrhunec kulturnega in sploh družbenega dogajanja — »revialna kriza«.

Bolj kot ti motivi za odločanje proti podpori odboru je problematična nejasnost, nekaka zadrega glede razlogov, zakaj je potrebno angažiranje ob Vietnamu.

Vsako protestno gibanje mora imeti ne le motiv, ampak tudi objekt, proti kateremu se neposredneje usmeri. Za nas pa, kot je videti, takega objekta ni. Naši uradni predstavniki — državni in družbenopolitični forumi so o vietnamskem sporu izrekli sodbo, ki jo vsaj v osnovi v večini podpiramo. In ravno tu se je pri nas zataknilo. Odnos, ki ga imamo do forumov, je pretežno še vedno apriorističen: ali popolna identifikacija, ali načelna distanca. Obe stališči (ki sta že tolikokrat pokazali svojo nevzdržnost, saj sta obe izraz premajhne razvitosti demokratične zavesti pri nas) sta ob vietnamskem primeru bankrotirali. Po prvem je bilo neprimerno, da bi karkoli ukrenili in sprožili mimo forumov, češ da vodstva že najbolje vedo, kaj in do kod je treba (čeprav ne gre za to, kaj vodstva vedo ali ne vedo, ampak kaj zmorejo in kaj hočejo!). Po drugem pa se je vsako »privatno« zavzemanje v javnosti za Vietnam štelo za poizkus biti bolj papeški od papeža, za izkazovanje vdanosti »režimu« ipd.

Pustimo ob strani, kaj tako reagiranje pomeni ob naših domačih zadevah: vietnamski primer, ki ni vprašanje te ali one dežele, tega ali onega režima, je jasno pokazal omejenost takih stališč. Svet postaja vedno bolj celota in kar je »režimsko« v eni deželi, je »opozicionalno« v svetovnem merilu. »Svetovno merilo« pa danes ni več le na papirju, prisotno je tu, med nami: v nekaterih zadevah vsaj toliko kot domače. Zahodni levi intelektualci, ki so se angažirali ob Vietnamu, nas ne sprašujejo, če podpiramo svojo vlado ali ne, temveč naravnost: kaj smo storili (mi, ne vlada) ob vietnamskem problemu, koliko pomoči smo zbrali, kaj mislijo naši intelektualci. Ameriška propaganda se tudi obrača naravnost na intelektualce, prepričujoč jih in izkoriščujoč (za pritisk na intelektualce drugod in v ZDA) vsak njihov molk, vsako neprevidno gesto. Sartre je to dobro doumel in zato odklonil celo čisto nedolžno in neuradno vabilo za obisk v ZDA.

Ko se vedno bolj odpiramo nasproti svetu, prevzemamo tudi vedno večjo odgovornost za naše delovanje in učinkovanje v njem! Ni se le enkrat zgodilo, da so se razni naši znani in manj znani zastopniki na raznih obiskih, seminarjih in festivalih v svojem »kritičnem nekonformizmu« znašli na pozicijah, ki jih na Zahodu zagovarjajo najbolj konformistični konservativci, ob čudenju tamkajšnje levice in navdušenem trepljanju po ramah z desnice. Kó bi pri tem pri naših vsaj šlo za prepričanje! Pa je šlo največkrat le za pozo...

Vietnamski konflikt razkriva še eno dimenzijo našega vključevanja v »mednarodno delitev dela« (če označimo proces naše integracije v svet s popularnim ekonomskim terminom). Delamo si iluzije, če mislimo, da bomo lahko kooperirali s tujimi koncerni, uvažali in celo izvažali kapital, turiste itd., pri tem pa ohranili ali celo šele oblikovali deviško podobo našega delovnega človeka — upravljalca (z intelektualci vred seveda), katerega nagnjenja in težnje se bodo napajale le iz popolnega modela samoupravnega družbe, delitve po delu in socialistične demokracije, ki sam po sebi nujno poraja zgolj socialistično in humanistično usmerjenost naših ljudi. Neodgovorno bi bilo prerokovati tam, kjer je mesto za sociološke in socialno-psihološke analize. Tudi ni mogoče reči, da se bomo zunaj ozko gospodarskega področja »naučili« od Zahoda le vsega slabega. Konec koncev imajo tudi tam socialistična in delavska gibanja z nekaj izkušnjami o sistemu, v katerega bomo vsaj delno zapluli. Ob vietnamskem primeru pa se kaže, kaj pri tem pri nas (lahko) nastaja.

Niso tako redka, in zlasti niso tako slučajna modrovanja: »kaj ti Vietnamci pravzaprav hočejo?« Mizerija je bila pred osvoboditvijo, mizerija bo po njej; čemu sploh umirajo? Še najbolje bi bilo zanje, če bi jih Američani brez velikih žrtev na obeh straneh premagali, nato pa jim za tolažbo vzdignili 'standard', kot so ga Nemcem. No ja, so pač še zaostali. Pri nas — v deželi, ki je šele nedavno doživela NOB — so taka mnenja seveda še relativno redka, a so. Svet, ki priznava če že ne za najvišje, pa vsaj za bolj pomembne vrednote ugodje in materialne dobrine, vedno teže razume ljudi, ki si prizadevajo še za kaj drugega. Ali se te vrednote dosegaajo z »delitvijo po delu«, mezdo ali pa profitom, lahko postane čisto postranskega pomena: važen je cilj, ne sredstvo. Od take mentalitete pa do združene fronte vseh, ki si v okviru obstoječih sistemov prizadevajo za »standard«, proti vsem, ki kalijo »red in mir« pri tem prizadevanju, ni več daleč. To se lahko kaže tako v nestrpnosti do tistih, ki ne dohajajo v svetovnem merilu, kot do domačih slojev in posameznikov, ki se v te okvire ne morejo ali nočejo vključiti. Če smo si odkriti, je nekaj tega že v vsakem izmed nas: pritoževanje nad obrtniki in »pridobitniškim slojem« je bolj izraz zmesi krivde in zavisti kot trdnega prepričanja o drugačnih vrednotah.

Pri tem tudi že ne gre več le za v prazno se vrteča modrovanja. Nobena skrivnost ni, da na primer nekatere naše tovarne delajo za potrebe ameriške vojske. Slepó moralno ogorčenje nas nikamor ne pripelje; pristano lahko prav tam, kamor so zašli ameriški antikomunistični fanatiki, ki so zahtevali prepoved uvoza balončkov za novoletne jelke iz socialističnih

držav, češ da je uvoz podpora komunizmu. Razlika je bila le v tem, da si Amerika tak bojkot lahko privoščila brez večjih težav, pri nas pa lahko taka »dosledna politika« privede do (dokaj) manjšega kosa kruha ali celo brezposelnosti delavcev določenih panog. Ne gre pa se tudi skrivati za star pregovor: denar za denar in ljubezen za ljubezen. Rezultate že poznamo iz zgodovine, na primer, ko so Francozi izdelovali topove za Nemce in narobe. Po tej logiki bi lahko kaj hitro sklenili pogodbe za izdelavo orožja za gverilsko vojskovanje za ameriško vojsko; o takem vojskovanju imamo namreč več izkušenj kot drugi možni proizvajalci.

Očitno po nobeni logiki »ne gre«. Gre za navzkrižje vrednot, ki se ga ni mogoče izogniti z nobenim enkrat za vselej danim kodeksom, kaj je boljše ali slabše. Gre za navzkrižje, ki zahteva in bo zahtevalo stalno angažiranje ob vsakem primeru in ki ga bo spremljal občutek krivde ob vsaki rešitvi. Če navzkrižja in očitka krivde ne bo, bo to le znak, da smo neke vrednote dokončno pokopali. Ni težko prerokovati, katere imajo več možnosti za to!

* * *

Vietnam je Španija druge polovice XX. stoletja, le da so mnoge značilnosti zdaj na višjem nivoju. Guernica je takrat pretresla svet in »zaslužila« pozornost Picassoevega čopiča. Koliko Picassoev bi bilo treba danes, da bi zabeležili enake strahote celo le v tistih vaseh, ki so jih Američani po lastnih izjavah le pomotoma bombardirali? (Res, o Vietnamu je težko pisati brez patetike.)

Španija je bila uvod, duhovna priprava v svetovno vojno. Bo tudi Vietnam? Ravno prepričanje, splošni optimizem, da ne bo, je kaj slab porok za to. Na čem sloni ta optimizem? Na utrjeni (in stalno utrjevani z raznimi ameriški vojaškimi filmi in zgodbami iz vojne proti »rumencem« Japoncem in Korejcem, ki jih vztrajno objavljajo razni naši časopisi za branje množic), predstavi, da Američani »kot taki«, niso zmožni pognati svet v novo vojno, niti ne početi pravih vojnih zločinov. Na pomanjkanju spoznanja, da je hladnokrvni, »industrijski« izbris kakega mesta s površine zemlje (s klasičnim — v stilu Dresdena, ali atomskim orožjem — v stilu Hirošime) vsaj ravno tak vojni zločin, kot je klasični pokol več tisoč talcev. Na tem, da si svetovne vojne danes vendarle nihče oziroma vsaj ogromna večina ne želi. Toda redkokdaj si je večina želela vojne, vsi pa so želeli zmago...

Nima pomena delati paniko. Narediti pa moramo vse, da se ne uspravamo. Vojna se vodi iz duhovne otopelosti (Bemunes). Danes je — čeprav to zveni paradokсно — bolj kot kdaj prej boj za zavest ljudi, boj za osvoboditev njihove zavesti, materialni pogoj za spreminjanje obstoječega. (Marcuse). In obstoječe svojo logiko že kaže.

Vlada in parlament

Božidar Debenjak

Glosa

Ni še tako daleč za nami čas, ko nam ni prihajalo niti na kraj pameti, da bi v otipljivejši bodočnosti lahko nastala dejanska kolizija med vlado in parlamentom. Komaj mesec dni bo od tega, kar je E. Kardelj omenil možnost, da bi glasovanje proti kakemu predlogu izvršnega sveta lahko povzročilo odstop vlade in da bi se skupščina zato znašla pred nujnostjo, da najde novega mandatarja. V tej zvezi je bila omenjena **odgovornost** glasovanja, rečeno je bilo, da poslanci s svojim glasovanjem lahko sprožijo krizo vlade in da ta možnost postavlja v ospredje **medsebojno odgovornost** vlade in parlamenta. Nepričakovano kmalu je bila tu prva kriza vlade. Prezgodaj je še, da bi sodili o dometu in rezultatih tega res novega in presenetljivega dogodka; ker nima precedensa v naši situaciji, ne poznamo možnosti, ki jih skriva v sebi. Sodimo pa lahko o tem, kar se je zgodilo in kakor se je zgodilo. O tem nas je obilno informiralo dnevno časopisje, nanj se v tej glosi tudi opiram.

Jugoslovanski parlamentarni sistem je dobil večjo ustavno vlogo pravzaprav šele z novo ustavo, medtem ko obdobje 1953—63 pomeni prehod od samo formalne reprezentance do akterja v političnem dogajanju. Ustava naše Druge republike je izredno razvejila parlament in teoretično omogočila vsem sferam družbenega življenja, da prek štirih zborov delovnih skupnosti soodločajo s skupščinskimi zborom par excellence (zveznim oziroma republiškimi zborom) o vseh vitalnih vprašanjih. Kot predstavniki sfer posebnega interesa sodelujejo torej s »splošnim« zborom, spet definiranim kot predstavnikom »splošnega« ali »občega« interesa. Izhajajoč iz te postavke, zastopajo zbori delovnih skupnosti posebni in s tem vsaj deloma partikularni interes, ki naj bo v interesu celote odpravljen in vključen v obči, vsesplošni družbeni interes. Kljub proklamirani enakopravnosti med republiškim (zveznim) zborom in zbori delovnih skupnosti pa je prvi kot zbor občega interesa postavljen kot pomembnejši in veljavnejši; on voli vlado (ne glede na resorno zasedbo) in državni sekretar

določenega resora za svoj koncept na tem področju ne potrebuje niti konzultativne privolitve ustreznega zbora delovnih skupnosti. Zbor »posebnega« interesa lahko le kasneje zahteva od njega pojasnil in se strinja ali ne strinja z njegovimi stališči. Toliko na teoretskem področju. Praktično se temu pridružuje še dejstvo, da je izvršni svet v povsem drugačnem odnosu do skupščine, kot je v klasičnem parlamentarnem sistemu vlada nasproti parlamentu. Vlada je še vedno v prednostnem položaju: ona pripravlja material skupščini, jo informira tako, kot to ustreza njenim ciljem, določene probleme lahko forsira in izsuljuje nagle, celo nedomišljeno formulirane sklepe (o enem piše F. Setinc takole: »Federacija oziroma njeni organi so s tem [z razsodbo ustavnega sodišča — B. D] dobili dober nauk: preden sprejmejo kakšen predpis, naj najprej preučijo ali je na voljo potreben denar.« [Delo, 9. 12. 1966, str. 7.] In še več: z zavlačevanjem določenega vprašanja lahko vlada počaka, da se zamenja pol parlamenta, in znova poskusi uveljaviti stališče, zoper katero se je parlament izjavil, računajoč s skoraj matematično gotovostjo, da manjka zdaj polovica oponentov. Pomanjkanje podpore v parlamentu je ne more ustaviti, da ne bi v svojih komisijah in hišnih strokovnih zavodih dodelovala svojih stališč do zadnjih konsekvenc in stilnih izboljšav. Da je res tako, je pokazalo vse dosedanje izkustvo s predlogom za reformo srednjega šolstva. Vsak sekretariat izvršnega sveta je vnaprej prepričan, da reprezentira obči interes in da mu je iz »prakse« postavljen nasproti posebni, partikularni interes.

Te značilnosti odnosa med vlado in parlamentom pri nas so se pokazale tudi v naši prvi vladni krizi: predsednik izvršnega sveta je **odstopil**, preden so bile izčrpane ustavne možnosti za poravnavo neskladja med republiškimi in socialno-zdravstvenim zborom (dve zaporedni obravnavi besedila pred obema zboroma, nato skupna komisija, ki pripravi kompromisni predlog, šele potem odložitev obravnave za šest mesecev, kot to določa 164. člen ustave SRS) in **ocenil** stališče zbora, ki je podprl vladno stališče, kot »visoko stopnjo zrelosti« v odločitvi (in eo ipso stališče drugega prizadetega zbora kot visoko stopnjo nezrelosti). Dalje: zahtevo po precizni formulaciji instrumentov je mogel predsednik izvršnega sveta zavriniti z obljubo, da bodo taki instrumenti kmalu pripravljeni — torej z zahtevo po bianco menici.

Ne da bi čakali na razplet, si lahko zastavimo nekaj vprašanj:

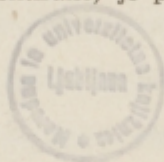
1. Odkod vladi pravica, da meritorno deli sodbe o zrelosti in nezrelosti parlamenta; pravica, ki si je ne jemlje samo predsednik vlade, ampak tudi državni sekretarji in njihovi namestniki?
2. Odkod vladi pravica, da stopa pred parlament z nedodelanimi predlogi brez instrumentov za realizacijo?
3. Kako doseči, da ne bo vlada za neskladje med seboj in delom parlamenta valila krivdo izključno na parlament?
4. Kako okrepiti parlament, da vlada ne bo mogla nanj pritiskati z grožnjo z odstopom, temveč da bo vlada odstopila, kadar bo parlament to hotel?

5. Kaj storiti, da bo vlada imela le politično izvršilno funkcijo in izvrševala politiko, katere osnove določa parlament, kot to zahteva 183. člen ustave SRS.

Odgovor na ta in z njimi zvezana vprašanja je zelo pomemben. S svojo akcijo pritiska na parlament nam je izvršni svet pomagal, da smo si jih zastavili. Kolektivno razmišljanje o vsem tem kompleksu bo gotovo pomenilo bistven korak naprej v demokratizaciji našega političnega življenja. S tem pa bo odstop izvršnega sveta prišel v zgodovino kot dogodek, ki je pospešil progresivno družbeno gibanje.

P. S. 10. decembra

Izvršni svet še nadalje zaseda in je na svojem zadnjem sestanku ugotovil, da ima neuspeh njegovih predlogov korenine tudi v »številnih slabostih, ki so se dosedaj nakopičile pri delu izvršnega sveta, upravnih organov in strokovnih služb«. Ta samokritika (nekaj dni po **dejanju**, ki je bilo čisto samopravičarsko argumentirano) je prvi otipljivi pozitivni rezultat vladne krize.

S Številko 45—48 zaključujemo četrti letnik Problemov. Naročnike in bralce prosimo, da nam oprostite neredno izhajanje v preteklem letu in dejansko zmanjšanje obsega letnika, nastalo z izdajanjem dvojnih števil. Oboje je posledica znanih težav pri financiranju revije. V skladu s tem pa je ustrezno zmanjšana naročnina.

Uredniški odbor je dobil zagotovila, da bo v prihodnjem letu financiranje revije urejeno in zato računa, da bodo Problemi prihodnje leto izhajali redno vsak mesec. Prva številka bo izšla sredi januarja.

UREDNIŠKI ODBOR

IZ PRIHODNJIH ŠTEVILK

DUŠAN JOVANOVIČ: DON JUAN NA PSU (proza)

VALENTIN CUNDRIČ: ROBOAM ALI KAMEN MODROSTI

ERVIN FRITZ: PESMI

JOŽE SNOJ: SIMBOLIZEM JOSIPA MURNA (razprava)

MARKO KERŠEVAN: NEKATERI SOCIOLOŠKI VIDIKI RELIGIOZNOSTI

VELJKO RUS: O ODGOVORNOSTI

TINE HRIBAR: MARXOV IN NIETZSCEJEV ČLOVEK PRIHODNOSTI

J. J. LEBEL: HAPPENING (prevod)

